

VERITAS ÉVKÖNYV
2015

VERITAS ÉVKÖNYV

2015

VERITAS
VERITAS INTEZET
MAGYAR NAPLÓ
Budapest, 2016

Lektorálta
Gergely András, Ujváry Gábor, Zinner Tibor

Sorozatszerkesztő
Szakály Sándor

Szerkesztő
Ujváry Gábor

Olvasószerkesztő
Tóth László

© Szerzők, 2016
© VERITAS Történetkutató Intézet, 2016
© Magyar Napló, 2016

ISSN 2416-0687

TARTALOM

Szakály Sándor: Az Olvasóhoz	7
1. Kovács Kálmán Árpád: Az államsegélyes egyházpolitika és a reformátusok a századfordulón (1868–1898)	13
2. Schwarczwölder Ádám: Csáky Albin feljegyzései a kormány és az ellenzék közötti tárgyalásokról (1899. január–február)	33
3. Ligeti Dávid: „Fény nevére, áldás emlékére!” Gróf Andrássy Gyula lovas szobrának 1906. évi felavatása	61
4. Anka László: Az ellentmondások mezején: Apponyi Albert és az első világháború	79
5. Révész Tamás: Néphadsereg vagy a nép hadserege? A karintiai Volkswehr alakulatok társadalmi háttere 1918–1919-ben	99
6. Orosz László: A hazai svábok és a magyar integritás viszonyának kérdéséhez. Bleyer Jakab megnyilatkozásai a Neue Post című napilapban az I. világháború idején	123
7. Hollósi Gábor: „Zöld gondolat” a trianoni Magyarországon: Törvény és miniszteri rendelet burgonyatábláink megóvásáról	147
8. Botos János: A közigazgatás szerepe a zsidótörvények és rendeletek végrehajtásában (1938. május 29. – 1945. március 27.)	159
9. Joó András: „István, ne haragudj, én nem leszek muszkavezető” Magyarország, a kisállami dilemmák és a szovjet irányú diplomáciai lépések kérdése, 1943–44.	175
10. Tóth Eszter Zsófia: A második világháború és emlékezete egyéni életutakban	195

11. Somorjai Ádám, OSB: Mindszenty József és a brit diplomácia. 1945. szeptember 13. és 18.	209
12. Farkas Judit Antónia: A budapesti belga követség menedékében. B. Farkas Ferenc és Maléter Pálné menedékkérelme 1956 novemberében	227
13. Rácz János: Kísérletek az 1956-os forradalmat követő angolszász sajtóvisszhang megváltoztatására	247
14. Kiss Dávid: A Kádár-rendszer védelemigazgatásának hazai és nemzetközi mintái a XX. században	275
15. Zinner Tibor: „Viszonylag kevés a fizikai megsemmisítések száma.” Adalékok Biszku Béla portréjához	299
16. Sáringer János: Antall József külpolitikai gondolkodásának genezise és főbb jellemzői	317
A kötet szerzői	339
Névmutató	341
Helynévmutató	351

AZ OLVASÓHOZ

Tisztelt Olvasóink!

Örömmel fordulhatok Önökhöz – immáron második alkalommal –, amikor a VERITAS Történetkutató Intézet Évkönyvét szíves figyelmükbe ajánlom. Talán emlékeznek még: a 2014. évi Évkönyvünk első oldalán tettem ezt, olvasásra javasolva a 2014. január 2-án létrejött Intézet munkatársainak – és néhány külső szerzőnek – az írásait. Azokat a tanulmányokat, amelyek az Intézet nem éppen könnyű első esztendejében születtek, és először nyújthattak bepillantást az ott folyó tudományos munkába.

Közben eltelt egy esztendő, és az Intézet – számos méltatlan és szakmaiságot nélkülöző támadás után és ellenére – továbbra is a maga útját járja. Nem változtatott választott ars poeticáján, azaz a régiektől tanult módon: „sine ira et studio”, harag és elfogultság nélkül kívánja bemutatni a magyar múlt kevésbé feltárt, nem egy esetben elhallgatott eseményeit, időszakait. Ezt nem kívánja másként tenni, mint ahogy az Intézet jelmondata meghatározza: „...hazudni nem szabad!”

Hazudni valóban nem szabad, és nem illő. A történésznek legjobb ismeretei és tudása szerint kell bemutatnia az egyes korszakokat, eseményeket, a vizsgált időszak meghatározó szereplőit, a lehetőségeket, az ellentmondásokat, hogy a jelen ismeretei alapján formáljon véleményt a múlt történéseiről. Mindehhez persze kellő forrásismerettel, egyben kellő forráskritikával kell rendelkeznie. Kellő empátiával és elkötelezettséggel. Elkötelezettséggel, de nem kutatási „tárgya(i)”, hanem a tudomány művelésének alapvető szabályai iránt. A beleérzés és az együttérzés fontos tényezők, de nem írhatják felül a tárgyilagosságot, ahogy azt sem teheti meg a történész, hogy bíróként viselkedjen az elmúlt évtizedek, évszázadok során vezető szerepet kapott és vállalt személyekkel szemben.

Napjainkban egyre inkább elterjedőben van az az álláspont, miszerint az adott korszak szereplőinek tudniuk kellett volna a jövőben bekövetkező eseményekről, ismerniük kellett volna ezt vagy azt, ekként vagy akként kellett volna cselekedniük... és a sor hosszan folytatható.

Akik így vélekednek nem egy esetben egyetlen egy dokumentummal, forrással sem tudják alátámasztani feltételezéseiket, de hosszú évtizedek, évszázadok távlatából megmondják/megírják: mit és hogyan kellett volna másoknak egykor tenniük.

A VERITAS Történetkutató Intézet munkatársai, ezen Évkönyv írásainak szerzői, nem ezt mondják el és nem ezt írják le itt közreadott írásaikban, hanem azt, hogy mit

és hogyan tettek múltunk meghatározó szereplői. Döntéseik, cselekedeteik alapján miként alakultak a történesek, lett volna-e más lehetőségük, és ha igen, miért azt választották, amit választottak.

Ma nagy a divatjuk a narratíváknak. Aki nem ezekről szól és ír, szinte kizárja magát bizonyos történészi körökből. Magam úgy vélem – és hittel vallom –, hogy a történelemben a tényeknek is szerepük és jelentőségük volt, és van ma is. A tények ismerete nélkül nem lehet hitelesen bemutatni a múltat, amelyben az is szép, hogy nem egy esetben jóval sokszínűbb, mint ahogy gondolnánk. Egy-egy történés, személy szerepének bemutatása, elemzése különböző eredményeket hozhat. S kinek van igaza? – tehetik fel a kérdést joggal Tisztelt Olvasóink, amire nem is olyan könnyű választ adni. Minden bizonnyal azoknak, akik a már többször hangoztatott elvet vallva – harag és elfogultság nélkül – adnak képet a magyar történelem elmúlt közel másfél évszázadáról, mégpedig úgy, hogy annak dicső és szívesen felejtendő történéseit sem hagyják ki a történelmünkéből, mert a múltunk egésze a miénk, annak szerethető és valamennyiünket szomorúvá tevő eseményeivel, szereplőivel együtt. Nekünk ezt kell vállalnunk, és ha így teszünk, akkor mondhatjuk el magunkról, hogy helyesen cselekedtünk. A fentebb leírt gondolatok és a VERITAS Történetkutató Intézet 2015. évi Évkönyvének írásai bizonyítják, hogy az Intézetben folyó kutatómunkát munkatársaink a tudomány megkövetelte szellemi szabadság minden elemét birtokolva végezhetik. Ezen írások valamennyiünk javára válhatnak, és hozzájárulhatnak ahhoz, hogy Önök, kedves Olvasók, hiteles tájékoztatást kaphassanak múltunkról.

Budapest, 2016, a Hősök Emlékünnepén

Prof. Dr. habil Szakály Sándor, egyetemi tanár
főigazgató

FOR THE READER

Dear reader,

It is my pleasure – now for the second time – to bring the yearbook of the VERITAS Research Institute for History to the reader's attention. Perhaps you may still remember the first occasion, when on the first pages of the 2014 Yearbook I recommended reading the writings of the staff historians of the Institute – established on January 2nd, 2014 – as well as those of some external authors. Those studies, which were written during the Institute's rather turbulent first year, offered an initial glimpse at the scholarly work being done.

In the meantime a year has passed, and the Institute – despite numerous malicious and unworthy attacks – continues on its way, not altering its chosen *arc poetica*. The Institute remains committed to presenting in a manner that is “free of anger and prejudice” the events and eras of the Hungarian past that have been insufficiently examined and in more than one case “swept under the rug”, or as the ancients taught, *sine ira et studio*. The Institute wishes to remain true to its motto, “...thou shall not lie!”

For lying is indeed forbidden and improper. The historian should present a given era, its events and defining individuals, its opportunities and contradictions, according to his best skills and knowledge, forming a viewpoint on the basis of current insight on the happenings of the past. To do so, of course, he needs sufficient knowledge of the sources, as well as sufficient ability to discern between sources (*forráskritika*). As well as sufficient empathy and commitment. Commitment, yes, but not towards the “objects” of his research, but to the basic rules of scientific inquiry. Empathy and sympathy are important factors, but they must not override the researcher's objectivity. Nor should the historian act as judge and jury of the men who took on or were thrust into leadership in the past decades and centuries.

Nowadays, more and more common is the viewpoint that the characters of a given era should have been able to look into the future and see events unfold, to know this or that, to act according to this or that, and so on and so forth.

Those who adhere to this way of thinking have, in many cases, not been able to support their contentions and conjectures with even a single document or source. Yet somehow from the vast distance of many decades and centuries, they have the ability to inform us how and what others should have done at the time.

The research fellows of the VERITAS Research Institute for History and the authors of the works found in this yearbook do not offer *post hoc* recommendations,

but rather state why and how the decisive characters from our past did what they did. That is, what happened because of the decisions and actions they took. And if these men had any other options or leeway, why they chose the way they did.

Narratives are very much in fashion today, and those who do not toe the accepted line run the risk of being excluded from certain historian circles. I believe – in full faith – that facts played a role and had meaning in historiography, and that that is still the case today. Lacking knowledge of the facts makes it impossible to authentically present the past; in many cases the past is much more colorful than we would believe, which intrinsically has its own beauty. Presenting and/or analyzing a historical incidence or figure may engender different results. But whose interpretation is true? the reader may rightfully wonder. The answer is not so easy to find. Certainly those who swear by the principle outlined above – “free of anger and prejudice” – provide a picture of the past nearly 150 years of Hungarian history that includes both glorious and contemptible aspects, for we own the whole of our past, the events and individuals that make us proud as well as those that fill us with sorrow. This is what we must undertake, and if we do so, then we may say of ourselves that we have acted honorably. The thoughts shared above and the writings found in the 2015 Yearbook of the VERITAS Research Institute for History prove that the research being done by the Institute’s research fellows is carried out with the intellectual freedom that science requires. Thus the writings are beneficial and provide the reader with an authentic account of our past.

Budapest, on the Day of Commemoration of Hungarian Heroes, 2016

Dr. Sándor Szakály, University Professor
Director

AN DEN LESER

Sehr geehrte Leser!

Mit Freude kann ich mich nunmehr das zweite Mal an Sie wenden und Ihre wertvolle Aufmerksamkeit auf das Jahrbuch des VERITAS Instituts für Geschichtsforschung lenken. Vielleicht erinnern Sie sich noch: Auf der ersten Seite unseres Jahrbuches 2014 trat ich an Sie heran und empfahl Ihnen die Lektüre der Beiträge der Mitarbeiter des am 2. Januar 2014 gegründeten Instituts und die einiger unserer externen Autoren. Jene Studien also, die in dem nicht gerade leichten ersten Jahr des Instituts entstanden und erstmals Einblick in die dortige wissenschaftliche Arbeit bieten konnten.

Inzwischen ist ein Jahr vergangen und das Institut geht – nach und trotz zahlreichen unwürdigen und der Professionalität entbehrenden Angriffen – weiterhin seinen Weg. Es hat seine gewählte *Ars poetica* nicht geändert: Es will also auf die von den Alten erlernte Art und Weise „*sine ira et studio*“, ohne Zorn und Voreingenommenheit, die weniger erschlossenen, nicht selten verschwiegenen Ereignisse und Perioden der ungarischen Vergangenheit darlegen. Es will das nicht anders tun, als das im Leitmotiv des Instituts festgelegt ist: „...lügen darf man nicht!“

Lügen darf man in der Tat nicht, und es gehört sich auch nicht. Der Historiker hat nach seinen besten Kenntnissen und nach bestem Wissen die einzelnen Epochen und Ereignisse, die determinierenden Akteure einer untersuchten Periode, die Möglichkeiten und Widersprüche darzulegen, um aufgrund der Kenntnisse der Gegenwart die Meinung über die Geschehnisse der Vergangenheit zu entwickeln. Zu all dem muss er natürlich über ausreichende Quellenkenntnisse und zugleich über genügende Quellenkritik verfügen, ferner über ein gebührendes Maß an Empathie und Engagement. Engagement, aber nicht für die „Gegenstände“ seiner Forschungen, sondern für die grundlegenden Regeln der Pflege der Wissenschaft. Empathie und Mitgefühl sind wichtige Faktoren, dürfen aber der Objektivität nicht zuwiderlaufen. Genauso darf sich der Historiker auch nicht erlauben, als Richter gegenüber Personen aufzutreten, die im Laufe der vergangenen Jahrzehnte und Jahrhunderte eine führende Rolle erhielten und übernahmen.

Heutzutage gewinnt der Standpunkt immer mehr Raum, wonach die Akteure einer gegebenen Epoche von zukünftigen Ereignissen hätten wissen müssen, dies und jenes hätten kennen müssen, so oder anders hätten handeln müssen – die Reihe lässt sich beliebig fortsetzen.

Wer diese Meinung vertritt, kann seine Vermutungen mit keinem einzigen Dokument und keiner einzigen Quelle untermauern, sagt und schreibt aber aus der Perspektive langer Jahrzehnte und Jahrhunderte, was und wie andere einst hätten handeln sollen.

Die Mitarbeiter des VERITAS Instituts für Geschichtsforschung, die Autoren der Aufsätze in diesem Jahrbuch, sagen und schreiben in ihren hier veröffentlichten Arbeiten nicht dies, sondern was und wie die determinierenden Akteure unserer Vergangenheit taten; wie sich die Geschehnisse aufgrund ihrer Entscheidungen und Handlungen entwickelten, ob sie auch eine andere Möglichkeit gehabt hätten, und wenn ja, warum sie die wählten, die sie gewählt haben.

Heute sind Narrative hoch im Kurs. Wer nicht über sie spricht und schreibt, schließt sich aus gewissen Historikerkreisen fast aus. Ich selbst bin der Ansicht – und bekenne mich mit Überzeugung dazu –, dass auch Tatsachen in der Geschichte eine Rolle spielten und auch heute noch spielen, und dass sie von Bedeutung waren und heute noch sind. Ohne Kenntnis der Fakten kann man die Vergangenheit nicht authentisch aufzeigen, an der auch schön ist, dass sie nicht selten weit mehr Vielfalt bietet, als wir denken würden. Die Darlegung und Analyse eines Ereignisses oder der Rolle einer Person kann unterschiedliche Ergebnisse bringen. Und wer hat Recht? – können Sie, verehrte Leser, aus gutem Grund die Frage stellen, die gar nicht so leicht zu beantworten ist. Ganz gewiss sind diejenigen im Recht, die das wiederholt betonte Prinzip vertreten und – ohne Zorn und Voreingenommenheit – ein Bild über die vergangenen fast anderthalb Jahrhunderte ungarischer Geschichte liefern, und zwar so, dass sie sowohl die ruhmreichen als auch diejenigen Ereignisse aus unserer Geschichte nicht weglassen, die man gern vergessen würde, denn unsere Vergangenheit gehört uns in ihrer Ganzheit, zusammen mit all ihren lebenswerten und uns alle traurig stimmenden Ereignissen und Akteuren. Wir müssen uns dazu bekennen, und wenn wir das tun, dann können wir von uns behaupten, richtig gehandelt zu haben.

Die oben geschilderten Gedanken und die Beiträge im Jahrbuch 2015 des VERITAS Instituts für Geschichtsforschung belegen, dass unsere Mitarbeiter die im Institut geleistete Forschungsarbeit im Besitz aller Elemente der von der Wissenschaft geforderten geistigen Freiheit verrichten können. Diese Arbeiten können uns allen zum Besten dienen und dazu beitragen, dass Sie, liebe Leser, über unsere Vergangenheit authentische Informationen bekommen können.

Budapest, 2016, am Helden-Gedenktag

Univ.-Prof. Dr. habil. Sándor Szakály
Generaldirektor

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD:

AZ ÁLLAMSEGÉLYES EGYHÁZPOLITIKA ÉS A REFORMÁTUSOK A SZÁZADFORDULÓN (1868–1898)

Hogyan folytathatott a liberális magyar állam a száz évvel korábbi jozefinizmushoz sokban hasonlító egyházpolitikát? Bepillantathatunk-e a „cseppben a tenger” elve alapján az úgynevezett államsegélyes egyházpolitikán keresztül a dualizmus kori valláspolitikai rendszerszintű összefüggéseibe? Kutatásaim során úgy találtam, a kérdéskör legalapvetőbb fogalmi és kronológiai tisztázását sem végezték el előttem. Jelen írásom 1868-tól 1898-ig tekinti át az államsegélyes egyházpolitikát a reformátusok szemszögéből, mely felekezett annak egyik legfőbb kedvezményezettje volt a dualizmus időszakában. Már csak ebben a szűkített kérdésfeltevésben is külön kell kellett választanom az egyházi államsegélyt az iskolaitól, mely kérdés vizsgálatát elvégezte már előttem Nagy Péter Tibor.¹

Az 1898 utáni időszak a kongruaügy és államsegélyes egyházpolitika fejlődésének újabb, minőségileg sokban különböző szakaszát hozta. Ennek számos jellegzetességét bemutatta Baráth Béla Levente, a korszak emblematisz figuráján, Baltázár Dezsőn keresztül.²

A kongruaügy és az államsegélyes egyházpolitika mindenképpen megkülönböztetendők, még ha sokban össze is függnék egymással. A keresztény társadalomtörténetben a kongrua gondolata a *congrua sustentatio*, vagyis a méltó megélhetés igényéből fejlődött ki, melyet a közösség saját örök és földi java érdekében maga biztosít lelki funkciókat végző elöljáróinak. A megfelelő ellátás tekintetében elválaszthatjuk egymástól a lelkigondozói és a tanítói kongruát. Kongruapolitikáról akkortól beszélhetünk, ha a közjót szolgáló állam a magán- és a községi (önkormányzati) érdekeket is részben felülíró általános rendelkezéseket léptet életbe a kongrua biztosítása

¹ Nagy Péter Tibor: *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum, 2000.

² Baráth Béla Levente: „Földbegyökerezés és égbe fogózás...”. *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltázár Dezső püspök tevékenységének tükrében (1911–1920)*. Sárospatak, Hernád Kiadó, 2014.

érdekében. Államsegélyről pedig akkor, ha az állam konkrét pénzbeli kifizetéseket eszközöl az államkincstárból, az állampénztárból vagy egyéb államinak tekintett alapokból, forrásokból. Az államsegély négy formája a jövedelemkiegészítő, a beruházási, az iskolai és az egyházi segélyek voltak.

A 19. század első felét megélt református lelkészgeneráció a kongrua lényegének azt tekintette, hogy „[...] olyan illetmény, a mit az oláh, meg az orosz papok az ország közös vagyonából [...] fizetésük pótlása czímén [kapnak].”³ Az államsegélyes egyházpolitika rendszerváltoztató erejű törvénye az 1848. évi XX. törvénycikk, hiszen a dualizmus református közéletének meghatározó része forgott e törvény körül, a teljes vagy részleges végrehajtás mikéntjét és módozatait taglalva. A *vallás dolgában* hozott forradalmi törvénycikk nem önmagában, hanem a papi tized kárpótlás nélküli megszüntetéséről szóló XIII. törvénycikkkel együtt értelmezendő. Ennek 2. §-a ugyanis elrendeli, hogy amennyiben a tized megszüntetése érinti a katolikus alsópapság jövedelmeit, ezeknek, mint bármely bevett vallásfelekezeten levő kisebb rendű papságnak illő ellátása (kongruája) iránt általánosan is, részletes törvényjavaslat fog előterjesztetni.

Hasonlóan kerettörvényszerű, későbbi tartalmi kitöltést előíró rendelkezés az 1848. évi XX. törvénycikk is. Ennek 3. §-a a bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai költségeinek állami finanszírozását alapelvül jelentette ki. Ez a törvényalkotó eredeti szándékai szerint sem jelentett teljes állami finanszírozást. Az illető hitfelekezetek meghallgatásával felmért hiányok kitétele egyértelműen arra utalt, hogy az államsegélyes egyházpolitikának a bevett felekezetekre vallásegyenlőségi alapon való kiterjesztéséről van szó.

Az alkotmányos kormányzás helyreállítása után a húsz évvel korábbi kerettörvény tartalmi kitöltését célzó 1868. évi LIII. törvénycikk csak félmegoldást hozhatott: arról rendelkezett, hogy az egyenlőség későbbi törvényi megvalósításáig melyek a viszonyosság keretei, így a vallásügyet lényegében nem az 1848. évi XX., hanem az 1844. évi III. törvénycikk alapján rendezte. A kormányzat ugyanakkor a dolgokat a szabadságharc leverésével megszakított mederbe igyekezett visszaterelni. Így került 1869-ben először sor a református egyház részére folyósítandó államsegély-összegnek az állami költségvetésbe való beállítására. A mindössze 100 000 forintnyi összeg csekélyisége mellett az is csalódást keltett a protestáns közvéleményben, hogy a vele való szabad rendelkezés joga is korlátoztatott. Kultuszminiszteri iránymutatás szerint ugyanis sem iskolai, sem közigazgatási [vagyis egyházmegyei, -kerületi igazgatási, konventi vagy zsinati] célokra nem volt szabad felhasználni.⁴

³ *Debreceni Protestáns Lap* (a továbbiakban: DPL), 1895. 177. A kongruáról.

⁴ Zsilinszky Mihály (szerk.): *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest, Athenaeum, 1907. 731.

Még a református egyházegyetem (közegyház) felállítása előtti időben a vallás- és közoktatásügyi miniszter 3072/1869. számú leiratában tudatta a református egyházkerületekkel, hogy az országgyűlés által megállapított országos egyházi segélynek kiosztása ő császári és királyi felségének az évi február 15-i Budán kelt legfelsőbb elhatározásánál fogva az evangéliumi egyházak kormányzó testületeire bízott. Ennél fogva az államsegélyt népesség szerinti arány szerint osztotta fel. Ez a kultuszminiszteri leirat meghagyta továbbá, hogy ez a segélyösszeg kizárólag olyan egyházi célokra fordítandó, mint új egyházközségek létrehozásának elősegítése, szegény egyházak segélyezése vagy a lekipásztorok csekély fizetésének javítása.

Az ugyanazon évi 9612. számú kultuszminiszteri leirat arról értesítette a tiszántúli püspököt, hogy az államsegély az egyházközségek és lekipásztorok segélyezésén kívül fordítható a lelkészképző intézetek fenntartására vagy fejlesztésére is, az iskolai tanítók segélyezésének feltétele pedig, hogy vallástanítással és énekvezetéssel (kántorsággal) is foglalkozzanak. A tiszántúli egyházkerületi közgyűlés az államsegély megküldését örömmel vette tudomásul, és bizottságot küldött ki az államsegély kezelése és kiosztása körül követendő elvek megállapítása végett. A főgondnok elnöklete alatt az esperesi kar és közgyűlési képviselők bevonásával működő bizottság javaslata szerint „[...] a kérelmezők között mindig elsőbbség adassék a valódi szegény, kevés lélekszámú, idegen nemzetiség vagy felekezetek közt letelepedett [vagyis az úgynevezett missziói] egyházközségek, ezek között is főleg azoknak, melyek építkezési költségekkel vannak terhelve. Ezután jönnek az ilyen elhagyatott szegény egyházakban levő lekipásztorok és tanítók. A segélyosztásnál nagy figyelembe veendő, vajon a segélyt kérő egyház tagjaiban van-e akarat és készség önerejükön, saját igyekezetük folytán áldozatot hozni egyházuk javára, hogy az egyház iránti érdekeltség és nemes buzgalom, nem pedig a közömbösség vagy tétlenség jutalmaztassék.”⁵

A közvagyon kérdésében a reformátusok Kossuth 1871. január 12-i nyílt levelét vették irányadó útmutatásként, mely szerint a beköszöntött békeidőben az 1848. évi XX. törvénycikk 3. § tévútja az állam és egyház teljes szétválasztásával annál is inkább korrigálandó, mivel újabban a katolikus egyház is autonómiaigénnyel állt elő.⁶ Szeremlei Sámuel szerint a kossuthi útmutatástól függetlenül is követelni kell, hogy ahol a klérus kezében a köznevelés emelését célzó országos vagyon van, az – miután az állam szeretné a nevelést a felekezeti vezérlet alól kivonni [Szeremlei szerint: emancipálni] – ezentúl a felekezetekre való tekintet nélkül használtassék fel eredeti

⁵ DPL, 1891. 109–110.

⁶ Szeremlei Samu: *A népiskolai kérdésről. Különös tekintettel az 1868. XXXVII. t.-cikkre és a prot. egyház érdekeire*. Budapest, 1870 (sic!). Szerzői kiadás. 184–185.

rendeltetésére.⁷ Az [egyházfenntartási célú] államsegély átmenetileg, a bevett vallások közötti egyenlőtlenség fennállásának idején méltányos és jogos lenne, Szeremlei mégsem óhajtja azt, éppen egyháza érdekét szem előtt tartva. „Ha életképesség van bennünk, meg fogunk élni magunk erejéből; ha nincs, ily gyógyszer sem tarthat meg, sőt arra fog szolgálni, hogy belső szervezetünket és életerőnket megvesztegesse.”⁸

A protestáns és a liberális álláspont tehát megegyezett abban, hogy a teljes vallás-egyenlőség és viszonyosság kimondása olyan új *alkotmányos* helyzetet eredményezett, ami felülírja a felekezeti korszak rendelkezéseit. Ezzel a véleménnyel szemben Apponyi Albert 1874-ben *kánonjogilag* meggyőző módon bizonyította, hogy a katolikus tanulmányi és vallásalapok az egyházi tulajdonjog részét képezik.⁹ Anka László szerint Apponyi igazát az is alátámasztja, hogy a kormányzat a koncepcióját sem 1874-ben, sem 1880-ban, sem később (1895 után) nem engedte országgyűlési tárgysorozatba vétetni, mivel ennek elfogadása azzal az egyenes következménnyel járt volna, hogy a katolikus egyház magának követelheti az alapok és alapítványok vagyonának teljes kezelési jogát.¹⁰

Az államsegély-ügyet Kovács Albert – a protestáns teológiai liberalizmus elkötelezett képviselője – politikai támogatása lendítette tovább. A jeles egyházjogász érdeklődése annak hatására fordult a politika felé,¹¹ hogy az 1870-es év második felében az általa oly igen szorgalmazott Protestáns Egylet¹² pusztta vergődését látta, és nyilvánvalóvá vált az úgynevezett konventista mozgalom veresége a kvázi-kongregacionalistákkal szemben.¹³ A budapesti teológiai tanár döntő hatással bírt az 1883.

⁷ Uo. 175.

⁸ Uo. 174.

⁹ Lásd Csorba László: *A vallásalap „jogi természete”*. Budapest, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 1999. 149.

¹⁰ Anka László: *Gróf Apponyi Albert belpolitikai pályafutása a dualizmus korában*. Doktori értekezés (kézirat). Budapest, 2014. 117–119. A későbbiekben szeretnék arra visszatérni, hogy a helyzet mégsem volt ilyen egyértelmű, és a kormányzat az egyházpolitikai küzdelmek kapcsán akár a megvalósultnál jóval keményebb kultúrharc megvívására is hajlandó lett volna.

¹¹ 1881-től 1896-ig, három cikluson át volt szülőföldjének, a kovásznai kerületnek országgyűlési képviselője, ahol előbb a közoktatási, később a pénzügyi bizottság tagja lett, közben pedig elnyerte az Apponyi-féle Nemzeti Párt alelnöki tisztét is.

¹² A német mintára 1871-ben alapított Protestáns Egylet a protestáns ökuménia elve alapján még az unitáriusokat is soraiba fogadta.

¹³ Az úgynevezett konventista mozgalomnak az volt a célja, hogy az öt református egyházkerület egy határozatképes konventben nagy nemzeti egyházzá egyesüljön, közös szükségének ellátására domesztikát (házipénztárt) létesítsen, misszióügyét egyöntetűleg szervezze, tanügyét, egyházpolitikáját egységesen intézze. Fő képviselői Ballagi Mór, Kovács Albert, báró Vay Miklós és Török Pál voltak. Velük szemben Révész Imre szinte kongregacionalistának nevezte magát, és az egyházközségek és presbitériumok önállóságának bebetonozásával kívánta megakadályozni a kis egyház-

évi XXX. törvénycikk (a középiskolai törvény) elfogadására,¹⁴ melynek 47.§-a az országos műveltség vagy kiemelkedő helyi érdek alapján lehetővé tette felekezeti középiskolák állami segélyezését.

A középiskolai államsegélyekkel párhuzamosan haladt előre a lelkészi államsegély ügye is. 1881-ben következett az erdélyi cameraticum¹⁵ beneficium megváltása 14 000 forinttal. A tiszántúli kerület is kieszközölte 1885-ben 4000 forintot a debreceni kollégium részére, a ménesgyoroki (Arad vm.) egyházközségnek 1895-től évi 252 forintot, a Máramaros megyei egyházközségeknek pedig 5000 forintot. Mindezen összegek természetesen csekélységet tettek ki ahhoz képest, mely az összes szükségleteket kielégítette volna, így a szegény sorsú lelkészek rendszeres segítésére, lelkészsegélyek élhető állapotba juttatására indult 1889-ben az úgynevezett „közpapok mozgalma”, mely követelte az egyházi felsőségek ilyen irányú megmozdulását.¹⁶

Nevezetes volt a kérdésben az 1890. szeptember 30. – október 1-jei református lelkészértekezéslet, melynek fő tárgya az ínséges gyülekezetek és a nyomorban sínylő lelkészek anyagi helyzetének javítása volt. A kérdés jelentőségénél fogva nagy tömeget mozgatott meg. A köznyelvben szerencsétlen módon (katolikus módra) elnevezett lelkészréteg még a Baross-féle vasúti zónadíjszabás költségeit sem engedhette meg magának, csak postai üdvözléteikkel köszönthették a tanácskozást. A volt szatmári esperes, az idő Asztalos György nagykárolyi lelkész a század közepének hegelianus retorikájával¹⁷ válaszolt a helyzetet.¹⁸ Központi jelentőséget kapott Kovács Albert hozzászólása. A teológiai tanár, aki az egyházi közalapi bizottság előadójaként évente több száz segélykérvényt olvasott át – és teljesen tisztában volt a lelkészek anyagi helyzetével – tragikusnak tartotta, hogy a református egyházban 100 forint alatti fizetés is van, számtalanok a 200–300-as kategóriába esők, 400 forintos fizetés felett a lelkészek már nem is kérvényeznek. Egyetértett azzal, hogy az egyenlőség

kerületek összefogását a legnagyobb (tiszántúli) rovására. Ez az irányzat sikeresen nyerte el Tisza Kálmán támogatását is.

¹⁴ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (a továbbiakban: *PEIL*), 1904. 82.

¹⁵ Az erdélyi reformátusok által a fejedelmi idők óta élvezett évi 3360 tallér értékű kincstári segély.

¹⁶ Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*. II. köt. Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor, 2004. 334.

¹⁷ Hegel szerint a legfőbb kultúrahordozó, a szellem tükre, a rendezett és civilizált viszonyokat megteremtő állam az emberi társas szerveződés legfelsőbb foka és végcélja. Minden közösség kisebb és partikulárisabb jellegű, és mint ilyen, a nagyobb és általánosabb egység kialakítását és megszilárdítását kell szolgálnia, annak céljai alá rendelve magát.

¹⁸ „Rég óta hangzik a panasz. A nyomorban sínylő lelkészek ajkai s a pusztulásnak indult egyházak segítségért kiáltanak. A kiáltást nem hallotta meg sem a kormány, sem a nemzet. Ridegen nézte a hazafias és érdemes lelkészi testület nyomorát, pedig e testület terjesztője a nemzetiségnek, a valósláserkölcsei életnek, hú őre a társadalom jólétének, védője az imádott hazának, erős támasza a trónnak és a koronás királynak.”

és viszonyosság elve csak papíron érvényesül. A katolikus papság ellátása jónak mondható, a statisztikai adatok szerint pedig az erdélyi százsz lutheránus egyházra és az unitáriusokra tíz krajcár/fő, a (görög katolikus) románok államsegélyéből pedig hét krajcár esik egy lélekre. Ezzel szemben a reformátusoknál egy lélekre két és fél krajcár a dotáció. A református egyházközségek még ilyen körülmények között is közepes szinten képesek biztosítani a lelkészi fizetéseket. Ez kényszerű módon nagyobb teherviseléssel jár, ami Magyarország teljes vallási helyzetét tekintve egyáltalán nem kedvező, de legalább nemzeti szempontból nem káros. A közpapok mozgalma azt javasolta, hogy a lelkészek államhivatalnokokká tétetve az államkincstárból vehessék fel fizetésüket. Ezer forintos lelkész kongruát kívántak, mely csak a lelkészeket illette volna meg, de ebből – szükség esetén – biztosítaniuk kellett volna segédlelkészük megfelelő eltartását is. Kovács Albert vázolta, mi lenne a helyzet ebben az esetben. Ez azt jelentené szerinte, hogy – kb. 2000 párókussal (anyaegyházi lelkésszel) számolva – a magyar állam 2 000 000 forintot fordítana a református magyar egyházra, ezzel szemben három-négyel támogatná a nemzetiségi román egyházakat.¹⁹ Olyan pénzeszközökkel, melyeket a maguk erejéből soha elő nem teremthetnének, a magyar állam segítené meg saját ellenségeit.²⁰

Kovács Albert mérsékelni kívánt egy másik nézetet is. A '80-as években a reformátusok között több radikális felfogás is lábra kapott. 1880-ban, éppen az alkotmányozó zsinat előtt, tudományos vizsgálódás után, nem függetlenül a közvélemény nyomásától, mely országgyűlési bizottság felállításához is vezetett, Orbán József pataki jeles tanár, az *Alapok és alapítványok* szerzője Protestáns Egyházi és Iskolai Lap hasábjain foglalta rendszerbe az állami finanszírozás kérdését. Cikkének végkövetkeztetése: „Mondjuk, kiáltjuk [...], míg meg nem hallják: [...] 48-ik XX-ik t.c. sürgős végrehajtásának ezen fenkölt szellemi megokolását: a kiváltságos protekciónak meg kell szűnni, s a státus protekciójának minden vallásfelekezetre egyiránt [értsd: egyformán] kell kiterjesztetni. [...] Az egyetemes zsinat nevezzen ki egy szakértő küldöttséget az alapok és alapítványok megvizsgálása tárgyában, egy kimerítő munkálat készítésére, mely egyrésztől, mutassa ki, hogy ezen alapok és alapítványok országos jellegűek; másrésztől követelje határozottan az országgyűléstől, hogy ezen országos alapítványokban minden vallásfelekezet egyenlő arányában részesíttessék.”²¹

¹⁹ A bizonytalanság abból adódik, hogy míg a szerb és román ortodoxokat 1864 után külön metropolikákba szervezték, a munkácsi görög katolikus egyházmegye vegyesen foglalt magába román és ruszin plébániákat. A nemzeti elkülönítés itt olyan mélyebb kutatást igényelt volna, melyre a református Kovács Albert külső szemlélőként nem vette a fáradságot, de pontatlansága ellenére hallgatósága számára elfogadható nagyságrendeket tudott közölni.

²⁰ *PEIL*, 1890. 1379–1380; 1383–1384.

²¹ *PEIL*, 1890. 1336.

Kritikai irányzat is kialakult a református egyházon belül, melynek Rácz Károly által 1884-ben alapított és megszűnéséig szerkesztett lapja a beszédes *Szabad Egyház* címet viselte. A szapáryfalvai (Krassó-Szörény vm.) lelkipásztor mozgalma a külföldön már elterjedt szabadegyházi törekvés megvalósítási kísérlete volt Magyarországon. Szerinte az ígehirdetés tisztasága érdekében istentisztelet formájában semmiféle világi emlékünnepelem nem szerepelhet, az egyház prófétai jellegének megőrzése és felragyogtatása végett a lelkipásztorok kormányhivatalnoki állást ne vállaljanak, püspökök főrendiházi tagságot, egyházi vezetők kitüntetések, rendjeleket ne fogadjanak el. Az egyházi iskolákban a hitvallásoknak megfelelő vallási nevelés szükséges, sőt a hitvallások talaján állva csakis a vallás lehet tanításuk központjában. Követeléseit kortársai általában túlzónak tartották. Hatása alig volt érzékelhető.²²

A protestáns sajtótérfelelő legnagyobb befolyással rendelkező *Egyházi és Iskolai Lap* szerkesztését 1887-ben a belmissziói-ébresztési (Evangéliumi Alliansz) mozgalomhoz sorolt Szóts Farkas vette át. A budapesti teológiai tanár-főszerkesztő már a következő évben elismerte a papság erkölcsi-anyagi függetlenségének szerepét a jól teljesített lelkigondozásban.²³ A lap hasábjain tíz év leforgása után Orbán József újra jelentkezett *A protestáns egyház állami javadalmazásáról* szóló cikkel, mellyel egy B. J. monogramú szerző szerint „az egyházi élet ütőerére tette kezét”. Szerinte az igazi autonómia lényege az erkölcsi és az anyagi függetlenség. Az anyagi függetlenséget a protestánsok [értsd: elsősorban a reformátusok] az időszak nehéz anyagi viszonyai között, önerőből fokozni nem képesek. Oly külsőre kell tehát hagyatkozni, melyek segítségét a protestáns egyházak sérelem nélkül elfogadhatják, melyet a törvény megenged, melyet az államhoz való jogviszony követel, s ahol az anyagi helyzet javítására szükséges pénzalap már létezik. Ha már a (középiskolai) tanárokat „az egyház által ki nem elégített jogos érdekek az állami jótétemény élvezetére jogossá teszi”, miképpen lehetne jogtalan a csekélyebb jövedelmű lelkészek részéről, az erre irányuló törekvés. A nyomor megléte, a közpapok mozgalmának²⁴ igazsága. A jól rendezett jogállamban mindenkinek hivatalos teendői, munkaköre és társadalmi helyzetének megfelelő anyagi díjazás szükséges, más szóval megkíváncsitik, hogy a közszolgálat embere erkölcsileg, anyagilag független legyen.²⁵

²² Bíró Sándor – Szilágyi István (szerk.): *A magyar református egyház története*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1949. 393.

²³ Lásd PEIL, 1890. 1339.

²⁴ Az országos mozgalom tehetséges és áldozatkész újságíró-lelkipásztor kezdeményezője, Péntek Ferenc 1893 elejétől *Közpapok Lapja* címmel lapot is alapított, törekvéseit mégsem koronázta siker. Baráth: i. m. 44.

²⁵ PEIL, 1890. 1333–1335. Segítsünk az államnak.

Vagyis a középiskolai államsegélyes gyakorlat kiélezte a társadalmi ellentéteket tanárok és lelkészek között. Az egyház egyházi (tehát nem iskolai) államsegély-igényét arra a közhasznosságot is figyelembe vevő, társadalmilag megalapozott tételre alapozta, miszerint megfelelő munkáért megfelelő díjazást kell kapni. Az államsegélyt csak mintegy gyógy- és tápszerként, megerősödésének és újbóli talpra állásának idejéig veszi be, s küzdelmének fő irányát a katolikus vallási és tanulmányi alapok vallásegyenlőségen alapuló megosztására helyezi.

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* főszerkesztő-tulajdonosa, Szóts Farkas éppen ez utóbbi kitételben nem értett egyet a cikkíróval. Politikailag kivihetetlen, nemzeti szempontból káros, a protestáns autonómia szempontjából halálos javaslatnak tartotta. Hiszen „[...] ki kívánhatja a magyar államtól, hogy a jogegyenlőség ideális elvéért [az oláh, szász, rác stb. nemzetiségi egyházakat a maguk magyarelles és államveszélyes törekvéseikkel] állami erő segítségével maga ellen fölhizlalja?! [Másrészt] [...] ha összes egyházi és iskolai szükségünket az állam fedezné, egészen természetes és jogos volna azon követelése, hogy az egyházi-iskolai élet minden nem-sacramentalis ügyeiben ő parancsoljon.”²⁶

Hegymegi Kiss Áron 1892. május 17-i programbeszédében foglalkozott a bel- és az állam-egyházi viszonyok megoldatlan problémáival. A porcsalmi lelkészségből és szatmári esperességből előre lépett újdonsült tiszántúli püspök az egyháztagok egyenlőségének kongregacionalista eszméjét összekötötte a gazdagok és előkelők fokozottabb anyagi tehervállalásának, feleslegükön túlmenő önkéntes adakozásának igényével. Ez ugyanakkor szerinte lehetetlen hitbeli ébredés és valódi megtérés nélkül.²⁷ A kibontakozó egyházpolitikai küzdelmek között a vallási problémákat a nyelvi és szertartási korlátokat meghaladó testvérszeretet jegyében kívánta megoldani. Tényként kezelte az ötször nagyobb számú, szerencsésebb viszonyok közt élő, „régbebi felekezet”²⁸ gazdag ellátottságú alapjait és alapítványait, ezeknek létével azonban összeegyeztethetetlen a református egyház szenvedő szegénysége. Kifejtette, hogy saját részről a mártíromságot is vállalva minden erővel szembe fognak szállni azokkal, akik a református hívekben ármány és a hatalom eszközeivel kívánnak zsákmányt vetni.²⁹ Tevéleges katolikus támogatást igényelt a tényleges vallásegyenlőségért folytatott küzdelemben, ezen belül pedig hangsúlyozottan követelte annak elismerését, hogy a református iskolák a közművelődésnek mint állami feladatnak

²⁶ *PEIL*, 1890. 1339.

²⁷ „Ha bűneink miatt ostoroz, türjük, de térjünk meg, hogy sorsunk is megkönnyebbedjék.” Beszédének ebben a részében utal a Lk 21, 1-4. verseire, és idézi a Lk 18,22-t és Ef 5,14-et., a Jézushoz jövő előkelő gazdagot pedig egyértelműen „megtérni óhajtozó”-nak nevezi.

²⁸ A római katolikus füleknek az utóbbi kifejezés egyszerre volt elismerő és sértő.

²⁹ Utalás a Kol 2,8-ra.

már eddig is milliókban mérhető megtakarításokat jelentettek. Az állam ezt az érdeket ne államsegéllyel, hanem állandó fenntartási alapok létesítésével ellentételezze, az állami dotáció összegére vonatkozólag pedig általában azt az elvet érvényesítse, hogy megállapításánál nem (kizárólag) az ország népességének felekezeti aránya, hanem az egyes felekezetek tagjainak adózási teljesítménye (is) figyelembe veendő.³⁰

Ezeknek a megszólalásoknak az egyházi államsegély szempontjából az volt a jelentőségük, hogy 1.) a reformátusok számára hitelvi és nyelvi okok nem akadályozták az államsegély felvételét. 2.) A reformátusok osztották a liberális (felekezetsemleges) kultúrnacionalizmus optimizmusát, nemzeti jellegük a magyar állami főhatalmat erősítette. 3.) Az államosítás révén csökkenhettek a belegyházi, közegyházi vagy felekezetiként jelentkező, valójában szociális feszültségek.³¹ 4.) A reformátusok tudatában voltak annak, hogy az államsegély lehetősége mindenképpen egy elnyújtott államosítást eszköze. 5.) A népiskolák teljes államosításával levált volna a vallásról az oktatásügy, ami megkönnyítette volna az 1848. évi XX. törvénycikk végrehajtását.³²

A kormányzat az 1892–95-ös kultúrharc során – szükség esetén – készen lett volna olyan frontokat is megnyitni, melyek túlmentek volna az 1894–95-ös törvényalkotáson. Ezt bizonyítja az 1892. május 27-i képviselőházi ülésnap egymásra felelő két beszéde is. Az egyházpolitikai kérdésben kormányoldaltól megszólaló Tisza István, látszólag békülékeny szavakba csomagolva, igen kemény fenyegetést fogalmazott meg. Szóba hozta az egyházi kultúrtényezők (lényegében az iskolaügy) kérdését, majd egy lehetséges kultúrharc kimeneti eshetőségeit mérlegelte. Véleménye szerint csak ez az elmérgesedő helyzet vezethet Magyarországon a vallástalan, sőt vallásellenes liberalizmus megerősödéséhez. A liberális katolicizmusnak az ateista liberalizmus és a reakciós (vagyis ultramontán) katolicizmus malomkövei közötti felmorzsolódását csak az akadályozhatja meg, ha a katolikus felső klérus ragaszkodik 1790 óta gyakorolt történeti bölcsességéhez: elfogadja az alkotmányos helyzetet, és nem kezd e keretek feszegetésével a tömegek fanatizálása által tömegmozgalmat szervezni. Bár meg van győződve az esetleges harc esetén a liberális állam

³⁰ DPL, 1892. 161–163.

³¹ Vö. Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika 1867–1945*. Budapest, Gondolat, 2011. 29–31.; 33.; 42–43.; 50.

³² Az államosítás, az 1848. évi XX. törvénycikk és a protestáns jellegű szociálpolitika gondolatait majd Baltazár Dezső fűzi össze következetes rendszerré 1907-ben. Szerinte szükséges a törvénybetű szerinti, tehát a szekularizáció bizonyos nemét és mértékét involváló végrehajtása, ugyanakkor az egyháznak fel kell karolnia a szociális eszmét, hogy a jövőndő ne legyen vallástalan. Ennek megfelelően programjában elsősorban a kötött (holt kézi) birtokok megváltását (mindenekelőtt a katolikus egyházi birtokokét) és a bérleti rendszer bevezetését (az így felszabadult területekre vallásárányos alapon szegényparaszti telepítés megvalósítását) tűzte ki célul. Baráth: i. m. 71.

győzelméről, a nemzet előtt álló kulturális feladatok megoldásához kivézetetés nélkül van szükség mindkét fél közreműködésére.³³

A keményebb katolikus hangok szószólójaként az ellenzéki Vajay István visszatartotta Csáky Albin kultuszminister azon vádját, miszerint a konzervatív katolikusoknak kizárólag olyan szabályozás felelne meg, mely minden gyermeket nekik juttat. Kimondta, hogy a kormány a katolikus alapítványok millióit jogtalanul és önkényesen a maga hatalmi körének tágitására, a kormány érdekében tett szolgáltatások jutalmazására, tehát lényegében hatalmi és kortescélokra használja fel. A családi életbe való beavatkozással az állam lényegében felcsap a protestánsok misszionáriusának. Márpedig a felekezetiileg semleges államhatalom célja nem lehet, hogy kvóták arányában szállítsa a felekezeteknek az embereket.³⁴

A kvóták említése utalás volt azokra a protestáns törekvésekre, melyek 1871-től kezdve egyértelműen a Tanulmányi és Vallásalapok felekezetarányos felosztását célozták, és 1889-től a közpapok mozgalma alapításával egyfajta radikalizálódáson is átmentek.³⁵

Tisza István viszontválaszában annyit jegyzett meg, hogy sem általánosságban, sem elvileg nem tartja helyesnek a „szabad egyház szabad államban” teóriáját, mert sokkal nagyobb hatalmat lát az egyházban, sokkal több rokonságot az egyház valláserkölcsei hivatása és az állam legmagasabb értelmében vett rendeltetése között, hogy az állam egyszerűen megszakítson minden összeköttetést az egyházzal, és abban egy közönséges humanitárius társulatot lásson. A cél tehát az, hogy az állam jobban vonja be, nagyobb hatalommal és több joggal ruházza fel, ugyanakkor tartsa is szorosabb felügyelet alatt az egyházat, mint a magánegyesületeket. Sokkal üdvösebbnek látja a kettőnek egymással való összekapcsolását és együttműködését, és sokkal károsabbnak a kettő egymás ellen működését. Radikális jelszavak kedvéért az állam nem fogja kiszolgáltatni a kezében levő felügyeleti hatalmat a klerikális túlzóknak. Tisza óvott azon külföldi példáktól, ahol ultramontánok bújtak radikális köpönyegbe. Az állami és nemzeti akciók esetén pedig a hon érdekére felesküdtött képviselőknek kerülniük kell mindenfajta felekezetieskedést.³⁶

Prohászka Ottokár kiváló érzékkel figyelt fel arra a tényre, hogy a jozefinista szemléletnek megfelelő, hegeli alapokon nyugvó liberális elvárás lényegében nemcsak elválasztja, de szembe is fordítja egymással a nemzet és a vallás érdekét. Ez hat igazából bénítólag a magyar katolicizmusra. 1894-ben nagy vehemenciával támadta meg Samassa egri érseknek a liberális egyházpolitikai törvényjavaslatok ellen mon-

³³ Képviselőházi Napló (a továbbiakban: KN), 1892–1895, III. köt. (1892. május 27.) 383–384.

³⁴ KN, 1892–1895, III. köt. (1892. május 27.) 396.

³⁵ A kérdés kifejtését lásd fentebb.

³⁶ KN, 1892–1895, III. köt. (1892. május 27.) 381., 400.

dott főrendiházi beszédét. A beszéd filozófiáját érintő kritikája kettős volt: a halvány, erőtlén és eufemisztikus védekezés eleve kudarcra van ítélve. Csakis a valóság nyílt, őszinte és kendőzetlen kimondása kelthetné fel a társadalom valós veszélyérzetét, miszerint liberális formában tulajdonképpen a vallási közömbösség állami propagálása valósul meg. A „vallási érzelem” kifejezés pedig teológiailag és szellemileg is vakvágány: szubjektivizmus, mely a vallási hajlamban mutatkozó alapvető érzelmet az ész (istenismeret) és akarat (erkölcs) aktusaitól elválasztja, lemondás a kereszténység objektív voltáról.³⁷

A középiskolai államsegélyt biztosító 1883. évi XXX. törvénycikk 47.§-a után az 1893. évi XXVI. törvénycikk tanítói államsegélyt fogadott el. Csak rövid említés erejéig tudunk itt azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy a törvény felszakította a nemzeti sebeket, a vele egy időben zajló egyházpolitikai harc pedig felzaklatta a katolikusok vallási érzékenységét. Ennek megfelelően a '90-es években a katolikus egyházi felsőbbiségek és a nemzetiségeket képviselő egyházak felekezeti főhatóságai az állami befolyás növekedésétől való féltükben eltiltották az államsegély igénybevételét.³⁸ A tanítói államsegély ismételten kiélezte a reformátusok politikai és belegyházi feszültségeit.³⁹ Ráadásul az államsegélyügy az 1893 utáni időszakban a magyar állameszméhez és a liberális politikai berendezkedéshez való lojalitás szimbólumává is vált. Egy M. F. monogramú somogyi lelkész annak a véleményének adott hangot, hogy amikor a katolikus és nemzetiségi izgatások árjában egyedül a reformátusok nyilvánítják töretlen államhűségüket, méltó, hogy stólapénzük elvesztéséért megkevesbedett jövedelmükben kárpótolja őket a magyar állam. Számára ilyen körülmények között mélységes csalódás az ezt nem tartalmazó törvényjavaslat, bár tudja, hogy a lelkészek államsegélyügyének megvalósíthatósága leginkább a dinamikus növekvő hadiköltségvetés függvénye. Az egyházpolitikai törvénykezés lezárulta után Bartha Béla szinte szó szerint megismételve a három évvel korábbi véleményt, ismét sürgette a stólapénz-kárpótlást.⁴⁰

A megszületett egyházpolitikai törvények mind a felekezetnélküliség, mind az állami anyakönyvezés tekintetében messze túlhaladtak azon a mértéken, melyet

³⁷ Nem véletlen, hogy az így megtámadott egri érsek Prohászka 1906-os püspöki bemutatkozó látogatása alkalmával nyíltan megfenyegette az újdonsült székesfehérvári püspököt, hogy indexre téteti. Az adatokra lásd: Frenyó Zoltán: *Prohászka index-ügye száz év távlatából*. http://www.ppek.hu/konyvek/Frenyo_Zoltan_Prohaszka_index-ugye_szaz_ev_tavlatabol_1.pdf (letöltve: 2015. november 30.) 6–7.

³⁸ Nagy Péter Tibor: *A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika 1867–1945*. Budapest, Gondolat, 2011. 41–43.

³⁹ Most már a felekezeti középiskolai tanárok mellett a népiskolai tanítókat is jogosulttá tette az egyház által ki nem elégített jogos érdekük, az állami jótétemény élvezetére.

⁴⁰ *PEIL*, 1893. 290.; *PEIL*, 1896. 424.

a konzervatívabb református véleményformálók kívánatosnak tartottak.⁴¹ A lelkészek elvesztették az addig biztos jövedelemnek számító anyakönyvezési illetéket vagy más néven stólapénzt,⁴² ugyanakkor az a veszélyérzet alakult ki, hogy a reformátusság a bigott katolicizmus, az unitárius jellegű racionalizmus és a „szaladgáló szekták” közé szorulva felmorzsolódik.⁴³ Ráadásul az amerikai és az orosz gabona dömpingje, a gabonaárak zuhanása csökkentette a gazdálkodás jövedelmezőségét, ami addig a református lelkészek megélhetését minimális szinten biztosította. A helyzet égetővé tette a belmisszió és az államsegély kérdését, ráadásul irigységet keltett azokkal a nemzetiségi papokkal szemben, akik már több mint száz éve rendelkeztek ilyen jövedelemkiegészítő állami támogatással (elsősorban a ruszin és a román görög katolikusok), vagy a reformátusoknál jóval tehetősebbek voltak (elsősorban a katolikus sváb plébánosok).⁴⁴

„Pénz és állam nem teremthetnek vallást [eredeti kiemelés - KKÁ], s nem tarthatják fenn az egyházat. Erre csak a hit ereje képes, [...] mely ezelőtt [...] nem hiányzott a magyar protestánsokban [...]” – idézi a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szemlélője Kaas Ivort a Nemzeti Újság 1896. január 22-iki vezércikkéből.⁴⁵ A megállapítás a református lelkészi kar körében is élénk visszhangot vetett. A haláláig evangélikus vallásán megmaradt, szigorú pietista beállítottságú, Prohászka barátjaként a sajtó- és a politikai katolicizmusba bevonódó báró⁴⁶ az 1848. évi XX. törvénycikk végrehajtása körül keletkezett mozgalmak és memorandumok⁴⁷ kapcsán adott hangot kemény véleményének, miszerint a magyar protestantizmus a szolgaság küszöbén áll. Csak egy lépés, és beleesik a korrupcióba. Tisztos szegénységben élt eddig, most nyomorba jutott. A vele sok mindenben egyetértő Váradi Ferenc ezt egyszerűen túlzásnak nevezte.⁴⁸ M. F. monogramú somogyi lelkésztestvére ekkor már a hithűség és az áldozatkészség lanygulásának keserű példái mellett reformált, lángoló hitű, kitűnő, a gyermekek felfogásához alkalmazkodó, kézbe való népiskolai vallástankönyvek megírására kiírt pályázatot szorgalmazott.⁴⁹

⁴¹ Lásd pl. a Nagy Sándor és Szunyogh Szabolcs között lezajló vitát a Debreceni Protestáns Lap hasábjain: *DPL*, 1893. 617.; 670-671.

⁴² Zoványi: i. m. 373.

⁴³ Pokoly József: A belmisszió munkái. *DPL*, 1895. 303.; [Szóts Farkas]: Hazai egyházi szemle. *Protestáns Szemle* (a továbbiakban PSz) 1897. 44.

⁴⁴ *DPL*, 1895. 177. A kongruáról.

⁴⁵ *PEIL*, 1896. 57.

⁴⁶ Frenyó: i. m. 7-8.

⁴⁷ 1896-ban éppen az evangélikusok adtak be ilyet.

⁴⁸ *PEIL*, 1896. 155.

⁴⁹ *PEIL*, 1896. 155.

Fontos vita zajlott az államsegélyről a belmissziói-ébresztési irányzathoz sorolt lelkészek között is 1896–97-ben. Szabó Aladár nem csekély gúnnal tett egyenlőség-jelet Rácz Károly szapáryfalvai és Eröss Lajos püspökladányi lelkész között, mint akik egyformán az igazi vagy szigorú kálvinistaság jelének tartják az iskolai célú államsegély visszautasítását.⁵⁰ Szóts Farkas a sárospataki főiskola napirendre kerülő államsegélyügye kapcsán mérlegeli az iskolai államsegély és az államsegélyes, valamint az úgynevezett szabad iskolák viszonyait. Óvatosságra intik a változó politikai viszonyok. A háborús készülődés és a Katolikus Néppárt erősödését érzékelve bő negyedszázaddal Révész Imre után ismét konzervatív [értsd: reakcionárius] visszarendeződést vizionál, és burkoltan kifejezi a német szövetségi politikával szembeni ellenérzéseit is.⁵¹ A lelkészi államsegélyt viszont melegen pártolja. Szigorúan viszonyossági alapon, a nemzeti szempontból leghűségesebb egyház múltbéli nyomorban tartásának történeti ellentételezéseként, a szabad államban szabad egyházak elve alapján, a református egyházi közalap segélyezésén keresztül, vizontszolgálat váradalma nélkül, mint ami katasztrofális következményekkel járna mind az államra, mind az egyházra nézve.⁵²

Az iskolai és egyházi célokra államsegély fokozatos kiterjesztésében a kultúr-protestáns szellemű liberálisok különösen kiváló érdekképviselők lehettek volna. Darányi Ignác a dunántúli egyházkerület komáromi gyűlésén elmondott főgondnoki beiktató beszédében a reformátusságot érintő állam-egyház viszonyban impozáns programot vázolt fel. Az állam támogatásának nem szabad – úgymond – évről évre kérdés tárgyát képeznie, nehogy a változó kormányok esélyeitől függjön, hanem törvény által állandó módon kell szabályoztatnia. Ha az ország pénzügyi helyzete nem engedné azt meg, hogy mindez egyszerre történjék, akkor a megalkotandó törvénynek egy kiszámítandó menetrendet kell felállítania, hogy az egyházközségek eszerint rendezhessék be dolgaikat, eszerint állapíthassák meg fokozottabb tevékenységüket az egyházi és nemzeti érdekek előmozdításában.⁵³

Szabó Aladár részben azért rontott neki elkeseredetten a földművelésügyi miniszternek, mert az az állam-egyház viszony református dogmatikai háttérét illetően árult el hajmeresztő tudatlanságot. Hiába érdeklődik élenken a vallás és az egyház

⁵⁰ *PEIL*, 1896. 513.

⁵¹ „A század vége reactionárius eszméktől, törekvésektől kezd terhes lenni. A hosszú fegyveres béke a katonát, a conservatív törekvések a papot és a rendőrt, ezt a hármas szövetséget kezdik a társadalom oszlopai gyanánt oda állítani. Hogy ez a hármas szövetség aztán mit tud csinálni: arról eleget beszél a történelem.” *PSz*, 1897. 41.

⁵² *PSz*, 1897. 40–42.

⁵³ *Dunántúli Protestáns Lap* (a továbbiakban DTPL) 519–523. A komáromi egyházmegye közgyűlése.

dolgai iránt, és igyekszik tevékenyen az egyik *keresztyén* [Szabó Aladár kiemelése] egyház sebeinek gyógyításában, nem jut tovább a „magyarok Istene” koncepción,⁵⁴ a valláserkölcsei élet felvirágoztatásának elcsépelt közhelyén, az állami szempont és az államhűség hangsúlyozásán (amihez a miniszter – önmaga tudatlanságát leleplezve – szónoki fogásként még hozzá is tette: tulajdonképpen ezt akarta és ezt kellett volna első helyen említene), amelynek fejében az egyház számot tarthat az állam támogatására is. Ez a *Magyar Állam és az Alkotmány* című „jeles lapok” bölcsességének szintje, lényegi katolicizmus.⁵⁵

Zoványi Jenő szerint jellemző volt, hogy a kongruatörvény 1898-as képviselőházi tárgyalásán a hozzászólók között a néppárti (ultramontánus) gr. Zichy János irányából több jóindulat nyilvánult a protestáns lelkészek iránt, mint a legrégebbi református főgondnok Tisza Kálmán részéről.⁵⁶ A Képviselőház 1898. április 23-i ülésén a szintén ultramontánnak tekintett Apponyi erőteljesen szorgalmazta, hogy a megálapítandó államsegély keretén belül lehessen az egyházi beladózási viszonyokon is könnyíteni. Négy nappal később – a liberális katolikus Wlassics Gyulával egyetértve, Tisza Kálmánnal szemben – szorgalmazta, hogy a készülő törvény engedje meg a lelkészek és egyházközségek számára, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter döntésével szemben a kongruával kapcsolatos problémáikkal jogorvoslati lehetőségként a közigazgatási bírósághoz fellebbezzenek. Ezzel Apponyi a jogállamiság képviselőjeként tetszeleghetett az öreg „Generálissal” szemben.⁵⁷ Sikere mindössze szónoki maradt, de Tisza bosszantásával a politikai állóvízbe nagy követ tudott bedobni. Apponyi gúnyos megjegyzése⁵⁸ arra utalt, hogy bizonyos szempontból éppen olyan alkalmatlannak tartotta Tiszát a református érdekek képviseletére, mint saját magát.

Apponyi egyébként azért találta fején a szöveget, mert a reformátusok számára rendkívül érzékeny pontra sikerült rátapintania. Az egyházpolitikai nézetrendszerét az 1857–59-es „államsegély vagy belmisszió” és az 1859–60-as pátensharc élményeiből merítő Tisza ugyanis az 1898. évi egyházi értekezleten kijelentette, hogy az 1848. évi XX. törvénycikket nem betű szerint kell értelmezni, mert az a protestáns autonómia végét jelentené, hanem a mindenkori valós szükségletek hiányzó hányadát kell kérni

⁵⁴ Darányi a magyarság keleti, sztyepppei természetét, vallásos érzékét és hazafias elkötelezettségét a Kárpát-medence többi népe fölé emelő államszervező képessége bizonyítékának tekinti. Ez nem keresztyénség, hanem pogányság, jelzi Szabó Aladár.

⁵⁵ *PEIL*, 1896. 529–530.

⁵⁶ Zoványi: i. m. 374.

⁵⁷ Anka László: Apponyi Albert gróf és a kongruatörvény. *Egyháztörténeti Szemle* 11/1. (2010) 51–65. 55–56.

⁵⁸ „[...] az öreg olyan dühös is lett, mint a ki más vadászt talál saját tilosában. [...]” Idézi Anka: i. m. 56.

az államtól.⁵⁹ A református közvélemény azonban ekkor már többet várt, és a minimálisat a teljesítől elválasztó hatalmas szakadékot önfeladásként értelmezte.

Nem véletlenül fogalmazta meg Szóts Farkas 1897 elején, hogy a politikai protestantizmust két szélsőség fenyegeti: a békés fejlődést veszélyeztető és kiszámíthatatlan pusztításokat okozni képes offenzíva és a katolikusoktól és a nemzetiségektől a református lelkészi fizetések rendezéséért szinte bocsánatot kérő, „pacifikáció”-t emlegető defenzíva. E két rossz közül kell azt az „arany középút”-at választani, mely a tiszta nemzeti elemet, tehát többek között a református magyarságot is nyugodtan, öntudatosan, minden kihívás, de egyúttal minden pacifikálgatás nélkül építi és erősíti.⁶⁰ Apponyi – saját bevallása szerint – tudtán kívül érzett rá erre a gyenge pontra a református Tisza Kálmán egyházon belüli helyzetében.

Nézetem szerint ugyanakkor benne rejlett a Nemzeti Párt elnökének református alelnökével, Kovács Alberttel való, ekkor már majdnem két évtizedes politikai együttműködéséből leszűr tudása és tapasztalata is. A magyar reformátusok ezen politikai attitűdjére Apponyi szintén igyekezett rájátszani, de ebben a kérdésben túlzásokba esett. Annyit példálózott beszédében – negatív értelemben – a görög nem egyesült lelkészekkel, hogy a román nemzetiséggel szembeni animozitással, gyűlölettel vádolták meg.⁶¹

Az elfogadott úgynevezett első kongruatörvény, az 1898. évi XIV. törvénycikk a nem katolikus felekezetek esetében megállapított egy lelkészi minimumjövedelmet (lelkészek esetében 1600, segédlelkészekében 800 koronát, valutareform előtti értékben 800 és 400 forintot), ameddig az állampénztár terhére kiegészítendőek azon lelkészek jövedelmei, akiknek szegény gyülekezeteik ezt képtelenek voltak biztosítani (2. §). A kongruát a törvény igazolt állampolgársághoz (6. §), megfelelő képzettséghez (lelkészek esetében hazai középiskolák nyolc évfolyama, hazai lelkészképző intézmények legalább hároméves, akadémiai szintű képzésének elvégzése) kötötte (4.§), és az államellenes tevékenység esetén a segélyvesztést az 1893. évi XXVI. törvénycikk 13. §-a alapján⁶² kiterjesztette az államsegélyben részesített lelkészekre is (7. § b) szakasz). A vallás- és közoktatásügyi miniszter számára az egyházi főhatóság felmentő ítélete esetére is különleges mérlegelési jog bízott (9. §), a felállítandó

⁵⁹ Idézi Kósa László: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Budapest, Akadémiai, 2011. 316.

⁶⁰ *PSz*, 1897. 42-43.

⁶¹ Anka: i. m. 55.

⁶² „Államellenes iránynak tekintendő különösen minden cselekmény, mely az állam alkotmánya, nemzeti jellege, egysége, különállása vagy területi épsége, továbbá az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása ellen irányul, történt legyen az akár tanhelyiségben, akár azon kívül vagy más állam területén, élő szóval, írásban vagy nyomtatvány, képes ábrázolat, tankönyvek vagy egyéb taneszközök által.”

új lelkészsegek segélyezése esetében pedig a vallás és közoktatásügyi miniszter előtt kellett az adott állás szükségességét bizonyítani (2. §).

A kongrua és az államsegély kérdése tehát olyan mélyen beivódott a magyar közéletbe és hagyományokba, hogy az államsegéllyel szakítani a szerves fejlődésű magyar vallásügy teljes elutasítását jelentette volna. A reformátusok között valamilyen formáját szinte mindenki, még a belmisszió-ébresztési mozgalom embereinek túlnyomó többsége is indokoltnak tartotta.

Az államsegély jobb esetben nem állandó forrást jelentett (volna), hanem külső (állami) forrás időleges bevonását az adott egyházi közösség vagy intézmény ismért lábra állásának időszakáig, így célja elsősorban nem az eltartás, hanem a teherkönnyítés és a fejlődés lehetőségének biztosítása volt. Négy formájával kapcsolatban a református egyházon belül több, egymással szöges ellentétben álló nézet létezett.

Az egyik nézet szerint az államsegélyt az oktatásügyben kell igénybe venni, mert ez esetben az egyház társadalmi közfeladatát lát el. A másik szerint az államsegélyt az oktatásügyben nem lehet igénybe venni az autonómia sérelme nélkül, mert ez esetben nem lehet garantálni a felnövekvő református elit keresztyén-nemzeti szellemenben való kinevelését. A következő vélekedés szerint vallási célokra nem lehet az autonómia sérelme nélkül államsegélyt igényelni. Itt leginkább a közegyházi viszonyok rendezésével kellene a forrásokat előteremteni. Az ezzel ellentétes nézet szerint viszont éppen a vallási célokra igényelt államsegély nem sérelmes az autonómia számára, hiszen a bevett vallások dogmatikai nézetei az államélet szempontjából közömbösek, a nemzetiségi vidékek szórványmagyarsága számára a magyar nyelvű igehirdetés és imádkozás viszont elsőrangú nemzeti cél lehet.

A református egyház a korszak végéig védte szervezeti autonómiáját, melynek erkölcsi megalapozását is nélkülözhetetlennek tartotta. 1895-re két párhuzamos tétel együttes alkalmazása vált bevetté: 1.) állami segítség nélkül lehetetlen az egyház talpra állása; 2.) modern dogmatikus (de nem modernista) hitéleti megújulás nélkül szintúgy lehetetlen. Az egyház talpra állását és a nemzeti lét kiteljesedését a reformátusok egymástól elválaszthatatlannak tartották. Az egyház az államsegély igénybevétele mellett is fenntartotta az állam-egyház viszonyban a kölcsönös be nem avatkozás („szabad egyházak szabad államban”) elvét, melyet erkölcsi súlyának belső növelésével is igyekezett alátámasztani. Mindezek következtében hamis az államsegélyes egyházpolitikára a kommunizmus kor lózungját alkalmazni, miszerint az az államnak való lefekvéssel egyenértékű.⁶³

⁶³ Vö. Bíró–Szilágyi: i. m. 377.; Szikszai Béni: *Ahogy én láttam. Feljegyzések a 20. századi magyar ébredéstörténetről*. Budapest, Koinónia, 2015. 13.

THE STATE'S SUBVENTIONARY CHURCH POLICY AND THE PROTESTANTS AT THE TURN OF THE CENTURY (1868–1898)

How was the liberal Hungarian state able to continue a religious policy that resembled the earlier (dating back one hundred years) Josephinism in so many ways? Are we able to gain insight of the systemic interdependencies of religious policy during the Dual Monarchy Era by looking at the state's subventiary church policy? During my research, I came to the conclusion that my historiographical predecessors had not even done the most basic conceptual and chronological clarifications of the issues. First of all, there was a distinct difference between *congrua* and the state's subventiary church policy, even though they were similar in many ways. But what did *congrua* refer to? It was when the Christian community provided *congrua sustentatio* (a basic level of income) for those members who fulfilled spiritual functions for the eternal and earthly good of the community. The basic level of income was defined differently for spiritual pastors and parochial schoolteachers. *Congrua* policy referred to the state forcing the landed gentry and the communities to provide *congrua* in the interests of the common good, even though doing so may have gone against individual interests. State subvention referred to when the state itself stepped in and paid cash (income supplements) to cover any shortfall in order to reach the basic level of income. These cash payouts occurred at state treasuries designated by the state. The four types of state subvention were spending on income supplements, infrastructural investments, school upkeep and church charities.

Covering the 1868–1898 period, the study reviews the state's subventiary church policy from the perspective of the Calvinists, for they were one of the main beneficiaries of the policy. The period following 1898 brought on a new phase that was qualitatively very different in terms of *congrua* and the state's subventiary church policy. The study's content is further narrowed to parochial and pastoral state subventiary income supplements. State subvention, its inherent supervision and the growing possibility of intervention clearly posed a certain danger to Protestant autonomy.

By the end of the period, the Calvinists fiercely guarded their organizational independence, whose moral foundation they also considered to be indispensable. By 1895, two parallel theses had become clear: The denomination was incapable of remaining standing without 1.) state subvention and/or 2.) modern dogmatic religious renewal (which did not mean the same thing as modernism). Protestants considered religious renewal and the realization of a sense of national belonging to be inseparable. Despite accepting state subvention, the denomination maintained the principle that state-church relations were best served by not interfering in the other's endeavors (that is, "independent churches in an independent state"), to which the denomination attempted to give moral weight by setting a virtuous, unimpeachable example. As a result it is wrong to use communist-era rhetoric to describe state subventiary church policy, which equated the taking of state subvention as surrendering to the state.

DIE STAATSHILFE IN DER KIRCHENPOLITIK UND DIE REFORMIERTEN UM DIE JAHRHUNDERT- WENDE (1868–1898)

Wie konnte der liberale ungarische Staat eine Kirchenpolitik betreiben, die dem Josephinismus vor 100 Jahren in vieler Hinsicht ähnelte? Können wir uns durch die sog. Staatshilfe in der Kirchenpolitik aufgrund des Prinzips „im Tropfen das Meer“ in systematische Zusammenhänge der Religionspolitik der Dualismuszeit Einblick verschaffen? Während meiner Forschungen fand ich heraus, dass vor mir nicht einmal die grundlegendste begriffliche und chronologische Abklärung des Fragenkomplexes vorgenommen worden war. Zunächst einmal sind die Kongrua-Angelegenheit und die Staatshilfe in der Kirchenpolitik auf jeden Fall zu unterscheiden, auch wenn sie in vieler Hinsicht zusammenhängen. Der Kongrua-Anspruch entwickelte sich in der christlichen Sozialgeschichte aus dem *Gedanken der congrua sustentatio*, d.h. dass die Gemeinschaft im Interesse ihres eigenen ewigen und irdischen Wohls ihren geistlichen Funktionsträgern ein würdiges Auskommen garantiert. Die entsprechende Versorgung war für Seelsorger bzw. für Lehrer unterschiedlich. Von einer Kongruapolitik kann man dann sprechen, wenn der dem Gemeinwohl dienende Staat im Interesse der Absicherung der Kongrua allgemeine Verfügungen erlässt, die auch die Interessen von Privatpersonen und Gemeinden (Selbstverwaltungen) begrenzen. Um Staatshilfe geht es dann, wenn der Staat konkrete geldliche Auszahlungen aus der Schatzkammer, der Staatskasse oder aus sonstigen, als staatlich geltenden Fonds und Quellen vornimmt. Die Staatshilfe hatte vier Formen: Einkommensergänzung, Investition in kirchliche Immobilien, schulische und geistliche Subventionen.

Die Studie behandelt die Staatshilfe in der Kirchenpolitik von 1868 bis 1898 aus der Sicht der Reformierten, denn diese Konfession war eine ihrer wichtigsten Begünstigten. Die Periode nach 1898 brachte einen weiteren, qualitativ in vielerlei Hinsicht unterschiedlichen Entwicklungsabschnitt im Kongruawesen und in der Staatshilfe für die Kirchen. Die Untersuchung wird aus Gründen des Umfangs weiter eingeschränkt auf die seelsorgerische Staatshilfe. Die Staatshilfe, die damit

verbundene Kontrolle und die ausgeweiteten Interventionsmöglichkeiten bedeuteten auf jeden Fall eine gewisse Gefahr in Bezug auf die Autonomie der reformierten Kirche.

Die Kirche verteidigte bis Ende der Ära eifersüchtig ihre organisatorische Selbstständigkeit, deren moralische Fundierung sie ebenfalls für unentbehrlich hielt. Bis 1895 war die gemeinsame Anwendung zweier paralleler Thesen üblich: 1.) ohne staatliche Hilfe kann die Kirche nicht auf die Beine kommen; 2.) ohne eine moderne (aber nicht modernistische) dogmatische Erneuerung des Glaubenslebens ist das ebenfalls unmöglich. Die Reformierten betrachteten die Erneuerung ihrer Kirche und die volle Entfaltung des nationalen Daseins als untrennbar. Die Kirche behielt sich auch bei Inanspruchnahme der Staatshilfe das Prinzip „freie Kirche in freiem Staat“ vor. Sie war auch darum bemüht, diese gegenseitige Nichteinmischung im Verhältnis Staat-Kirche durch die interne Verstärkung ihres eigenen moralischen Gewichtes zu untermauern. Infolge all dessen ist es falsch, für die Staatshilfe in der Kirchenpolitik die Losung der kommunistischen Ära anzuwenden, wonach sie mit der völligen Hingabe gegenüber dem Staat gleichzusetzen gewesen wäre.

CSÁKY ALBIN FELJEGYZÉSEI A KORMÁNY ÉS AZ ELLENZÉK KÖZÖTTI TÁRGYALÁSOKRÓL (1899. JANUÁR–FEBRUÁR)

2015 októberében, Collegium Hungaricum ösztöndíjam során a Széll-kormány működésével kapcsolatos információkat keresve kezdtem a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban Csáky Albin hagyatékának kutatásába.¹ A talált dokumentumok felülmúlták várakozásaimat, ugyanis Csáky Albin hosszú közéleti pályafutásának minden szakaszáról szorgalmasan megőrizte iratait, amelyek szerencsésen fennmaradtak, és a történészek rendelkezésére állnak.

Az 1841. április 19-én Korompán, az ország egyik legrégebbi főúri családjának sarjaként született Csáky Albin grófot a dualizmus korszakának jelentős (kultúr) politikusaként tartja számon a szakirodalom. Lőcsei gimnáziumi évek után Pesten szerzett jogi diplomát 1863-ban. 1867–1888 között Szepes vármegye főispánjaként tevékenykedett, közben 1876–1880 között Sáros vármegye főispáni teendőit is rábízta a kormányzat. A főrendiházban már az 1880-as évek elején kiállt az egyházpolitikai reformok mellett, valamint aktívan részt vett a főrendiház átalakításának előkészítésében.² Trefort Ágoston halálát követően, 1888 szeptemberében Tisza Kálmán miniszterelnök őt kérte fel vallás- és közoktatásügyi miniszternek, amely tisztséget 1894 júniusáig viselte. Miniszterként – közismert módon – elévülhetetlen érdemeket szerzett a kötelező polgári házasság és anyakönyvezés bevezetésében, emellett kiemelendő az óvodaügy rendezése és a tanfelügyeleti rendszer újjászervezése terén kifejtett úttörő tevékenysége. Politikai okokból történő lemondása után is egyik vezető személyisége maradt a kormányzó Szabadelvű Pártnak, 1900–1906 és 1910–

¹ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a Balassi Intézetnek az ösztöndíjért, valamint Oross András levéltári delegátusnak, aki felhívta a figyelmemet erre a forrásbázisra, és segítette kutatásaimat.

² Csáky Albin főispánként támogatta azt a reformot, amelyik 1885-ben megvonta – többek között – a főispánok automatikus főrendiházi tagságát. Tehetős arisztokrataként Csáky természetesen a későbbiekben is részt vehetett az üléseken.

1912 között pedig a főrendiház elnöki tisztét látta el. 1912. december 15-én, hosszas betegeskedés után hunyt el.³

A Csáky életét és munkásságát (közvetve vagy közvetlenül) bemutató munkák egytől egyig kultuszminiszteri tevékenységére – azon belül is mindenekelőtt az egyházpolitikai reformokra – koncentrálnak, holott Csáky más területeken és egyéb politikai szituációkban játszott szerepe is figyelmet érdemelne.⁴ Csáky ugyanis gyakran találta magát a pártpolitika sűrűjében. Az ő tollából eredő és alább közölt források is egy belpolitikai válság kritikus időszakában keletkeztek.

A FORRÁSOKRÓL

A Csákyak mindszei ágának iratait tartalmazó, eredetileg Szepesmindszenten (ma Bijaovce Szlovákiában) őrzött családi levéltár 1968-ban került a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivba (a továbbiakban: HHStA) letétként, 2011 óta azonban már a levéltár tulajdonát képezi. Csáky Albin mellett a nemzetség más neves tagjainak iratai is megtalálhatók itt, továbbá a levéltár a Csákyak szepességi és kelet-magyarországi birtokainak történetéhez nyújt igen gazdag adatbázist. Az iratokat 2013-ban újra-rendezték, és a HHStA elektronikus levéltári keresőrendszeréből⁵ is elérhető a részletes jegyzék.⁶

³ Az életrajzi adatok forrása: Végváry Ferenc – Zimmer Ferenc szerk.: *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915*. Budapest, 1910. 86–88. ; Mann Miklós: *Kultúrpolitikusok a dualizmus korában*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1993. 67.

⁴ Csáky Albin miniszteri tevékenységének időszakát (elsősorban az egyházpolitikai harcok és az abból keletkezett belpolitikai válságok miatt) már alaposan feldolgozta a történetírás. Maga Csáky Albin személye és pályafutása azonban nem képezte modern tudományos igényeket kielégítő kutatások fókuszát. Mára elavult, még Csáky életében megjelent munka: Molnár Victor: *Gróf Csáky Albin. Élet- és jellemrajzi vázlat*. Budapest, Lampel, 1894. Közvetlenül Csáky halála után megjelent: Csudáky Bertalan: *Csáky Albin gróf*. Budapest, Franklin, 1913. A közelmúltban megjelent összefoglaló, szintén Csáky 1888–1894 közötti éveire fókuszáló munkák: Diószegi István: Csáky Albin, egy elfelejtett magyar kultúrpolitikus. In Havas Ferenc – Horváth Katalin – Ladányi Mária szerk.: *Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára*. Budapest, ELTE, 1990. 35–42., valamint: Eszterhai Nagy Gabriella: Csáky Albin, a kultúrpolitikus. In Pajkossy Gábor szerk.: *Politika, politikai eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon*. Budapest, ELTE BTK, 2000. 137–147.

⁵ <http://www.archivinformationssystem.at/suchinfo.aspx>

⁶ Fazekas István: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai*. Budapest, MNL, 2015. 518–522. Vö.: Just, Thomas: Die Nachlässe und Privat- und Familienarchive im Haus-, Hof- und Staatsarchiv. In: *Archivpflege und Archivalienschutz: das Beispiel der Familienarchive und „Nachlässe“* (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 56). Wien, 2011. 203–238., 226.

Fügedi Eriknek 1944-ben lehetősége nyílt rá, hogy Szepesmindszenten leltárt készítsen a családi archívum állományáról, az ekkor készített feljegyzéseit viszont csak 1979-ben tette közzé.⁷ Leírása használható képet fest a levéltár összetételéről, anyagairól – kivéve Csáky Albin hagyatékát, az ugyanis nem található meg a jegyzékben. Mint Fügedi maga írta, az ismertetést 1944-es eredeti, változatlan formájában adta közre,⁸ tehát feltételezhetően az 1912-ben elhunyt Csáky Albin hagyatéka akkor még nem került a levéltárba. Fügedi leltárja alapján eleve látszik, hogy a források túlnyomó többsége a 17–18. századra vonatkozik, a 19. század közepe után keletkezett dokumentumok akkor még nem képezték részét az archívumnak. Például az egyes birtokokra vonatkozó források is legfeljebb az 1840–50-es évekig, a szepesi főispáni iratok⁹ 1846-ig terjedtek.¹⁰ Amikor viszont a levéltár letétként a HHStA-ba került, már Csáky Albin hagyatéka is benne foglaltatott.¹¹

A Csáky család levéltárán (Familienarchiv Csáky) belül három dobozt (Karton) tesznek ki Csáky Albin hátrahagyott iratai.¹² Itt és most nem is lehet felsorolni mindazokat a fontos és még nem kutatott forráscsoportokat, amelyek a hagyatékban találhatóak. Hogy a teljesség igénye nélkül mégis kiemeljünk párat: hosszú főispáni és főrendiházi működése során keletkezett iratok (vármegyei szervektől hozzá intézett levelek, megyei közgyűlésen ill. a főrendiházban mondott beszédei, törvényjavaslatok stb.); levelek, például Szapáry Gyula, Wekerle Sándor, Széll Kálmán, Tisza István és Fejérváry Géza miniszterelnököktől, Wlassics Gyula és Berzeviczy Albert kultuszminiszterektől (ezen belül külön érdekes lehet az 1905-ös politikai válság során Fejérváryval és Tiszával folytatott levelezése); 1900–1906 közötti főrendiházi elnöki tisztségével kapcsolatos iratok; valamint számos magánjellegű dokumentum (pl. költeményei, fizetési jegyzékei, bizonyítványai). Természetesen 1888–1894 közötti miniszteri időszakáról is sok, többségében – de nem kizárólag – az egyházpolitikai vitát érintő forrás található, amelyeket az 1960-as években Csáky

⁷ Fügedi Erik: A Csáky család szepesmindszenti levéltára. *Levéltári Közlemények*, 1979/1. 93–131.

⁸ Uo. 93.

⁹ A család tagjai közül kerültek ki Szepes vármegye örökös főispánjai.

¹⁰ Fügedi Erik: i. m. 103–119; 122–126; 130.

¹¹ A levéltár korábbi tulajdonosa, Csáky Móric osztrák akadémikus–történész közlése, akinek ezúton is köszönöm segítőkészségét és az információkat.

¹² HHStA, Sonderbestände: Nachlässe, Familien- und Herrschaftsarchive, Familienarchiv Csáky, Varia, Karton 235; 248; 249. A dobozokon belüli irategyüttesekről léteznek ugyan további jegyzékek, ezek azonban több esetben is pontatlanok. Egyes dokumentumcsoportokat láthatóan még maga Csáky Albin rendezte össze, aki tudatosan őrizte meg iratait. Ezt a későbbi bővüléseknél és rendezéseknél az osztrák levéltárosok minden bizonnyal igyekeztek megőrizni, munkájukat azonban természetesen jelentősen megnehezítette, hogy a források szinte kizárólag magyar nyelvűek. Az egyes tételeken belül sajnos az iratok mindenféle további számozás nélkül, némileg kusza állapotban találhatók.

Móric felhasznált alapvető munkájának megírásához, a hagyaték többi része azonban szűz terület a kutatók számára.¹³

A még nem kutatott, ámbar fontos források csoportjába tartoznak a továbbiakban közölt, 1899. január–február folyamán, a Bánffy-kormány és az ellenzéki pártok közötti tárgyalások során készült iratok is. A dokumentumok keletkezésének kontextusát tömören az alábbiakban foglalhatjuk össze.

A Bánffy-kormány 1898 őszétől egyre mélyebb válságba került. Az ellenzéki pártok obstrukcióját kiváltó *casus bellit* ezúttal a gazdasági kiegyezés meghosszabbítása körüli bonyodalmak szolgáltatták. Az ellenzék valójában mindenáron a miniszterelnök skalpjára vadászott, amiért Bánffy Dezső az 1896-os választások során a korábbi alkut megszegve, a korban bevettnél is jóval erőteljesebb kormányzati pressziót alkalmazott ellenük. 1899. január 1-jén az ország elfogadott költségvetés híján *ex lex* állapotba került. Bánffy és a Szabadelvű Párt öt támogató (többségi) része vállalta volna a törvényen kívüli kormányzást és az obstrukció erőszakos letörését is, a kormánypárt egy másik – számbelileg kisebb, de tekintélyes nevekből álló – frakciója viszont nem, így ők kiléptek a pártból. Ebben a (korban használt kifejezéssel élve) disszidens csoportban találjuk Csáky Albint is. Bánffynak az uralkodó jóváhagyására is szüksége lett volna a válság erőből történő megoldásához, Ferenc József azonban némi tépelődés után inkább arra utasította miniszterelnökét, hogy kezdjen tárgyalásokat az ellenzéki pártokkal, és jusson velük kompromisszumra.¹⁴

A disszidens csoport vezetői – Szilágyi Dezső, ifj. Andrássy Gyula és Csáky Albin – vállalták a közvetítős szerepet. A kormány és az ellenzéki pártvezérek ugyanis nem ültek egy asztalhoz, hanem Csákyékon keresztül üzentek egymásnak, szóban és írásban is. Így Csáky és társai voltak azok, akik mind a kabinet, mind az ellenzék tanácskozásain jelen voltak. Csáky ezekről az ülésekről feljegyzéseket készített, illetve a felek által írásban egymásnak küldött jegyzékek is Csáky kézírásával készültek és szintén megtalálhatóak a hagyatékban. Csáky – egy-két kivételtől eltekintve – minden alkalommal fel is jegyezte a papírokra, hogy éppen a kormánnyal, vagy az ellenzékkel tárgyal-e. Ezek a feljegyzések – mint látni fogjuk – sokszor igen vázla-

¹³ Moritz, Csáky: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*. Graz–Wien–Köln, Böhlau, 1967. 2013 előtt minden Csáky-levéltárban történő kutatás Csáky Móric engedélyéhez volt kötve.

¹⁴ Az események részletes ismertetésére legújabban lásd: Schwarczwölder Ádám: Széll Kálmán a dualizmus politikai erőterében (1878–1899). In Ifj. Bertényi Iván szerk: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Budapest, SZKA–MCC, 2015. 169–201., különösen 189–195. A korszak köztörténetét áttekintő szakirodalmak is egytől egyig bemutatják a történéseket, ezt azonban – kevés kivétellel – felületesen, ugyanazon régi kútfők alapján teszik. Csáky Albin feljegyzései is azt támasztják alá, hogy igenis van értelme további források után kutatni.

tosak.¹⁵ Csáky jegyzetei olyan adatokat nem tartalmaznak, amelyek alapjaiban felülrírnák a történekről alkotott ismereteinket, de további hasznos és érdekes részletekkel gazdagítják azokat.

A tárgyalásokról további fontos kútfőt képeznek a minisztertanácsi jegyzőkönyvek, Bánffy Dezső ugyanis a kabinet formális ülésein (is) beszámolt a kormány többi tagjának a politikai helyzet alakulásáról. Az 1899. január 11-i, 18-i, 25-i, a február 1-i, 8-i és 16-i minisztertanácson is hosszasan (mintegy 30–40 oldalakon keresztül) ismertette az alkufolyamat pillanatnyi állását.¹⁶ Bánffy beszámolóit természetesen arra voltak hivatottak, hogy a miniszterelnök eljárásának és érveinek helyességét igazolják.

A DOKUMENTUMOK

Az alábbi, 1899. január 11. és február 16. között keletkezett 21 dokumentumot kronológiai sorrendben adjuk közre.¹⁷ Bánffy Dezső egy rövid levelét (17. irat) leszámítva mindegyik Csáky Albin kézírásával készült. A formális jegyzékek kivételével (14., 18., 20. és 21. számú iratok) a források ceruzával íródtak, vázlatosak, javításokkal tarkítottak és sokszor rendezetlen írásképek. Csáky javításait minden esetben meghagytuk az eredeti szövegben. Amennyire lehetőségeink engedték, külső megjelenésben is igyekeztünk visszaadni a források eredetijét, meghagyván a szakasztöréseket és behúzásokat, valamint Csáky kiemeléseit, aláhúzásait, kapcsos zárójeleket, átkötő gondolatjeleket és vonalait. A dokumentumokat a könnyebb érthetőség érdekében a mai helyesírási szabályok szerint közöljük, ennek megfelelően az eredeti szöveg latinosan vagy archaikusan írt szavait is (például obsructio, minister) magyaros alakra írtuk át. A dátumoknál, a központozásnál és a kötőjelek alkalmazásánál is napjaink írásmódját alkalmaztuk. Szintén a könnyebb megértést előtérbe helyezve oldottuk fel az eredeti szövegekben sűrűn előforduló rövidítéseket (például tv. jav.; min. eln.; közig.).

¹⁵ Csáky gyakorta unatkozhatott a meddő viták alatt, ugyanis sűrűn találkozhatunk a dokumentumokon különböző rajzaival.

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1899. január 11. 4–23; január 18. 33–61; január 25. 30–71; február 1. 4–25; február 8. 4–43; február 16. 4–22. Az egyes jegyzőkönyvek digitálisan is szabadon hozzáférhetők a www.digitarchiv.hu weboldalon.

¹⁷ A források pontos lelőhelye: HHStA, Familienarchiv Csáky, Varia, Karton 235/26 Reden, Schriften, Aufzeichnungen, Notizen (1899–1905). A tételben sok más irat is található, a további eligazodást nehezíti, hogy a dokumentumokon semmilyen számozás sem található. A tartalmilag és kronológiailag is összekevert iratokat magam rendeztem össze.

1.

Egy dátum nélküli papíron Csáky címszavakban felsorolta, hogy eleve milyen témákat érintettek a tárgyalások során.

„Jogi állapot

*Elnökválasztás*¹⁸

*Budget-indemnity*¹⁹

Újonc...[megajánlás]²⁰

*Kiegyezési provizórium*²¹

*Horvát provizórium*²²

Budget

*Kiegyezés*²³

*Házzsabályok*²⁴

¹⁸ A képviselőház kormánypárti elnöke, Szilágyi Dezső a miniszterelnökkel való nézeteltérései miatt 1898 decemberében lemondott, majd a disszidensekkel együtt a Szabadelvű Pártból is kilépett. Az alelnökök is távoztak posztjukról, az ellenzék obstrukciója pedig meggátolta új elnök választását, így korelnökként a függetlenségi ellenzék veteránja, a 85 éves Madarász József vezette az üléseket, aki aztán még tágabb teret engedett az obstrukciónak.

¹⁹ Indemnity (indemnitás): az országgyűlés felhatalmazása a kormány számára, hogy az előző év költségvetési keretén belül gazdálkodhasson addig, amíg nem kerül elfogadásra az adott évre vonatkozó költségvetés. A Bánffy-kormány 1899 első három hónapjára vonatkozó indemnity-kérelmét az ellenzék obstruálta, így 1899. január 1-jével törvényen kívüli (*ex lex*) helyzetbe taszította a kabinetet, hiszen az nem rendelkezett törvényhozási felhatalmazással az adók behajtására.

²⁰ A közös hadsereg és magyar honvédség éves újoncjutalékának megszavazását szintén meggátolta az ellenzék.

²¹ A Magyarország és Ausztria közötti vám- és kereskedelmi szövetség – közismertebb nevén gazdasági kiegyezés – hatálya már 1897-ben lejárt, nem sikerült azonban megkötni az újat (ennek hátterében elsősorban nem magyar, hanem osztrák belpolitikai nehézségek álltak). Ideiglenes (provizórikus) jelleggel egy évre, 1898 végéig sikerült meghosszabbítani a korábbi kiegyezést. A közjogi ellenzék értelmezésében amennyiben lejár a gazdasági közösség hatálya, úgy Magyarország önálló vámterületet alkot. Ezt azonban a magyar és az osztrák kormány is szerette volna elkerülni, ezért megállapodtak, hogy amennyiben szükséges, tulajdonképpen korlátlan ideig fenntartják a régi gazdasági kiegyezés hatályát (*ischli klauzula*). Miután ez a megegyezés napvilágra került, az ellenzék azzal vádolta Bánffyt, hogy feladta az ország jogait, és megindította az általános obstrukciót, amelyhez a többi ellenzéki párt (Nemzeti Párt, Katolikus Néppárt) is csatlakozott.

²² A Magyarország és Horvátország közötti, 1868 óta fennálló pénzügyi megállapodást megújító 1889. évi XI. tc. hatálya szintén lejárt 1897-ben, az ellenzéki obstrukció miatt azonban ennek a kérdésnek a rendezésére sem kerülhetett sor.

²³ A „véglegesnek” szánt, 1907-ig szóló vám- és kereskedelmi szerződés megkötésével kapcsolatos kérdések.

²⁴ A kormány és a Szabadelvű Párt többsége az engedmények fejében a házzsabályok revízióját szerte volna, hogy ha teljesen ne is lehetetlenítsék el, de legalábbis jelentősen korlátozzák az obstrukció lehetőségét.

Kúriai bírászkodás²⁵Inkompatibilitás²⁶**2.**

A dokumentumon nem szerepel, hogy a kormánnyal vagy opposíciójával folytatott tárgyaláson készültek-e a feljegyzések, tartalma azonban elárulja, hogy ellenzéki iratról van szó.

„I. 11. délelőtt [1899. január 11.]

1. Utasítás helyett – felhatalmazás.

2. *Inszenírozás felett a tárgyalások elején vagy végén? – Nincs kifogás a végén való tárgyalása ellen.*

3. *Önrendelkezési, a reciprocitás melletti alapon való gazdasági kiegyezés lehetősége – előzetesen nem mondatik ki.*

4. *A kiegyezési provizóriumról való törvényjavaslathoz – formula az önálló vámterületet illetőleg.*²⁷

5. *Választási törvény és kúriai bírászkodás: a régi javaslat nyomán, de bifurká-lással.*²⁸ – *A bírászkodásra vonatkozók, mint minimum tekintetvén – disputábilis lesz annak idejében. De obstrukció kizárva. – Választási census egyenlőtétele – arányosítás némi kiterjesztéssel – aki jogot gyakorolt, attól az el nem vonható.*²⁹

²⁵ Az ellenzéki pártok az országgyűlési választások feletti bírászkodást szerették volna kivenni a képviselőház illetékes bizottságának kezéből és független igazságszolgáltatási fórumra, a Magyar Királyi Kúriára bízni. Ettől a választások során alkalmazott kormányzati presszió visszaszorulását várták. Erre a reformra egyébként Bánffy is ígéretet tett az 1896-os választásokat követően, de 1898 őszéig nem történt lényegi előrelépés az ügyben.

²⁶ Az ellenzék az országgyűlési képviselők összeférhetetlenségről (inkompatibilitás) szóló törvény (1875. évi I. tc.) erélyesebb betartatását vagy új, szigorúbb törvény megalkotását szerette volna elérni. Bánffy erre is már évekkel korábban ígéretet tett, egy képviselőházi bizottságot is felállítottak, az ügy azonban nem haladt előre. Bővebben: Schwarczwölder Ádám: Az 1901-es összeférhetetlenségi törvény megszületésének körülményei. In: Bene Krisztián – Dávid Ferenc – Deák Máté – Gözsy Zoltán – Vitári Zsolt szerk: *Kutatói füzetek* 20. Pécs, PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola, 2013. 193–217.

²⁷ Lásd a 22. lábjegyzetet. Az ellenzék ragaszkodott ahhoz, hogy legalább elvben kimondásra kerüljön az önálló magyar vámterület.

²⁸ Kettéválasztással.

²⁹ Az ellenzék tehát kettéválasztotta volna a kúriai bírászkodás bevezetését és a választási törvény esetleges módosítását. Utóbbi kérdésben a census leszállítását is elképzelhetőnek tartották. Erre végül az 1913-as választási törvényig nem került sor, de az 1901-es választásokon az adóhátralékkal rendelkezők is voksolhattak.

6. Kijelölési jog – törvénymódosítást tesz szükségessé.³⁰

7. Inkompatibilitási (jelenlegi) törvény alkalmazása.³¹

8. Nyugdíjazás –³²

9. Házsabályok oly módoni változtatása, amely az obstrukciót kizárja: ha a választás tisztasága iránti garanciák meglesznek, a klotúr kizárásával [aláhúzás az eredetiben] elvileg nincs kizárva a házsabályok szabatosabb szövegezése, a garanciák mérvétől függően a szigorítás mérve is.”³³

3.

Az irat – tartalma alapján – a kormánnyal folytatott tanácskozásról készült.

„I. 17. [1899. január 17.]

Purparlé 2 lehetséges

[...]

*Megmaradhatnak: Miniszterelnök elmenetele
Kúriai bíraskodás (169. §)
Kiegészítés (gazdasági) [javítás az eredetiben]*

³⁰ A főispánok a központi hatalmat (gyakorlatilag a kormányt) képviselték a törvényhatóságokban. A korszakban többször is bővült, igen kiterjedté és visszaélésekre is lehetőséget nyújtóvá vált jogkörük. Például ők voltak a törvényhatósági és a közigazgatási bizottságok elnökei, valamint a tisztviselők választásakor a jelölő választmány elnökei is. Az országgyűlési választások során is erős helyi befolyással bírtak, például a választási bizottságok tagjainak kiválasztásában. Mindez természetesen szálka volt az ellenzék szemében.

³¹ Lásd a 27. lábjegyzetet.

³² A nyug- és nyugdíjak problémája is végighúzódtott gyakorlatilag az egész korszakon. Az ellenzék vádjai szerint a mindenkorai kormányok egyedi elbírálás alapján egyes kegyeltnek kevés szolgálati idő után is irreálisan magas nyugdíjat biztosítottak, míg a jogosultak többsége alacsony ellátásban részesült. A helyzetet az 1885-ös nyugdíjtörvény (1885. évi XI. tc. az állami tisztviselők, altisztek és szolgák nyugdíjazásáról) sem rendezte megnyugtatóan. Lásd: Kozári Monika: *A nyugdíjrendszer Magyarországon Mária Teréziától a második világháborúig*. Budapest, Gondolat, 2012. 19–73.

³³ Az ellenzék tehát a klotúr (a felszólalások időbeli korlátozása) kivételével hajlandó lett volna tárgyalni a házsabályok módosításáról.

Ezzel szemben:

- 1: *Kiegyezés létesítése – önálló rendelkezési forma*
- 2: *Házzsabályok módosítása – technikai obstrukció*³⁴
- 3: *Budget megalkotása*³⁵

Kormány kijelentése:

<i>választási reform,</i> <i>közigazgatási reform,</i> <i>tisztviselői pragmatika,</i> <i>vicinális vasutak iránt</i>³⁶	}	<i>elhagyandók</i>

1. *Elnökválasztás – személy-kérdés*
2. *Indemnity – felmentéssel együtt*³⁷
3. *Újjonc –*
4. *Horvát provizórium –*
5. *Kiegyezési provizórium – 1 évre – utolsó.*
6. *Házzsabály – technikai obstrukció kizárandó – miniszterelnök elmegyen.*
7. *Kúriai bíraskodás – semmi egyéb*³⁸
8. *Gazdasági végleges kiegyezés*

szövetség 1907-ig

vagy önrendelkezési jog alapján – 1903 végéig

*világos hivatkozás a 68. §-ra – idegen államokkal (szöveg)*³⁹

³⁴ Megkülönböztetjük a tartalmi és a technikai obstrukciót. Tartalmi obstrukció során a képviselők hosszas napirend előtti felszólalásokkal bojkottálják a fontos törvények tárgyalását. A technikai obstrukció alkalmával más „manőverekkel” (a legnépszerűbb módszer az elmúlt ülés jegyzőkönyvének hitelesítése során a változtatásokról szóló név szerinti szavazások indítványozása volt) ölik az ülések idejét. A Bánffy-kormány ellen is technikai obstrukciót folytatott az ellenzék.

³⁵ A kabinet tehát a miniszterelnök távozásáért és a kúriai bíraskodás bevezetéséért cserébe a gazdasági kiegyezés megkötését, a házzsabály-revizíót és a költségvetés megszavazását szerette volna.

³⁶ Az 1880. évi XXI. tc. a helyi érdekű vasutak építéséről jelentős kedvezményeket és támogatást nyújtott az ilyen vonalak építéséhez. Ezzel a korszak egyik legbiztosabb befektetésévé tette a vicinális vasutakat, amiben számos országgyűlési képviselő is érintett volt.

³⁷ Bánffy azt szerette volna, ha még lemondása előtt, az ő kormányának szavazza meg a képviselőház az indemnitást, megadva neki ezzel a felmentést a törvényen kívüli állapot időszaka alatti kormányzásért. Az ellenzék azonban erre a tárgyalások során később sem volt hajlandó.

³⁸ A 6. és 7. pont mellett a lap szélén, függőlegesen a „*Junctim*” felirat látható. (Junctim = törvények egyszerre történő kezelése.) Emellett a két pont egybekapcsolása is jelzi, hogy kölcsönösen egymás feltételét jelentették: az ellenzék Bánffy távozása és a választások feletti kúriai bíraskodásról szóló törvény fejében lett volna hajlandó a házzsabályok részleges módosítására.

³⁹ A kiegyezési törvény (1867. évi XII. tc.) 68. §-a tartalmazza, hogy amennyiben megszűnik a gazdasági közösség Ausztriával, az országnak joga van önállóan dönteni a vámok és a többi állammal kötött kereskedelmi szerződések ügyében.

1901-ig utasítás a vámszövetség létesítése iránt

1903 után is ideiglenesen míg végleges elintézés[t nem nyer].

Bank – valuta júl. 1-jéig – fogyasztási adók aug. 1-jéig – [az ezekre] vonatkozók ne obstruáltassanak – átutalási törvény jan. 1-jéig.

Budget – április végéig

Egész: nem ultimátum, de vegyen komoly megállapodást.

Inkompatibilitás – már ~~elhatározott~~ dolog tervben⁴⁰ [javítás az eredetiben]

Nyugdíj-törvény – csak konkrét esetekben hajlandó a kormány felvilágosítást adni.⁴¹

(az önálló vámterület kifejezés – nem koncedáltatik)⁴²”

4.

„I. 20. (az ellenzék részéről) [1899. január 20.]

1. Elhagyandó javaslatokra csak azért terjedtek ki, mert rendes módon már nem reméltek sikert aratni.

2. Elnökválasztást nem gátolják.

3. Indemnity – ex lex.

4. Újonc – külön válasz.⁴³

5. Horvát provizórium – nincs nehézség.

6. Kiegyezési provizórium – önálló vámterület.

7. Hárszabályokra – majd később, ha garanciák lesznek...⁴⁴

8. Önrendelkezési alapon való rendezése a gazdasági kiegyezésnek: – szerződés formája elvi kizárása, – külön-külön szerződések külállamokkal – perpetuálás⁴⁵ lehetetlen.

Az első ellenzéki iratban foglaltak, amennyiben a 2.-ik iratban nem említettnek, fenn-

⁴⁰ Lásd a 27. lábjegyzetet.

⁴¹ Lásd a 33. lábjegyzetet.

⁴² Megenged, elismer.

⁴³ Ez a „külön válasz” nem található a dokumentumok között. Valószínű, hogy erre csak szóban tértek ki.

⁴⁴ Ebben a kérdésben már a tárgyalások elején érezhető a két fél kölcsönös bizalmatlansága miatti kötélhúzás. A kormány csak akkor lenne hajlandó rábólintani a kúriai bíraskodásra, ha az ellenzék előbb beleegyezik a hárszabályok szigorításába. Az ellenzék viszont először a kúriai bíraskodás formájában garanciát szeretett volna Bánffytól. Ez az ellentét végig tükröződni fog az iratokban.

⁴⁵ Állandóvá vagy tartóssá tétel. Tehát nem egyeznek bele abba, hogy évről évre csak ideiglenes jelleggel rendezzék a vám- és kereskedelmi szövetséget.

tartatnak.”

5.

A tartalomról ítélve Csákyék ezúttal csak az ellenzék álláspontját közölték a kormánnyal.

„I. 21. Miniszterekkel [1899. január 21.]

1. Az elhagyandókra vonatkozólag – kötelező nyilatkozattal ellenzék megelégednék.⁴⁶

2. Elnökválasztást nem gátolja ellenzék.

3. Kiegyezés Ausztriával – 1 éves provizórium – definíció mielőbb beadandó – pénzügyminiszteri formulát nem fogadják el.⁴⁷

4. Házzabályok – új kormánnyal egyezkednek – (a kúriai bíraskodásról szóló törvényjavaslat választási része kibővíttessék) – adófizetés, mint akadály elejtetnék.⁴⁸

Elnökválasztás – még Bánffy alatt.⁴⁹

6.

A kormány ellenjavaslatok az ellenzék korábbi felvetéseire.

„I. 24. Miniszterekkel [1899. január 24.]

Az ellenzék előterjesztései:

Jelen kormánynak – személyi kérdés, nyilvános megbélyegzés⁵⁰ [...] – házzabályokkal lehet foglalkozni, mert kúriai bíraskodás megígérve – új közjogi formula (Széll)⁵¹ – perpetuálás elejtetik, de 1904 végéig.

⁴⁶ A 3. dokumentumban „elhagyandó” címmel összekapcsolt témákra vonatkozólag az ellenzék beérte volna egy kormánynyilatkozattal.

⁴⁷ Lukács László pénzügyminiszter önálló vámterületre vonatkozó szövegezését nem fogadták el.

⁴⁸ Az érvényes választójogi szabályozás alapján a választójoggal bíró, de adóhátralékkal rendelkező egyének nem voksolhattak. Ezen szeretett volna változtatni az ellenzék.

⁴⁹ Lásd 19. lábjegyzet.

⁵⁰ Azt, hogy az ellenzéknek elsősorban Bánffy személyével volt problémája, az is mutatja, hogy miután 1899. február 20-án Széll Kálmán kapott kormányalakítási megbízást a királytól, egy-két nap alatt sikerült áthidalni az összes problémát.

⁵¹ Széll Kálmán a válság korábbi időszakában nem exponálta magát. Szerencsésen megfogalmazott, elhíresült „formulájában” *expressis verbis* kifejezésre került, hogy Magyarországra nézve beállt az önálló vámterület jogállapota, de ezen az alapon Magyarország 1903 végéig fenntartja a vámuniót Ausztriával.

- Ellenpropozíciók:*
1. jelen kormánynak: házszabályok és kúriai bíraskodás is
 2. utódnak budget és végleges kiegyezés.
 3. jövő kormánynak dolga, nem a mostanié nyilatkozatokat megállapítani...⁵²

– Saját nézetem –

*Személyi kérdés: provizóriumok Bánffy-nak – többi utódnak
Andrássy eszméje:*”⁵³

7.

„I. 25. Ellenzékkel [1899. január 25.]

1. Kihagyandók sorsa – választási reform kúriai bíraskodással – ezzel kapcsolatosan a házszabályok.
2. Jövendő kormánynak nem diktálhatnak – dilemma: a jövő miniszterelnök jelenléte, Széll Kálmán részvéte.⁵⁴
3. Kiegyezési kérdések: [...] – nemzetközi szerződések szintén 1904 végéig.⁵⁵
4. Újoncászati törvények, budget.”

8.

„I. 26. Ellenzékkel [1899. január 26.]

1. Széll Kálmán jelenléte.
2. Választási új §-ok és házszabályok – választási census ügye ne forszírozassék⁵⁶ – új kormány nyilatkozata általános keretben.
3. Indemnity csak jövő kormánynak.”⁵⁷

⁵² A kötelező kormánynyilatkozat megtételét Bánffy már utódjára hagyta volna.

⁵³ A lapon Csáky apró rajzokkal töltötte ki az „Andrássy eszméje” utáni részt.

⁵⁴ Az ellenzékiek tehát már ekkor mint Bánffy utódjára tekintettek Széllre. Széll Kálmánnak az események fő sodrába kerüléséről és szerepéről részletesen lásd: Schwarczwölder Ádám, 2015: i. m. 193–195.

⁵⁵ Ennél a dátumnál további időre terjedő nemzetközi kereskedelmi egyezményeket ne kössenek.

⁵⁶ Széll Kálmán egész korábbi közszereplése során határozottan ellenezte a választójog kibővítését. Annak hátterében, hogy az ellenzék a továbbiakban elvetette ennek „forszírozását”, szintén őt sejt-hetjük.

⁵⁷ Lásd 38. lábjegyzet.

9.

„I. 27. Ellenzékkel [1899. január 27.]

1. Széll Kálmán királyi megbízatása.

2. Propozíciók:

a.) Kiegészési javaslatok – formulák – 1903–1904.

b.) Kúriai bíraskodás – 1896-os szerkezet kibővítése.⁵⁸

c.) Kötelező nyilatkozat a jövő kormánytól.

d.) Elnökválasztás – többi apró javaslat.

e.) Indemnity jövő kormánynak.

f.) hárszabályok a kúriai bír. után

Kossuth⁵⁹ végleges megállapítást óhajt.”

10.

„I. 28. Kormánnyal [1899. január 28.]

1. Bevezetés a kiegészési provizóriumhoz.

2. Közlése az ellenzék utolsó üzenetének.”

11.

„I. 30. Kormánnyal [1899. január 30.]

1. Jelen kabinetnek indemnity, hárszabályok és kúriai bíraskodás (utólag esetleg).⁶⁰ [aláhúzás az eredetiben]

[...]

3. Nyilatkozat a pártkonferencia előtt, tehát párthatározattal – [...] – nyilatkozat tartalma megfog állapíttatni – kormányzat irányzatáról szóló nyilatkozat – *posszibilis* – csakhogynem szabad elítélni vagy rekriminálni⁶¹ [...]

⁵⁸ Lásd 26. lábjegyzet.

⁵⁹ Kossuth Ferenc, a 48-as Párt vezére úgy érezte, ha a kormány ezekbe a feltételekbe beleegyezne, akár véglegesíthetnék is a megállapodást.

⁶⁰ Bánffy tehát továbbra is ragaszkodott hozzá, hogy még neki szavazzák meg az indemnitást, illetve csak a hárszabályok módosítása után „esetleg” bevezették volna a kúriai bíraskodást. Ezen a két a ponton a tárgyalások megfeneklettek.

⁶¹ Helyteleníteni, vádaskodásra felhasználni.

*1903–1904-ig esetleges kereskedelmi szerződések hatálya.
Formula a kiegyezési provizóriumról [aláhúzás az eredetiben] szóló javaslatban.*⁶²

[a lap túloldalán Csáky feljegyzései]
„(legközelebbi találkozás csütörtökön délelőtt 11 órakor)
Közöltetett ellenzékkel I. 31.” [1899. január 31.]

12.

„II. 3. Kormánnyal [1899. február 3.]

Szilágyi [Dezső] szerint differenciák:

1. Indemnity megszavazása.
2. Miniszterelnöki nyilatkozat, utódnak nevezése.
3. Kúriai bíraskodás elébb szentesíttessék, mint házszabályok változtattnak.
4. Új §-ok a választásról – és házszabályok módosítása.

*A jelen országgyűlés alatt intézendők a fenti javaslatok.
Országgyűlés feloszlata a tranzakció hatálya idejében ki van zárva.*⁶³

*Nyilatkozat tartalmát közösen megállapítandónak tartja az ellenzék.*⁶⁴

13.

A dokumentumból látszik, hogy a tárgyalások több kritikus ponton is megrekedtek és Bánffy egyre inkább türelmét vesztette.

„II. 6. Kormánnyal [1899. február 6.]

Miniszterelnök polémiája az ellenzék vádjaival szemben.

Kormány válasza:

1. Tévedés, hogy a kúriai bíraskodást visszautasítja – az ellenzék halogatja, a junctim-ot is az ellenzék idézte elő (házszabályok revíziója).

⁶² A Széll-formula beemelése a gazdasági kiegyezés ideiglenes meghosszabbításáról szóló törvény-javaslatba.

⁶³ Bánffy 1898. decemberi, az ellenzéki obstrukciót erővel letörő terveiben az országgyűlés feloszlata és új választások megtartása is szerepelt.

⁶⁴ Az ellenzékiek tehát szerették volna, ha a Bánffy egyeztetni velük a teendő kormánynyilatkozat tartalmát.

2. *Nem való, hogy a kormány visszautasítja a konkrét kívánságot: ezek a kormány és pártja programjában vannak.*

3. *Nyugdíjazás törvény értelmében történik.*⁶⁵

4. *Kormánynyilatkozat: csak a megbélyegzést utasítja vissza – mást [nem] – tartalmát közli, de szövegét [aláhúzás az eredetiben] természetesen nem.*

5. *Indemnity még jelen kormánynak – a jövő miniszterelnököt a korona szabadon választja, tehát be nem folyásolható.*

6. *Házzsabályokra vonatkozólag még nem nyilatkozott ellenzék, habár kormányjavaslat már régebben nála van, mely inkább [a] szólásszabadságot védi. Házzsabályok kúriai bíraskodással együtt – nem ez utóbbi után.*

Ami nem koncedáltatott, az csak erkölcsi vagy politikai lehetetlenségnek szülöttje.

Közvetítők [a] megállapodásokat jegyzékbe foglalják, ebben volna a kormány-nyilatkozat tartalma is, [ami] a pártokban elmondatik és a Házban arra hivatkozás történik.”

[Csáky feljegyzése a lap túloldalán]

„Közöltetett ellenzékkel II. 7.”

14.

Keltezés nélküli dokumentum, a hátoldalon azonban Csáky alábbi feljegyzése olvasható:

„Ellenzék bizalmi férjjaival közöltetett 1899. II. 9.”

[Tehát a kormány február 7. és 9. között keletkezett formális jegyzéke az ellenzékhez. Sch. Á.]

„A kormány ragaszkodik ahhoz, hogy az indemnitás még az ő kormányzata idejében szavazzassék meg.

Ámbár helyesebbnek tartaná, hogy a kúriai bíraskodás és a házzsabályok revíziója még a jelenlegi kormány lemondása előtt intéztessenek el, amennyiben az ellenzék az ezekre vonatkozólag nyilvánított kívánságaitól eltérni nem akarna, a kormány belenyugszik abba, hogy az ez ügyeket illető javaslatok már csak a jövő kormány idején kerüljenek tárgyalás alá.

⁶⁵ Csakhogy az 1885-ös nyugdíjtörvény homályos szabályozásai „[...] oda vezettek, hogy a törvény végrehajtásánál sokszor a protekció érvényesült, mert »egyiknek beszámítottak lehetetlen éveket is, míg másoknál még a jogosnak látszó igényeket sem vették mindig figyelembe«”. Kozári Monika: i. m. 71.

E két javaslat junktimáról a kormány nem mondhat le.

A [választójogi] census kérdésében ígéretet nem tehet, mert a Szabadelvű Párt nem akarja a tárgyat a közeljövőben napirendre tűzni, s mert különben is a census kérdése a mai parlamenti válságnak nem volt alkotóeleme, vitatható új politikai eszméknek a tranzakcióba való bevonását pedig a kormány elkerülendőnek tartja.

A kormány megígéri az összeférhetetlenségi törvény revízióját, de tartalmára nézve nem tehet részletesebb kijelentést annál, amelyet akkor tett, midőn ez ügyről a Házban nyilatkozott.⁶⁶

A kormány ígéri, hogy a vicinális vasúti törvény revízió alá kerül, mégpedig akként, hogy az új törvényben kimondassék, ami a Csáky-féle határozati javaslatban foglaltatik, továbbá, hogy a községek és a törvényhatósági útalapok érdekei megóvassanak.⁶⁷

[...]

Olyan törvénymódosítást, mely a főispán kijelölési jogának gyakorlásánál felmerülő visszaélések megakadályozását célozza, a kormány a közigazgatási reformtól függetlenül és annak előtte kilátásba nem helyezhet. Amennyiben az ellenzék úgy magyarázza ebbéli kívánságát, hogy a kormánytól csupán azt várja, hogy a kijelölés jogával való visszaéléseket kormányzati ügykörében akadályozza meg: ilyen speciális kijelentést azért nem tehet, mert ez a múlt elítélését jelentené, ezt pedig kizártnak tartja.

Különben a törvények pártatlan kezelését ígérő általános kormánynyilatkozat minden ilyen speciális ígéretet feleslegessé tesz.

A jelenlegi kormány kész, mint a paktum egyik alkotórészét, azt is ajánlani a Szabadelvű Pártnak, hogy a jövő kormány a közhatalom pártatlan kezelését ígérő nyilatkozatot tegyen.

E nyilatkozat azonban sem közvetve, sem közvetlenül nem foglalhatja magában a múlt elítélését. E nyilatkozat tartalma befoglalandó a közös megállapodásokról fölveendő jegyzőkönyvbe, de nem annak szövege. A jövő kormány elnöke számára beszédet előre elkészíteni nem lehet.

A kormány elfogadja azt is, hogy az összeférhetlenségi és a vicinális vasutakra vonatkozó javaslatok még ezen országgyűlés idején emeltessenek törvény erejére. Magától értetődik, hogy a megállapodás tárgyát képező azon törvényjavaslatok, melyek természetüknél fogva szigorúan terminushoz kötvek, a paktumban pontosan megjelölt ezen időponthon belül fognak elintéztetni.

A kormány sürgeti, hogy az ellenzék terjessze elő a házszabályok módosítására és a kúriai bíráskodásra vonatkozó javaslatait. A kormány nagy súlyt vet arra, hogy az

⁶⁶ Lásd a 27. lábjegyzetet.

⁶⁷ Lásd a 37. lábjegyzetet.

alkudozási tárgyalások siettessenek és lehetőleg a képviselőház mostani elnapolásának idejében befejeztessenek.

Amennyiben a tárgyalta kérdések mindegyikére nézve a megegyezés létrejönne, a kormány akként képzei a végleges lebonyolítást, hogy a közvetítők az előttük létrejött közös megállapodásokat jegyzőkönyvbe foglalják, ezt aláírásukkal ellátott példányokban a különböző pártokkal közlik, a pártok a jegyzőkönyvben foglalt megállapodásokat tárgyalják és elfogadják, s az e határozatoknak megfelelő nyilatkozatok, amennyiben szükségesnek mutatkozik, a pártok vezérei által a Házban elmondatnak.”

15.

„II. 9. Ellenzékkel. [1899. február 9.]

1. Ellenzék hajlandó szűkebb bizottságot kiküldeni. – Kormánynak [aláhúzás az eredetiben] nem adja ki szövegét (a házszabályoknak).”

16.

Az ellenzék összeállította az előző, rövid iratban említett szűkebb bizottságot, amely a továbbiakban tartotta a kapcsolatot Csákyékkal és vezette a tárgyalásokat. A bizottságba mindegyik ellenzéki párt delegált tagokat, vezetője Horánszky Nándor, a Nemzeti Párt elnöke lett.

„II. 10. Ellenzékkel [1899. február 10.]

[...]

Szűkebb bizottság holnap, szombaton délelőtt 11 ór[ára] proponáltatik a képviselőházban,⁶⁸ 1-es számú terembe.”

17.

Bánffy Dezső miniszterelnök rövid levele Csáky Albinnak, Budapest, 1899. február 10.

⁶⁸ A régi képviselőház a mai Bródy Sándor utca 8. szám alatt található épületben (amely ma az Olasz Kultúrintézet otthona) működött.

„Kegyelmes uram!

Vettem a tervelt módosításokat,⁶⁹ de miután azokkal foglalkozni is kell, az a kéresem, szíveskedjék a kiküldött urakat értesíteni, hogy a megbízottak csak délután 4 órakor lesznek abban a helyzetben, hogy a kijelölt helyen megjelenhessenek.

*Kiváló tisztelettel
Bánffy Dezső”*

[Csáky feljegyzése a hátoldalon]

„Vettem 1899. II. 10. esti ½7 órakor

Horánszkyt értesítettem II. 11-én reggel.”

18.

Az ellenzéki pártok megbízottai által aláírt jegyzék, 1899. február 11. Válasz a kormány korábbi (14. számú dokumentum) átiratára. Csáky egy pár soros, hevenyészett feljegyzést is készített az ellenzékkel folytatott február 11-i tárgyalásokról, ez azonban többletinformációkat nem tartalmaz, így közlésétől eltekintünk.

„Nagyméltóságú Szilágyi Dezső, gf. Csáky Albin, gf. Andrássy Gyula uraknak.

A kormány utolsó üzenetében közeledés nyilvánul a következő pontokra nézve:

a.) a vicinális vasúti ügy;

b.) a kormányzati szellem tekintetében teendő nyilatkozat megállapítása;

c.) a megegyezés formája, illetőleg a pártok kölcsönös kötelezettségének hiteles konstatálása;

d.) annak biztosítása, hogy az összeférhetetlenségi és a vicinális vasúti ügy törvényhozási rendezése még a jelen országgyűlésen fog eszközölni.

Az utolsó pontra nézve mindjárt megjegyezzük, hogy a biztosítás kiterjesztendő volna mindazon ügyekre, melyeket a megegyezés magába foglal, és fel kell vetnünk azt a kérdést is, hogy mennyiben adhat ilyen biztosítást egy lelépő kormány, holott az egyezmény végrehajtásához szükséges időnek legnagyobb részén át más felelős tanácsosok lesznek hivatva Ő Felségének a fejedelmi jogkört érintő elhatározások, tehát esetleg az országgyűlés feloszlatása tekintetében is előterjesztéseket tenni?

Föltéve, hogy e kérdésre kielégítő választ nyerünk, és hogy ekképp a fent említett pontokra a megegyezés létrejötnék tekinthető, még mindig marad a kíváncsalmak egész sorozata, melyekkel szemben a kormány utolsó üzenete részint ridegen eluta-

⁶⁹ Ezek a gazdasági kiegyezési provizóriumról szóló törvényjavaslathoz kapcsolódtak.

sító álláspontra helyezkedik, részint ezzel majdnem egyértelmű, mert minden konkrét irány megjelölését kerülő általánosságokba vonul vissza. Ilyen:

- 1.) a választási census kérdése,
- 2.) az összeférhetetlenségi kérdés,
- 3.) a nyugdíjtörvény reformja és alkalmazása,

4.) a választás útján betöltendő törvényhatósági és községi hivataloknál a kijelölési jog ügye, ahol megjegyezzük, hogy nem csupán a főispáni kijelölési jogról van szó, melyet egyedül említ a kormány üzenete, de más közegeknek kijelölési jogáról is,

- 5.) a tisztviselői szolgálati pragmatika.

Ezen kívül a kormány ridegen fenntartja azt a két követelményét, melyet az ellenzéki pártok jogosan el nem ismerhetnek:

- a.) hogy az indemnitási törvény még a jelen kormány idejében szavazzassék meg,
- b.) hogy a kúria bíraskodásáról szóló javaslat és a házszabályok módosítása közt

szigorú és forma szerinti junktim állapíttassék meg.

Az ellenzéki pártok megbízottai e fennmaradó súlyos differenciák dacára is az előbb említett közeledést azzal viszonzózzák, hogy a kúria bíraskodása és a házszabályok módosítása tekintetében formulázott nézeteiket a kormány kívánságához képest már a tárgyalás jelen stádiumában előterjesztik.⁷⁰ Ezek közül a házszabályok módosítására vonatkozókat, mint amelyek a képviselőház belügyét képezik és kormányiniciatíva⁷¹ vagy kormányal létesítendő megállapodás alá nem tartozhatnak, nem a kormányal, hanem a Szabadelvű Párt vezetőségével közlik, de ezen fenntartás mellett is módot nyújtanak arra, hogy e két kérdés és vele együtt ugyanazon albizottsági eljárás útján a választási census kérdése is rövid idő alatt tisztába hozható legyen, és ezzel kétségtelen bizonyosságát adják a megegyezés létesítésére irányuló komoly akaratuknak.

Egyúttal azonban szükségesnek tartják azt, hogy a fent 2 – 5 szám alatt megjelölt kérdésekre nézve a megállapodás a tartalom megjelölésének legalább olyan [aláhúzás az eredetiben] határozottságával jöjjön létre, minő a vicinális vasúti ügyre vonatkozó pontban eléretett, és bár elfogadták azt, hogy a megegyezés kölcsönös megállapodás útján a pártok közt jöjjön létre, és távolról sem akarják bármely párt határozatának megbízhatóságát vagy jóhiszeműségét kétségbe vonni, mégsem hallgathatják el azt a meggyőződésüket, hogy még ily keretben is megnehezíti a sikert az a körülmény, hogy nem a leendő kormányal, tehát a Szabadelvű Pártnak nem azon vezérlő tényezőjével tárgyalnak, melynek politikai vezetése alatt lesznek végrehajtandók a megállapodások, hanem azzal, amely lelépni készül. Bármennyire

⁷⁰ Vö. a február 9-i (15. számú) irat tartalmával.

⁷¹ Kezdeményezés.

becsüljük a Szabadelvű Párt tagjainak politikai függetlenségét, a parlamenti és a pártélet természetéből következik, hogy a vezérlet mindenestre befolyással bír úgy a párt elhatározásaira, mint a határozatok végrehajtásának módjára és szellemére. A megegyezés tehát sokkal teljesebb lehetne és biztosabb megnyugvást eredményezne, ha azokkal a férfiakkal volna megköthető, akik azt végrehajtani hivatva lesznek.

Ami továbbá az indemnitás megszavazását illeti, előbbi üzeneteinkben ismételten kifejtettük azon indokokat, melyek miatt mi azt a jelenlegi kormány alatt teljesíthetőnek nem tartjuk. Ez indokok közül itt csak arra utalunk újólag, hogy a pénzügyi meghatalmazásnak megszavazása olyan kormány részére, melynek rögtön bekövetkező lemondása előre be van jelentve, sőt annak feltételei közé tartozik, a parlamentáris kormányzat természetével ellenkezik. Érveink cáfolatban nem részesültek, csupán a meg nem okolt akaratnyilvánítás állítatott azokkal szemben. [aláhúzás az eredetiben] Ily körülmények közt az indemnitás megszavazását illetőleg ragaszkodnunk kell előbbi álláspontunkhoz.

Ez alkalommal ide zárva visszaszármaztatjuk a kiegyezési provizóriumra vonatkozó azon szöveget, melyet a kormány a létrejött megállapodások alapján helyesbítve közölt velünk, melyet azonban részünkről módosítanunk kellett, mert az annyiban nem felel meg a megállapodásoknak, amennyiben fenntartotta a hivatkozást olyan törvényszakaszokra is, melyek egyenesen vámszövetségi viszonyt tartalmaznak. Abban a biztos hitben vagyunk, hogy e módosításaink, melyek kizárólag a már létrejött megállapodást juttatják kifejezésre, semmi újabb vitára nem fognak alkalmat adni.

Végül a megegyezésnek végleges lebonyolítását illetőleg elfogadjuk a kormány utolsó válaszában foglalt módozatot, azon változtatással, hogy a Házban teendő párnyilatkozatok helyett, [aláhúzás az eredetiben] melyek félreértésekre adhatnának alkalmat, a meghozott egyöntetű párthatározatok a pártok között okiratszerűleg cse-reltessenek ki.

Kelt Budapesten, 1899. febr. 11-én

A Nemzeti Párt részéről:

Apponyi Albert

Horánszky Nándor

Szentiványi Árpád

A Füg. 48-as Párt részéről:

A beteg Kossuth Ferenc nevében, úgy a saját nevében is:

Thaly Kálmán

Polónyi Géza

Bartha Miklós

A [Katolikus] Néppárt részéről:
Molnár János
Rakovszky István

Tóth János
Győry Elek”

[Egy keltezés és egyéb feljegyzések nélküli lapon, de feltehetően a fenti ellenzéki jegyzék mellékletét képezi az alábbi törvényjavaslat-részlet a vám- és kereskedelmi szövetség ideiglenes meghosszabbításával kapcsolatban:]

„I.

Miután a vám- és kereskedelmi szövetség a magyar korona országai és Ő Felsége többi országai és tartományai közt nem jött létre: az országnak az 1867: XII. tc. 58. és 68. §-ában fenntartott önálló törvényes intézkedési jogánál fogva Magyarországra mint jogilag önálló vámterületre nézve a következők rendeltetnek:

II.

Magyarországnak az 1867: XII. tc.: 58 és 68 §-ai értelmében joga van külföldi államokkal a közös külügyminiszter útján önállólag vám- és kereskedelmi szerződéseket kötni, tekintve azonban a jelen törvényben foglalt rendelkezéseket, különösen azokat, melyek a Monarchia két állama közt szabad forgalom és egyenlő elbánás tekintetében a viszonyosság feltétele mellett megállapítottak, rendeltetik: hogy a jelen törvény érvényének ideje alatt, azaz 1903-ik év végéig a külállamokkal létrejövő szerződések az 1867: XVI. tc. III. cikkelyében⁷² meghatározott módon köttessenek meg.”

19.

„II. 14. Kormányval [1899. február 14.]

1.) Előző állásponton, mert kormánypárt szempontjából minimum. – Indemnity azért, mert exlex állapot megszüntetése előtt [aláhúzás az eredetiben] mást nem lehet tárgyalni. – Összeférhetetlenségi törvényre: hibák, ha vannak, orvosolandók. [...]

2.) Megállapodások kicseréléséhez: pártokbani közlés után a Házban is történjék nyilatkozat.

3.) Kúriai bíraskodás és házszabályok elsőre nézve, nem lehetetlen a megegyezés, [...] Büntető [aláhúzás az eredetiben] bíróság eljárása a választási elnök ellen.

[...]

⁷² A nevezett cikkely értelmében a kereskedelmi szerződéseket az osztrák és a magyar parlament jóváhagyása mellett a közös külügyminiszter köti meg.

*A házszabályok 204. és következő §-ok szankciója (bírság) elkerülhetetlenül szükséges. Hitelesítés, ülés meghosszabbítása, kérdés felvetése, napirend felállítása.”⁷³
[...]*

20.

A kormány 1899. február 14-én kelt hivatalos válasza az ellenzék február 11-i jegyzékére. Az iratok között megtalálható az alábbi dokumentum – szintén Csáky tollából eredő – vázlatos, tisztázatlan változata is, ennek közlésétől azonban eltekintünk. Látható, hogy nem kerültek egymáshoz közelebb a felek, az ellenzék és a kormány is a maga korábbi álláspontját ismételte. Az ellenzék ekkor valójában már nem is akart kompromisszumot kötni a végórát élő Bánffy-kormánnyal.

„A kormány változatlanul fenntartja álláspontját, mert az általa kikötött megállapításokat a kormánypártra való tekintetből elengedhetetleneknek tartja.

A meghatalmazási törvénynek (indemnity) még a jelen kormánynak való megszavazásától nem állhat el, mert szerinte a törvényen kívüli állapotnak megszüntetése előtt egyáltalán nem lehet más törvényjavaslatokkal foglalkozni.

Az összeférhetlenségi törvényre vonatkozólag a kormány csak azt ismételhetné, amit a miniszterelnök az illető bizottság kiküldésének indítványozása alkalmával a Házban mondott.”⁷⁴

A nyugdíjtörvény reformjára valamint a tisztviselői szolgálati pragmatikára vonatkozó tagadó válaszát a kormány már ismételten indokolta és a kijelölési jog gyakorlásánál (ide értve nem csak a törvényhatósági, de a községi kijelölést is) esetleg előforduló visszaéléseket illetőleg szintén már múltkor nyilatkozott.

A kúriai bíraskodásról szóló javaslat és a házszabályok módosítása közötti forma szerinti junktímot a kormány nem ejtheti el, mivel a megállapodások jegyzékéből a többiek mellől nem maradhat el az e két javaslat tárgyalási sorrendjére vonatkozó megegyezés sem.

A kiegyezési provizóriumról szóló törvényjavaslathoz az ellenzék által javasolt módosítás iránt a kormány még nem határozott.

⁷³ A 204. § tartalmazta a rendbontó képviselők megrovásának és esetleges kizárásának lehetőségét (a korszakban addig még nem volt példa a kizárásra). A fegyelmezetlen képviselőkkel szembeni alternatív büntetés gyanánt a kormány felvetette a bírságolás ötletét. A korábbi ülések jegyzőkönyveinek hitelesítésére, a napirend összeállítására és az ülések meghosszabbítására vonatkozó kitételek a technikai obstrukció meggátolását célozták.

⁷⁴ Ez a nyilatkozat még 1897-ben hangzott el, amikor létrehozták az összeférhetlenségi törvény revíziójára kiküldött képviselőházi bizottságot. Lásd 27. lábjegyzet.

A megegyezésnek végleges lebonyolítását illetőleg nem járulhat hozzá a kormány az ellenzék azon javaslatához, hogy a képviselőházbani nyilatkozatok mellőztessenek, mivel kizártnak tartja, hogy ily nagy fontosságú megállapodások a képviselőháznak ne hozassanak hivatalosan tudomására.

[...]

A kormány holnapután, csütörtökön délután az ellenzék válaszának átvehetésére számít.”

21.

A kormány jegyzéke az ellenzéknek. A dokumentumon nem szerepel dátum, bizonyos azonban, hogy Bánffy lemondása, azaz február 15-e után keletkezett, így időrendi sorrendben ez az utolsó irat.

„1.) Bánffy miniszterelnök jelenti a képviselőháznak, hogy a kormány bemondását beadta, Ő Felsége azt elfogadta, de egyúttal a lelépő [kabinetet] az ország ügyeinek vezetésével megbízta, míg az:

elnökválasztás

indemnity (felmentéssel)

újoncállítási törvény

horvát pénzügyi provizórium

és kiegyezési provizórium

törvényhozási elintézkést nem nyert.

2.) Új miniszterelnök előterjeszti a végleges gazdasági kiegyezésre vonatkozó új törvényjavaslatokat, a kúriai bíráskodásról szóló javaslatot és programjába felveszi az új, szabatosabban szövegezett, szigorított összeférhetetlenségi javaslatnak mielőbbi előterjesztését, valamint kilátásba helyezi a választási törvény revízióját, de egyúttal kiköti, hogy a kúriai bíráskodással egyidejűleg, azaz ezen javaslatnak szentesítés alá bocsájtása idejében a képviselőház házszabályai revideáltassanak.

3.) Az ellenzéki pártvezérek kinyilatkoztatják, hogy a kormányelnök munkaprogramjához hozzájárulnak.

Ezeket megelőzőleg a békepontozatok az egyes pártokban tárgyaltnak és elfogadtnak a gazdasági kiegyezésre vonatkozólag megállapított formulák, valamint a házszabályokban megejtendő módosítások részletes ismertetésével.”

* * *

A tárgyalások tehát megrekedtek, egyértelmű volt továbbá, hogy Bánffy Dezső személye hátráltatja a kibontakozást. Miután hosszas utóvédharcok után a kormányfő 1899. február 15-én hivatalosan is benyújtotta lemondását, a következő napokban Bánffy mindent megpróbált elkövetni annak érdekében, hogy a hozzá hasonlóan az ellenzékkel szembeni erélyes fellépést szorgalmazó Fejérváry Géza legyen az utóda. Ő azonban nem lett volna alkalmas a béketeremtő szerepére, ezért Ferenc József február 20-án inkább Széll Kálmánt bízta meg kormányalakítással. Széll és az ellenzéki pártok vezetői már február 23-án megkötötték azt a kompromisszumcsomagot (a *paktumot*),⁷⁵ amely mintegy négy évre visszaterelte a belpolitika folyamatát nyugodt medrébe, megteremtve ezzel a századforduló „Széll-csendjét”.

⁷⁵ A paktum és mellékletei szövegének közreadásától a terjedelmi korlátok miatt sajnos el kell tekintenünk. Néhány fontos, a tárgyalások során többször is érintett kérdés (pl. választási cenzus, főispánok kijelölési joga, összeférhetetlenségi törvény) végül nem került bele a kompromisszumba. A paktum szövegét teljes terjedelmében közli: Sárkány Sándorné Halász Terézia: *Széll Kálmán életrajza*. Budapest, Vajna és Bokor, 1943. 119–121. Egyik fennmaradt eredeti példánya megtekinthető: HHStA, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Vorträge, 1899 / Karton 16, 2948. Auf die Erneuerung des Ausgleiches mit Österreich bezüglich Akten ex 1898 und 1899. Itt megtalálható a paktum három terjedelmes melléklete is (a gazdasági kiegyezési provizóriumról szóló törvényjavaslat; a kúriai bíraskodás bevezetésével kapcsolatos megállapodás részletei; a házzsabályokon megejtendő változtatások), amelyeket Halász Teréz nem közöl.

ÁDÁM SCHWARCZWÖLDER:

ALBIN CSÁKY'S NOTES ON THE NEGOTIATIONS BETWEEN THE GOVERNMENT AND THE OPPOSITION (JANUARY – FEBRUARY 1899)

Born in 1841 in Korompa (Krompachy, SK), Count Albin Csáky may be considered as one of the more significant politicians of the second half of the Dualist Era. For several decades he served as high sheriff of Szepes County. Then, between 1888 and 1894, he served as Minister of Religion and Education. From 1900 to 1906, and again from 1910 to 1912, he served as Speaker of the House of Magnates. As one of the leading lights of the Liberal Party, he also played a major role in the more informal sections of the political arena, too. The written source materials from January–February 1899 – and the story of how they came to be – seem to affirm this. The work below is a detailed account of what happened.

By the end of 1898, Baron Dezső Bánffy's government was in a state of crisis, due to the opposition's ceaseless obstruction. While the stalled economic negotiations, specifically the "Ischl clause", were the main point of contention, in reality the opposition only wanted the prime minister's resignation. The majority of Bánffy's supporters in the governing party favored aggressive plans to crush the obstruction, but that would have led to a break in the party. Albin Csáky, like some other distinguished party members, belonged to the dissident wing of the party. In the wake of the king's decision, the cabinet in the end chose to initiate negotiations with the opposition. The opposition, however, was not willing to sit down with Bánffy. The prominent members of the dissident group – Albin Csáky, Dezső Szilágyi and Gyula Andrássy Jr. – thus took on the role of intermediaries.

Albin Csáky kept the minutes, or more specifically, notes resembling minutes, of the negotiations that ultimately culminated with the appointment of the Széll government and a political breakthrough. Moreover Csáky was the one who formulated the correspondence between the two parties. The study provides in chronological order twenty-one documents written between January 11th and February 16th, 1899, related to the negotiations.

The source materials (which are barely known in Hungary), like the rest of Albin Csáky's posthumous writings, can be found in the *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* in

Vienna, where they were deposited in 1968, and in whose official possession they have been placed since 2011. Although the documents do not contain any data that would fundamentally change our historical understanding, they are useful and interesting supplements that enrich our knowledge with additional detail.

AUFZEICHNUNGEN ALBIN CSÁKYS ÜBER DIE VERHANDLUNGEN ZWISCHEN DER REGIERUNG UND DER OPPOSITION (JANUAR–FEBRUAR 1899)

Albin Graf Csáky (Krompach, 1841–Budapest, 1912) kann als ein sehr beachtlicher (Kultur-)Politiker der zweiten Hälfte der dualistischen Ära betrachtet werden. Er war mehrere Jahrzehnte hindurch als Obergespan im Komitat Zips tätig, dann diente er zwischen 1888–1894 als Minister für Religion und Unterricht, zwischen 1900–1906 bzw. 1910–1912 als Präsident des Magnatenhauses. Als eine der führenden Persönlichkeiten der Liberalen Partei spielte er freilich auch in informellen Bereichen des politischen Lebens mehrfach eine wichtige Rolle. Davon zeugen die im Januar–Februar 1899 geschriebenen Quellen – beziehungsweise die Geschichte ihres Entstehens –, die in der veröffentlichten Studie zu lesen sind.

Das Kabinett von Dezső Baron Bánffy geriet bis Ende 1898 wegen der nicht enden wollenden Obstruktion der Opposition in eine schwere Krise. Einen *casus belli* bedeuteten die gescheiterten wirtschaftlichen Ausgleichsverhandlungen, konkret die *Klausel von Ischl*, in Wahrheit aber ging es der Opposition um den Kopf des Ministerpräsidenten. Die Bánffy unterstützende Mehrheit der Regierungspartei schmiedete kämpferische Pläne, um die Obstruktion zu brechen, was aber zu einer Spaltung führte, so dass neben anderen angesehenen Parteimitgliedern auch Albin Csáky unter den *Dissidenten* zu finden war. Nach der Entscheidung des Königs initiierte das Kabinett schließlich lieber Verhandlungen mit den Oppositionellen, die jedoch nicht gewillt waren, mit Bánffy an einem Tisch zu sitzen. Die Rolle der Vermittler übernahmen prominente Mitglieder der Dissidentengruppe – Albin Csáky, Dezső Szilágyi und Gyula Andrássy jun.

Über die Verhandlungen, die zu einer politischen Entfaltung und schließlich zur Ernennung der Széll-Regierung führten, machte Albin Csáky protokollartige Aufzeichnungen, beziehungsweise deutlich erkennbar war er es, der die Noten formulierte, die die Parteien einander schickten. Die Studie veröffentlicht in chronologischer Reihenfolge 21 Dokumente über die Verhandlungen, die zwischen dem 11. Januar und dem 16. Februar 1899 geführt wurden.

Die in Ungarn beinahe unbekannten Quellen befinden sich mit dem übrigen Teil der hinterlassenen Schriften Albin Csákys im Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv, wo sie 1968 deponiert wurden und seit 2011 das Eigentum des Archivs bilden. Diese Schriftstücke beinhalten zwar keine Angaben, die unsere früheren Kenntnisse über die Geschehnisse grundlegend ändern würden, bereichern sie jedoch um weitere nützliche und interessante Details.

„FÉNY NEVÉRE, ÁLDÁS EMLÉKÉRE!”

GRÓF ANDRÁSSY GYULA LOVAS SZOBRÁNAK 1906. ÉVI FELAVATÁSA

BEVEZETÉS

1906. december 2-án ünnepélyes külsőségek közepette felavatták gróf Andrássy Gyula miniszterelnök budapesti, Kossuth téri lovas szobrát. A ceremónia az esztendő kiemelkedő kulturális eseménye volt, melynek rangját hűen jelezte, hogy Ferenc József leplezte le a szobrot. A várbeli Szent István-szobor májusi felavatása, valamint Rákóczi Ferenc hamvainak kassai októberi újratemetése révén ez az év a második Wekerle-kormány legjelentősebb kulturális eseményeit hozta el,¹ egyben része volt azon folyamatnak, amikor „a XIX. századi nacionalizmusok megszilárdulása során a jogi egyesülést az érzelmi kohézió követte”.² E tényező hatására a kulturális terület virágkorát élte, amelynek része volt az országos – tömeges – szoboravatás. Gróf Andrássy Gyula lovas szobrának avatási ünnepe így a koalíciós kormány egyik legfontosabb, látványos vetületévé vált: az ország politikai vezetői félretették a szokásos torzsalkodásokat, és egy pillanat erejéig a 48-as és 67-es nézetek nem egymást kioltó, hanem komplementer erőkké változtak. Míg Rákóczi hamvainak hazahozatala a 48-as tábor számára jelentett különösen nagy eredményt, addig Andrássy szobrának felavatása a 67-esek számára volt kedvesebb; azonban mindkét személyiség integrálni tudta a magyar közvéleményt.

Mikszáth Kálmán gondolatait idézve, „együtt volt megint az egész nemzet: mint egy arany abroncs a széteső dongákat, ez a név [ti. Andrássy] összerántotta az összes pártokat, főművének, a kiegyezésnek ostromlóit és támogatóit”.³ Az emlékmű átadásával Budapest harmadik lovas szobra készült el, jóllehet Andrássy szobra

¹ Ferenc József a szobor avatása mellett ezekben a napokban adta át a Szépművészeti Múzeumot, a Ráth Múzeumot, valamint a Szent István-bazilika zárókövét is. *Tolnai Világlapja*, 1906. (6) 49. sz. 390.

² Bertényi Iván: Állt 37 évet. Werbőczy István budapesti szobra. *Történelmi Szemle*, 2014/2. 203–230. 207.

³ *Vasárnapi Ujság*, 1906. (53) 49. sz. 793.

eredetileg a főváros első effajta emlékműve lett volna,⁴ azonban a tizenhat évig húzódó megvalósítás révén Savoyai Jenő és Szent István várbéli emlékművei megelőzték azt.

Jelen tanulmányban az Andrássy-szobor felállításának háttérét, eseménytörténetét kívánom felvázolni, melynek aktualitását nem szükséges hosszasan magyaráznom: amikor a Tisztelt Olvasó e tanulmányt a kezében tartja, az újjáépített emlékmű régi pompájában ragyog a Kossuth téren.

AZ EMLÉKMŰ ELŐKÉSZÍTÉSE

„A művészet adjon derűt, a nyomort hagyja meg másnak, a szocialistáknak!”

Az alcímbe felhasznált idézet az emlékmű szobrászától, Zala Györgytől származik, aki a szobor készítésének idején, 1905-ben így foglalta össze ars poeticáját Fülep Lajos művészettörténésznek: „Szeretem mindazt, ami klasszikus. A reneszánszhoz érzem magam közelebb [...] én a klasszikus művészet híve modernnek érzem magam [...] a klasszikus formákat megtartom [...] A derűt szeretem, ez legyen a művészet feladata ne a nyomor [...]. A művészet adjon derűt, a nyomort hagyja meg másnak, a szocialistáknak!”⁵ Úgy vélem, e mentalitás maximálisan érvényesült Zala egyik fő műve, az Andrássy-szobor elkészítése során, kvázi képzőművészeti leképezve azt. Valószínű, hogy a második világháborút viszonylag épen átvészelő emlékmű bolsevik elpusztításában ez a tényező döntő szerepet játszott.

A szobor története egészen 1890-ig nyúlik vissza, amikor az Országgyűlés – Andrássy halálát közvetlen követően – elfogadta a lakonikus 1890. évi III. törvénycikket. A gróf Andrássy Gyulának állítandó emlékről című jogszabály mindössze két paragrafusból állt, amelyek kimondták, hogy 1. § Gróf Andrássy Gyulának a trón és a haza iránt szerzett érdemei elismerésül Budapesten államköltségen emlék állítandó, valamint 2. § Ezen törvény végrehajtásával a ministerium [vagyis a kormány – L. D.] bízatik meg.⁶ A törvény elfogadása világossá tette, hogy a dualizmus zenitjén a magyar politikai elit számára mit is jelentett Andrássy. A „szép akasztott” arisztokráciában nem pusztán a magyar nemzet kiemelkedő politikusát tisztelték, hanem az európai jelentőségű államférfit is – különösen az 1878. évi berlini kongresszuson betöltött szerepe miatt.⁷

⁴ *Vasárnapi Ujság*, 1904. (51) 49. sz. 832.

⁵ Szatmári Gabriella: *Fény és árnyék. Zala György pályája és művészete*. Zalaegerszeg, Vitrin Kiadó, 2014. 109.

⁶ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=6366> (letöltve: 2015. november 11.)

⁷ A kongresszuson Andrássy a Monarchia külügyminisztereként valóban fontos közvetítő szerepet

A dualizmus korának első magyar miniszterelnöke – parafrázissal élve – „újjászülő nemzeti közéletünk mementóját” testesítette meg. Az Andrássyt övező tiszteletet Mikszáth találóan így fogalmazta meg: „Andrássy Gyula gróf csúcsa volt a magyar úri nobilitásnak és a magyar szellemnek. Ha Deák Ferenc a magyar paraszt inkarnációja, azoknak összes bölcsessége egy fejben, Andrássy a magyar úr finomsága, charme-ja és szeretetreméltósága desztillált alakban. Nagy úr tudott lenni, anélkül, hogy gőgös legyen, mindenkit megnyert, sőt megigézett, anélkül, hogy leereszkedőnek látszanék”.⁸

Mindebből szinte egyenesen következett a lovas szobor forma is, amelyet kezdetől fogva felkarolt és támogatott az Andrássy-család.⁹ E döntés később nagy vitákat váltott ki, leginkább abban a tekintetben, hogy mivel Andrássy diplomataként érte el döntő sikereit, mennyire van értelme egy külügyért lóra ültetni.¹⁰ Jelentős érvek nyomtak azonban latban a lovas szobor forma mellett is. Mint említettük, 1890-ben Budapesten még nem volt lovas szobor, és Andrássy az 1848–49-es szabadságharc során huszár-törzstisztként többször tett tanúbizonyságot bátorságáról.¹¹ Ráadásul az az igény is megfogalmazódott, hogy Andrássy alakját az 1867. évi királykoronázásra érkező – a nép között lovaglóló! – államférfiként örökössé tegyék. Ennek megfelelően nem lehet kizárólagosan a magyar állam hübriszére visszavezetni ezt a döntést, jóllehet sokan értettek egyet Mikszáth tizenhat évvel későbbi gondolataival, miszerint „Európa más nagy városaiban ezek [a lovas szobrok] a legérdekesebb látványos-

töltött be az 1877–78. évi orosz–török háborút követő zűrzavaros balkáni helyzet rendezésében, és az európai erőegyensúlyt végzetes módon fenyegető orosz expanzió megfékezésében, még ha a magyar közvélekedés fel is nagyította ezt a szerepet. Pl. „Nem annyi erőszakkal, mint Bismarck, Gorcsakov ravaszsága nélkül és nem használva Salisbury angol gőggel adott tanácsait, egészen a maga gondolkodása szerint irányította a berlini kongresszust is, hogy a kiegyezés, a hármasszövetség mellé megalkossa a Monarchia harmadik nagy védőfalát, a háborgó Balkán egyensúlyát.” *A Hét*, 1906, (17) 48. szám. 789. Itt jegyzem meg, hogy a berlini kongresszust követően magyar politikus világpolitikai jelentőségű szerepet csak egyszer, 1914-ben játszott. (Gróf Tisza István az ún. júliusi válság során).

⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1906, (53) 49. sz. 794.

⁹ Ennek ellenére a lovas szobor formát igen sokan kritizálták már a kortársak közül is. Sík Sándor piarista költő például úgy vélte, hogy „Fadrusz kolozsvári Mátyás-szobrához nagyszerűen illik a lóháton ülő, győzelmes hadvezér alakja; de már a pesti Andrássy-szobor láttára önkéntelenül is azt kérdezi az ember: miért kellett ezt a diplomatát lóra ültetni?” Farkas Andrea: Az elfeledett esztétika. In: *Acta universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historiae litterarum Hungaricarum. Sík Sándor emlékszáma*. Tomus XXIII. Szeged, 1989. Szerk. Grezsa Ferenc. 56–59. 58.

¹⁰ *Uj Idők*, 1906. 578. „Nem tudjuk, miért kell a bronz Andrássynak éppen lóháton ülnie, holott mindazt, amiért hírneves lett, nem lóháton végezte.” (Lyka Károly művészettörténetész értékelése).

¹¹ Az egyik legismertebb anekdota szerint az isaszegi csatában Andrássy ordonáncként a legnagyobb veszedelem közepette vitte Damjanich parancsát az egyik huszárezredhez. *Pesti Hírlap*, 1906. december 3. 36.

ságok. Nem csoda, ha a mi közönségünk szintén lovas szobrokra vágyik. S hogy e tekintetben kielégíttessék, egy a parlamentben, az íróasztalnál és a diplomácia parkettjén imponáló pályának fényes, sőt varázslatos ragyogású alakját kellett úgy szólván ráerőszakolni a lóra”.¹² Tény, hogy maga II. Vilmos is hiányolta a szobrokat a magyar fővárosból, mint ahogy azt 1897. évi budapesti látogatása során megjegyezte.¹³

Az az igény is hamar megfogalmazódott, hogy az emlékművön megjelenjék a királykoronázaskor és a berlini kongresszuson tevékenykedő politikus alakja, ezért két oldalsó dombormű terve is felmerült.

A szobor elkészítésére a kormány bizottságot hozott létre, Gróf Andrássy Gyula Emlékbizottság néven, amely az emlékmű felállításának előkészületeit koordinálta.¹⁴ A grémium tagja volt a magyar politikai elit krémje (pl. Tisza Kálmán, Wekerle Sándor, Csáky Albin, Szapáry Gyula), de csak egyetlen művész, Ybl Miklós foglaltatott benne helyet. Mindez jól mutatta, hogy a kormány elsősorban a politikai, társadalmi szempontokat tartotta fontosnak az emlékmű megvalósítása során, míg a szűkebb értelemben vett művészeti kérdések ezeknek rendelődték alá.¹⁵ A bizottság 1890. június 16-án ült össze először, amikor egy szűkebb „végrehajtó bizottságot” jelöltek ki, amelynek elnöke báró Podmaniczky Frigyes – a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke – lett.¹⁶

A „nagy bizottság” elnöke, Szapáry Gyula miniszterelnök 1890. július 17-én levelet intézett Budapest vezetéséhez, amelyben arra tett javaslatot, hogy „a szóban levő emlékszobor azon az úton [vagyis a mai Andrássy-úton] állíttassék fel, mely éppen az elhunyt nagy államférfiú kezdeményezésének köszöni létrejöttét, s egyik marandó emlékét képezi sokoldalú, sikerdús működésének”.¹⁷ Szapáry levelét azzal zárta, hogy biztos „a főváros közönségének együttműködésében”. A főváros mérnökei még ez évben véleményezték a terveket, és összegző jelentésük 1890. november 10-én nem javasolta a városligeti helyszínt, mivel „a kiszemelt pont egyszerű szobormű felállítására nem alkalmas”. Ehhez járult még az ún. Képzőművészeti Bizott-

¹² *Vasárnapi Ujság*, 1906, (53) 49. sz. 793.

¹³ Liber Endre: *Budapest szobrai és emléktáblái*. Budapest, Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1934. 223–224. Bertényi, i. m. 210. A német császár kritikájának hatására is Ferenc József tíz szobrot adományozott a székesfővárosnak.

¹⁴ Liber: i. m. 265.

¹⁵ Ez a jelenség szinte általános volt a korszakban, ezért is hívták Budapestet „a rossz szobrok fővárosának”, ahol „nem a legjobb mű lett a nyertes, hanem egy konvencionális szoborminta, amely megnyerte a konvencionális ízlésű bizottság tetszését”. Lyka Károly: *Szobrászatunk a századfordulón*. Budapest, Corvina, 1983. 14–15.

¹⁶ Liber: i. m. 265.

¹⁷ BFL IV. 1407. b. III/2493/90. ME 2263/1890.

ság ellenvéleménye is, amely aláhúzta, hogy a szobor egyedül állva nem érvényesülhetne – a mai Hősök tere – helyszínén, „más építménnyel összekötni pedig a pénzügyi nehézségeken túl már azért sem volna ajánlatos, mert ez esetre az Deák Ferencnek szobrát nagymérvben felülmúlná, mit pedig alig óhajthat valaki”.¹⁸

A SZOBOR TERVEZÉSE

„Legkevésbé hittem azonban, hogy e nagy fontosságú kérdés megoldásánál [...] a szobrot megalkotó művész teljesen mellőztessék!”

A szobor megvalósítására 1892. július 18-án nemzetközi tervpályázatot írtak ki, melyre összesen tíz művész kandidált, köztük négy külföldi. Jóllehet megfogalmazódott az az igény, hogy a bíráló bizottság az „általános közszemlét követően”, valamint „a sajtó, és az illetékes szakférfiak nyilatkozása után hozzon ítéletet”, vagyis a közvéleményt figyelembe véve döntsenek a győztes pályázatról, a grémium végül maga döntött a kérdésben, Zalát hirdetve győztesként.¹⁹

Zala György eredeti terve még grandiózusabb lett annál, amely végül megvalósult. Andrassy szobrát ugyanis egy oszlopcsarnok övezte volna; ezeket a terveket végül a millenniumi emlékmű megépítése során felhasználták. A pályázaton második helyezést ért el Gustav Eberlein német szobrász, akivel szemben a legfőbb kifogás az volt, hogy terve túlságosan emlékeztetett I. Vilmos berlini szobrára. Még érdekesebb számunkra a harmadik helyezett pályamű, amelyet Stróbl Alajos nyújtott be: a művész ugyanis az épülő Országház déli oldalához – lényegében a mai helyére – álmodta meg a szobrot. Stróbl abban a pillanatban örökölte volna meg Andrassyt, amikor az kucsmáját felemelve a királykoronázáskor, elkiáltotta magát: éljen a király!²⁰ A bíráló bizottság optimistán tekintett a jövőbe, és kijelentette: „általában az egész pályázat arról győzött meg bennünket, hogy a magyar szobrászat folytonos fejlődésben van és erős a hitünk, hogy ezen a téren is megálljuk a versenyt a külfölddel, amire biztató zálog Zala György diadala”.²¹

Miután a szobor jellegét eldöntötték, fontos problémát jelentett a helyszín kiválasztása. Az eredeti elképzelés a szobrot a mai Hősök tere közelébe helyezte volna, ez ellen azonban több művészforum tiltakozott, mivel attól tartottak, hogy Andrassy szobra így csak jó időben lesz a főváros egyik forgalmas pontján, vagyis az emlékmű

¹⁸ BFL IV. 1407. b. III/2493/90.

¹⁹ *Vasárnapi Ujság*, 1893, (40) 43. sz. 717.

²⁰ *Vasárnapi Ujság*, 1893, (40) 43. sz. 718.

²¹ *Vasárnapi Ujság*, 1893, (40) 43. sz. 718.

„nyári” lesz.²² Jóllehet az 1894. évi 850. sz./M.E. szerződés rögzítette, hogy „a szobor az Andrássy út városligeti végződésében állítandó fel”, és már a részleteket is jelentős mértékben kidolgozták,²³ hamarosan felmerült, hogy a szobrot az épülő Országház mellett kell felállítani, még pontosabban annak déli homlokzatánál fogják elhelyezni. Az erről szóló döntést 1895. május 7-én hozták meg.²⁴ Érdekesség, hogy maga Zala ellenezte ezt a tervet, mivel „Duna-partunk annyira el van halmozva szobrokkal, hogy úgy tűnik fel, mint egy valóságos szobor-kirakat, lévén csaknem valamennyi fővárosi szobor a Duna-parton van felállítva, ami talán mégsem a legszerencsésebb idea”.²⁵

Zala minden követ megmozgatott, hogy ne az Országház melletti tér legyen a szobor helye. 1897. április 18-án ezért levelet intézett Bánffy Dezső miniszterelnökhöz, amely a következőket tartalmazta: a tervezett helyszín teljesen alkalmatlan a szobor felállítására „annak nagysága és nagy aránya” miatt, valamint az teljesen ignorálná „az érdemdús nagy államférfi emlékét is”. Zala kijelentette, hogy bár „Deák Ferenc és Széchenyi István szobrai ugyan szintén a Duna-parton állanak, de egy központi téren”, egyben sértődötten azt is megjegyezte, hogy „legkevésbé hittem azonban, hogy e nagy fontosságú kérdés megoldásánál szerény csekélységem, mint a szobrot megalkotó művész teljesen mellőztessék!” Végso érvként pedig azt is közölte, hogy a szerencsétlen helyszínválasztás nemcsak a szobor minőségét rombolja, hanem a művész renoméját is károsítja.²⁶

Miután egyértelművé vált, hogy a politikai vezetés ragaszkodik az Országház közeli helyszínhez, Zala annak keleti oldalához (nagyjából a Horthy-korszak alatt felállított Rákóczi-lovas szobor helyszínére) kívánta elhelyezni az emlékművet. A helyszín körüli mizériák azonban csak az egyik gondot jelentették: a művész már a szobor modelljének készítése során időzavarba került, és nem tudta tartani az eredetileg rögzített hároméves határidőt. Ráadásul – és ennek ellenére – a művész levél-

²² Liber: i. m. 267.

²³ BFL IV. 1407. b. VII. 12595/1894. Komoly tervek készültek például a szobor ideiglenes terasszal való körülvételére, hogy a mai Műcsarnok helyén álló artézi kutakhoz biztosítsák a bejutást.

²⁴ MNL-OL Miniszterelnökség K 26 667. doboz XXX. tétel 187. Az Andrássy út mellett a Vár is felmerült mint lehetséges helyszín, mégpedig a Hentzi-szobor helyén. Borbás György: *A millennium szobrása, Zala György (1858–1937)*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1999. 37.

²⁵ MNL-OL Miniszterelnökség K 26 667. doboz XXX. tétel 190. Az elhelyezéssel kapcsolatban – mint minden lovas szobor esetében – Andrássy emlékműve esetében is felmerült az a kérdés, merre fog nézni a ló fara? Mivel az pont az Országház felé esett, ez sok kellemetlenkedő polémiaira adott alkalmat. Pl. „Csodálatos, hogy a ló, az Andrássy lova, éppen azzal a részivel fordul a magyar parlament felé, mely része – magunk közt legyen mondván – éppen nem parlamentáris része.” *Népszava*, 1906. december 4. 7.

²⁶ Szatmári: i. m. 142.

ben fordult Széll Kálmán miniszterelnökhöz, hogy a 150 ezer koronára rúgó, szerződésben rögzített megbízási díj maradék 30 ezer koronás summáját is utalják ki számára. Podmaniczky indulatos feljegyzésben rögzítette, hogy 20 ezer K csak akkor utalható, ha Zala „a nagy segéd modelleket öntésre kész állapotba hozta”, a maradék 10 ezer pedig akkor, ha szobrász minden feladatát befejezte. Az elnök feljegyzését – betűhű – „NEM!”-mel zárta.²⁷

A Podmaniczky és Zala közötti csörte 1899. október 20-án folytatódott, amikor az elnök ismét számon kérte a szobrászon, hogy a modell még mindig nincsen készen, miközben 1897. április 24. volt az eredeti határidő. E viták ellenére Zala megbízása egyszer sem forgott komolyabb veszélyben, amelyben a szobrász kiváló reputációja mellett az is szerepet játszott, hogy szinte egy időben kezdődtek meg Szent István (Stróbl Alajos), valamint Mátyás király (Fadrusz János) lovas szobrának munkálatai,²⁸ így nehezen lehetett volna – különösen hazai művésszel – Zalát pótolni.

1901 tavaszán a Műcsarnok évszakos tárlatán már maga Ferenc József faggatta Zalát a szobor készülségi állapotát illetően, valamint megkérdezte a művészt, hogy megfelelő hely lesz-e annak a Parlament előtti tér? Zala korábbi véleményét megváltoztatva egyértelmű igennel válaszolt.²⁹ 1901-ben a szobor elkészítéséért felelő bizottság döntést hozott arról, hogy a talapzatot oravicai márványból (tehát hazai alapanyagból) fogják elkészíteni.³⁰ E mellett leginkább Széll Kálmán miniszterelnök kardoskodott, mivel úgy vélte, hogy abban az esetben is a hazai alapanyagokból kell gazdálkodni, ha azok importból olcsóbb kivitelezést tennének lehetővé.³¹ Ekkor az volt a terv, hogy a szobrot az Országházzal egy időben avatják fel.³²

Zala 1902. március 2-án levelet intézett Széllhez, amelyben közölte, hogy „az Andrássy-szobor végleges nagy fősz [gipsz] mintája a befejezés stádiumában van. Sőt már a múlt hónapban befejezhettem és átadhattam volna azt [...] ha túl szigorú művészi ambícióból kifolyólag nem alkalmaznék önmagammal szemben oly szigorú kritikát, hogy a laikus, de még a szakértő műbíró figyelmét is első megtekintésre könnyen kikerülő kisebb eltéréseket nem akarnék mind jobban és jobban tökéletesíteni”.³³ Zala a lehető legnagyobb hitelességre törekedett, a ló-modelljére

²⁷ Szatmári: i. m. 144.

²⁸ Borbás: i. m. 37.

²⁹ Borbás: i. m. 41.

³⁰ *Vasárnapi Ujság*, 1901, (48) 37. sz. 601.

³¹ Széll 1901. december 10-én így fogalmazott a Parlamentben: „Csak a napokban történt, hogy az Andrássy-szobor talapzatának kérdésénél az a bizottság, amely az én elnökletem alatt működött, sokkal drágább márványt fogadott el és rendelt meg, csak azért, mert az hazai márvány volt, mint amennyibe az idegen márványból való került volna.” *Képviselőházi Napló*, 1901–1906. I. köt. 417.

³² *Vasárnapi Ujság*, 1901, (48) 37. sz. 601.

³³ Szatmári: i. m. 147.

rátette a XVII. századi díszes – koronázásoknál használatos – lószerszámokat, míg Andrassy alakját a Fővárosi Cirkusz fiatal igazgatója testesítette meg, több óras, kellemetlen pozitúrákban való lovon ülésel.³⁴ Mi több, a modell lova Andrassy Tihamér „Rigó” nevű hátasa volt.³⁵

A TITTELDORFER-AFFÉR

A köztéri szobor elkészítésére vonatkozó szerződést 1902. augusztus 1-jén írták alá Zala Györggyel. A munkálatok rendben haladtak, de az Andrassy-szobor előkészítése során is felbukkant panama-vád, amely az ún. Titteldorfer-ügyként vált hírhedtté. Titteldorfer Alajos a Beschorner rézöntő vezetője volt, és egy belső vállalati viszályt követően azzal a váddal fordult a sajtóhoz, hogy a cég 5000 koronával megvesztegette a Fővárosi Közmunkatanácsot az emlékművel kapcsolatos megbízásért.³⁶ Titteldorfer azt is firtatta, hogy a Beschorner eredetileg 43 500 Ft-ért vállalta a munkát, később ezt a gyár központja 76 500 Ft-ra módosította, így „alapos a gyanú arra, hogy visszaélését akarnak elkövetni az állam pénzével”.³⁷ Bár vizsgálat indult a botrány kitörését követően, sőt Zala be is perelte Titteldorfert, az ügyet utóbbi 1905. április 15-i halála végleg ad acta tette.³⁸ Ekkortájt előbb az a hír járta, hogy a szobrot Ferenc József koronázási évfordulóján, 1905. június 8-án fogják felavatni,³⁹ majd hogy 1905 őszén át fogják adni a szobrot.⁴⁰ A munkálatok csúszása mellett az állandó késlekedésnek már politikai okai is voltak: a feszült belpolitikai helyzet, a „darabont kormányral” szembeni hűvös közhangulat nem kedvezett a ceremónia megszervezésének.

Ekkor Zala is újabb problémákat hozott felszínre. A szobrász 1905. szeptember 27-én terjedelmes – 5 oldalas – levélben fordult Fejérváry Géza miniszterelnökhöz, amelyben 60 ezer korona pluszösszeg kiutalását kezdeményezte. Zala legfőbb érve az volt, hogy „immár öt éve a legnagyobb erőfeszítéssel dolgozom, éjjeleimet is nap-pallá téve ezen az óriási, nagy és végtelen nehéz munkán”. Zala azt is nehezményezte, hogy gróf Tisza István előző miniszterelnök korábban 100 ezer koronás tiszteletdíját 80 ezer koronára redukálta.⁴¹

³⁴ Borbás: i. m. 40. Ennek ellenére a szobor átadása után Zalát a ló tartásának és lovas ülésének „nem természetes” volta miatt Lovik Károly író-hippológus kritizálta. *Művészet*, 1907. 6. évf. 2. sz. 103.

³⁵ Liber: i. m. 268.

³⁶ *Pesti Hírlap*, 1902. május 15. 16.

³⁷ MNL-OL Miniszterelnökség K 26 666. doboz XXX. tétel 352.

³⁸ Uo. 185.

³⁹ *Vasárnapi Ujság*, 1904, (51) 49. sz. 832.

⁴⁰ *Vasárnapi Ujság*, 1905, (52) 13. sz. 205.

⁴¹ MNL-OL Miniszterelnökség K 26 666. doboz XXX. tétel 206.

A kirobbanó botránytól, valamint Zala petíciójától függetlenül a munkálatok gyorsabb ütemben zajlottak, így a Miniszterelnökség számára készített jegyzőkönyv 1906. január 4-én rögzíthette, hogy a szobor készítésével kapcsolatos folyamatok rendben haladnak.⁴² Ekkor már a szobor két oldalát díszítő domborművek készült-ségi állapota is kielégítő volt, az ebbéli feladatokat Róna József műércöntő látta el, aki tekintélyes summát, 22 ezer koronát kapott megbízási díjként. Ám alig másfél hónappal később, február 25-én Róna további 70 ezer koronát kért, mivel „a bronz ára időközben 54 %-kal emelkedett”.⁴³ Hosszas vitát követően a bizottság 20 ezer korona pluszköltséget biztosított a munkálatok befejezésére. 1906 tavaszán egy jelentés a szoborral kapcsolatos kiadásokat az alábbi módon összegezte:⁴⁴

Jogcím	Kiadás (korona)
1. Zala György tiszteletdíja	284 000
2. Márványanyag és kőfaragó munka	199 444
3. Ércöntés	76 000
4. Föld- kőműves és elhelyező munka	47.500
5. Pályázati hirdetés és a pályázatok bírálata	16.000
6. Állványbódé költségei	11 450
7. Egyéb költségek	24 050
Mindösszesen	658 444

A SZOBOR ELKÉSZÜL

A végrehajtó bizottság új elnöke báró Gromon Dezső 1906. szeptember 2-án elégedetten jelenthette, hogy a szobor lényegében elkészült,⁴⁵ egyben javasolta, hogy az emlékművön elhelyezendő feliratok tárgyában a Magyar Tudományos Akadémia véleményét kérjék ki.⁴⁶ Wekerle pedantériájára jellemző módon észrevette, hogy az összesítés során 10 (!) koronával elszámolták a felterjesztett költségösszesítést, így annak korrekcióját kérte.⁴⁷

⁴² Uo. 3–4.

⁴³ Uo. 15–17.

⁴⁴ Uo. 35.

⁴⁵ A 2015–16-ös rekonstrukcióhoz hasonlóan maga a lovas szobor már korábban elkészült, és a két bronz domborművet fejezték be ekkor – a dualista korszakban azonban mindaddig deszkapalánkkal vették körül az emlékművet, amíg utóbbiak el nem készültek.

⁴⁶ MNL-OL Miniszterelnökség K 26 666. doboz XXX. tétel 37.

⁴⁷ Uo. 41. Wekerle 1906. október 18-án tette észrevételét a szoborral kapcsolatos „túlkidadások” tárgyában.

Időközben megérkeztek az MTA javaslatai is (1906. október 23.), amely alapján Gromon úgy vélte, hogy a szoborra elég kiírni Andrássy nevét, mivel „ami a születési és halálozási évszámot illeti, azt tartom, hogy ez síremlékre való és nem szoborra, mely az illetőt legalább emlékében halhatatlanná tenni van hivatva”.⁴⁸

A végső javaslat a következő lett: 1. A homlokzatra: Gróf Andrássy Gyula 1823–1890. Az 1890. III. tc. értelmében emelte a hálás nemzet. 2. A koronázási jelenet oldalán: Hazáját szolgálva tette királyának fejére a koronát, mint Magyarország miniszterelnöke; Budán, 1867. június 8. 3. A congresszusi jelenet oldalán: Királyát szolgálva adott súlyt a magyar nemzet szavának a világ tanácsában mint a Monarchia külügy-minisztere a berlini congresszuson, 1878. július 13. Ezeket a javaslatokat végül lesöpörték az asztalról, mivel Ferenc József is kijelentette, hogy szükségtelen hasonló mondatokat feltüntetni, mivel Andrássy közismertsége feleslegessé teszi azokat.⁴⁹

A munkálatok előkészítése során a berlini kongresszust ábrázoló dombormű váltotta ki a legnagyobb pozitív reakciókat. Még 1904 januárja folyamán az értékelő bizottság kiemelte a „művészi koncepció azon helyes megoldását, hogy úgy sikerült a művésznek gróf Andrássyt a 20 főből álló csoport főalakjává kiképezni, hogy emellett a többi alak perspektívájának hatása sem szenved”.⁵⁰ A jegyzőkönyv azt is rögzítette, hogy Tisza kifogásolta gróf Károlyi ruhájának „nem kifejezetten magyaros szabását”. Szintén pozitív visszhangot váltott ki Andrássy lovas alakjának megformálása, valamint arcának élethű ábrázolása: a miniszterelnök özvegye kijelentette, hogy ez az általa ismert legpontosabb Andrássy-képmás.⁵¹ A volt miniszterelnök-diplomata attribútumát azzal kívánták hangsúlyozni, hogy Andrássyt fedetlen fővel ábrázolták.⁵²

Zala a szobor talapzatának két domborművével is mesterművet alkotott. Az egykorú beszámolók aláhúzták, hogy mindkét jelenetet sikerült úgy megkomponálni,

⁴⁸ Uo. 44.

⁴⁹ *Budapesti Hírlap*, 1906. december 4. 9. „Andrássy Gyula grófnak tegnap leleplezett emléksobrán csupán ez az egyszerű aranybetűs fölírás van: Gróf Andrássy Gyula. A szoborbizottság még más fölírást is tervezett rája és e végből tanácsot kért a Magyar Tudományos Akadémiától is. A király előtt a tegnapi ünnepen Zala György, a szobor alkotója megemlítette ezt a körülményt, mire ő felsége így szólt: »Fölösleges minden fölírás. Egy monumentális emléken legszebb az egyszerű név, úgyis mindenki tudja, hogy ki volt Andrássy Gyula.« A király e nyilatkozata következtében nem vésnek már semmit a szoborra.”

⁵⁰ MNL-OL Miniszterelnökség K 26 666. doboz XXX. tétel 234.

⁵¹ Borbás: i. m. 40. Más művészettörténetési vélemények is Andrássy alakjának reális ábrázolását emelték ki. Lyka Károly például így fogalmazott: „Afféle anyagszerű plasztikai látletet támad így, amely olyan hiteles, mint egy hivatalos inventárium. A szobrász Andrássyt huszártábornoki egyenruhában ültette lóra, az egész előírással fölszerelés [...] Csak más fejet kellene ráforrasztani, s akár milyen más honvédtábornoknak lehetne szobra.” Lyka: i. m. 42.

⁵² *Vasárnapi Ujság*, 1904, (51) 49. sz. 832.

hogy Andrássy központi szerepet játszik, és mégsem sérül a történelmi hűség: a berlini kongresszuson a központi alak Bismarck, akinek Andrássy mond valamit: és erre figyelnek az európai diplomaták.⁵³ Ferenc József megkoronázásánál pedig azt a pillanatot örökítette meg a művész, amikor Simor János hercegprímás és a nádori jogkört betöltő Andrássy az uralkodó fejére helyezik a Szent Koronát.⁵⁴

Fentiek tükrében nem meglepő, hogy a Wekerle-kormány 1906. szeptember 26-án Ferenc József királyt is meghívta az avatási ünnepségre.⁵⁵ Az elvégzett munka utáni lelkesedés során Gromon Zala Györgyöt a Tudomány és Művészet Díszjelvényének kitüntetésére terjesztette fel, a korszakra oly jellemző dagályos érveléssel: „A köszönetet, melyet az emlék felavatása fel fog idézni, táplálni fogja bizonyára nemcsak az a tudat, hogy a haza nagy fiának emlékét, s azokat a hervadhatatlan érdemeket, melyeket királya és hazája irányában szerzett az utókor előtt, az enyészettel beláthatatlan időkig dacoló szobormű is fogja nemzeti históriánkkal párhuzamosan hirdetni”.⁵⁶ Gromon ekkor még nem sejtette, hogy „az enyészettel beláthatatlan időkig való” dacolás alig egy emberöltőig fog tartani...

A ceremónia fényének emelése érdekében Körmöcbányáról 12 darab arany, 60 db ezüst és 1000 db bronzból készült Andrássy-érmek rendelték az avatás idejére.⁵⁷ Érdekes momentumot jelentett, hogy a k. k. miniszterelnök, báró Beck, idejekorán kimentette magát a ceremónián való megjelenés alól, így a ciszlajtán birodalomrészt az osztrák pénzügyminiszter képviselte.⁵⁸ Kínos epizódot vázol fel számunkra Gromon 1906. októberi levele, amelyet Wekerléhez intézett: a fehérmárvány talapzat sárga, zöld foltok jelentek meg, amelyeket végül sikerült eltávolítani.⁵⁹ Az avatási ünnepség előkészítését végül munkássztrájk is nehezítette: több ízben került sor ács tiltakozásokra, amelyek során a munkások nem hajtották végre a szobrot övező ideiglenes faépítmény elbontását, a helyzetet a hadsereg beavatkozása oldotta meg: besorozott ácssegédekkel végeztették el a munkát.⁶⁰ 1906. november 30-án pedig a tiltakozó ácsok miatt katonákkal kellett elbontatni az emlékművet övező fake-rítést.⁶¹

⁵³ A dombormű készítése során Anton von Werner közismert festménye szolgált például.

⁵⁴ *Vasárnapi Ujság*, 1904, (51) 49. sz. 832–833.

⁵⁵ MNL-OL Miniszterelnökség K 26 666. doboz XXX. tétel 57–58.

⁵⁶ Uo. 68.

⁵⁷ Uo. 83.

⁵⁸ Uo. 117.

⁵⁹ Uo. 138.

⁶⁰ *Népszava*, 1906. szeptember 28. 2.

⁶¹ Képviselőházi napló, 1906–1911. IV. köt. 194–195.

AZ AVATÁS

„Hulljon le a lepel!” – Ferenc József

A magyar közvélemény fokozott várakozással, egyben meglegedettséggel fogadta a szobor elkészültét, ennek megfelelően a ceremóniára nagy erővel készült mind az ország, mind Budapest: Bárczy István polgármester a rendezői teendők ellátására 23 tisztviselőt jelölt ki, akiktől azt kérte, hogy feladataikat „különös lelkiismeretességgel és pontossággal lássák el, tekintettel Ő Felségének az ünnepélyen való megjelenésére”.⁶²

A december 2-ai ünnepségre, amely vasárnapra esett, az uralkodó dinasztia részéről a király mellett megjelent Frigyes főherceg (a későbbi k. u. k. főparancsnok) és felesége, Izabella főhercegnő, valamint József Ágost főherceg és neje, Augusztia főhercegnő is. Nem meglepő módon viszont nem vett részt a ceremónián a trónörökös, Ferenc Ferdinánd főherceg. Az eseményen részt vett a teljes magyar kormány, a horvát bán, a fiumei kormányzó, valamint a törvényhozás mindkét háza, és a horvát szábor küldöttsége is.⁶³ A kormánynak külön kérelmeznie kellett, hogy az Ottó főherceg⁶⁴ halála miatt elrendelt udvari gyászt függeszték fel, annak érdekében, hogy a résztvevők díszmagyart ölthessenek.⁶⁵

A ceremóniára természetesen az Andrássy-család tagjait is meghívták, sőt a helyzet pikantériájaként a második Wekerle-kormány belügyminisztere, ifj. Andrássy Gyula, a kabinet tagjaként vehetett részt az ünnepségen.

Az ünnepség programja a következő volt:⁶⁶

1. A királyt a miniszterek fogadják, s a részére fenntartott díszsátorba kísérik.
2. A szoborbizottság nevében Széll Kálmán avatóbeszédet mond, és a király engedelmét kéri a szobor leleplezésére.
3. A székesfőváros polgármestere átveszi a szoborművet.
4. A képviselőház és a főrendiház elnöke koszorút helyeznek el a szobor talapzatára.
5. A király távozik a díszsátorból, és a szoborművet körüljárja.

A ceremónia idején enyhe téli időjárás uralkodott,⁶⁷ amely elősegítette, hogy viszonylag nagy, több ezres tömeg gyűlt össze az ünnepségre. A *Vasárnapi Ujság* 1906. december 9-i vezércikkében Mikszáth így fogalmazott: „bizonytalán különös, hogy a leglovasabb nemzetnek, akitől a huszárt utánozzák a világ hadseregei, gyalog áll-

⁶² BFL IV. 1409. b/1217. Doboz Eln. 3514/1906

⁶³ Liber: i. m. 269.

⁶⁴ A későbbi IV. Károly édesapja.

⁶⁵ *Budapesti Hírlap*, 1906. november 1. 24.

⁶⁶ *Magyarország*, 1906. december 3. 3.

⁶⁷ *Pesti Hírlap*, 1906. december 3. 3.

janak majdnem összes ércbe öntött újabb nagyjai, sablonos irattekercseivel. [...] Akár lóháton, akár gyalog van megörökítve gróf Andrássy Gyula, mindenképp alkalmas arra, hogy a magyar ember szíve kevély érzésekben mártódjék meg láttára”.⁶⁸

Az avatási ceremónia rangját természetesen Ferenc József részvétele mutatta a leghívebben: a sors különös játékaként az ünnepségre uralkodásának – vagyis császári trónra lépésének! – 58. évfordulóján került sor.⁶⁹ Mindez jól jelezte, hogy a „szép akasztott” emlékművének felavatása sem múlhatott el a dualista Monarchiát oly annyira jellemző antagonisztikus folyamatoktól. Foerk Ernő építész – aki Zala munkatársa volt az emlékmű készítése során – bizalmas beszámolója szerint a 76. életévét taposó uralkodó „didergett és szaladó tempóban végezte a megtekintést”.⁷⁰

Az avatási ünnepségen Széll Kálmán félórás ünnepi beszéde nem fukarkodott Andrássy személyével kapcsolatban a pozitív jelzőktől: a volt miniszterelnök és pénzügyminiszter többek között megállapította, hogy Andrássy „eszményi, tüneményes alakja volt közéletünknek. Nagy szelleme a zsenialitás isteni lángjával egyesítette a mély ítélőtehetséget, a nagy államférfiaknak ezt a nagy adományát és igazi ismervét”.⁷¹ Széll kijelentette, hogy „e kiváló férfiút, aki úgy Magyarország politikai életének, valamint a Monarchia külügyi politikájának ma fennálló új alapját megteremtette, a jövő nemzedékek is eszményképül fogják tekinteni”.⁷² Ám a lendületes *aristeia* nem állt meg ezen a ponton: „Jelleme tiszta, mint a színarany és erős, mint a sziklafal. Egész lénye csupa nemesség. [...] Ragyogó elméje fényt is, meleget is árasztott egyszerre [...] környezetében mindenki érezte, hogy van egy erős ember, aki nemcsak vezet, de véd és oltalmaz”.⁷³ „Az ország vezérigazgatója” természetesen Ferenc Józsefet is éltette beszédében, és kijelentette, hogy „királyhűség és hazaszeretet elválaszthatatlan fogalmak minden igaz magyar szívében”.⁷⁴ Ennek megfelelően a 48/49-es idők Andrássyjáról szinte említést sem tett.⁷⁵ Széll természetesen felidézte Andrássy diplomáciai eredményeit, ám még hangsúlyosabban említette a következőket: „S aki a legnagyobb európai nemzetek legnagyobb európai államférfiaival együttműködött a világot érintő nagy kérdésekben: agyának minden gondolatában,

⁶⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1906, (53) 49. sz. 793.

⁶⁹ A korabeli dokumentumokban nem találtam nyomát annak, hogy volt-e szándékosság ebben az időzítésben. Mindazonáltal a sajtó és a hivatalos közlemények nem hangoztatták ezt a tényt.

⁷⁰ Szatmári: i. m. 107.

⁷¹ *Magyarország*, 1906. december 4. 3.

⁷² Borbás: i. m. 41.

⁷³ *Magyarország*, 1906. december 4. 3.

⁷⁴ *Pesti Hírlap*, 1906. december 3. 4.

⁷⁵ A *Népszava* gunyoros tudósítása szerint: „De ha már lovon ül Andrássy, hát miért nem ül úgy, mint 48/49-es huszárezredes? Az ilyen ember sokkal büszkébben ficáncoltathatja a lovát, mint a somfordáló, hunyó-búvó diplomata.” *Népszava*, 1906. december 4. 7.

szívének minden dobbanásában magyar volt és magyar maradt, aki hazáját szeretete mindennek felett.”⁷⁶ Széll Horatius híres szentenciáját – némileg módosított formában – idézve kijelentette, hogy „mi ércbe véstük emlékezetét, de ő maga önmagának »exegit monumentum aere perennius« [ércnél maradandóbb művet állított magának]”.⁷⁷

Ferenc József az alábbi szavakkal leplezte le a szobrot: „Őszinte meglepődéssel tölt el, hogy részt vehetek ezen szobormű leleplezésén, melyet Magyarország az ő nagy fiának, e hozzá méltó helyen állított. Hálásan emlékszem meg ama soha el nem múló érdemeikről, melyet a boldogult Andrassy gróf királya, hazája és a Monarchia körül szerzett; azon reményemnek adok kifejezést, hogy e kiváló férfiút, aki úgy Magyarország politikai életének, valamint a Monarchia külügyi politikájának ma fennálló új alapját megteremtette, a jövő nemzedékek is eszményképül fogják tekinteni. Hulljon le a lepel!”⁷⁸

Ezt követően Budapest székesfőváros alpolgármestere vette át az emlékművet. Vasizlievits János Andrassy működésének fővárosra gyakorolt hatását húzta alá, vagyis a volt miniszterelnökben, „a főváros felvirágoztatásnak jelképét” látta, aki „lángelméjének teremtő erejével a magyar fővárost a világvárosok sorába emelte”.⁷⁹ Vasizlievits némi pátosszal azt is kijelentette, hogy „Andrassy Gyulának emlékét [...] mindenkor hálás kegyelettel fogjuk őrizni és ahányszor rápillantunk, mindannyiszor fel fog szállni lelkünkől az imaszerű fohász: fény nevére és áldás emlékére!”⁸⁰ A ceremónia koszorúzással zárult, majd Ferenc József Zala kíséretében megtekintette és körbejárta a szobrot. Az ünnepély sikeres lebonyolítását mutatja, hogy még a *Népszava* tudósítója is így fogalmazott: „Szép volt a leleplezési ünnepély, tagadhatatlanul szép. A napsugár éppen abban a pillanatban bukkant elő, mikor a király leolvasta a következő felhívást: »Hulljon le a lepel!«”⁸¹

⁷⁶ Sárkány Sándorné Halász Terézia: *Széll Kálmán életrajza*. Budapest, Fodor Állami Nyomda, 1943. 257. A biográfia „több szempontból, elavult, mégis adatgazdag munka, mely Széll számos olyan iratán, feljegyzésén alapul, amelyek időközben megsemmisültek”. Vö. Schwarczwoelder Ádám: *Széll Kálmán pénzügyminisztersége és lemondásának körülményei*. In: VERITAS Évkönyv 2014. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, Veritas – Magyar Napló, 2015. 51–79. 51.

⁷⁷ *Pesti Hírlap*, 1906. december 3. 4.

⁷⁸ Liber: i. m. 270.

⁷⁹ *Pesti Hírlap*, 1906. december 3. 4. Az alpolgármester a beteg Bárczyt helyettesítette az ünnepségen, ennek ellenére egy hosszú – negyedórás – emlékbeszédet készített elő. A ceremónia napján azonban értesítették, hogy Ferenc József hajlott kora miatt már nem tud hosszú ideig állni, így egy-egy mondatos beszédet kértek tőle. Vasizlievits némi kuruckodással egy húszsoros, többszörös körmondattal tett eleget a kérésnek... *Tolnai Világlapja*, 1927. március 30. 26.

⁸⁰ Borbás: i. m. 42.

⁸¹ *Népszava*, 1906. december 4. 7.

ZÁRÓ GONDOLATOK

Mikszáth beszámolója szerint az ünneplő tömeg soraiban „okos emberek sugdosnak köröskörül, hogy miért kellett éppen most leleplezni Andrássy szobrát, mikor nagy műve roskadozik? Roskadozik-e vagy nem, ez Andrássy nagyságából, érdemeiből nem von le semmit. Hiszen ha a kerék eltörik, nem mindig a kollár az oka, hanem vagy a szilaj lovak, vagy a rossz kocsisok, vagy a rossz utakon való járás...”⁸² A jelenlévők ezzel a Monarchiát sújtó bel- és külpolitikai nehézségekre utalhattak, amely a Magyar Királyságban még jobban érződött a darabont-kormány friss emléke gyanánt. Bár a kortársak körében megfogalmazódott az a remény, hogy a koalíciós kormány – az egyesült 48-as és 67-es tábor – felül fog tudni emelkedni ezen a válságon, és az emlékmű avatásában szinte egy új korszak kezdetét látták,⁸³ ezek a várakozások nem teljesültek.

A kortársak közül legrealisabban talán a Magyarország egyik újságírója értékelte gróf Andrássy Gyula eredményeit: „Nagy kvalitásai, igaz magyar szíve, forró honszeretete előtt tisztelettel hajlanak meg azok is, akiket a politika elválasztott e kiváló férfitól. [...] És ha műve nem is lesz örökké tartó, már magában az, hogy egy pár évtizedre békét szerzett Európa nemzeteinek, hervadhatatlanná teszi az ő babérjait”.⁸⁴ Jelen esetben a próféta szólt a zsnalisztából: két évvel a szobor felavatását követően a Monarchia annektálta az Andrássy kezdeményezésére okkupált Bosznia-Hercegovinát, majd a balkáni expanzív törekvések végzetes módon szembetalálkoztak az Orosz Birodalom imperialista pánszláv politikájával. A Monarchia belpolitikai és gazdasági válsága, amely jól érzékelhető volt már a szobor avatásának pillanatában, rövid időn belül kiteljesedett, és az első világháborúban kulminálódott. Ekként Andrássy-szobrának leleplezésére már a dualista állam végső bukásának árnya vetült, a ceremónia pedig egyszersmind a magyar középhatalmi lét egyik utolsó jelenetét mutatta meg.

Andrássy szobra 39 évig állt. A második világháborút az emlékmű viszonylag kevés sérüléssel vészelte át, helyreállításának anyagi és műszaki akadálya nem lehetett. A hivatalos kommuniké szerint azonban a Kossuth híd útjában állt és akadá-

⁸² *Vasárnapi Ujság*, 1906, (53) 49. sz. 794.

⁸³ *Budapesti Hírlap*, 1906. december 3. 1. „Ki hitte volna 1890-ben, mikor az Országgyűlés elhatározta, hogy Andrássy Gyula grófnak szobrot állít, hogy a leleplezés ilyen környezetben és ilyen színezéssel megy végbe, és hogy akkor, mikor Andrássy ércalakja meg jelenik a piedesztálon, ki fog esni és mint a szélhordta homok el fog tűnni az a korszak és az a hatalmas tábor, melyet Tiszakornak és tábornak ismertünk.”

⁸⁴ *Magyarország*, 1906. december 2. 9.

lyozta a rommá lőtt főváros közlekedését.⁸⁵ Jóllehet az ideiglenes dunai műtárgy pesti hídfője valóban erre a helyre vezetett, az emlékmű elbontásának elvi okai voltak: a II. Magyar Köztársaság demokratizáló, a nemesi címeket eltörlő programja, amely utóbb az ország bolsevizálódása előfutárának bizonyult, nem tűrhette az ország 19. századi tündöklésének egyik vezető arisztokratáját. A Kossuth tér szervilis, bolsevik átrendezése során az Andrássy lovas szobor bronzanyagát – a Tisza-emlékműhöz hasonlóan – Sztálin szobrának elkészítéséhez használták fel.

⁸⁵ http://mandiner.blog.hu/2010/07/04/a_kossuth_ter_szobrai_kis_magyar_emlekmuszobraszat (letöltve: 2016. január 12.)

DÁVID LIGETI:

“LIGHT BE UNTO HIS NAME, BLESSED BE HIS MEMORY!” – THE UNVEILING OF COUNT GYULA ANDRÁSSY’S EQUESTRIAN STATUE IN 1906

In my study I wish to summarize the history of Count Gyula Andrassy’s equestrian statue, from its original conception in 1890 to its unveiling in 1906. The unveiling was that year’s preeminent cultural event, even as 1906 was also the year of Francis II Rákóczi’s reburial in Kassa (Košice, SK) and the unveiling of King St. Stephen’s equestrian statue in the Castle District. These three represented the second Wekerle government’s most significant cultural events, and were considered by the coalition cabinet to be extremely important since they symbolized the end of domestic political strife in 1905. Moreover, the unveiling of Andrassy’s statue was carried out by Franz Joseph himself, the emperor of Austria-Hungary. In my work I pay special attention to introducing sculptor György Zala’s design, and the greater part of the archival resources cited has come from relevant documents of the Prime Minister’s Office; I have also used contemporary accounts to complete the picture.

I also acknowledge the adversity and complications that extended the design and completion to sixteen years, for example, the so-called “Titteldorfer Affair”, Zala’s several missed deadlines and his embittered correspondence with various state offices.

I also take a detailed look at the statue’s budget, its reception in artistic circles and the artistic debates surrounding its design, which segues into how his contemporaries viewed Andrassy and his work. Finally we consider his place and meaning in history as one of the most significant Hungarian politicians of the Dualist Era.

My work comes to the conclusion that even though Andrassy’s statue was not the first equestrian statue in Budapest – as originally proposed – it perhaps symbolized best Dualist-Era Hungary’s international prestige and strength, the Kingdom’s status as an authentic middle power.

The topicality of my work is manifested in the statue’s recent return to Kossuth Square, where its magnificence can once again be seen.

DÁVID LIGETI:

„LICHT AUF SEINEN NAMEN, SEGEN SEINEM ANDENKEN!“ – EINWEIHUNG DES REITERSTAND- BILDES GYULA GRAF ANDRÁSSYS 1906

In meiner Arbeit fasse ich die Geschichte des Reiterstandbildes Gyula Graf Andrássys zusammen, von der 1890 begonnenen Planung bis zur Einweihung 1906. Die Übergabe der Skulptur zählte zu den herausragenden kulturellen Ereignissen jenes Jahres, obwohl die Neubestattung der Asche Rákóczis und auch die Einweihung der Reiterstatue des Heiligen Stephans in der Budaer Burg in dasselbe Jahr fielen. Diese drei Ereignisse bedeuteten die wichtigsten kulturellen Ereignisse der zweiten Wekerle-Regierung, und waren zugleich auch für das Koalitionskabinett entscheidend, da das Ende der innenpolitischen Krise 1905 auf diese Weise gut demonstriert werden konnte. Die Einweihung der Andrassy-Skulptur nahm der Herrscher, Franz Joseph, selbst vor. In der Studie widme ich der Darlegung der Bewerbung des Bildhauers György Zala großes Augenmerk; die Geschichte der Aufstellung des Denkmals beschreibe ich zum Großteil mit Hilfe der einschlägigen Dokumente des Ministerpräsidiums. Neben den Primärdokumenten verwende ich auch Berichte der damaligen Presse.

Ich gehe selbstverständlich auch auf die Schattenseiten des sechzehn Jahre währenden Prozesses der Planung und des Aufbaus ein, wie z.B. auf die sog. Titteldorfer-Affäre, die die Panama-Anklage bedeutete, oder auf die mehrfachen verspäteten Leistungen von Zala sowie auf seine verbitterte Korrespondenz mit den staatlichen Organen.

In meinem Beitrag kommt darüber hinaus der Darlegung des Budgets, der fachlichen Aufnahme des Denkmals bzw. den mit den Plänen zusammenhängenden künstlerischen Diskussionen eine nachdrückliche Rolle zu. Die Debatten über das Denkmal bieten eine gute Gelegenheit, um die zeitgenössische Einschätzung und Rolle Andrássys nuancieren bzw. Position und Bedeutung eines der bedeutendsten ungarischen Politiker des Dualismus determinieren zu können.

Die Schlussfolgerung meines Aufsatzes lautet: Obwohl – im Gegensatz zu den ursprünglichen Plänen – nicht Andrássys Skulptur die erste Reiterstatue in Budapest geworden war, symbolisierte dieses Denkmal dennoch vielleicht am allerbesten internationales Ansehen und Potential des dualistischen Ungarn, d.h. den wahren Status des Königreichs als Mittelmacht.

Die Aktualität meines Themas liefert der Neuaufbau des Denkmals, denn es glänzt wieder in alter Pracht auf dem Budapester Kossuth-Platz.

AZ ELLENTMONDÁSOK MEZEJÉN: APPONYI ALBERT ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

ELŐZMÉNYEK – APPONYI A BÉKEPÁRTI

Apponyi Albert gróf (1846–1933) első világháború idején követett politikájának részletes bemutatásával még adós a történettudomány, és Apponyi Albert sem kényeztette el ezzel az utókort. Röviden nyilatkozott erről a hosszú életútjáról szóló emlékirataiban. Célkitűzésünk, hogy bemutassuk, milyen külpolitikai nézeteket képviselt a háborús esztendőkből, mit gondolt a háborúról, miként cselekedett a Monarchia szétesésekor.

Apponyi az 1890-es évtized közepétől elkötelezett híve volt a nemzetközi pacifista mozgalmaknak. Tagjai sorában tudhatta az Interparlamentáris Unió (IPU), amely a nagyhatalmak fegyverkezési versenyének korában a háborúk kirobbanását elkerülendő, a nemzetközi konfliktusok békés elrendezését tárgyalásos úton kívánta elérni. Az angolul, franciául, németül, olaszul jól beszélő,¹ remek szónoki képességű és külföldi kapcsolati tőkével rendelkező Apponyi nagy szónoki sikereket aratott, és hírnévre tett szert az IPU rendezvényein Brüsszelben, Budapesten, Párizsban és az Amerikai Egyesült Államok keleti parti nagyvárosaiban.²

Amikor Magyarország a Millenniumra készült, az IPU magyar delegáltjai azért küzdöttek, hogy 1896-ban ez a nemzetközi szervezet Budapesten tartsa éves gyűlését. Apponyi és társai sikerrel oldották meg ezt a feladatot.³

A Szabadelvű Párt az 1896-os választásokon kirívóan erőszakos módon szerezte meg a Bánffy-kabinet támogatásához szükséges képviselőházi többséget, ezért Apponyi még a pacifista mozgalomban vitt tevékenységét is felfüggesztette, mert abban együtt kellett volna működnie az általa elítélt kormány képviselőivel.

¹ „Gyakran beszélt el, hogy mielőtt idegen országba ment, hetekig tanult, gyakorolt nyelvtanárral, végül annyira beleélte magát abba az idegen nyelvbe, hogy azon gondolkodott, számolt, sőt – álmodozott.” Kerekesházy József: *Apponyi*. Budapest, Singer és Wolfner, 1943. 117.

² Uo. 120. 198–206. Apponyi Albert: *Emlékiratai. 1899–1906*. II. köt. Budapest, MTA, 1934 (a továbbiakban: Apponyi, 1934.). 41–44., 116–117., 186.

³ Apponyi Albert: *Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom – huszonöt év az ellenzéken*. Budapest, Panteon, 1922 (a továbbiakban: Apponyi, 1922.). 230–231.

Bánffy miniszterelnök bukása után Apponyi belépett a kormánypártba, 1900-ban megújult erővel vett részt az IPU munkájában, és igen híres beszédet mondott Párizsban egy nemzetközi pacifista sajtószövetség megalakítása mellett,⁴ melynek tervét a szintén IPU-tag és szabadelvű képviselő Jókai Mórral gondosan előkészítették.⁵

Néhány héttel a világháború kitörése előtt Apponyi a tervbe vett III. hágai békekonferenciára készült, és a Monarchia közös külügyminiszterét is arra biztatta, hogy Ausztria–Magyarország aktívan lépjen fel és tegyen azért, hogy a nemzetközi jog minél jobban fejlődhessen.⁶

Első vallás- és közoktatásügyi minisztersége idején május 18-át rendeleti úton a béke napjává nyilvánította. 1911-ben Nobel-békedíjra jelölték az Interparlamentáris Unióbeli munkásságáért.⁷

Nem sokkal a világháború kitörése előtt a *Magyar Kultúra* nevű katolikus lapban *Az interparlamentáris unióról és a békemozgalomról egyáltalában* címmel kétrészes cikket írt a pacifizmusról.⁸ „A békét akarja mindenki, legalább mindenki állítja, hogy akarja.”⁹ Ennek okát abban látta, hogy a humanizmus és egy háború kiszámíthatatlansága, romboló ereje visszatart mindenkit egy háborútól. Még a győztes is belepusztulhat diadala végkifejletébe. Feltette a kérdést, mi a szerepe a békeirodalomnak, békekongresszusoknak, békeegyesületeknek? Mitől más a pacifizmus, mint más politikai faktorok béketevékenysége? Utópista-e a pacifizmus?

A következő választ adta: az átlag kormányzati békevágynál a pacifizmus azért több, mert a béke megőrzésének intézményes garanciáit akarja megalkotni. A kormányok ezzel ellentétben csak rendszertelen és ideiglenes intézkedéseket képesek végrehajtani annak érdekében. Ezeket az esetlegességeket bármilyen tényező, bármi-

⁴ Apponyi Albert beszéde a sajtószövetségről az Interparlamentáris Unió 10. ülésén, Párizsban 1900. 07. 31. Somogy, 1990/6. 4–13.

⁵ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZKK), Jókai Mór válasza Apponyi Albert gróf levelére. 1900. március 30. Fond V/688. Uo, Gróf Apponyi Albert Jókai Mórhoz. 1900. április 20. Fond V/15.

⁶ *A közügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött s őfelsége által 1914. évi április hó 28-ára Budapestre összehívott bizottság naplója.* Budapest, Athenaeum, 1914 (a továbbiakban: *A közügyek*). 158.

⁷ The Nomination Database for the Nobel Peace Prize, 1906–1956. Nobelprize.org.: <http://www.nobelprize.org/nomination/peace/nomination.php?key1=candname&log1=LIKE&string1=Apponyi&action=advsearch&log10=OR&key2=candname&log2=LIKE&string2=&log11=OR&key3=candname&log3=LIKE&string3=&startyear=&endyear=&order1=year&order2=nomname&order3=candlname&submit2.x=13&submit2.y=11> Letöltve: 2015. november 10.

⁸ Apponyi Albert: *Az interparlamentáris unióról és a békemozgalomról egyáltalában. I. rész.* Magyar Kultúra, 1914/7. 289–295. II. rész. uo. 1914/8. 337–345.

⁹ Uo. 289.

lyen okból és időpontban felboríthatja. „Mihelyt a nemzetek annak felismeréséhez eljutottak, hogy a béke fenntartása egyik legfőbb javuk, meg kellett indulni annak a processzusnak, amely nem engedi többé, hogy ennek a jónak élvezete egyes államfők, miniszterek s egyéb politikai tényezők szubjektív belátásától és jóindulatától függjön, hanem intézményesen akarja azt biztosítani. A békemozgalom összes intézményeivel és törekvéseivel nem egyéb, mint ennek a történelmi processzusnak külső megjelenése.”¹⁰ Ám azt tudomásul vette, hogy a nemzetközi jog soha nem lesz képes minden katonai összeütközést előre elhárítani. Ugyanakkor Apponyi az egyes háborús feszültségek okainak kivizsgálására felállítandó vizsgálóbizottságok létrehozásával, reális tényfeltáró munkájuk és javaslattevési lehetőségeik támogatásával esélyt látott arra, hogy elkerülhető legyen néhány fegyveres összeesküvés. Cikkében kis lehetőséget hagyott a nacionalizmus érvényesülésének is. „Nem úgy akarjuk azt értetni, hogy kihaljon a haza fiaiból az a férfias szellem, amely a haza megtámadott létérdekeinek megvédésére mindent vállal, a háborút is. De a kalandvágyat, a hódítási gondolatot, a háború szeretetét ki kell irtani a szívekből. Oda kell állítani a háborút a maga helyére, mint egy nagy rosszat, egy végzetes szerencsétlenséget, egy rettenetes bűnét annak, aki azt okozza: amit azonban vállalni készek vagyunk, ha igazunknak és létünknek megvédését másképp eszközölni ne tudjuk.”¹¹

„HÁT VÉGRE!” – APPONYI A HÁBORÚPÁRTI

Apponyit a hollandiai Ostende tengerparti üdülővárosban érte Ferenc Ferdinánd főherceg meggyilkolásának híre. Az esetről értesülve rögtön hazautazott. A trónörökös a dualista rendszer és általában a magyar politikai elit iránt komoly ellenérzéssel élt, így Magyarországon nem sokan siratták meg. Politikai értelemben Apponyival is szemben állt, de őt ez nem akadályozta meg abban, hogy egy augustinusi gondolatot, elegánsan vegyen tőle búcsút. „A készülő jövő a multba süllyed, mielőtt jelenné alakulhatott volna, a történelemnek egy előre megírt fejezete lepecsételve és olvasatlanul tűnik el az enyészetben.”¹² Nem állt meg a gyász szavainál. Ki akarta vizsgálatni a merénylet hátterét, hogy kiderüljön, magányos elkövető vagy összeesküvés állt-e mögötte.

Miután Tisza István miniszterelnök 1914. július 28-án az országgyűlési képviselők előtt beszámolt a Szerbia elleni hadüzenet részleteiről, a többi pártvezérhez

¹⁰ Uo. 290.

¹¹ Uo. 342.

¹² *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – Napló.* Budapest, Athenaeum, 1915 (a továbbiakban: KN). XXV. köt. (1914. június 30. ülés) 8.

hasonlóan Apponyi is szólásra emelkedett, hogy a Függetlenségi és 48-as Párt nevében reagáljon: „Át vagyunk hatva attól, hogy az a leszámolás, amely megindult, kikerülhetetlen volt [...] és hogy azzal nem a támadásnak terére lépünk, hanem egy elemi, védelmi kötelezettséget teljesítünk. [...] Ennek a leszámolásnak megkezdésére mi is csak egy szóval felelhetünk, azzal a szóval, amely az egész közönségnek ajkain van és ez a szó az: Hát végre!”¹³ Azt vallotta, mindenképpen meg kell torolni Szerbia provokatív magatartását, amelyet Ferenc Ferdinánd meggyilkolása óta a kis balkáni állam folytatott a Monarchia ellen. Különben a nemzetközi porondon az Osztrák–Magyar Monarchiát Európa beteg emberének fogják tartani. A nemzeti összefogás jegyében a kormány melletti kiállásra hívta fel az ellenzéki pártokat és a nemzetet az osztrákokkal való teljes szolidaritásra kérte. Reményei szerint a küszöbön álló háborúnak egy vége lehet: A Monarchia nemzetközi tekintélyének megerősödése és Magyarország önállóságának és egységének megszilárdulása.

A háború támogatása és a teátrális jelenet, ahogy Apponyi a „Hát végre!” megjegyzéssel üdvözölte a hadüzenetet, a színpalak mögött vitához vezetett a Függetlenségi Párt akkori elnökével, Károlyi Mihály gróffal, aki a háború kirobbanásakor amerikai előadó körúton tartózkodott, így nem befolyásolhatta a pártban zajló folyamatokat. Hazatérte után számon kérte, hogyan állíthatta a 48-as eszméket és a pártot a háború mellé, főleg úgy, hogy semmi politikai ellentételezést nem kért cserébe a nemzet javára Béccsel és a 67-es kormánnyal szemben. Állítása szerint Apponyi ezt a feltételszabást erkölcsstelennek találta egy olyan pillanatban, amilyen a háború kitörése volt, de remélte, hogy a támogatásért nem marad el a nemzet számára a kompenzáció.¹⁴

A Szerbia elleni támadás világháborúvá bővülése a politikusokat magyarázatra készítette, hogy mi célból is folyik a véres küzdelem. Apponyi az Országos Hadsegélyező Bizottság ülésein 1914 és 1915 fordulóján elmondott két beszédében igyekezett ideológiailag alátámasztani a háború okait. A fő ellenséget Oroszországgal azonosította. Ennek háborús céljait meleg tengeri kikötők megszerzésében, a szláv népek és az ortodox keresztények egy birodalomban való egyesítésében jelölte meg. Az orosz rezsimet az elnyomás sötét birodalmának igyekezett lefesteni hallgatósága előtt, amely a pánszláv törekvésekkel Magyarország létét fenyegetheti. Angliát a németek gazdasági sikerei és imperialista története, a franciákat az 1870-es vereség miatti revansvágy tette a cár szövetségesevé.¹⁵ A világháború „[...] bár abban Oroszország oldalán két nagy nyugati nemzet vesz részt, lényegileg orosz háború, még

¹³ KN. XXVI. köt. (1914. július 28. ülés) 192.

¹⁴ Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen*. Budapest, Gondolat, 1965 (a továbbiakban: Károlyi, 1965.). 109–110.

¹⁵ Apponyi Albert: *A háború és a nemzeti politika*. Hadi beszédek. 1. füzet. Budapest, Pallas, 1915.

pedig régtől előkészített, gondosan megalapozott orosz hódítási háború, tehát a keletnek egy újabb előretörése a nyugat ellen”.¹⁶

A nyugatot a régi Római Birodalom területén alakult államok és nemzetek közösségével azonosította, amelyek elismerik az ember abszolút értékét, a nő méltóságát, a munka tiszteletét, a vallási és világi tekintélyt intézményesen elkülönítették, és alapeszméik fejlődőképesek. Ezzel állította szembe a keletet, ahol a fenti elvek hiányoznak, vagy megrekedtek a fejlődés folyamán. Ennek a keletnek a szellemisége mindig hódító volt. Magyarország e két kultúrkör találkozásának tengelyében helyezkedik el. „Ma ha sokat ér nekünk a nyugat, mi is sokat érünk a nyugatnak. Sokat érnek neki katonáink, sokat ér neki politikai szervezetségünk. [...] Magyarország ma nem csupán tárgya a nyugat védelmének, a milyen abban a régi időben volt, hanem egyszermind egyik erős tényezője. Kölcsönösen vagyunk egymásnak szükségesek [...] Nem kell tehát attól tartanunk, hogy a nyugati elhelyezkedés gondolata ismét olyan kétségbeejtő ellentétbe kerüljön nemzeti önállóságunk elvével.”¹⁷

Ki lehet ebben a nemzetközi kontextusban megbízható szövetséges? Az a szomszédos állam (Németország), amelyet szintén fenyeget a keleti veszedelem. A távolságból és az eltérő érdekekből eredően távolabbi nyugati államok (Anglia, Franciaország) csak ideiglenesen lehetnek jó szövetségesei a Monarchiának. Apponyi nem hiába volt 48-as politikus, egy váratlan fordulattal Kossuth Lajos 1848. július 11. beszédére hivatkozott, aki szintén az akkori orosz cári fenyegetés ellen kért támogatást és tekintett szövetségesként a németekre (a frankfurti nemzetgyűlés támogatásának 1848-as illúziója jegyében). A történelmietlen párhuzam után azzal zárta mondanóját, hogy a Monarchia küldetését a balkáni kis népek nyugathoz csatolásában, civilizációs küldetésben határozta meg.

A *Magyar Kultúra* 1914. áprilisi hasábjain a pacifizmusnak a nemzetközi békeintézmények létrehozása körül szerzett érdemeit méltatta. A lap 1914. szeptemberi oldalain már a szerbek elleni háború jogosságát magyarázta. A tavaszi és az őszi cikkek között eltelt rövid időszak és Apponyi álláspontjának megváltozása magyarázatot igényelt – ezt ő is érezte. Azzal kezdte, hogy kijelentette, az idevonatkozó tavaszi cikkeiből semmit nem von vissza. „A háború mindig valakinek a bűne, azé, aki a jogrendet megtámadja vagy békés szomszédainak biztonságát fenyegeti. De annak a nemzetnek részén, amely igazságtalanul megtámadott legfőbb javait védi, nem csak nem bűn, hanem magasztos erények kútforrásává válhat. A puszta vakmerőség, mely igaztalanul prédál és támad, nem engedi föl a lelkeket, de az a nyugodt bátor-

¹⁶ Apponyi Albert: *A magyar nemzet természetszerű elhelyezkedése a világpolitikában*. Budapesti Szemle, 1915/161. 183.

¹⁷ Uo. 198.

ság, amely az igazság védelmében latba veti mindenét és tiszta lelkiismeretre támaszkodva, öntudatosan áldoz életet s vagyont a megtámadott hazáért, erkölcsi újjászületést eszközölhet annál a nemzetnél, amely ilyen erőfeszítésre kényszerül. Ilyen ebben a háborúban a mi helyzetünk.”¹⁸ A szerbek Monarchia-ellenes összeesküvéséről értekezett. Magyar területekre fáj a foguk és a szerb származású magyar állampolgárokat fordítják a magyar állam ellen. A leplet a szerb célokról szerinte két dolog rántotta le. Az egyik a Balkán-államok közötti nyilvánosságra került szerződés a török háború ellen, amelynek éle Apponyi szerint a Monarchia ellen irányult, a másik a Ferenc Ferdinánd elleni merénylet.

Nem Apponyi volt az egyetlen korábbi békemozgalmár, akit a világháború kitörésekor magával ragadott a háborúpárti, nacionalista lelkesedés. A háború támogatása mellé álltak az angol és a német pacifisták vezéralakjai, a védelmi jellegű háború jogosságát hangoztatva. Csak kevés pacifista maradt következetes és foglalt állást a béke megőrzése mellett 1914-ben.¹⁹

A gróf külpolitikai téren nem fogalmazott meg önálló, a kormány szövetségi politikájától eltérő koncepciót. Amikor a kabinet nézetétől eltérő álláspontot képviselt, akkor mindig ifjabb Andrássy Gyula gróf véleményét osztotta.²⁰ Andrássy külpolitikájának követését nem is titkolta. Általában utána szólalt fel a képviselőházban, valamint a delegáció ülésein és ilyenkor gyakran egyetértőleg visszautalt az előtte szólóra. Kettejük között a külpolitikai azonosulás – és e kérdéskörben Andrássy vezető szerepe – már a világháborút megelőző években kikristályosodott. Andrássy utólag kettejük remek együttműködését úgy foglalta össze, hogy „[...] a köztük szövődött évtizedes politikai és baráti kötelékek erkölcsi konszenzusa alapján s a két férfiú eszményi, tiszta jelleménél fogva könnyen biztosítható”.²¹ Ez egészült ki azzal az egyéni karriervágygal, hogy ifjabb Andrássy az apja nyomdokaiba lépve elnyerje a Monarchia külügyminiszteri tisztségét. Ezért ő a többi ellenzéki pártvezérnél nagyobb külpolitikai aktivizmust fejtett ki. Ezt a magatartását Apponyi tudomásul vette és támogatta.²²

Olaszország, majd Románia hadba lépése az antant oldalán nehéz helyzetbe hozta a Monarchiát. Még a háború kirobbanása előtt utalt arra Apponyi, hogy fontos dolog

¹⁸ Apponyi Albert: *A mi háborúnk*. Magyar Kultúra, 1914/13. 4–8.

¹⁹ Székely Gábor: *Béke és háború. A nemzetközi békeszervezetek története*. Budapest, Napvilág, 1998. 57–58.

²⁰ Károlyi, 1965. 137.

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) P4 Andrássy család, 2. kd. 233/h. t. Ifj. Andrássy Gyula vegyes feljegyzései 1898–1929. 706.

²² Szalai Miklós: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2003. 118.

a románokkal való jó viszony, de elfogadhatatlan, hogy a Magyar Királyság határai ebben az irányban nincsenek megerősítve, míg a szövetséges olaszok melletti határvonal egyre jobban. „1867 óta milyen óriási összegeket költöttünk határerődítésekre. Hanem hogy sok száz milliót tesz ki, hogy a milliárdot legalább is megközelíti, ha túl nem is haladja, azt bizvást megállapíthatjuk. És mindezekből az óriási összegekből és egyáltalán hazánk délkeleti vonalainak védelmére soha egy fillér nem jutott. Miért? Hivatkoznak azok a mi délkeleti szomszédainknak érzékenységre, hivatkoznak a politikai jó viszonyra, amelyben különösen azoknak egyikéhez, a leghatalmasabbhoz, Romániához állunk. [...] azt hiszem Olaszország is érdemelne egy kis tekintetet. Olaszország nekünk régebb idő óta szövetségesünk, sőt a szövetség mindig intimebb lesz, mégis az erődítések az olasz határon mindig erősebbek lesznek. [...] Valóban Erdély megerősítésének ez az elhanyagolása és visszautasítása nagyon emlékeztet a mohácsi vészt követő ama időre, midőn az uralkodóháznak elég volt az, hogy legyen Magyarországból neki egy stráfja, amely az ő örökös tartományait megvédi a törököktől, egyébként pedig nem törődött azzal, hogy Magyarország területén mi történik.”²³ Figyelmeztetése később igazolást nyert. De mielőtt még eldőlt volna a világháború kimenetele és miközben a gróf 1914–1915 fordulóján a Hadsegélyező Bizottság gyűlésein a háborút ideológiailag igazolni igyekvő beszédek tartott, saját szakállára titokban a Monarchiára vonatkozó külön béketervet is megfogalmazott és próbált az antantnak eljuttatni. Ebben az játszotta a döntő szerepet, hogy kivonják az országot egy olyan kiterjeszkedő háborúból, amelybe Olaszország már az angol, francia és orosz szövetség oldalán lép be.

Megakadályozandó egy új Monarchia-ellenes hadszíntér megnyitását, Apponyi a Rómában tartózkodó Szapáry Pál gróf közvetítésével próbált kapcsolatba lépni a római angol követtel és a pápával. Szapáry 1915. január 16-án felkereste az angol követet. A diplomata a feletteseihez írt jelentésében a következő pontokban foglalta össze Apponyi javaslatait: (1) Magyarország a Monarchián belül perszonálunió által független állammá lenne és önálló külpolitikai vonalat képviselne. (2) A perszonálunió és az önálló külpolitika megteremtése után Magyarország különbékét kötne az antant hatalmakkal. Mit kérne ezért cserébe? (3) Magyarország megőrizhetné területi integritását. A brit diplomácia tájékoztatta a szövetséges antant államok külügyi vezetőit a megkeresésről, de nem bocsátkoztak Apponyival semmilyen tárgyalásba.²⁴

Ellenzéki politikusnak nem sok esélye lett volna a magyar belpolitikában egy ilyen fordulat végrehajtására, bár a perszonálunió Monarchián belüli bevezetése a függetlenségi program részét képezte. Nem állt rendelkezésére az ehhez szükséges

²³ A közösügyek, 36.

²⁴ Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth, 1978. 181–182.

parlamenti többség, amelyet éppen ellenfele, Tisza István tartott kézben. Nem vette figyelembe Ausztria és Németország várható reakcióját, illetve nem gondolt arra, hogy az antantállamok, szövetségeseket keresve, már régen felajánlottak egyes osztrák–magyar területeket más államoknak, hogy oldalukon belépjenek a háborúba. És a legfontosabb, amire az angol követ jelentése sem térhetett ki: Apponyi egyáltalán nem volt olyan forradalmi-radikális alkatú politikus, aki egy ilyen politikát képes lett volna megvalósítani. A formák, elvek és stílus emberének – közel a hatvankilenc-hez – nem az ilyen típusú „politikacsináláshoz” volt érzéke.

Burián István külügyminiszter naplójából az derül ki, hogy 1915. december 6-án Apponyi a semleges Svédország fővárosában is járt tárgyalni. Ennek az útnak a céljára semmi nem utal, de a rövid naplóbejegyzés folytatás nélkülsége arra enged következtetni, hogy nem is járt semmilyen eredménnyel.²⁵

A háborúban elkötelezte magát a német szövetséggel, így Németországba nem titokban, hanem nyilvános előkészületek után utazott előadásokat tartani. Ezekre 1916. november 9. és 15. között Berlinben és Drezdában került sor.²⁶ Alig fél évvel később újabb németföldi utazásra készülve már előre igyekezett ottani szerepléseinek utat taposni. Csernoch János érsektől kért ehhez támogatást. „Május folyamán néhány német városba megyek előadásokat tartani, egyebek között valószínűleg Kölnbe. Nagyon hálás volnék ha nekem Hartmann bíbornok-érsekhez bemutató levelet küldeni kegyeskednél.”²⁷ Németországi szereplései az általános magyar politikára nem voltak különösebb hatással, csak németpárti elkötelezettségét demonstrálta még kifejezőbben.

A magyar politikai elit az első világháború előtt és ennek első szakaszában az Olaszország, Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia alkotta szövetségben gondolkodott. Ezt a szövetséget erősítette, hogy a magyar politikusok szerint egy háborúban lehet számítani Bulgária és Törökország támogatására is. Ez a világháborúban igazolást is nyert. A Monarchia és Románia együttműködtek a háború előtt, és katonai konvenciót kötöttek egymással. Apponyi ezt a szövetségi rendszert kezdettől fogva támogatta és nem fogalmazott meg alternatív külpolitikát a világháború kirobbanása előtti években sem.²⁸ Egyik függetlenségi politikustársa a parlamenti ellenzék nagy részének a szövetségi politikával való, Apponyihoz hasonló egyetértése mögött pragmatikus okokat látott. „Aki ezt a külpolitikát nem vallotta, az ki volt zárva minden néven nevezendő magyar és közös kormányzati funkcióból. És ezt

²⁵ *Báró Burián István naplói. 1907–1922. Báró Burián István távirati könyvei. 1913–1915.* Budapest, MRZSEL, 1999 (a továbbiakban: Burián). 163.

²⁶ OSZKK, Apponyi Albert Halmay Elemérhez. Levelestár. 4.

²⁷ Esztergomi Primási Levéltár, Csernoch-magánlevéltár, Apponyi Albert 3/1917–1927. 1062.

²⁸ Batthyány Tivadar: *Beszámolóm.* I. köt. Budapest, Athenaeum, 1928 (a továbbiakban: Batthyány). 15–16.

a hivatalos külpolitikát a magyar ellenzéki pártok nagy része is tiszteletreméltó meggyőződéssel magáénak vallotta. [...] Jaj volt annak, aki akkoriban a hivatalos német hármasszövetségi politikát nem helyezte.”²⁹

Apponyi 1916. augusztus 13-án arról beszélt a képviselőházban, hogy Románia a véleménye szerint soha nem fog Oroszország mellett belépni a háborúba, mert akár győznek, akár veszítenek az oroszok oldalán, abból a románoknak csak bajuk származhat. Ha az oroszokkal együtt győznek, akkor őket is elnyeli a szlávság, ha pedig Románia az antant oldalán a vesztesek táborába kerül, akkor azért lesz bajban. Romániának a Monarchia elleni esetleges katonai támadását „hihetetlen eltévelyedés”-nek minősítette.³⁰ Beszéde után tizennégy nappal a román hadsereg támadást indított a központi hatalmak ellen, és betört Erdély területére.³¹

A háborúnak mind több államra való kiterjedésével és időbeli elhúzódásával Apponyi teljesen elkötelezte magát a háború végsőkig való folytatása mellett. Például 1917-ben támogató beszédet mondott a tengeralattjáró harc kiterjesztéséről, mivel minden eszközt megengedhetőnek tartott annak érdekében, hogy Magyarország és a Monarchia olyan békével fejezhesse be a háborút, ami alapján nem kényszerül területek átadására.³²

A HÁBORÚPÁRTI HUMANIZMUSA

A világháború borzalmaival Apponyi közelről is találkozott. Éberhardi kastélyában egy 24 férőhelyes kórházat alakított ki, ahol felesége és legidősebb lánya ápolónőként dolgoztak. Ugyanakkor 1914 szeptemberében száz orosz hadifoglyot is hozatott a birtokára dolgoztatni, a szomszédos településen, Somorján létesített hadifoglytáborból.³³ Az orosz hadifoglyok olcsóbb munkaerőnek számítottak a napi harminc krajcáros bérrel, mint a magyar napszámosok.

A Monarchiával és Németországgal szövetséges viszonyban álló Törökország megsegítése érdekében Apponyi elvállalta a Vörös Félhold Támogatására Alakult Országos Bizottságnak a társelnöki posztját. Ez a karitatív társaság szinte a teljes korabeli magyar arisztokráciát soraiban tudhatta, így az öreg gróf otthonosan mozog-

²⁹ Uo.

³⁰ MNL OL P 1506 Károlyi Mihály, 3. d. 178. Lad. Vegyes újságok 1917–1922. 37.

³¹ Románia 1916. augusztus 17-én kötött titkos megállapodást az antant államokkal, amelyben utóbbiak a Makó–Mátészalka vonaltól keletre eső országrészt ígérték a támadásért cserébe.

³² KN. XXXIV. köt. (1917. február 5. ülés) 11–12.

³³ Deme Gyula: *Aquarellek gróf Apponyi Albertről és az ő Eberhardjáról*. Dombovár, Bago, 1933 (a továbbiakban: Deme). 81.

hatott a Bizottságban. Ugyancsak feladatot vállalt a különböző országok vöröskeresztes szervezeteinek nemzetközi munkájában. A semleges Svédországban még ellenséges hatalmak hasonló szervezeteinek képviselőivel is tárgyalt a hadifoglyokkal való emberséges bánásmód érdekében.

Apponyi a háború éveiben a képviselőház ülésein felszólalt az anya- és csecsemővédelem érdekében. Elégtelennek minősítette a szociálpolitika addigi eredményeit, mivel a háború során növekedni kezdett a csecsemőhalandóság. Ugyancsak nőtt az úgynevezett terhelt gyermekek száma is – panaszolta Apponyi – a tuberkulotikus és nemi betegségek, illetve az alkoholizmus miatt. A gyermekágyi lázban elhalálozó anyák számának csökkentése érdekében a bábaképzés fejlesztésére tett javaslatot. Dicsérően nyilatkozott és követendő példaként említette a Stefánia Szövetségnek a nők egészsége érdekében kifejtett tevékenységét. Felszólalása olyan nagy hatású volt, olyan szociális érzékenységről tett tanúbizonyságot, hogy a *Népszava* – amely egyáltalán nem számított Apponyi szócsövének – a beszédet teljes terjedelmében közölte másnap számában.³⁴

KÁROLYITÓL A TANÁCSKÖZTÁRSASÁGIG

Apponyi 1917 nyarától 1918 májusáig tagja volt a harmadik Wekerle-kormánynak, ahol a kultusztárcát vezette. De azzal, hogy lemondott – a választójogi vita miatt – a kabinetben betöltött miniszteri posztjáról, még egyáltalán nem szorult a politikai perifériára. Wekerle Sándor kormánya ettől függetlenül is általános politikai válságban vergődött egyik napról a másikra. Olyan politikust kerestek, aki IV. Károly királynak, a nemzeti munkapárti parlamenti többségnek, a Károlyi Mihály-, illetve az Andrássy Gyula-féle ellenzéknek egyaránt megfelelt. Az 1918. október 11. utáni egy-két napban felmerült, hogy Apponyi próbáljon meg olyan kormányt alakítani, amelyet minden parlamenti frakció támogatni tudna.

Október első felében az idézte elő a kormányválságot, hogy a közös külügyminiszter Bécsbe hívta a magyar parlamenti pártok vezéreit, és bizalmasan előadta nekik: Németországot teljesen kimerítette a háború, késznek mutatkozik a wilsoni elvek alapján fegyverszünetet kérni és békét kötni. Erre Wekerle rögtön be akarta adni a lemondását, hogy egy olyan új kabinet alakulhasson, amely Magyarországot kivezeti a háborúból.³⁵

³⁴ *Népszava*, 1916. szeptember 28. 7–9.

³⁵ Andrássy Gyula: *Diplómácia és világháború*. Budapest, Légrády, 1921. (a továbbiakban: Andrássy). 188. Burián, 231.

Amikor különböző nevek merültek fel lehetséges kormányfőként, Návay Lajos és Windischgraetz Lajos herceg javasolta Apponyit egy audiencián IV. Károly királynak, a két javaslattevő is önmaga helyett tolta előtérbe az öreg grófot. Windischgraetz két esztendő távlatából erre így emlékezett: „Támogattam ezt a javaslatot. Apponyi nagy idealista, a magyar genius költője, kápráztató szónok a világ minden kultúrnyelvén. Nemzeti politikánk e nagyszerű zászlótartójának talán sikerül – talán egy ragyogó beszéddel, vagy valami csodaszép hazafias ódával – egyesíteni az összes pártokat.”³⁶

Windischgraetz szavai sejtetik – miszerint egyedül Apponyi szónoki képességét tudta érvként a támogatása mellé állítani –, hogy miniszterelnöki kinevezése nem jelentett volna igazi megoldást a kormányválságra. Személyéhez semmi olyan különleges tulajdonság nem kapcsolódott, ami alapján sikeresnek lehetett volna ítélni esetleges miniszterelnökségét. Návay ment el Apponyihoz a király megbízásából, hogy kipuhatolja, a gróf hajlandó lenne-e vállalni a kabinetalakítást. Hajlandó lett volna. Kormányprogramja három fő pontjaként a következőket jelölte meg: (1) Ausztria és Magyarország között perszonálunió létesüljön. (2) A parlament hozzon törvényt az általános és titkos választójogról, amelyről tudni lehetett, hogy Tisza nem fogja támogatni. (3) Szociális reformokra van szükség, elsősorban földreformra és a népoktatás államosítására.³⁷

Návay és Windischgraetz erről Károlyi Mihállyal, Tiszával, Wekerlével is egyeztetett. A herceg szerint csak Károlyi élt kifogással Apponyi miniszterelnökségével szemben, mert utóbbi németbarát politikát hirdetett, a háború mellett beszélt annak kitörésétől kezdve és a nacionalizmus tüzét táplálta, mikor a magyarországi nemzetiségekkel inkább megegyezni kellett volna. Mivel Károlyi nem támogatta az elképzelést, hogy Apponyi alakítson kormányt, ez a kibontakozási kísérlet egy-két nap alatt megghiúsult.³⁸ Andrassy is erről számolt be visszaemlékezésében.³⁹ Ezt megerősítette Károlyi Mihály is utólag, miközben művében többször vitatta Andrassy állításait. Károlyi a saját kormányában örömmel adott volna miniszteri tárcát Apponyinak, vagy Andrassy Gyulának, de nem volt hajlandó lemondani arról a lehetőségről, hogy saját elnökségével alakuljon kormány, miközben Tisza még az

³⁶ Windischgraetz Lajos: *Küzdelseim. (Naplójegyzetei)*. Budapest, Révai, 1920 (a továbbiakban: Windischgraetz). 152.

³⁷ A népoktatás államosítása Apponyi esetében merőben szokatlan felvetés, mert ő korábban következetesen ellene volt az elemi népiskolák teljes államosításának. Javaslatá azonban az első világháború idején, amikor nem lehetett az erdélyi románságban és a délvidéki szerbségben megbízni, elfogadhatónak számított a magyar belpolitikában.

³⁸ Uo. 152–153.

³⁹ Andrassy, 202.

általános választójogba is beleegyezett volna, csakhogy Károlyi helyett más alakítson kabinetet.⁴⁰

A további kormányalakítási tárgyalásokból Apponyi gróft ezután sem hagyták ki, más lehetséges miniszterelnök-jelöltek személyéről kikérték a véleményét.⁴¹

Amikor Batthyány Tivadar grófra került a kormányalakítási kísérletezés sora, ő már javaslatba hozta, hogy majdan Apponyit kérné fel a béke delegáció vezetőjének, aki viszont támogatásáról biztosította Batthyány leendő kabinetjét, amely az öreg gróf támogató nyilatkozatától függetlenül sem tudott megalakulni.⁴²

Apponyi néhány nappal a Károlyi-kormány felállása után, november 8-án értekezletre hívta össze politikai híveit, akik előtt bejelentette a párt feloszlását, a közügyektől való visszavonulását és mindenkit felszólított Károlyi Mihály kabinetjének támogatására.⁴³

Visszavonulása azonban nem volt teljes. A Nemzeti Tanács ugyanis különböző szakbizottságokat állított fel saját reformterveinek véleményezésére. Apponyi pedig helyet foglalt ezek egyikében, az úgynevezett katolikus tanácsban, melynek elnökévé is megválasztották.⁴⁴

Az 1918-as őszi összeomlások veszélybe került Apponyi és családja biztonsága. Az őszirózsás forradalom és Tisza István meggyilkolásának hírére a Károlyi-kormány belügyminisztere intézkedéseket tett több vezető politikus, közöttük Apponyi rendőri védelmére, nehogy ellene is merényletet kíséreljenek meg.⁴⁵ Később írt visszaemlékezéseiben Deme Gyula, Apponyi jószágigazgatója azt állította, hogy az őszirózsás forradalom és Tisza megölésének híre az öreg gróft Éberhardi kastélyában, családja mellett érte. Ez a valóságnak nem felelt meg, az októbert és november első felét Budapesten töltötte és csak azután ment Éberhardra. December 20-án döntött úgy, hogy itteni birtokát elhagyja, és Budapestre menekül szeretteivel együtt, mivel hírét vették, hogy kastélya felé fosztogató cseh légionáriusok közelednek.⁴⁶ Budapesten együttműködött Károlyi Mihállyal, külpolitikai tanácsokat adott a kormánynak. Ekkor és ebben a témában intézte a miniszterelnökhöz az úgynevezett karácsonyi levelet.⁴⁷

⁴⁰ Károlyi, 1965. 343–344.

⁴¹ Windischgraetz, 177.

⁴² Batthyány, I. köt. 222. II. köt. 113.

⁴³ Uo. II. köt. 88. 95.

⁴⁴ Uo. 259–260.

⁴⁵ Uo. I. köt. 269–270.

⁴⁶ Deme, 123–124.

⁴⁷ Litván György (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése*. I. köt. Budapest, Akadémiai, 1978. 355–358.

Az egyre zsugorodó ország fővárosában sem volt sokáig biztonságban. Nem sokkal a Magyarországi Tanácsköztársaság létrejötte után az arisztokrata Apponyinak újra menekülnie kellett. A tavasz folyamán elterjedt a híre, hogy a kommunisták letartóztatták és a budapesti gyűjtőfogházba került, de erre maguk a vörösök cáfoltak rá, mivel elfogató parancsot adtak ki ellene.

Azonban a proletárdiktatúra kezdetén nem állt az új hatalom célkeresztjében, hiszen márciusban még tárgyalni is leült a kommunista rezsim egyik vezető képviselőjével. Ezt Esterházy Móric nyilatkozta a Magyar Lovaregylet vizsgálóbizottságának 1920-ban – amely előtt igazolni igyekezett a vörös uralom alatti magatartását –, hogy „Kunfival márciusban tárgyalt gróf Apponyival együtt a katolikus vallásalap megvédése céljából”.⁴⁸

A kommunisták előli későbbi menekülésének két története van.

Az egyiket Deme Gyula, a gróf jószágigazgatója írta le. Áprilisban, amikor Apponyi már érezte, hogy eljött a menekülés ideje, György fiával egy hajnalon kimentek a Déli pályaudvarra és felszálltak egy Székesfehérvárra induló vonatra (felesége és leányai a Fejér megyei Zichy-birtokokon lettek menedéket). Apponyi elővigyázatosságból előbb rövidre vágatta a bajszát-szakállát, hogy ne ismerjék fel. Egy kalauz mégis felismerte, de futni hagyta. Komáromcsicsón csatlakozott hozzá a felesége. Átkeltek a Dunán és cseh fogságba kerültek. A csehek visszaengedték Apponyit éberhardi birtokára, és szoros felügyelet alá vetették. Szabadságát korlátozták, csak cseh rendőrök társaságában mozoghatott. Hogy valóban ennyire szigorú volt a csehek általi mozgáskorlátozása, megcáfolni látszik egy naplóbejegyzés, mely szerint 1919 júniusában Apponyi más magyar arisztokrata politikusok társaságában Bécsben tartózkodott, amikor az ottani kormány arra figyelmeztette őket, hogy menjenek vidékre, mert a forrongó osztrák fővárosban nincsenek biztonságban.⁴⁹

Károlyi Mihályné és sógornője, Károlyi Erzsébet eltérő módon emlékezett az 1919-es menekülésre. „Egyik este nagy meglepetés ért bennünket. Apponyi Albert fiának, Györgynek sikerült észrevétlenül belopóznia a házukba, közölte velünk, hogy apja odakint vár. A hatóságok ugyanis letartóztatási parancsot adtak ki Apponyi Albert ellen, és a mi villánk kétségtelenül a legjobb rejtekhely volt a számára. Kockázattal járt őt bújtatni, de nem utasíthattuk el kérését. Napokig nálunk maradt, s még a személyzet előtt is titkolnunk kellett, hogy ott van. Még feküdtem szülés után, és minden fogásból dupla adagot kértem, és megosztottam Apponyival. [...] Apponyi Alberttel öröm volt vitatkozni, friss szelleme minden új eszme befogadására készen állt, s a kommunizmusról is tárgyilagosan vélekedett. [...] Rövid idő

⁴⁸ MNL OL P 2249, Magyar Lovaregylet, No. 75. 21. d. 1889–1944. I. n.

⁴⁹ Burián, 244.

múlva elköltöztették őt a főváros közelében levő Iszkaszentgyörgyre, Erzsébet vidéki kastélyába.”⁵⁰ Végül Károlyiék autót adtak Apponyinak, amivel a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba tudott menekülni.⁵¹

A Tanácsköztársaság idején több arisztokrata is együttműködött a hatalommal. Ők lehetőséget kaptak arra, hogy korábbi gyáraikat, birtokaikat termelőbiztosként vezessék tovább. Apponyi rokonai, Géza és Rudolf grófok is így cselekedtek.⁵²

ÖSSZEGZÉS

Nem volt olyan politikai hagyomány, amely kötelezte volna Apponyi Albertet, hogy a háborút támogató politika elkötelezett hívévé váljon. A nemzetközi békemozgá-lomban való 1914 előtti szerepvállalása és eszméinek következetes képviselése is azt eredményezhette volna, hogy a háború ellen foglaljon állást a magyar belpolitikában. Mégsem ezt tette. Ennek egyszerre több oka is volt. A háborút a magyar nemzet lelkesedéssel fogadta. Ennek hatása alól egyetlen parlamenti erő sem vonhatta ki magát. A közhangulattal szembemenni 1914 nyarán a teljes politikai elszigetelődést jelentette volna. Háborús időkben egy nemzetnek egységet kell felmutatni. Ebben a kérdésben Apponyi és ellenzéki társai egészen az 1916-os román támadásig lojálisnak bizonyultak a Tisza-kormánnyal szemben. Háborús kérdésekben a nemzeti munkapárti kabinettel szembeni bizalomnak, illetve ennek a magyar nemzet és a külföld irányába történő reprezentálásának szükségességét maguk az ellenzékiek is fontosnak tartották. Ilyen jellegű konstruktív magatartásuknak hasznát remélhették, elsősorban a politika irányvonalának befolyásolása terén. Apponyi nacionalista politikát folytatott „habarékpárti” korszaka óta. A nacionalista egy háborúban csak a harcoló nemzet mellett állhat.

Hogyan tudta a háború támogatását összeegyeztetni a korábbi pacifista eszméivel?

Ezt a dilemmát barátja, rokona és a világégés elején még politikai szövetségese, Károlyi Mihály sem tudta mire vélni, de elismerte, hogy korábban valóban híve volt a nemzetközi békemozgalomnak. „Mindenki tudja, hogy Apponyi pacifista. A pacifizmus első, idilli korszakának gondolatvilága rokonra talált Apponyi érzelmes kedélyében. [...] Ő hitt ebben a pacifizmusban. Mi vitte hát arra, hogy a világháború kitörését a hírhedt »Végre!« felkiáltással üdvözölje? Nem voltam akkor közelében, nem tudom. De ő sohasem volt az az ember, aki ki tudta volna vonni magát közvetlen kör-

⁵⁰ Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Budapest, Európa, 1985. 303–304.

⁵¹ Hajdu Tibor (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése*. II. köt. 1921–1925. Budapest, Akadémiai, 1990. 868.

⁵² Batthyány, II. köt. 241.

nyezetének hangulata és kívánságai alól. Még azt sem tudom, hogy érzés kifejezése volt-e nála az a rossz emlékű szó vagy valami más?”⁵³ Károlyi később így folytatta memoárját: „Talán nem nagyon tévedek, ha Apponyi rettenetes »Végre!« fölkialtását a háború kitörésekor leginkább annak a – bizonyára öntudatlan – váagnak tudom be, hogy politikai múltjának kényelmetlenné, legalábbis inaktuálisá váló részeit elfelejtette.”⁵⁴

A háborúpártiság ellenére nem vesztette el humanista gondolkodását, az ellenséges hatalmak fogoly katonáival szemben magánemberként és a Vöröskereszt képviselőjeként egyaránt odaadásról tett tanúbizonyságot. Gyűlöletet nem táplált az ellenség irányában. Magyarország számára területi igényekkel más államok rovására nem jelentkezett.

A világháború idővel a Szent István-i magyar állam területeinek egyben tartásáról és a határokon belül a magyar nemzeti szupremácia megőrzéséről szólt. A területek sérthetetlensége és az államalkotó magyar nemzetnek az országban élő nemzetiségekkel szembeni elsőbbsége és kulturális missziója a dualizmus érinthetetlen, szent teheneihez tartoztak a parlamentben. De ezek a háború előre haladtával egyre inkább veszélybe kerültek, megőrzésük mindenképpen igényelte a háború támogatását, amit nem lehetett németpártiság nélkül támogatni.

A Német Császárság volt a Monarchia szövetségese és gyengeségeiben támogatója. Apponyi miközben a nyilvánosság előtt a német szövetség mellett beszélt a háború éveiben, tisztában volt vele, hogy ez a szövetség nem áll mindenekfelett. Annál is inkább, mert tudott róla, hogy a sógora – 1914 előtt londoni nagykövet – is végzett puhatolózó tárgyalásokat egy lehetséges békéről az antant képviselőivel a semleges Svájcban.⁵⁵

A háború elvesztésének lehetősége nem csak azt a rémképet vetítette a magyar politikai elit szemébe, hogy az ország a területi integritását nem lesz képes megőrizni, hanem attól is előre rettegtek – főleg az 1917-es oroszországi forradalom után –, hogy Magyarországot sem kerülheti el a kommunizmus. Apponyi, a konzervatív, arisztokrata földbirtokos nem volt kommunista, hanem a nemzet forradalmi változásaival szemben az organikus társadalomfejlődés szószólójaként élt és politizált.

A dualista állam összeomlása után feloszlatta pártját és visszavonult a nyilvános politikától. De ez nem jelentett teljes passzivitást. Segítette a Károlyi-kormányt („karácsonyi levél”, szerepet vállalt a katolikus tanácsban) és még a kommunistákkal is leült tárgyalni 1919 márciusában, hogy a katolikus érdekeket megvédelmezze.

⁵³ Károlyi, 1965. 57.

⁵⁴ Uo. 111.

⁵⁵ Apponyi, 1934. 203.

Ez arra utal, hogy megpróbált igazodni az újabb és újabb körülményekhez, vagyis nem utasította el az 1918 októbere utáni rezsimek kibontakozási kísérleteit, noha 1920 után már nem is vállalta fel az ezekkel való korábbi együttműködést. Az alakja körül a Horthy-korban kibontakozó kultuszban ezek az ellentmondások azonban feledésbe merültek.

LÁSZLÓ ANKA:

ON THE FIELD OF CONTRADICTIONS: ALBERT APPONYI AND WWI

Historiography still owes a rendering of Count Albert Apponyi's (1846–1933) politics during the time of WWI, and Apponyi himself did not leave much behind with which to work. Our goal is to introduce his foreign policy views during the years of the war, his thoughts on the war and his actions as the Monarchy was falling apart.

From the mid-1890's on, Apponyi was a dedicated follower of the international pacifist movement. He was a member of the Inter-Parliamentary Union (IPU), whose goal was to settle international disputes through negotiations instead of armed conflict at the time of the Great Powers' arms race. The count – who was fluent in several foreign languages, possessed great oratorical flair and enjoyed a wide international network of contacts – was very successful and earned a good reputation at IPU events. During his first stint as Minister of Culture, he declared May 18th as the Day of Peace. In 1911 he was nominated for the Nobel Peace Prize for his IPU work.

In spite of all these, when the declaration of war was made against Serbia in 1914, his statement in the House of Representatives was the following: “Finally!” He believed that Serbia's provocative behavior against the Austro-Hungarian Monarchy had to be punished. When the attack against Serbia escalated into a full-scale world war, he went looking for answers from the politicians. Apponyi recognized Russia as the main enemy. He believed the czar's goals were to seize warm-water ports and to unite the Slavic peoples and Orthodox Christians under one empire.

Apponyi was not the sole former peacenik to suffer from jingoism and nationalist zealotry as a result of the outbreak of the world war. He was committed to an alliance with the Germans. Moreover, his support for the Germans was made clear by his appearances in Germany for propaganda purposes.

He deemed a potential Romanian military attack against the Monarchy as an aberration. Fourteen days later the Romanian army stormed into Transylvania. Believing that the Monarchy should use any means necessary to maintain its territorial integrity, he supported widening the U-boat campaign to include targeting ships of neutral countries.

How was Apponyi able to reconcile his pro-war stance with his earlier pacifist principles? At the time of the world war, keeping the Hungarian state territorially

intact and maintaining Hungarian supremacy within its borders were the primary goals of Hungarian domestic policy. But with the war's progression, these were increasingly threatened; maintaining the *status quo* thus went hand-in-hand with supporting the war, which likewise meant siding with the Germans as they were the Monarchy's ally and military supporter in every theater of the war.

The possibility of losing the war brought Hungary's politicians face-to-face not only with the potential loss of its territories but also the prospect of a communist takeover. Apponyi, the conservative landowner, was a supporter of organic social development over national revolutionary change. Following the collapse of the dualist state, he disbanded his party and retired from public politics. This did not mean complete passivity, however. He helped the Károlyi government (the "Christmas Letter" and with his role on the Catholic council) and even sat down to negotiate with the communists in order to defend Catholic interests in March 1919, which would indicate that he tried to adapt to changing circumstances. He did not reject the governing attempts of the regimes that came to power after October 1918, although he chose not to work with them any longer after 1920. In the emerging cultural changes of the Horthy Era, the contradictions surrounding his past were, for the most part, forgotten.

ANKA LÁSZLÓ:

AUF DEM FELD DER GEGENSÄTZE: ALBERT APPONYI UND DER ERSTE WELTKRIEG

Die Darstellung der Politik von Albert Graf Apponyi (1846–1933) während des Ersten Weltkrieges ist die Geschichtsschreibung noch schuldig, und auch Apponyi hat die Nachwelt damit nicht erfreut. Unser Ziel ist es aufzuzeigen, welche außenpolitischen Ansichten er in den Jahren des Krieges vertrat, was er über den Krieg dachte und wie er beim Zerfall der Monarchie handelte.

Von der Mitte der 1890er-Jahre war er engagierter Anhänger internationaler pazifistischer Bewegungen. Er war Mitglied der Interparlamentarischen Union (IPU), die die internationalen Konflikte zur Zeit des Wettrüstens der Großmächte auf dem Wege von Verhandlungen regeln wollte, um Kriege zu vermeiden. Der Graf, der mehrere Sprachen hervorragend beherrschte, über einen meisterhaften Vortragsstil und ein Kapital an ausländischen Beziehungen verfügte, erntete große Erfolge und machte sich einen Namen auf den IPU-Veranstaltungen. Während seiner ersten Amtszeit als Kultusminister erklärte er den 18. Mai zum Tag des Friedens. Für sein Schaffen in der IPU wurde er 1911 für den Friedensnobelpreis nominiert.

Trotz alldem äußerte er sich über die Kriegserklärung 1914 gegen Serbien folgenderweise: „Also, endlich!“ Er meinte, das provokative Verhalten Serbiens, das der Balkanstaat gegen die Österreichisch-Ungarische Monarchie an den Tag legte, verlange auf jeden Fall Vergeltung. Die Eskalation des Angriffes gegen Serbien zu einem Weltkrieg veranlasste die Politiker zur Rechtfertigung, wofür der Kampf geführt wird. Apponyi identifizierte Russland als Hauptfeind. Als Ziele des zaristischen Systems bezeichnete er die Eroberung von Häfen an warmen Meeren und die Vereinigung der slawischen Völker und der orthodoxen Christen in einem Reich.

Er war nicht der einzige frühere Friedensaktivist, den bei Ausbruch des Weltkrieges die nationalistische Begeisterung der Kriegsbefürworter mit sich riss. Im Krieg engagierte er sich für das deutsche Bündnis. Seine propagandistischen Auftritte in Deutschland demonstrierten noch nachdrücklicher sein deutschfreundliches Engagement.

Einen eventuellen militärischen Angriff Rumäniens gegen die Monarchie qualifizierte er als unglaubliche Entgleisung. Vierzehn Tage später brach die rumänische

Armee in Siebenbürgen ein. Er unterstützte die Ausdehnung des U-Boot-Krieges gegen Schiffe neutraler Staaten, weil er jedes Mittel zulässig fand, damit die Monarchie den Krieg beenden konnte, ohne zur Übergabe von Territorien gezwungen zu werden.

Wie konnte er seine Haltung für den Krieg mit seinen früheren pazifistischen Ideen vereinbaren? Beim Weltkrieg ging es mit der Zeit darum, die Gebiete des ungarischen Staates zusammenzuhalten und die ungarische nationale Oberhoheit innerhalb der Grenzen zu wahren. Die Unverletzlichkeit der Territorien und der Vorrang der staatsbildenden ungarischen Nation gegenüber den im Land lebenden Nationalitäten galten als Grundsätze der ungarischen Innenpolitik, die nicht in Frage gestellt werden durften. Sie gerieten allerdings mit dem fortschreitenden Krieg immer mehr in Gefahr, die Wahrung des Status quo zog natürlicherweise die Unterstützung des Krieges nach sich, die man nicht siegreich erkämpfen konnte, ohne auf der Seite Deutschlands zu stehen. Das Deutsche Kaiserreich war Verbündeter und unterstützte die Monarchie militärisch auf allen Kriegsschauplätzen.

Die Möglichkeit, den Krieg zu verlieren, konfrontierte die ungarischen Politiker nicht nur mit dem Schreckensbild, dass der Staat nicht imstande ist, seine territoriale Integrität zu wahren, sondern sie befürchteten auch, dass der Kommunismus auch um Ungarn keinen Bogen macht. Apponyi, der konservative Grundbesitzer, politisierte mit Blick auf die revolutionären Veränderungen der Nation als Fürsprecher der organischen gesellschaftlichen Entwicklung. Nach dem Zerfall des dualistischen Staates löste er seine Partei auf und zog sich von der öffentlichen Politik zurück. Doch das bedeutete keine völlige Passivität. Er unterstützte die Károlyi-Regierung („Weihnachtsbrief“ bzw. seine Rolle im Katholischen Rat), und er setzte sich sogar mit den Kommunisten zusammen, um im März 1919 zu verhandeln und die katholischen Interessen zu verteidigen. Dies verweist darauf, dass er versuchte, sich den immer neueren Umständen anzupassen, er lehnte also die Entfaltungsversuche der Regimes nach Oktober 1918 nicht ab, obwohl er nach 1920 nicht mehr die frühere Zusammenarbeit mit ihnen auf sich nahm. Im Kult, der sich um seine Gestalt in der Horthy-Ära entwickelte, gerieten diese Gegensätze jedoch in Vergessenheit.

NÉPHADSEREG VAGY A NÉP HADSEREGE? A KARINTIAI VOLKSWEHR ALAKULATOK TÁRSADALMI HÁTTERE 1918–1919-BEN

Az emberek viselkedése a háborúban már igen régóta foglalkoztatja mind a humán-, mind a társadalomtudományok művelőit. Rengeteg kutatás kereste már a választ, hogy az emberek miért döntenek úgy, hogy fegyvert ragadnak, és kockáztatják az életüket a harcmezőn.¹ Erről a témáról sokáig a legkevesebbet éppen a legilletéke-sebbnek tűnő, de az új megközelítésekkel szemben általában meglehetősen zárkózott hadtörténészek írtak.² Egészen az elmúlt néhány évtizedig a legtöbb szerző az emberek döntését általában politikai-ideológiai meggyőződésükkel magyarázta. Míg a hagyományos nemzeti történetírások jobbra a hazaszeretetet tekintették döntő tényezőnek, addig a marxista történészek leginkább az osztályöntudat fontosságát hangsúlyozták.³

A „kisemberek” motivációjának részletesebb vizsgálatára először csak az 1980-as években került sor, amikor a „new military history” iskolához tartozó szerzők más társadalomtudományok – legfőképpen a szociológia – módszereit átvéve igyekeztek megérteni a közkatonák viselkedését az egyes konfliktusokban.⁴ Ezek a kvalitatív és kvantitatív módszerekkel folytatott kutatások kimutatták, hogy a számos nemzeti emlékezetben mitikus szerepet játszó „háborús lelkesedés” általában csak egy kicsi és viszonylag jól körülhatárolható csoportra volt jellemző.⁵

¹ Az erőszakról és a háborúról szóló társadalomtudományi gondolkodás történetét lásd: Malešević, Siniša: *The Sociology of War and Violence*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

² Lásd erről: Hughes, Matthew–Philpott, William J. szerk.: *Palgrave Advances in Modern Military History*. New York, Palgrave Macmillan, 2007.

³ Krüger, Christine G. – Levens, Sonja szerk.: *War Volunteering in Modern Times: From the French Revolution to the Second World War*. Houndmills-Basingstoke–New York, Palgrave Macmillan, 2011. 2–7. Természetesen ez a két magyarázat nem zárta ki egymást. Lásd például: Liptai Ervin: *Vöröskatonák előre!* Budapest, Zrínyi, 1979. 136.

⁴ Bourke, Joanna: „New Military History”. In Hughes, Matthew–Philpott, William J.: *Palgrave Advances in Modern Military History*. New York, Palgrave Macmillan, 2007.

⁵ A francia forradalmi háborúk esetében lásd: Forrest, Alan: *Conscripts and Deserters. The Army and French Society During the Revolution and Empire*. Oxford, Oxford University Press, 1989.

Míg az 1990-es és a 2000-es évek elején íródott művek zöme az első világháborúra koncentrált, az elmúlt időszakban egyre nagyobb figyelem jut a nagy világegést követő, kelet- és közép-európai határkonfliktusokra is.⁶ A kérdéssel foglalkozó legújabb szakirodalom igyekszik meghaladni a térség történetírásaiban mind ez idáig domináns, nemzetközppontú szemléletet, amely általában szembeállítja a „birodalmi”, ezért automatikusan „idegen” célokért vívott első világháborút a nemzeti érdekekért zajló és ezért „igazságos” 1918–1919-es határkonfliktusokkal. A kortárs szerzők ezzel szemben jobbra a nagy háború szerves részeként értelmezik az eseményeket, és elsősorban a folytonosságokra és nem a különbségekre helyezik a hangsúlyt.⁷

Az egyik legfontosabb ilyen, a német szélsőjobboldal számára mitikus jelentőséggel bíró határkonfliktus az 1918–1919-es karintiai Abwehrkampf volt.⁸ A három különböző szakaszban (1918. december 15. – 1919. január 14., 1919. április 28 – május 7., 1919. május 28. – június 6.) zajló összecsapásokban összesen majdnem 1000 osztrák és délszláv katona vesztette életét. A harcok nyomán a terület déli részének hovatartozásáról 1920 októberében népszavazást írtak ki, amelyen a lakosság 59 százaléka Ausztria mellett tette le a voksát.⁹

Az Abwehrkampf történetének feldolgozása már nem sokkal a fegyverek elhallgatása után elkezdődött. A két világháború közötti Ausztriában – a kor hideg polgárháborús légkörének hatására – két egymással szembenálló értelmezés alakult ki. Az első, és a mai napig legmeghatározóbb, az 1920-as években Martin Wutte írásai nyomán létrejövő német-nemzeti irányzat volt, amely a háborút egy társadalmi osztályokon átívelő dicsőséges karintiai szabadságharcnak mutatta be. Míg az 1930-as évek közepéig ezek a szerzők zömében a tartomány erős függetlenségi hagyománya-

Az első világháborúról pedig Verhey, Jeffrey: *The Spirit of 1914: Militarism, Myth, and Mobilization in Germany*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006.; Ziemann, Benjamin: *Front und Heimat: ländliche Kriegserfahrungen im südlichen Bayern 1914–1923*. Essen, Klartext, 1997. illetve az Egyesült Királyságról: Braybon, Gail: *Evidence, History and the Great War. Historians and the Impact of 1914–18*. New York, Berghahn. és Watson, Alexander: *Voluntary Enlistment in the Great War. A European Phenomenon?*, In: Krüger, Christine G.–Levsen, Sonja szerk.: *War Volunteering in Modern Times: From the French Revolution to the Second World War*. Houndmills-Basingstoke–New York, Palgrave Macmillan, 2011.

⁶ Gerwarth, Robert – Horne, John: *War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War*. Oxford, Oxford University Press, 2012.

⁷ Lásd például: Eichenberg, Julia: „Consent, Coercion and Endurance in Eastern Europe” és Böhler, Jochen: *Generals and Warlords, Revolutionaries and Nation State Builders*. In: Böhler, Jochen–Borodziej, Włodzimierz–von Puttkamer, Joachim: *Legacies of Violence : Eastern Europe’s First World War*. München, Oldenbourg, 2014.

⁸ A szélsőjobboldali mitológiában betöltött szerepéről lásd ugyanitt Gerwarth, Robert: *Fighting the Red Beast: Counter-Revolutionary Violence in the Defeated States of Central Europe*.

⁹ Mind ez idáig az Abwehrkampf legrészletesebb leírását lásd Martin Wutte először 1922-ben megjelent művében. Wutte, Martin: *Kärntens Freiheitskampf*. Klagenfurt, Kleinmayr, 1922.

ira helyezték a hangsúlyt, addig az Anschluss után a németység 1918–1919-ben szerzte Kelet-Európában folytatott létharcának egyik állomásaként mutatták be az eseményeket.¹⁰

A nemzeti történésekkel szemben a 20-as évek végén kialakult egy jóval kisebb hatású szociáldemokrata irányzat is. Ők az Abwehrkampfot egyfajta forradalmi osztály- és szabadságharcnak ábrázolták, ahol a modern haladó Osztrák Köztársaság aratott fényes – és történelmileg szükségszerű – győzelmet az elnyomó militarista délszláv királysággal szemben.¹¹

Az 1945 utáni osztrák szakirodalomban ugyan – több egymást követő hullámban – heves viták alakultak ki az Abwehrkampf megítélésével kapcsolatban, azonban ezek az írások jobbra a diplomáciai eseményekre koncentráltak és kevésbé foglalkoztak a konfliktus katonai vonatkozásaival. Az ekkor megjelenő hadtörténeti munkák nem sok újat tettek hozzá a két világháború közötti szakirodalom megállapításaihoz. A legfőbb változás abban állt, hogy most már elsősorban „összosztrák” győzelemként próbálták bemutatni a harcokat, igyekeztek valamiféle konszenzust találni az 1930-as évek két erősen különböző értelmezése között. A katonai események modern megközelítéseket használó kritikai elemzésére azonban mind a mai napig nem került sor.¹²

Jelen tanulmányommal ezt a hiányt szeretném – legalábbis részben – pótolni, még hozzá úgy, hogy kvantitatív módszerekkel megpróbálom igazolni, illetve cáfolni a szakirodalom mozgósítással kapcsolatos legfontosabb állításait. Munkámat két nagy kérdés köré csoportosítottam. Az első fejezetben a hadsereg felállításának folyamatát vizsgálom, kitérve az 1918. novemberi háborús kimerültség és a decemberi nagy lelkesedés mítoszára. A tanulmány második részében az osztrák hadtörténetírás által az elmúlt száz évben megfogalmazott öt toposzra reflektálva bemutatom a haderőbe belépő katonák társadalmi hátterét.

¹⁰ Uo. és Perkonig, Josef Friedrich szerk.: *Kampf um Kärnten 1918–1920*. Klagenfurt, Kollitsch, 1930. (A továbbiakban: Perkonig 1930); Steinacher, Hans: *Sieg in deutscher Nacht: ein Buch vom Kärntner Freiheitskampf*. Wien, Wiener Verlag, 1943. (A továbbiakban: Steinacher 1943.)

¹¹ Lásd például: Lagger, Hans: *Abwehrkampf und Volksabstimmung in Kärnten: 1918–1920*. Klagenfurt, Verlag der Sozialdemokratischen Landesparteivertretung Kärntens, 1930. (A továbbiakban Lagger, 1930.)

¹² Lásd például: Steinböck, Erwin: *Die Volkswehr in Kärnten: Unter Berücksichtigung des Einsatzes der Freiwilligenverbände*. Wien–Graz, Stiasny, 1963. (továbbiakban: Steinböck, 1963.). Glaubauf, Karl: *Die Volkswehr 1918–1920 und die Gründung der Republik*. Wien, Stöhr, 1993.

FORRÁSOK ÉS MÓDSZER

A munkám során alapvetően kétféle forrástípusra támaszkodhattam. A karintiai katonák mozgósításának és társadalmi hátterének vizsgálatához a bécsi Archiv der Republikban őrzött katonai belépési lapokat (Evidenzblätter és Personalblätter) használtam fel.¹³ Ezek a dokumentumok összesen öt, önkéntesekből felállított Volkswehr-zászlóalj (az 1., 3., 8., 10., és a 8. Vadász-zászlóalj) állományának adatait tartalmazzák. Munkám során összesen 1342 ezekben az egységekben szolgáló katona adatait használtam fel. Sajnos az egyes alakulatok nyilvántartásai közel sem egyforma részletességgel készültek. A legtöbb adat két alakulatról, az egykori 1. k. k. Gebirgsschützen-Regiment utódjaként létrejött 1. klagenfurti Volkswehr-zászlóaljról és a tartomány nyugati részén újonnan létrehozott 10. wolfsbergi Volkswehr-zászlóaljról maradt meg.

Azért, hogy a belépési lapokból nyert információkat megfelelő kontextusban lehessen értelmezni, az eredményeimet a legtöbb esetben az 1910-es népszámlálás adataival vettem össze. Két okból sem az időben közelebb álló 1923-as összeírást használtam a tanulmányomhoz. Egyrészt utóbbi egy területében valamivel kisebb tartomány viszonyait tükrözi, másrészt pedig részletessége messze elmaradt a világháború előtti statisztikáktól.

A források sajnos nem tudnak teljes képet adni a karintiai osztrák haderőről. A harcokban ugyanis a reguláris Volkswehr mellett – bár kisebb számban – számos önvédelmi, úgynevezett Heimwehr alakulat is részt vett. Ezekről az egységekről azonban sajnos nem készült semmilyen összeírás.¹⁴ A források természetéből fakadóan a kutatás időkeretei is korlátozottak. Mivel a legtöbb belépési lap a karintiai katonai vezetés 1919. február 17-ei rendelete nyomán készült, a tavaszi és nyári állapotokról ezek nem szolgáltatnak kellő információt.

¹³ Österreichische Staatsarchiv, Archiv der Republik/Landesverteidigung, Volkswehr/ Landesbefehlshaber Kärnten Volkswehrbataillon 1. AE. 344. Evidenzblätter und Personalblätter der Mannschaften; Volkswehrbataillon 3. AE 373.; Volkswehrbataillon 8 AE 354.; Volkswehrkompanie der 8. Jäger AE. 358; Volkswehrbataillon 10 AE. 369. Personalblätter A-Z 139. A továbbiakban az egyes táblázatokban a Volkswehr alakulatokkal kapcsolatos adatok ezen levéltári állagokból származnak.

¹⁴ Részletesen lásd erről: Steinböck 1963. 79. Az öt általam vizsgált alakulat szenvedte el a Volkswehr háborús veszteségeinek 45%-át.

A HÁBORÚS KIMERÜLTSGTŐL A NÉPFELKELÉSIG. A KARINTIAI MOZGÓSÍTÁS KRONOLÓGIÁJA

A karintiai Abwehrkampffal foglalkozó osztrák irodalom a lakosság harci kedvével kapcsolatban – vagyis, hogy az emberek mekkora hajlandóságot mutattak a hadseregbe történő belépésre – politikai nézetektől függetlenül viszonylag egységes álláspontot alakított ki.

Az 1918. november 1-től december elejéig tartó időszakot mind a német-nemzeti, mind a baloldali szerzők általában a „háborús kimerültség” időszakaként írták le. Marint Wutte szerint ezekben a napokban a wilsoni pontokba vetett bizalom és az antant haragjától való félelem megbénította a lakosságot, így senki sem próbált meg fegyverrel szembeszállni a betörő szláv csapatokkal szemben.¹⁵ Az 1930-as évek második felétől megjelenő erősebben nacionalista kiadványok ezzel szemben első-sorban a katonatanácsok és a szociáldemokrata párt bomlasztó tevékenységét tartották az általános hadsereg-ellenesség legfőbb okának.¹⁶ Abban mindegyik szerző egyetértett, hogy az emberek passzivitása december elejéig–közepéig eltartott, amikor a betolakodó jugoszlávok ellen egy általános erejű népfelkelés bontakozott ki. A váltás pontos idejéről és okáról azonban eltérnek az álláspontok. Wutte például Ludwig Hülgerth, Karintia katonai főparancsnokának véleményére támaszkodva első-sorban a szláv csapatok kegyetlenkedéseivel magyarázta a belépő katonák számának megemelkedését, és az igazi fordulatot a tartományi kormányzat decemberi 5-ei fegyveres ellenállás megkezdéséről szóló döntéséhez kötötte.¹⁷ Hans Steinacher ezzel szemben a december 15-ei grafensteini ütközetet tartotta a döntő pillanatnak. Szerinte – az ő vezetésével – ekkor a szlovén csapatok felett aratott első győzelem hatására ébredt fel a nép „természetes védekező képessége”.¹⁸ A szociáldemokraták ugyancsak a saját szerepüket igyekeztek kiemelni és a Landessoldatenrat november 29-ei pacifista politikát feladó határozatához kötötték a lakosság passzivitásának megszűnését.¹⁹ Ellentétben a népfelkelés kezdetével, a lelkesedés elmúlásával kapcsolatban már jóval egységesebb álláspontot képviselt a szakirodalom. Szinte mindegyik szerző egyetértett abban, hogy az 1919. január 14-én megkötött fegyverszünet

¹⁵ Wutte, Martin: *Kärntens Freiheitskampf*, 2. Kiadás. Weimar, Böhlau, 1943. 85–87. (A továbbiakban: Wutte, 1943.) A baloldali szerzők közül lásd például: Hellwig, Valentin: *Der Sonderfall: Kärntner Zeitgeschichte 1918–2004*. Klagenfurt–Wien, Mohorjeva /Hermagoras, 2005. 25.

¹⁶ Lásd például. Steinacher, 1943. 61–63.

¹⁷ Wutte, 1943. 157–158.

¹⁸ Steinacher, 1943. 83–84.

¹⁹ Lásd: Kluger, Robert: „Politische Gedenktage und die Kärntner Presse. 1918–1945.” In: Burz, Ulfried–Karner, Stefan szerk.: *Kärnten und die nationale Frage. 3. Politische Festtagskultur in Kärnten : Einheit ohne Einigkeit?*. Klagenfurt, Verlag Hermagoras / Mohorjeva, 2005. 28.

után a lakosság ismét olyan mértékű passzivitásba süllyedt, hogy a hadügyi vezetés kénytelen volt elgondolkodni a kötelező sorkatonai szolgálat ismételt bevezetéséről.²⁰

Sajnos – ahogy ezt a bevezető fejezetben is jeleztem – nem áll rendelkezésünkre elég adat arról, hogy a hadseregbe való belépésről az egész tartomány vonatkozásában képet kapjunk. A megmaradt források elsősorban Klagenfurt, illetve Wolfsberg környékére vonatkozóan szolgálnak hiteles információval. Ugyanezeket az értéket nem lehet automatikusan egész Karintiára kiterjeszteni, de arra azért alkalmasnak tűnnek, hogy a szakirodalomban megjelenő hangulatingadozásról (novemberi passzivitás, decemberi lelkesedés, január végi visszaesés) viszonylag pontos képet adjanak.

Az általam vizsgált november 1. és február 15. közötti időszakban összesen 734-en léptek be az öt tárgyalt Volkswehr-zászlóaljba (1/a. ábra). Ez a szám naponta átlagosan majdnem 7 katonát jelentett. A jelentkezések eloszlásából jól látszik, hogy a novemberi adatok egyáltalán nem tükrözik az általános hadseregellenes hangulatot. Összesen 280 önkéntest regisztráltak ebben a hónapban (a belépők közel 38%-át), közülük 234-en a hónap első három hetében csatlakoztak az alakulatukhoz. Ezzel szemben november 21-e után egy komoly visszaesés következett, amely egészen december utolsó napjaiig eltartott. Az adatok alapján látszik, hogy sem a karintiai kormányzat december 5-ei ellenállás megkezdéséről szóló döntése, sem a 15-ei grafensteni győzelem nem gyakorolt komoly hatást a belépésekre. A fellendülésre időben némileg eltolódva igazán csak január első napjaiban került sor, amikor az összes vizsgált periódust számolva a legtöbben, összesen 171-en jelentkeztek az öt különböző alakulatba. A számok a szakirodalom állításai közül a leginkább a januári visszaesést támasztják alá. Január 14-e után az új katonák száma valóban kevesebb, mint felére csökkent.

²⁰ Wutte, 1943, 164.; Hülgerth, Ludwig: Zusammenfassende Bericht des ehemaligen Landesbefehlhabers über die militärische Kärntner Landesverteidigung an das österreichische Staatsamt für Heereswesen vom 30. August 1919. *Carinthia*, 1935/2. sz. 160–161. (A továbbiakban Hülgerth, 1935) A sorkatonai szolgálat bevezetése körüli vitákról részletesen ír Suppan, Arnold: Die Stellenwert des kärntnerisch-slowenischen Grenzkonfliktes für die Wiener Regierung 1918–1920. In: Rumpler, Helmut–Altgeld, Wolfgang szerk.: *Kärntens Volksabstimmung 1920: wissenschaftliche Kontroversen und historisch-politische Diskussionen anlässlich des internationalen Symposiums Klagenfurt 1980*. Klagenfurt, Kärntner Druck und Verlagsgesellschaft, 1981. 191–195.

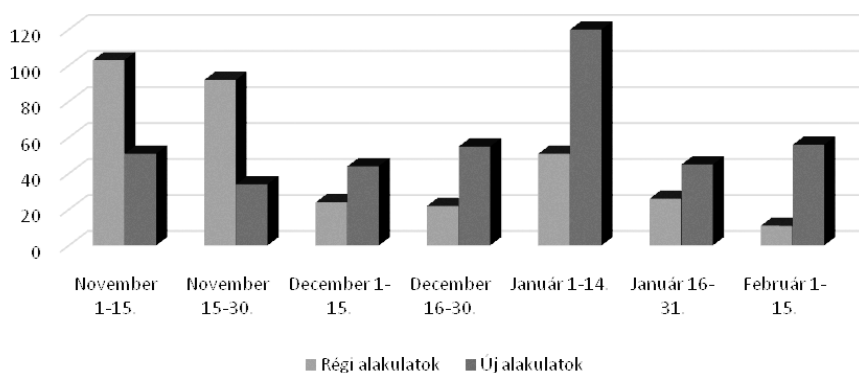
1/a. ábra

Belépők időbeli eloszlása Karintiában		
	Belépők száma	%
1918. november 1–15.	154	21
1918. november 16–30.	126	17
1918. december 1–15.	68	9
1918. december 16–31.	77	10
1919. január 1–14.	171	23
1919. január 15–31.	71	10
1919. február 1–15.	67	9
Összesen	734	100

Lényegesen árnyalja ezt a képet, ha külön-külön vizsgáljuk meg a régi k. u. k. ezredek utódjaként létrejövő egységeket (1. és 3. Volkwehr zlj. valamint a 8. vadászszázalóalj) és az újonnan felállított alakulatokat (8. és 10. zlj.) (1/b. ábra). Amíg ugyanis novemberben a katonák kétharmada még az előbbiekre lépett be, addig ez az arány december elejétől az utóbbiak javára fordult meg. A januári nagy lelkesedés ennek megfelelően elsősorban az új alakulatok létszámának drasztikus növekedését jelentette. A régi csapattesteknél is megfigyelhető egy komoly, a december végéhez képest 50%-os emelkedés, de ez az abszolút számokat nézve nem volt annyira jelentős (kb. 20 fő). Érdekes, hogy a január 14-ei fegyverszünet ebből a szempontból nem hozott komoly változást. Az új alakulatokba belépők elsöprő túlsúlya a hónap második felére állandósult, sőt februárban még tovább is növekedett.

1./b ábra

A belépők száma alakulatok szerint

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a katonák személyi lapjai alapján kijövő eredmények több ponton is különböznek a szakirodalom eddigi állításaitól. Az első és a legfontosabb eltérést a novemberi háborús kimerültség vonatkozásában tapasztaljuk. Kétségtelen ugyan, hogy az új egységek szervezése ekkor még lassan haladt, azonban az egykori k. u. k. ezredek alapjain létrejövő alakulatok személyi állományának zöme már ebben a hónapban belépett a Volkswehrbe.

A decemberi lelkesedéssel kapcsolatban is jóval árnyaltabb kép bontakozik ki a forrásokból. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy a szakirodalomban döntő fordulatként megjelenő december eleji események (a grafensteini ütközet, a december 5-ei, az ellenállás megkezdéséről szóló döntés) nem gyakoroltak komoly hatást a katonák viselkedésére. A fellendülés sokkal inkább az év utolsó napjaiban meginduló harcok eredményeként elsősorban az újonnan felállított alakulatokra volt jellemző.²¹ Az adatok alapján ráadásul igen komoly regionális különbségeket találunk. Bár Klagenfurt előterében is sor került összecsapásokra, ez az ottani (főleg régi) egységekre jóval kisebb hatást gyakorolt, mint például a Wolfsberg környéki harcok a 10. Volkswehr-zászlóaljra.

Érdekes a helyzet a fegyverszünet utáni visszaeséssel kapcsolatban is. Ugyan a belépő katonák száma valóban kevesebb mint felére esett vissza, de ez az érték nagyjából megegyezett az összecsapások megindulása előttivel. Vagyis tulajdonképpen azt is mondhatjuk, hogy a havi 120 fő nagyjából a „normális” állapotokat tükrözi, és a novemberi és a januári kiugró értékek a visszatérő katonáknak és a harcok kitörésének voltak köszönhetőek.

A KATONÁK TÁRSADALMI HÁTTERE – KATONAI TAPASZTALAT, ÉLETKOR ÉS FOGLALKOZÁS

Ellentétben a lakosság „lelkesedésének” és „passzivitásának” viszonylag egységes leírásával, igen eltérő álláspontok alakultak ki a szakirodalomban arról, hogy milyen társadalmi csoportok viselték a harcok legnagyobb terhét. Az egyik legelterjedtebb változat Hans Steinacher nevéhez kötődik, aki szerint a katonák java az első világháborúban „férfivá érett” harcedzett veterán volt, akik között a lövészárkokban olyan erős kapcsolat jött létre, hogy képesek voltak a fegyveres ellenállás élére állni.²² Érdekes, hogy ezt – az elsősorban a német szélsőjobbaldalon megfogalmazott „Frontgemeinschaft-magyarázatot – a kortárs – politikailag inkább a szociáldemokraták-

²¹ Steinböck 1963. 73–75.

²² Steinacher, Hans: Der Kampf um Kärntens Freiheit. In: Perkonig, 1930. 41.

hoz kötődő – szakirodalom egy része is osztja. Andreas Moritsch majdnem ötven évvel Steinacher után szintén úgy vélekedett, hogy a visszailleszkedni nem tudó katonák vállalták a harcok oroszlánrészét.²³ Moritsch emellett – jó néhány emlékirat-szerzőhöz hasonlóan – kiemelte az első világháború alatti nacionalista propagandára érzékeny, de életkoruknál fogva még be nem hívott fiatalok magas számát az önkéntesek között.²⁴ A frontkatonák szerepének hangsúlyozásával szemben a szociáldemokrata párthoz kötődő írások igyekeztek a munkásság harcokban való részvételét előtérbe helyezni. A baloldali szerzők mindig kiemelték, hogy a győzelmet kivívó katonák elsöprő többsége ehhez a társadalmi csoporthoz tartozott.²⁵

A következő fejezetben a fenti három állítást fogom megvizsgálni, az öt egység állományához tartozó katonák korábbi katonai tapasztalatainak, átlagéletkorának és foglalkozásszerkezetének megvizsgálásával.

KATONAI TAPASZTALAT

A belépési lapokon a katonai tapasztalatra vonatkozó bejegyzések alátámasztják, hogy a jelentkezők többsége valóban háborús veterán volt. Sajnos pontos adataink csak az 1. és a 10. Volkswehr-zászlóaljról maradtak fenn, azonban a két egység esetében mindössze a katonák 13, illetve 23%-a esetében nem tudható, hogy szolgált-e korábban a Habsburg haderőben (2/a és 2/b. ábra). A Hans Steinacher által hangsúlyozott frontközösség elmélete – vagyis, hogy az alakulatok magja együtt szolgált a háborúban – részben szintén igazoltnak tűnik az adatokból. Ebben az esetben azonban ismét érdemes különbséget tenni a régi és az újonnan felállított egységek között. Az 1. Gebirgsschützen-Regiment utódjaként létrejövő 1. Volkswehr-zászlóalj állományának 55%-át átvette az elődjétől, ráadásul további 16% korábban más, szintén karintiai ezredekben (IR 7, FJB 8 és a Kärntner Freiwillige Schützen) szolgált. Ehhez képest az „előzmények” nélkül felállított 10. Volkswehr-zászlóalj legénysége jóval heterogénebb képet mutat. Az alakulat katonáinak közel negyede a korábban a Klagenfurtban és Grazban állomásozó 7. közös gyalogezered kötelékében

²³ Moritsch, Andreas: *Abwehrkampf und Volksabstimmung–Mythos und Realität* In uő. szerk.: *Austria Slovenica: die Kärntner Slovenen und die Nation Österreich ; Koroški Slovenci in avstrijska nacija*. Klagenfurt–Wien, Verlag Hermagoras/Mohorjeva, 1996. 64.

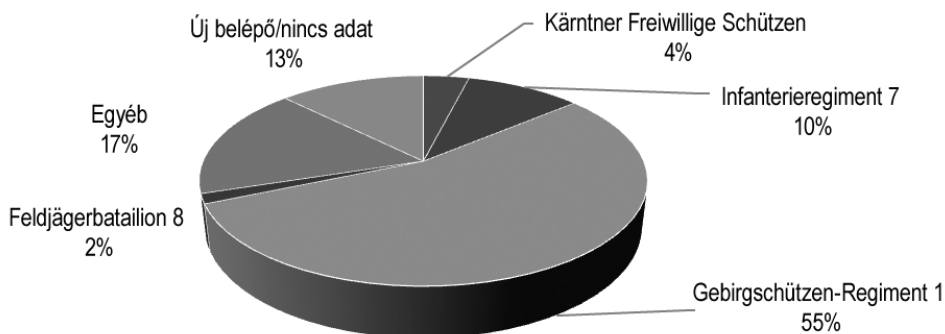
²⁴ Perkonig, 1930.; A háborús fiatalság szerepvállalásáról a két világháború közötti szélsőjobboldali mozgalmakban lásd: Reichardt, Sven: *Faschistische Kampfbünde : Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadrismus und in der deutschen SA*. Köln–Wien, Böhlau, 2002.

²⁵ Lager, 1930. 10.; Hellwig, Valentin: *Abwehrkampf und Volksabstimmung in Kärnten 1918–1920 : Mythen und Fakten*. Klagenfurt, 1993, Archiv der Kärntner Arbeiterbewegung. 29–30. (A továbbiakban Valentin, 1993.)

harcolt, míg az egyötöde (19%) az 1. 1. Gebirgsschützen-Regimentből lépett be az egységbe. Az állomány fennmaradó 57%-a azonban igen eltérő katonai előélettel került az ezredhez.

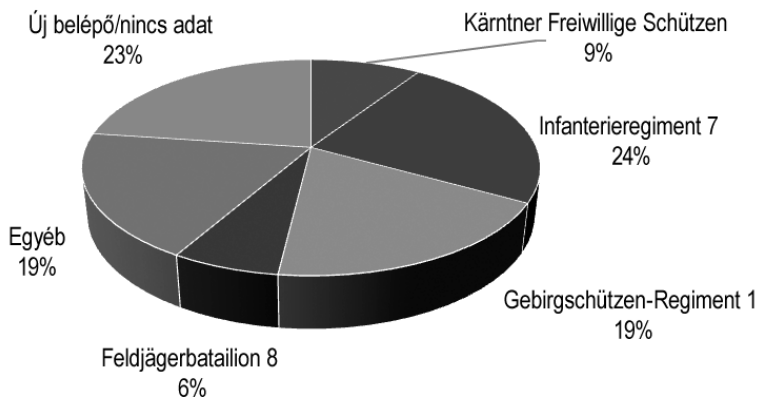
2/a. ábra

Az 1. Volkswehr-zlj. állományok eloszlása korábbi szolgálati hely szerint

2/b. ábra

10. Volkswehr-zlj. állományok eloszlása korábbi szolgálati hely szerint

ÉLETKOR

A belépési lapok alapján 949 katona születési dátumát lehetett beazonosítani. Az ő átlagéletkoruk összességében valamivel meghaladta a 27 évet, a legmagasabb az 1. Volkswehr zászlóaljé, a legalacsonyabb pedig az egykori Kärntner Freiwillige Schützen alapjain létrejövő 3. Volkswehr-zászlóaljé volt (3. ábra).

3. ábra

A belépő katonák átlagéletkora Karintiában 1918-1919-ben						
Alakulat	1. zlj.	3. zlj.	8. zlj.	10. zlj.	8. vadász-zlj.	Összesen
Belépők száma	190	218	73	420	48	949
Átlagéletkor (év)	29,2	25,0	27,8	27,2	25,8	27,0

Sokkal pontosabb képet kapunk azonban, ha ezeket az adatokat a karintiai férfi lakosságon belüli arányokkal vetjük össze. (4. ábra). A könnyebb értelmezhetőség kedvéért ebben az esetben csak a leginkább érintett 1880 és 1904 közötti évfolyamokat vizsgáltam meg. A 4. táblázat adatai alapján egyértelműen kiderül, hogy az 1895 és 1900 közötti korosztályok (vagyis a 19 és 24 éves férfiak) majdnem kétszeresen felülreprezentáltak voltak a haderőben, míg az 1895 és 1889 között született társaik (24–29 évesek) aránya nagyjából megfelelt a tartományi átlagnak.

4. ábra

A férfi lakosság és a Volkswehr katonák százalékos megoszlása az 1880 és 1904 között születettek körében		
Születési év	Férfi lakosság (1910) ²⁶	Volkswehr katonák
1880–1884	15,5	8,4
1885–1890	20,9	12,9
1890–1894	19,0	24,1
1895–1900	21,6	44,0
1900–1904	23,0	10,5

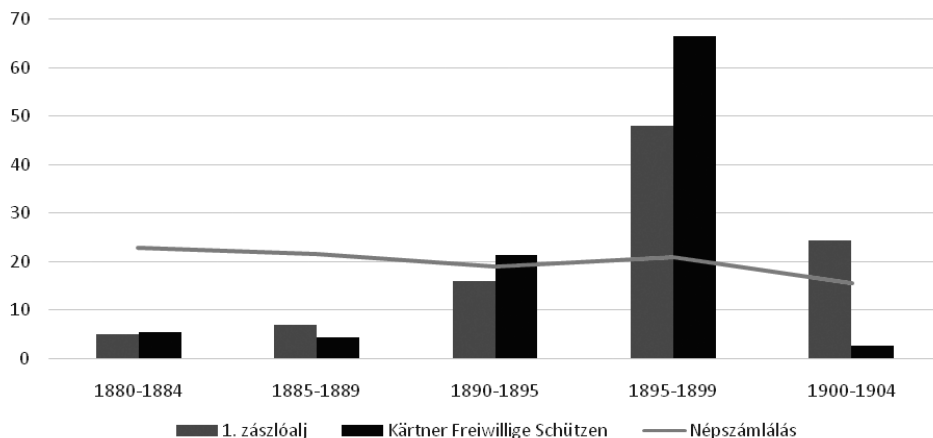
A kérdés természetesen az, hogy ez az életkori eloszlás mennyire volt csak a Kärntner Abwehrkampfbán résztvevő Volkswehrre jellemző. Ezt a legjobban úgy tudhatjuk

²⁶ *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern* 1. köt. 3. füz. *Die Alters- und Familienstandsgliederung und Aufenthaltsdauer*. Wien, 1914, Karl Gerold's Sohn. 12.

meg, ha ezeket az adatokat összevetjük az azonos területen korábban felállított egységekkel is. Sajnos viszonylag kevés releváns forrás áll rendelkezésre, így a vizsgálatot kénytelen vagyok a 3. Volkswehr-zászlóaljra és elődalakulatára, a Kärntner Freiwillige Schützenre korlátozni. Utóbbi esetében sajnos nem maradtak meg a belépési lapok, ezért a már publikált első világháborús veszteségi statisztikákat használok a személyi állomány életkorának rekonstruálására.²⁷ Ahogy az 5. ábrából kiderül, az arányok a 25 és 39 év közötti évfolyamokat tekintve (1880–1895) igen hasonlóan alakultak. A különbség elsősorban abban mutatkozik, hogy a legfiatalabb korosztályok – amelyek nem nagyon vehettek még részt a világháborúban – nagyobb részben szolgáltak a Volkswehrben. Közel 25%-os arányuk majdnem egy tizeddel magasabb, mint a tartományi átlag. Mindehhez azonban hozzá kell tenni, hogy – ahogy az 4. ábrából is kiderült – a 3. Volkswehr-zászlóalj messze a legfiatalabb alakulat volt az összes 1918 után felállított egység közül. Ha a teljes képet nézzük, akkor ez az adat inkább kivételesnek tűnik.

5. ábra

Az 1. Volkswehr-zászlóalj és a Kärntner Freiwillige Schützen állományának átlagéletkora százalékos megoszlásban

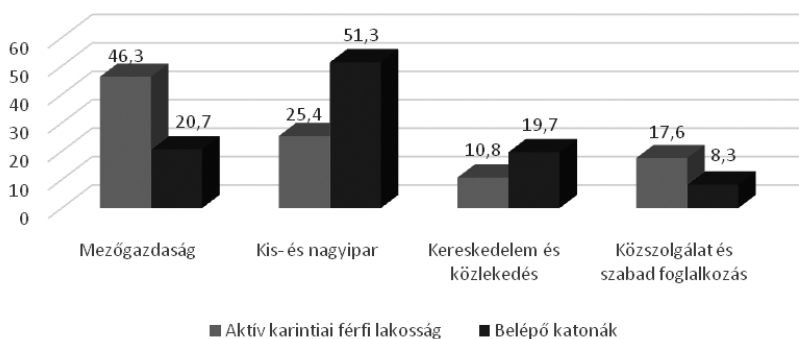
²⁷ Fankhauser, Hubert: *Freiwillige an Kärntens Grenzen: die Regimentsgeschichte der K. K. Kärntner Freiwilligen Schützen 1915 bis 1918*. Graz, 2008, Vehling. 195–207.

FOGLALKOZÁSSZERKEZET

Szerencsére a belépési lapok valamivel kevesebb mint kétharmada (832) rögzítette a jelentkezők polgári állását, így lehetőség nyílik ennek a kérdésnek a részletesebb vizsgálatára. A 6-os ábrából jól látható, hogy az alakulatok állományának több mint 50%-a kis- és nagyipari munkás, míg nagyjából 20-20 százalékuk mezőgazdasági és kereskedelmi–közlekedési dolgozó volt. Az önkéntesek fennmaradó kevesebb mint egytizede a hivatalnok, a szabadfoglalkozású értelmiségi, vagy a tisztviselő kategóriába tartozott. Az adatokból jól látszik, hogy míg az iparban, valamint a közlekedés és a kereskedelem területén dolgozók az 1910-es arányukhoz képest majdnem kétszeresen felülreprezentáltak voltak, addig a mezőgazdasági munkások száma jóval elmaradt tartományi átlaguktól.²⁸

6. ábra

A karintiai férfi lakosság és a belépő katonák foglalkozás szerinti megoszlása

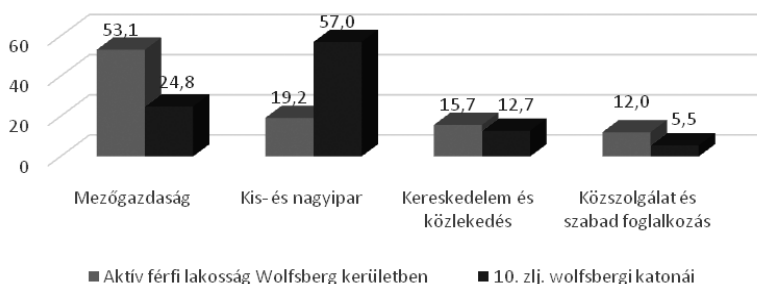

Ezek a számok ráadásul nem magyarázhatóak Klagenfurtnak, mint Karintia legnagyobb ipari városának a torzító hatásával. Ha például megvizsgáljuk az egyértelműen agár dominanciájú Wolfsberg kerületet, akkor szintén nagyon hasonló arányokat találunk (7. ábra.).

²⁸ *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern.* 3. kötet. 1. füzet. *Hauptübersicht und Besprechung der Ergebnisse.* Wien, Karl Gerold's Sohn, 1916. Tabelle XI. 95.

7. ábra

A wolfsbergi férfi lakosság és belépő a katonák foglalkozás szerinti megoszlása

FIATALOK, FRONTKATONÁK VAGY MUNKÁSOK? ÖSSZEFOGLALÁS

Az adatok alapján tehát részben igazoltnak látszanak a szakirodalom megállapításai. A belépők elsőprő többsége valóban háborús veterán volt, és közülük a legtöbben az 1914 és 1918 között behívott 21–25 éves korosztályból került ki. Ez azonban nem volt igazán különleges; nagyon hasonló arányokat találunk a korábban Karintiában mozgósított csapatok esetében is. A legtöbb visszaemlékezésben és a szakirodalomban is kiemelt figyelmet kapó „háborús ifjúság” szerepvállalásával kapcsolatban szintén érdemes fenntartásokat megfogalmazni. Az első világháborús részvételüknél természetesen nagyobb mértékben voltak jelen az egyes Volskwehr egységekben, (hiszen 1918 előtt még túl fiatalok voltak a behívóhoz), de számuk így is elmaradt az összlakossághoz viszonyított arányuktól. Az ifjúság kiemelt szerepe a visszaemlékezésekben feltehetően sokkal inkább az 1919 áprilisában felálló diákszázadoknak volt köszönhető.²⁹ Ezek az alakulatok a tényleges harcokban alig vettek részt, ugyanakkor jól illeszkedtek a fiatalság hősiek áldozatvállalásáról szóló – az első világháborúban német nyelvterületen különösen felerősödött – elbeszélési hagyományba.³⁰

²⁹ Trätting, Franz: Die Klagenfurter Studentenkompagnie. In: Perkonig, 1930. 145.

³⁰ Ennek legismertebb példája a németországi úgynevezett Langemarck mítosz. Lásd: Weinrich, Arndt: Kult der Jugend – Kult des Opfers. Der Langemarck-Mythos in der Zwischenkriegszeit. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 2009/4. 319–30.

A frontkatona-közösségek fennmaradását kvantitatív módszerekkel természetesen csak korlátozott mértékben lehet megvizsgálni. Az adatok alapján azonban az elég egyértelműnek tűnik, hogy a folytonosság leginkább az egykori k. (u.) k. ezredek alapjain létrejövő egységeknél – ahol maga Hans Steinacher is szolgált – lehetett igazán jelentős. Az olyan új alakulatok, mint a 10. Volksehr-zászlóalj esetében az állomány már jóval heterogénabb képet mutatott, így ezeknek a közösségeknek a kiemelt szerepe is jóval kevésbé tűnik valószínűnek. A munkásság – abszolút és viszonylagos – dominanciáját szintén igazolják az adatok. Ez ráadásul nemcsak a fővárosra, hanem a vidéki területekre is igaz volt. A statisztikák alapján tulajdonképpen mind a szociáldemokrata, mind a német nacionalista szerzők állításai helyesnek bizonyultak: a Volksehr állományának zöme láthatóan ipari munkás frontkatonákból állt.

KONSZENZUSOS ÜGYEK: NEMZETISÉGI HOVATARTOZÁS ÉS A VESZÉLYEZTETETT TERÜLETEK KÉRDÉSE

Amíg a katonák társadalmi háttérét tekintve komoly különbségeket találunk az egyes szerzőknél, az állomány nemzetiségi összetételével és tartományon belüli eloszlásával kapcsolatban viszonylagos konszenzus uralkodik a szakirodalomban.

A két világháború közti szerzők zöme – bizonyítandó az itt élő szlávok Ausztria iránti hűségét – mindig kiemelten foglalkozott a szlovénok állítólagos nagyarányú részvételével az „idegen betolakodók” elleni küzdelemben. Ennek folytonos hangsúlyozására elsősorban azért volt szükség, hogy a belgrádi kormány 1920 után is megmaradó és elsősorban a nemzetiségi elvre hivatkozó területi követeléseire hathatós választ tudjanak adni.³¹ A szlovén származású önkéntesek magas száma szociáldemokrata szerzőknél is igen gyakran előkerült. Ők jobbra ezzel kívánták hitelteni a szélsőjobbboldalon az 1930-as évek végén megjelenő narratívát, amely az eseményeket a németiség és a szlávosság közötti faji harcként értelmezte.³²

Az etnikai megoszláshoz nagyon hasonlóan a szakirodalomban – politikai irányzattól függetlenül – konszenzus uralkodik arról, hogy a legtöbb önkéntes a délszláv csapatok által megszállt területekről származott. Ők – érvelt a legtöbb szerző –, mivel szűkebb hazájukat is védték, sokkal nagyobb számban léptek be a haderőbe, mint a Karintia északi részéről jövő társaik.³³

³¹ Wutte, 1943. 144.

³² Valentin, 1993. 27.

³³ Wutte, 1943. 130.; Hülgerth, 1935. 158.

GYŐZELEM A NÉMET ÉJSZAKÁBAN? A KATONÁK ANYANYELVÉNEK KÉRDÉSE

A katonák nemzetiségi hovatartozásának meghatározása sajnos a meglévő források alapján nem egyszerű. A belépési lapokon ugyanis kizárólag a jelentkező által beszélt nyelveket tüntették fel, mindenféle utalás nélkül az illető anyanyelvére. Így fordulhatott elő, hogy például a német minden jelentkező esetében szerepel a dokumentumokban. Vizsgálatomban ezért kénytelen vagyok a Volkswehrben szolgáló szlovénok maximális számából kiindulni és – nyilvánvalóan túlzóan – azt feltételezni, hogy mindenki, aki beszélt szlovénul, egyúttal ehhez a nemzetiséghez is tartozott.³⁴ A 8-as táblázatból kiderül, hogy ezzel a módszerrel az öt különböző alakulatban szolgáló összesen 853 katona 23,3%-át tekinthetjük szláv anyanyelvűnek. Ez a szám valamivel magasabb, mint az 1910-es népszámláláson mért 21,2%-os tartományi részarányuk. A vizsgálat erős felfelé kerekítése miatt azonban valószínű, hogy a ténylegesen szlovén anyanyelvűek részvétele valamivel alacsonyabb lehetett ennél. Azt, hogy a különbség nem lehetett túl nagy, alátámasztja, hogy az 1. Volkswehrrészlőaljban szolgáló szlovénul beszélők aránya (20,94%) majdnem pontosan megegyezett az egység elődjének számító 4. Landwehr gyalogezred 1914-es 21%-os értékével.³⁵ „Faji harcról” tehát semmiképp sem lehet beszélni, mint ahogy nagyarányú szláv lelkesedésről sem. A szlovén katonák nagyjából a tartományi átlaguknak megfelelően vették ki a részüket a harcokból.

8. Ábra

Volkswehr alakulatok anyanyelv szerinti megoszlása				
	Összesen		1. zászlóalj	
Beszélt nyelv	Katonák száma	%	Katonák száma	%
Csak német	638	74,8	241	75,3
Szlovén	199	23,3	67	20,9
Egyéb	16	1,9	12	3,8
Összesítés	853	100,0	320	100,0

³⁴ Az 1910-es népszámlálás is az anyanyelvet és nem a nemzetiséget rögzítette, így az összehasonlítás alapja azonos.

³⁵ Az alakulatot a háború alatt nevezték át 1. Gebirgenschützen-Regimentre. lásd <http://austro-hungarian-army.co.uk/nationality3.htm> (letöltve: 2015. december 1.)

HARC A „SZÚKEBB HAZÁÉRT”

A veszélyeztetett területekről menekültekkel kapcsolatban az egyszerűség kedvéért ismét a két legnagyobb létszámú, az 1. és 10. Volkswehr-zászlóalj személyi állományát vizsgáltam meg. Az elemzés során a katonák „állandó tartózkodási helyét” vettem alapul, és ezt hasonlítottam össze az 1910-ben a tartományban élő felnőtt férfi lakosok számával. A vizsgálat során a tizenhat karintiai bírósági körzetet – amelyek Ausztriában a települések feletti legkisebb közigazgatási egységnek számítottak – három nagy csoportba soroltam. A „veszélyeztetett/megszállt” kategóriába azok kerültek, amelyeket 1918 novembere és januárja között hosszabb vagy rövidebb időre megszálltak a délszláv csapatok. „Biztonságosnak” azokat az északabbra fekvő körzeteket minősítettem, amelyeket érintetlenül hagytak az összecsapások. Klagenfurtot, mint tartományi fővárost – amelyet 1918 decemberében egyszer rövid időre megközelítettek a délszláv katonák – külön csoportba soroltam.

Az adatokból jól látszik, hogy az 1. zászlóalj esetében a veszélyeztetett területekről származó katonák az állomány 38%-át tették ki, míg csupán a csapatok egynegyede érkezett biztonságos területekről (9. ábra). Ez a 13%-os különbség azonban rögtön csak 4-re csökken, ha a két terület lakossága közötti eleve adott 9%-os eltérést is figyelembe vesszük. A wolfsbergi 10. zászlóalj esetében tapasztalható 10%-os differencia pedig szinte pontosan megegyezik az 1910-es értékkel.

9. ábra

A Volkswehr katonák és a karintiai férfinépesség százalékos megoszlása származás szerint			
	1. zászlóalj	10. zászlóalj	Férfi népesség (1910) ³⁶
Klagenfurt	36,3%	4,8%	6,1%
Megszállt/veszélyeztetett terület	38,2%	52,7%	51,4%
Biztonságos terület	25,4%	42,4%	42,4%

Mi lehetett akkor mégis az oka, hogy a legtöbb visszaemlékező a megszállt településekről menekülők jelentős részvételéről írt? Egyfelől, ha arányaiban nem is, de abszolút számokban valóban a sűrűbben lakott déli területekről érkeztek a legtöbben. Másfelől regionális szinten már gyakran igen komoly eltéréseket tapasztalhatunk.

³⁶ *Die Ergebnisse...*, i. m. 1. köt. 1. füz. *Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung. Mit 6 Kartogrammen.* Wien, Karl Gerold's Sohn, 1910. Tabelle I. 8.

Ha például a wolfsbergi kerület három bírósági körzetére tekintünk, akkor jól látszik, hogy Sankt Leonhardtól délre haladva jelentősen nő a belépők aránya. A legdélebbi és így a harcoknak leginkább kitett Sankt Paul környékén egyenesen hétszeres túljelentkezésről beszélhetünk (10/a. ábra). Ezzel szemben például a Wolfsbergtől és Klagenfurttól nagyjából azonos távolságra lévő (körülbelül 30 km) Völkermarkt körzetében már nagyon eltérő adatokat találunk. Az innen származók az 1-es zászlóaljban valamivel elmaradtak, a 10-esben pedig az 50%-át sem érték el tartományi számarányuknak (10/b. ábra).

10/a. ábra.

Katonák megoszlása származás szerint (Wolfsbergi Körzet)			
Bírósági körzet	10. zászlóalj	A férfinépesség aránya ³⁷	Különbség
Sankt Leonhard	10%	3%	300%
Wolfsberg	26%	6%	433%
Sankt Paul	21%	3%	700%
Összesen	47%	12%	392%

10/b. ábra

Katonák megoszlása származás szerint (Völkermarkti Körzet)			
Bírósági körzet	1. zászlóalj	10. zászlóalj	A férfinépesség aránya ³⁸
Bleiburg	5%	5%	5%
Eberndorf	0%	0%	2%
Eisenkappel	4%	0%	1%
Völkermarkt	3%	1%	4%
Összesen	12%	6%	12%

ÖSSZEFOGLALÁS

Ahogy a fenti fejezetekből kiderült, a bécsi levéltárban található személyi lapok feldolgozása több ponton is módosította az 1918–1919-es karintiai Abwehrkampfban résztvevő osztrák csapatokról eddig kialakult képet.

A szakirodalom téziseihez képest a legnagyobb eltérést a katonák belépési idejével kapcsolatban találjuk. Az adatokból egyértelműen kiderül, hogy az önkéntesek

³⁷ Uo.

³⁸ Uo.

jelentős része – majdnem 40%-a – a visszaemlékezésekben „háborús kimerültség” időszakaként számon tartott novemberi hónapban lépett be a Volkswehrbe. A betörő délszláv csapatokkal szemben 1918 végén kezdődő „népfelkeléssel” kapcsolatban is jóval árnyaltabb kép rajzolódik ki.

Ugyan kétségtelenül igaz, hogy december végén és január elején jelentősen megnőtt a csatlakozók száma, ez azonban, úgy tűnik, nem egyes konkrét katonai vagy politikai döntések következtében történt, és egyáltalán nem volt minden alakulatra jellemző. Az önkéntesek többsége a tartomány nyugati feléből származott és az újonnan felállított zászlóaljakat gyarapította.

Az adatok a háborús fiatalságról eddig kirajzolódó képünket szintén komolyan módosítják. Kétségtelenül számos katona került ki a 20 évnél fiatalabb korosztályokból, de ezeknek az évfolyamoknak a részvétele így is jelentősen elmaradt a tartományi számarányuktól.

Hasonló következtetésre juthatunk a Volkswehr alakulatok etnikai összetételével kapcsolatban. A szlovénul beszélő katonák száma ugyan valóban viszonylag magas volt, de az egységeken belüli arányuk így is az 1910-es népszámlálás 21%-os értéke körül alakult.

Némileg bonyolultabb a helyzet a katonák származásával kapcsolatban. Az a tétel, miszerint döntő többségében az idegen betolakodók ellen szűkebb hazájukat védő dél-karintiai lakosok csatlakoztak a Volkswehrhez, csak erős megkötésekkel támasztható alá. A zászlóaljak tagjainak jelentős része valóban erről a területről érkező menekült lehetett, azonban – ellentétben a szakirodalom állításaival – ők közel sem alkották az állomány elsöprő többségét. Az északi-déli különbség elsősorban az egyes alakulatok állomáshelyeinek környékén érvényesült, de tartományi szinten már közel sem lehetett olyan szignifikánsnak nevezni.

A legérdekesebb és legellentmondásosabb eredményekre a Volkswehr zászlóaljak társadalmi összetétele kapcsán juthatunk. Az adatokból egyértelműen kiderült, hogy az egyes zászlóaljak állományának döntő többségét valóban frontkatonák alkották, akik között a munkás származásúak jelentősen felülreprezentáltak voltak.

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy minek köszönhetőek ezek az eltérések az adatok és a szakirodalom állításai között. A kérdésre a választ a történészek által felhasznált források jellegében találhatjuk meg. A legtöbb eddigi munka ugyanis a katonai mozgósítás kérdéseiben az események fő-, illetve mellékszereplőinek visszaemlékezéseire támaszkodott. A szerzők általában valós – statisztikákkal is alátámasztható jelenségekre – reflektáltak, azonban ezeket egy sajátos narratíva keretei között mesélték el.

Ezek a művek a katonai vereség és az abból való „feltámadás” elbeszélésének klaszszikus európai hagyományát követték. Eszerint az elbukott birodalom összeomlása

után csak a haza legjobb erőinek a fellépése tudja felébreszteni bénultságából a népet, és képes lemosni a nemzet becsületén esett csorbát. Így gondolkodtak magukról a Harmadik Francia Köztársaság alapító atyái, de például az 1918-ban aktív német Freikorps vezetői is.³⁹ A karintiai védelmi harcok esetében is ennek az elbeszélési modellnek egy sajátos változatát találjuk, amikor a novemberi „háborús kimerültségről” és a decemberi nagy lelkesedésről olvasunk. Nem véletlen, hogy az ebbe a keretbe nem illeszkedő január–februári, ismételt passzivitás esetében van a legkisebb különbség a kvantitatív források eredményei és a visszaemlékezésekben leírtak között.

Mivel az Abwehrkampf minden szerzőnél dicső szabadságharcként jelent meg, nem csoda, hogy az összes politikai irányzat igyekezett minél jobban hangsúlyozni a saját vezető szerepét. Míg a szélsőjobboldali és erősen militarista szerzők a háborús fiatalság és a frontharcosok, addig a baloldaliak a munkásság nagyarányú részvételét emelték ki. Mint a forrásokból látjuk, tulajdonképpen mindkét félnek igaza volt.

A nagy történelmi vereségeket követő feltámadás az európai narratív hagyományban nemcsak a haza becsületén esett csorbát volt hivatott kiköszörölni, hanem egyúttal a nemzeti egység újjászületését is szimbolizálnia kellett. Pontosán ezért kapott a leírások döntő többségénél – kivéve természetesen a nemzetet faji alapon értelmező munkáknál – központi szerepet a szlovén nemzetiségű katonák nagyarányú részvétele a harcokban. Szintén hasonló okokból lehetett könnyen beilleszteni az elbeszélésekbe az idegen betolakodók ellen szűkebb hazájukat védő déli menekülteket is.

Azok az elemek pedig, amelyek a hagyományos narratívát valamilyen formában zavarták volna – például a Habsburg haderő és a Volkswehr közötti jelentős intézményi és személyi folytonosság –, zömében egyszerűen kimaradtak a visszaemlékezésekből, így nem kaptak helyet a szakirodalom magyarázataiban sem.

³⁹ Schivelbusch, Wolfgang: *Die Kultur der Niederlage: Der amerikanische Süden 1865 / Frankreich 1871 / Deutschland 1918*. 2. kiadás. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 2007. 19–20. Ennek egy sajátos volkisch változatát lásd: Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Budapest, UMK, 2010. 73.

TAMÁS RÉVÉSZ:

THE SOCIAL BACKGROUND OF THE CARINTHIAN VOLKSWEHR IN 1918–1919

The mobilization of troops and the reasons why men choose to join a volunteer fighting force *en masse* have intrigued various social scientists for a long time. In the past few years, military historians have increasingly turned their attention toward the Eastern- and Central-European border conflicts of 1918–1919. The most recent historiography examining the topic has tried to counter the earlier nation-centric arguments by revising the mainly ideological explanations found in the literature. This work attempts to do the same, and shall focus on one of the most significant of these border wars: the Carinthian *Abwehrkampf* that lasted from December 1918 to June 1919 and was of particular importance for the German far-right movement. With the help of a database – the files of which are located at the *Archiv der Republik* in Vienna – consisting of more than one thousand enrollment forms from that time period, my work reviews the Austrian literature for the most important observations related to troop mobilization during the first half of the war.

The first chapter puts the recruitment of the army under the microscope. The review of the data significantly weakens the explanatory power of such terms as “war fatigue” (November 1918) and “great enthusiasm” (December 1918). During the course of the research, it became obviously clear that some 40% of the volunteers had joined the *Volkswehr* in the earlier period. Also, the great enthusiasm that characterized December is without question borne out, but by no means was it uniform across all regions.

The second chapter of the work lists the most significant observations related to the Carinthian *Volkswehr* soldiers’ ethnic origins. The review first ascertains that the high rate of participation among “war youth” and soldiers whose mother tongue was Slovenian was much less substantial than the literature had generally claimed. Moreover, only with major qualifications could it be alleged that a decisive majority of southern Carinthian residents joined the *Volkswehr* to defend their subsection of the homeland against the invaders. A significant part of the troops did indeed come from these territories; however, the north-south difference was primarily felt in the direct surroundings of the various units’ bases. At the provincial level, it could not be considered as significant. Interestingly, reviewing the soldiers’ civilian occupations

confirmed two beliefs that had earlier been considered as contradictory. Once again the data make it clear that the vast majority of the various battalions – as far-right authors claimed – had consisted of soldiers who had fought on the frontlines at one time. Among their ranks, however, the working class was indeed overrepresented – bearing out the contentions of left-wing historians.

The differences between what the Austrian literature claims and what the statistics bear out can be traced back to the nature of the sources, namely that the majority of them are built mostly upon the worldviews and party affiliations of various contemporary recollections. Thus phenomena are presented within a particular narrative, which corresponds to an author's given worldview and party affiliation. In classical European tradition, the narrative of defeat and "resurrection" prevails, according to which only the emergence of an elite group can awaken the people from their stupor and save the nation's honor. Thus it is that the authors emphasize the fatigue / enthusiasm duality and elevate the participation of the social group that (for whatever reason) is important to them, while those elements that would upset the narrative – for example, the institutional and personal continuity between the Habsburg forces and the *Volkswehr* – go missing for the most part from the recollections, and so they also go missing from the previous explanations.

TAMÁS RÉVÉSZ:

VOLKSWEHR ODER WEHR DES VOLKES? DER GESELLSCHAFTLICHE HINTERGRUND DER KÄRTNER VOLKSWEHR-EINHEITEN 1918–1919

Die Frage der militärischen Mobilmachung und die Gründe, weswegen sich die Menschen massenhaft entscheiden, einer bewaffneten Einheit beizutreten, beschäftigt schon sehr lange die Vertreter der verschiedenen Human- und Sozialwissenschaften. Die Aufmerksamkeit der Militärhistoriker wandte sich in den vergangenen Jahren immer mehr den ost- und mitteleuropäischen Grenzkonflikten in den Jahren 1918–1919 zu. Die jüngste Schule der Geschichtswissenschaftler, die sich mit dem Thema auseinandersetzen, ist darum bemüht, sich dem früheren nationalzentrischen Herangehen zu widersetzen und die in der Fachliteratur bisher vorherrschenden, zumeist ideologischen Erklärungen zu überprüfen. Der Beitrag schließt sich dieser Tendenz an und befasst sich mit einem der bedeutendsten Grenzkonflikte dieser Art, dem zwischen Dezember 1918 und Juni 1919 verlaufenen Kärntner Abwehrkampf, der für die deutsche extremrechte Seite von herausragender Bedeutung war. Diese Arbeit untersucht anhand einer Datenbank, die aus Daten von über 1000 im Archiv der Republik befindlichen zeitgenössischen Personalblätter entstand, die im Zusammenhang mit der militärischen Mobilmachung in der ersten Hälfte des Krieges in der österreichischen Fachliteratur vorkommenden wichtigsten Behauptungen.

Das erste Kapitel nimmt den Prozess der Aufstellung der Armee unter die Lupe. Die Analyse der Daten nuanciert deutlich den Mythos von „Kriegsmüdigkeit“ im November 1918 wie auch den von der „Kriegsbegeisterung“ im Dezember. Im Laufe der Forschung stellte sich eindeutig heraus, dass fast 40% der Freiwilligen während des ersten Zeitraumes in die Volkswehr eintraten. Der große Aufschwung im Dezember erscheint zwar zweifelsohne erwiesen, er war jedoch bei weitem nicht in jeder Region gleichermaßen typisch.

Im zweiten Kapitel werden die wichtigsten Feststellungen in Bezug auf die Abstammung der Soldaten der Kärntner Volkswehr behandelt. Die Untersuchung stellt zunächst fest, dass die massive Beteiligung der „Kriegsjugend“ und der Soldaten mit slowenischer Muttersprache bei weitem nicht so bedeutsam war, wie in der Fachliteratur bisher allgemein angenommen. Ebenfalls nur mit starken Vorbehalten

lässt sich die These untermauern, wonach die Einwohner in Südkärnten, die ihre engere Heimat gegen fremde Eindringlinge verteidigten, sich in entscheidender Mehrheit der Volkswehr anschlossen. Ein Großteil des Personalbestandes kam in der Tat aus diesen Gebieten, der Unterschied Nord-Süd kam aber in erster Linie in der Umgebung der Garnisonsorte der einzelnen Einheiten zur Geltung, auf der Ebene der Bundesländer kann er nicht wirklich signifikant genannt werden. Die Analyse der Zivilberufe der Soldaten bestätigte interessanterweise gleich zwei Behauptungen, die nach der früheren Auffassung einander widersprechen. Aus den Angaben ging nämlich eindeutig hervor, dass einstige Frontsoldaten die entscheidende Mehrheit des Bestandes der einzelnen Bataillone bildeten. Unter ihnen waren allerdings – entsprechend den Behauptungen linker Historiker – die mit Arbeiterherkunft bedeutend überrepräsentiert.

Die Abweichungen zwischen den Feststellungen der Fachliteratur und den statistischen Angaben sind in erster Linie auf den Charakter der verwendeten Quellen zurückzuführen. Ihre Mehrheit baute nämlich zumeist auf die Erinnerungen von Zeitgenossen mit unterschiedlicher Weltanschauung und Parteizugehörigkeit. Die Autoren zeigten die von ihnen erfahrenen Erscheinungen in einem spezifischen narrativen Rahmen auf; sie folgten der klassischen europäischen Tradition der Erzählung von Niederlage und „Auferstehung“. Demnach könne nach dem Zusammenbruch des gefallen Reiches nur das Auftreten der besten Kräfte des Vaterlandes das Volk aus seiner Lähmung erwecken und imstande sein, den an der Ehre der Nation erlittenen Schaden wiedergutzumachen. Diesem Fakt sind die Betonung des Paares von Kriegsmüdigkeit – Begeisterung sowie der Umstand zu verdanken, dass die einzelnen Autoren stets die Beteiligung der für sie aus irgendeinem Grund wichtigen gesellschaftlichen Gruppe hervorhoben. Jene Elemente hingegen, die die traditionelle Erzählweise in irgendeiner Form gestört hätten – z.B. die beachtliche institutionelle und personelle Kontinuität zwischen den Streitkräften der Habsburger und der Volkswehr – größtenteils einfach in den Memoiren nicht enthalten waren und so auch in den bisherigen Erläuterungen der Fachliteratur keinen Platz fanden.

A HAZAI SVÁBOK ÉS A MAGYAR INTEGRITÁS VISZONYÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

BLEYER JAKAB MEGNYILATKOZÁSAI

A NEUE POST CÍMŰ NAPILAPBAN AZ I. VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

A történeti államkeretek között több száz éve együtt élő magyarok és németek alapvetően békés szimbiózisa már a dualizmus korában repedezni kezdett, a 19–20. század fordulóján pedig végérvényesen megbomlott. A magyarsággal való történelmi sorsközösség gondolatának talapzatán, a hazai németek identitásának mindaddig alapvető elemén olyan törések keletkeztek, melyek révén sokakban, elsősorban a politikailag öntudatosabb értelmiségi rétegekben és a hagyományos különállásukat sikertelenül óvó erdélyi szászokban megingott a történeti magyar állameszmébe vetett bizalom. A németek szükségszerűen bekövetkező beolvadása ellenében mind hangosabbá váltak az elkülönülés, a disszimiláció hangjai, s ezzel együtt fölerősödött a németiség körében minden más nemzetiségünkhöz képest megkétszerező etnikai elvű kohéziós erő tudatosítása.

Az utolsó nagy-magyarországi népszámlálás (1910) nagyjából kétmilliós (az összlakosság egytizedét adó) németiséget regisztrált, amivel a románság mögött – a szlovákokkal fej-fej mellett – a 2–3. helyen állottak.¹ Az első, ami az etnikai megoszlást szemléltető térképre pillantva szembetűnik, a minden más nemzetiségünknél szétszórtabb településterület.² A szétszórtságon túl azonban további tényezők is erősítették

¹ Vö. *A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. (Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat; 42.) Budapest, Athenaeum, 1912. 5*–7*.

² Legzártabb német tömb ezek közül a nyugat-magyarországi vidék (a XIX. század végén átlagosan 2/3-át teszik ki a lakosságnak, de volt, ahol 88%-ot), ill. az ún. Schwäbische Türkei (itt is 2/3-os átlaggal számolhatunk, ugyanakkor itt is volt 80%-ot meghaladó, csaknem homogén terület). A Délvidék valamivel 50% alatti (Torontál 48; Bács 44; Temes 42), a Budai hegyvidék 40%-os, a két felvidéki településterület pedig 1/3-nyi részesedéssel bír. Legkevésbé zártnak a bakonyi településterület nevezhető. A szászok, e legöntudatosabb és a nemzetiségi jogok követelésében is hangadó közösség, az 1910-es népszámlálási adatok szerint 8,7%-át tették ki Erdély lakosságának, abszolút számban ugyan nem csökkenve, ám részarányukat tekintve folyamatos visszaszorulást mutatva. (A németajkú lakosság például Brassóban 32,4%-ról 26,6%-ra esett vissza 1880 és 1910 között, míg Nagyszebenben – ugyanebben az intervallumban – 71,9%-ról 50,3%-ra.)

a Kárpát-medencei németiség heterogenitását. Mivel tagjai ezer év alatt különböző korokban, különböző számban, különböző helyekről érkezve különböző helyekre vándoroltak be, eleve nem is alkottak szorosabb társadalmi, gazdasági, politikai közösséget. Többségüket mindössze a közös nyelv és a közös hazából származás – távoli, ködös – emléke tartotta csupán össze. Társadalmi kapocs sem igen volt köztük, hisz a középkori eredetű városi polgárságuk és a török után betelepített magánföldesúri vagy kincstári parasztságuk semmilyen kapcsolatot nem ápolt, úgyszólván „elért” egymás mellett. Még vallásilag sem képeztek homogén egységet, amely olyasféle összekovácsoló erőként jelentkezhetett volna, mint mondjuk a szerbek számára az ortodoxia. Közismert, hogy az erdélyi és a szepességi szászok Honterus és Stöckel szervezőmunkája nyomán egységesen lutheránusok lettek, míg a XVIII. századi kolonizáció során érkezett sváb parasztok közmondásosan katolikusok voltak.

Végül hasonló megosztottságot tapasztalunk az egyes német lakta tömbök politikai magatartása tekintetében is, akár a Bocskaitól Rákócziig terjedő korszak függetlenségi mozgalmaihoz, akár 1848/49-hez fűződő – baráti vagy épp ellenséges – viszonyukat vesszük szemügyre. A dualizmus időszaka pedig immár végképp annak kedvezett, hogy a szétszórt német településtömbök az egymással való érték- és érdek-közösség felismerése helyett inkább a magyarsággal és a polgári Magyarországgal való azonosulás útjára lépjenek.³ A hazai polgárosodás folyamatában helyét megtaláló németiségünk így aztán arra is fogékonnyá vált, hogy (felvállaltan „*Deutsch-Ungar*”-ként, azaz „németajkú magyarként”⁴) nagyobb zökkenők nélkül illeszkedjen bele a Kiegyezés utáni kor nemzetiségpolitikájának alapját adó „*politikai magyar nemzet*”⁵ keretébe, aktualizált és korszerűsített értelmet adva ezzel a korábbi már jól ismert hungarus-tudatának.⁶

³ A magyarországi németiség történetének legfrissebb, igen alapos áttekintése Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. I–II. köt. Marburg, Herder, 2012. (E munkának nemrégiben megjelent a magyar nyelvű kiadása: *A magyarországi németek története*. I–II. köt. Budapest, Argumentum, 2016.) A polgárosodással összefüggő asszimilációs folyamat különböző fázisainak érzékeny tollú és gazdagon adatolt – a két világháború között készült – összefoglalása Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön*. Budapest, Lucidus, 2000.

⁴ A „németmagyar” identitáshoz lásd Pukánszky Béla: „Deutschungar”. *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter*, 1931. 81–91; Uő: *Wandlungen und Abwandlungen des deutsch-ungarischen Bewußtseins. Ungarische Jahrbücher*, 1934. 144–164; Szekfű Gyula: Schittenhelm Ede. *Magyar Szemle* 30. köt. 1937. 3. sz. 223–231; König Antal: A hazai németiség két frontja. *Magyar Szemle* 32. köt. 1938. 3. sz. 214–224.

⁵ Az 1868. évi XLIV. tc. (az ún. „nemzetiségi törvény”) szerint „Magyarország összes honpolgárai [...] politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, amelynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.”

⁶ Csáky, Moritz: Die Hungarus-Konzeption. Eine „realpolitische” Alternative zur magyarischen Nationalstaatsidee? In: *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte*

Mindezen folyamatokat egységben szemlélve érthetjük csak meg, hogy miért épp önáluk bontakozott ki legkésőbb a nemzeti ébredés, s miért léptek – többi nemzeti-ségünkhöz képest – jócskán megkésve az etnikai önszerveződés, az elkülönülés, és a saját nemzeti mozgalom kibontakoztatásának útjára. Ugyanakkor az is világosan látszik, hogy jóvátehetetlen törést szenvedett identitásuk hagyományos sarokkövei mellé a századforduló táján olyan új elemek fészkeltek be magukat, amelyek láttán – politikai habitusuk függvényében – egyes társadalmi rétegek a kibontakozás lehetőségét vélték elérkezni, mások azonban, megrettenvén a káros hatásoknak aposztrofált új jelenségektől, csak még inkább ragaszkodtak a hagyományos német erkölcsiség állampatrióta megnyilvánulásaihoz.

Melyek tehát ezek az új idők szellemisége által előidézett jelenségek, amik olyannyira elbizonytalanították, s ennek megfelelően szélsőségesen polarizálták a hazai németajkú közösség(ek) hangadó köreit? Itt van mindjárt a „deutschnational” érzület erősödése a magyar nemzethez tartozás és a magyar hazához való lojalitás parancsával szemben. E radikalizálódó, a nagynémet és nagyosztrák körökkel kapcsolatot tartó, s azok támogatásával politikai öntudatra ébredő dél-magyarországi sváb (Edmund Steinacker, Ludwig Kremling) és erdélyi szász (Rudolf Brandsch, Lutz Korodi) körök elégedetlenek voltak a kiegyezés rendszerével, a megalkuvó és jogfeladó hazai német politikálással, és a nemzetiségektől lojalitás gyanánt önnön nemzeti törekvéseik feladását váró kormányzattal. Ám a századfordulón felélénkülő sajtóharcuk révén csak azt érték el, hogy a pángermán eszmeiség bélyege vetüljön rájuk, így aztán a lokális érdekeken fölülelemelkedő országos politikai tömörülés (Magyarországi Német Néppárt) indításának kísérlete megbukott az ellenséges közhangulatban. A hazai németiség ezen körei tehát kivárára rendezkedtek be, a bizalom légköre és a magyarbarát politikai attitűd ugyanakkor végérvényesen eltűnt gondolkodásukból.⁷

A századforduló össztársadalmi átalakulásával párhuzamosan egyéb, korábban nem ismert új politikai ideológiák is megérintették a hazai németiség bizonyos rétegeit. A polgári radikális, illetve a szocialista–szociáldemokrata gondolatok a vidék paraszti német lakosságát ugyan kevésbé befolyásolták, ám a városi németiséget, így a szabadfoglalkozású értelmiség és a munkásság széles rétegeit olyannyira elérték, hogy a szóban forgó új politikai mozgalmak kezdetben erősen német (jórészt németajkú zsidó) társadalmi bázison építkeztek; a hazai munkásmozgalom például sokáig

im Verhältnis der beiden Länder. Texte des 2. Österreichisch-ungarischen Historikertreffens Wien 1980. Hrsg. von Anna M. Drabek, Richard G. Plaschka, Adam Wandruszka. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1982, 71–89.

⁷ A pángermán körökkel folytatott sajtóvitához Pukánszky: Német polgárság... i. m. 89–103. A századforduló német mozgalma kapcsán lásd Senz, Ingomar: *Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem ersten Weltkrieg.* München, Oldenbourg, 1977.

kétnyelvű volt, külön német vezérkarral és német sajtóval.⁸ Mivel mindkét ideológia alapvetően érzéketlen volt a nemzeti gondolat és a történelmi magyar szupremácia irányában, a hazai németiség patrióta irányvonalú hangadói különösen hevesen támadták a „nemzetrontó” gondolatok hirdetőit.⁹ S végül a harmadik terület, ahol fejüket felütő veszélyes jelenségek létét konstatálták az állam egységét féltő, magyarbarát német gondolkodók, az a hazai németiség hagyományos erkölcsiségének és identitásának talapzatát képező vallásosság volt.¹⁰

E károsnak ítélt folyamatok ellenében csakis az összehangolt fellépést, valamint a destruktív gondolatok áradatának gátat vetni képes, pozitív szellemiségű és a német lelkeket építő „szócső” létrehozását vélték megfelelő ellenszernek. Olyan orgánumét, amely a hazafias lelkesedést és a vallásos buzgalmat katolikus alapokon igyekszik a kívánatos mederbe terelni, s amely e politikai bázison a teljes paraszti sváb lakosság megszólítására képes, abból a premisszából kiindulva, hogy csakis az ő romlatlan patriotizmusuk és szilárd katolicizmusuk képezhet megfelelő kohéziót, megkülönböztetve őket a látványosan más utat járó és vallásilag is elkülönült erdélyi szászoktól. E megfontolásból kiindulva a századforduló táján az össz-magyarországi katolikus megújulás három fontos pillérét is szolgálatukba állították. Az 1890-es évek közepén – az állam és az egyház viszonyát rendező törvénykezésre reagálva – életre hívott Katolikus Néppárt által kezdetben hitbuzgalmi, majd egyre inkább politikai céllal megrendezett katolikus népgyűlések, különösen pedig az 1906-tól beinduló német nyelvű katolikus nagygyűlések, a vallásos hevület felélesztésén túl mozgósító erővel bírtak az antiklerikális destrukció (liberalizmus, szocializmus) ellenében is.¹¹ Az 1907-ben alakult Katolikus Népszövetség – mint hitbuzgalmi és

⁸ Erényi Tibor: A németiség, a szociáldemokrácia és a szakszervezeti mozgalom Budapesten. In: Hambuch Vendel (szerk.): *Németek Budapesten*. Budapest, Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998, 85–89; Glatz Ferenc: A magyarországi németiség az ipari fejlődés korában, ill. Sipos Péter: A magyarországi németiség és a munkásmozgalom viszonyának egyes kérdései. Mindkettő In: *300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből*. I. köt. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988, 87–97 és 107–113; valamint Weidlein, Johann: Deutsche Führer der ungarischen Arbeiterbewegung. *Südostdeutsche Vierteljahresblätter*, 1963/2. 91–94.

⁹ A témához lásd Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországn*. Budapest, Napvilág, 2008, valamint Szabó Miklós: Középosztály és újkonzervativizmus. Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikalizmus között. In: Uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. (Medvetánc könyvek). Budapest, ELTE–MKKE, 1989.

¹⁰ Spiegel-Schmidt, Friedrich: Die Rolle der Kirchen bei den Donauschwaben im Zeitalter des Nationalismus. *Suevia Pannonica*, 2001. 68–86, továbbá Haltmayer, Josef: Deutschtum und Katholizismus im Königreich Ungarn vor dem Ersten Weltkrieg. *Südostdeutsches Archiv*, 1987/88. 29–39.

¹¹ Grósz András: *A deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933)*. Disszertáció. Budapest, ELTE, 2014, 35–36.

közeleti egyesület – úgyszintén kiemelkedő szerepet játszott a németajkú katolikusok megszólításában, amit az is igazol, hogy az első világháború idején a több mint 300 ezres taglétszámának egynegyede volt német, akik aztán külön német szekcióban tömörültek, páter Huber János irányítása alatt.¹² S végül a német nyelvű katolikus sajtó-szórványok is, messze nem általános lefedettséget és elérhetőséget biztosítva, hozzájárultak a német identitás és az anyanyelv használatának erősítéséhez.¹³

A „német” és „katolikus” szellemiség kettős feltételrendszerét, illetve a széleskörű hozzáférhetőség igényét egyaránt kielégíteni hivatott új szócső jelent meg a hazai lappiacon 1917 nyarán. A *Neue Post*¹⁴ a közvetlen jogelődjeként 1898 óta létező *Neues Kleines Journal*¹⁵ című politikai bulvárnapi lapnak a Katolikus Népszövetség általi felvásárlásával, s ennek megfelelően katolikus szellemiségű átalakításával született meg, mégpedig Bangha Béla¹⁶ jezsuita páter expanzív sajtókoncepciójának¹⁷ és az ekkoriban szervezés alatt álló katolikus Központi Sajtóvállalat (KSV) célkitűzéseinek egyik első állomásaként.¹⁸ Az új napilap háttérében természetesen Bangha állt – aki ennek megfelelően az iránymutatónak szánt megszólalás

¹² Haltmayer, Josef: Katholische Kirche und nationale Bewußtseinsbildung im Deutschtum der Nachfolgestaaten des Südostens 1918 bis 1944. *Südostdeutsches Archiv*, 1981/82. 162–180, 166. Lásd még Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. 2. kiad. Budapest, Pannonica, 1999, 131–139.

¹³ E lapok közül kiemelendő a temesvári *Der Landbote* (Josef Gross) és a *Der Freimüthige* (Franz Blaskovics), a soproni *Westungarisches Volksblatt* (Johann Sabel), továbbá a Katolikus Néppárt hetilapja, a *Christliches Volksblatt* (Johannes Molnar). Lásd Haltmayer 1981/82, 164–167, valamint Réz, Heinrich: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918*. München, Verlag für Hochschulkunde, 1935.

¹⁴ Az új napilap (a továbbiakban: *NP*) indulását a sajtótörténeti bibliográfiák az Országos Széchényi Könyvtárban és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban fellelhető mikrofilmes lapállomány alapján 1917. október 2-ra teszik, mely tévedést ezúton szeretnénk korrigálni, minthogy az újságot szisztematikusan végiglapozva – s egy szerkesztői vezércikk alapján is – bizonyítható, hogy indulása 1917. augusztus 1-jén történt. Vö. Huber: Ein Jahr. *NP*, 1918. augusztus 1. 1. (A cikk így kezdődik: „Ma egy éve annak, hogy a Neue Post első száma megjelent.”) Az is látható ugyanakkor, hogy az évfolyamok számozása az elődlap kontinuitására utal.

¹⁵ Rózsa Mária: Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. Bibliographie. 2. Teil: Zeitungen. In: *Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*. Band 11. München, Oldenbourg, 2003, 59–142, 88.

¹⁶ Bangha kapcsán lásd Szolnoky Erzsébet: *A páter. Bangha Béla, a sajtó apostola*. Győr, B. Angelico, 1998, valamint Molnár Antal – Szabó Ferenc SJ: *Bangha Béla SJ emlékezete*. Budapest, JTMR–Távlatok, 2010.

¹⁷ Vö. Klestenitz Tibor: Felekezeti reneszánsz és „általános kereszténység” az 1920-as évek magyar katolikus sajtójában. *Kommentár*, 2010/5 (http://kommentar.info.hu/iras/2010_5/felekezeti_reneszansz_es_altalanos_keresztenyseg_az_1920-as_evek_magyar_katolikus_sajtojaban).

¹⁸ A téma legalaposabb áttekintése Klestenitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932*. Budapest, CompLex, 2013.

lehetőségét is megkapta¹⁹ –, irányító-szerkesztője pedig egy katolikus pap lett, a már említett Huber János,²⁰ aki évtizedes gyakorlati tapasztalatokkal rendelkezett a német katolikus sajtó szolgálatában.²¹ A lap irányvonalát alapvetően meghatározta a háttérben álló körök konzervatív, vallásos, állampatrióta, ugyanakkor a katolikus megújulást tükröző friss és rugalmas szellemisége, mely politikailag az integer magyar állam és a dualista együttélés keretrendszere iránti lojalitás erősítését tekintette fő céljának. Ezt képviselve a megelőző korszak katolikus sajtójához képest modernebb eszközökkel és láthatóan harcias szóhasználattal igyekezett fellépni a közös alapértékeket veszélyeztető kihívásokkal, főként a baloldali és liberális gondolatokkal, illetve – tagadhatatlan módon – a sokáig jó magyarként tekintett, ám mostanra számos téren (elsősorban sajtómonopóliuma révén) destruktív tényezőként megjelenített zsidósággal szemben is.²² Mindezen gondolatokat egy jól körülhatárolt olvasói bázis – nevezetesen a hazai katolikus némettség – felé, és egy alapvetően német származású, ám feltétlen magyarbarát közreműködő gárdával (Huberén kívül Anton König, Johann Faul-Farkas, Elmar Schwartz, Friedrich Lám, Franz Bonitz, Franz Blaskovics, Lorenz Landgraf, Jakob Krämer, Karl Geringer, Franz Hufnagel, stb. írásaival találkozunk²³) kívánta közvetíteni, mégpedig a megkapaszkodás reményében azzal a remek üzleti stratégiával, hogy a teljes budapesti napilap-piacot tekintve a legolcsóbb árat (6 fillér) kérte.²⁴

A hazai németeknek a magyarság és a magyar államiság irányában tanúsítandó helyes magatartását maga Huber vázolta egyik vezércikkében 1918 tavaszán, amikor még nem az összeomlás kontextusában kellett értelmezni a nemzetiségek nyílt separatista kijelentéseit. „Történelmi tény – fogalmaz Huber –, hogy a magyar állam a magyarság alkotása. [...] Annak képessége, hogy egy államot megteremtsenek és kiépítsenek, nagy nemzeti erő jele. A magyarságnak megvolt ez az ereje. Soha nem

¹⁹ Lásd a *Neue Post* (bb)-ként jegyzett – nyilvánvalóan Bangha által írott – vezércikkét: Die große christliche Pressebewegung und die »Neue Post«. *NP*, 1918. szeptember 14. 1.

²⁰ Huber kapcsán lásd *Nemzetgyűlési Almanach 1920–1922. A Nemzetgyűlés tagjainak életrajzi adatai*. Szerk.: Vidor Gyula. Budapest, Magyar Lap- és Könyvkiadó Rt., 1921, 65, valamint Haltmayer, Josef: Domkapitular Dr. Johannes Huber. *Gerhardsbote* (Stuttgart), 1966/7. 3.

²¹ Előbb a *Westungarisches Volksblatt*, majd a Katolikus Népszövetség orgánuma, a *Christliches Volksblatt* szerkesztőségében tevékenykedett. Vö. Grósz: i. m. 61, ill. *Almanach*, 65.

²² Erről a lap számtalan cikke árulkodik. Lásd egyebek mellett: Die Gründungsversammlung des christlichen Zentral-Presseunternehmens. *NP*, 1918. június 14. 1; Huber: Ein Jahr. *NP*, 1918. augusztus 1. 1; An die Mitglieder des Katholischen Volksvereins! *NP*, 1918. augusztus 31. melléklet; Huber: Christlich und deutsch! *NP*, 1918. december 28. 1; König: Die Juden in dem zukünftigen Ungarn. *NP*, 1919. január 16. 2.

²³ Alighanem utóbbi (egyébíránt solymári plébános) lehetett az a rendszeres cikkíró, aki kéziratait „Landpfarrer” megjelöléssel szignálta.

²⁴ Az árképzés kapcsán: Die »Neue Post« gehört in jedes christliche Haus! *NP*, 1918. január 1. 1.

is hagyta kétségbe vonni a politikai hatalom jogát abban az államban, mely az ő ereje révén keletkezett. Még a török uralom nehéz időszakában is szilárdan kapaszkodott jogaiba; a magyarság mindig is államalkotó elem volt, birtokában minden olyan tulajdonságnak, mely szükséges egy állam megteremtéséhez és fenntartásához. Évszázadokon át igazából német volt a városhálózat, a kereskedelem és nagyrészt az ipar is, számos vidék lakossága pedig túlnyomórészt szláv volt, az ország azonban sohasem szűnt meg egységes magyar államnak lenni, a politikai hatalom, a törvénykezés és a közigazgatás a magyarság kezében volt. Sohasem jöttek létre Magyarország önálló szláv vagy német tartományok. Ami azt megelőzően a mai Magyarország területén egyetlen népnek sem sikerült, azt megteremtette a magyarság szervező ereje, egységes állam jött létre. És ez az állam átvészelte egy évezred viszontagságait. Az egységes magyar államot gyakorta megkísérelték megrázkódtatni olyan idegenek, akikből hiányzott az ország történelmi fejlődésének megértése. [...] Ám a magyar államiság ellen irányuló valamennyi támadás megbukott a magyarság ellenálló erején. Aki ismeri a magyarság történelmét és magát a népet, az tudja, hogy az életerő micsoda gazdagságát hordozza ez magában. Csak fantasztaák foglalkozhatnak olyasféle gondolatokkal, hogy a magyarság ezeréves politikai uralmát megtörik. [...] A magyarság politikai hatalma a magyarországi németiségnek is érdeke. Csakis a magyarság tartja össze ezt az országot. Ha megtörne a hatalma, úgy szétesne az ország. Románok és szlávok tépnék darabokra. S mi lenne akkor a németiség sorsa? A románok és szerbek szolgájává válna. Ez pedig egyet jelentene a megsemmisülésével és pusztulásával. A németiség tehát önnön létérdekei által a magyarsághoz van kötve. Érti is ezt ösztönösen és ezért mindig hűséggel viseltetett a magyarsághoz. Sohasem szövetkezett a magyarság ellen azokkal a nemzetiségekkel, amelyek elszakadási törekvéseket tápláltak. S ha nem akar öngyilkosságot elkövetni, nem teszi ezt a későbbiekben sem.”²⁵

A magyar szupremácia és a történelmi állam integritása iránt láthatóan elkötelezett lap indulásától kezdve szükségét érezte, hogy a politikai és vallási odaadás erősítésén túl rendszeres intellektuális táplálékot is nyújtson olvasóinak, elmélyítvén szűkebb (német) *népiségük* és tágabb (magyar) *nemzetük* iránti kötődésüket. Állandó (szépirodalmi, valamint kultúrtörténelmi) rovatok indultak, melyekben az identitásformáló fontosabb területek kapcsán igyekeztek – mindig szívhez szólóan és egyszerű nyelvezettel – hatást gyakorolni, s ezzel a leggyöngédebb érzelmi szálakra apellálni.²⁶ Majd összekapcsolva a tudományost a politikai népműveléssel, szinte azonnal

²⁵ Huber: Ungartum und Deutschtum. *NP*, 1918. április 18. 1.

²⁶ Hazafias hangvételű verseket közöltek [pl. Lám Frigyesről a cipszerekről; lásd *NP*, 1918. december 5. 3], 1919 novemberében pedig „Deutschungarische Heimatkunde” címmel indult egy rovat, ahol népszerűsítő tudományos írások jelentek meg történelmi, nyelvészeti, néprajzi témákat taglalva.

fölfedezték és rendszeres cikkíróul nyerték meg Bleyer Jakabot, a budapesti egyetem germanista professzorát, a magyar–német szellemi kapcsolatok avatott ismerőjét, aki épp ekkortájt döntött úgy, hogy a tudományos munkássága révén kivívott respektusát is kész kockára tenni azáltal, hogy (személyes elkötelezettsége folytán) kilép a nemzetiségpolitikai küzdőterre, és sokak számára már ekkor is anakronisztikusnak tűnő programot hirdetve megpróbálja összeegyeztetni a hazai svábság jogos kisebbségi igényeit magyar hazafiságának létező érzületével.²⁷

Bleyer fellépése alapvetően felkavarta a hazai német nemzetiségi politizálásnak a századforduló táján épp nagyobb hullámokat vetett, majd a közös erőfeszítések összekovácsoló hatása folytán a világháború éveiben ismét lecsendesedett vizét. Komoly feltűnést keltett egyfelől azért, mert személye úgyszólván ismeretlen volt a szaktudomány körein túl, másfelől pedig, mert alapvetően mást mondott és más hangnemben, mint az idáig hangadó erdélyi és bánáti „deutschnational” körök.²⁸ 1917 tavaszán – egyszerre három orgánumban is²⁹ – közzétette önnön sváb népét (az erdélyi szászokról leválasztva) a magyarság keretei közt elképzelő, az állam integritása és jogos elvárásai iránt pedig lojalitást parancsoló téziseit, mely koncepcióban világosan tükröződött az a hagyományos „hungarus” álláspont, „amelyik a svábokat állam- és alkotmánypatriotizmus értelemben a magyar nemzet részének, etnikai-kulturális értelemben pedig a német kultúrközösség részének tekintette.”³⁰

E kettős elkötelezettségnek – ahogyan többen nevezik: kettős identitásnak – Bleyer több helyütt is plasztikus leírását adja. Az erdélyi szász Emil Neugeborennek (aki Bleyer programját hűvös kritikával utasította vissza, s dupla kötődését „lelki perverziónak” nevezte) ekként fogalmaz: „Senki sem szeretheti jobban németiségét vagy magyarságát, mint ahogy én szeretem mindkettőt [...]. Ebben nincs semmi perverzitás [...], mint ahogy nincs az apa és anya iránti szeretetben sem. Sohasem tudtam,

Kezdetben ezt egy személyben vitte a már említett Schwartz Elemér, a tudós nyelvész, néprajzkutató és germanista ciszterci szerzetes, a Foederatio Emericana egyik alapítója, később mások is jelentkeztek írásokkal (Greszl Ferenc); aligha lehet nehéz ráismernünk a 20-as évek végén induló *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter* törekvéseinek korai párhuzamára.

²⁷ Bleyer működése kapcsán máig alapvető munka Schwind, Hedwig: *Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums*. München, Südostdeutsches Kulturwerk, 1960. Lásd még Fata Márta: *Jakob Bleyer, politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn 1917–1933*. Freiburg i.Br., 1991, ill. legújabban Grósz: i. m.

²⁸ Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest, Lucidus, 2005, 32.

²⁹ Bleyer Jakab: A hazai németiség. *Budapesti Szemle* 169. köt. 1917. 483. sz. 428–441; Das ungarländische Deutschtum. *Deutsche Rundschau* (Berlin) 170. köt. Januar–März 1917. 350–357; Das ungarländische Deutschtum. *Karpatenpost*, 1917/Märzheft.

³⁰ Vö. Fata Márta: Bleyer Jakab nemzetiségi koncepciója és politikája (1917–1933). *Regio*, 1994/1. 175–190, 176.

hogy kettőjük közül melyiket szeretem jobban, és legfőbb vágyam mindig az volt, hogy kölcsönös szeretetben és megértésben éljenek [...]”³¹ Alig egy év múlva, 1918 tavaszán pedig így nyilatkozik: „Német írásaimban is büszkén és öntudatosan magyarnak tartom magam. Nemzetem a magyar nemzet. Hazám a magyar társadalom, a magyar kultúra, a magyar tudomány. A magyar föld levegője az egyetlen atmoszféra, melyben lélegezni és élni tudok. Nincs más nemzetem, csak a magyar. Azonban van egy német népem is. És ezt a népemet nem tagadom meg, ehhez a néphez inkább egy érzés hatalmával kötődöm, amely a származásból fakad.”³² Bleyernek a *Neue Post* hasábjain korábban is megjelent e meggyőződése, amikor – a lapban történő első fellépése gyanánt – a személyét bemutató szerkesztőségi cikkbe emelték át 1917 októberében a *Pester Lloyd*-ban közzétett gondolatait: „A magyarság számunkra is a nemzetet jelenti, melyhez mi ugyanazzal a megváltoztathatatlan hűséggel, ugyanazzal a szívből jövő vonzalommal és lelki odaadással tartozunk, mint akárcsak egy fajmagyar. A »svábság« jelenti nekünk a népünket, úgy valahogy, mint az erdélyi magyarnak az ő székelysége: ahogyan azok sem, úgy mi sem érzünk semmiféle ellentmondást nemzetünk és népünk között, és át vagyunk hatva azon sziklaszilárd meggyőződéssel, hogy miközben népünk érdekei mentén lépünk fel, azonközben nemzetünk javát is szolgáljuk.”³³

E nézeteivel Bleyer remekül illeszkedett a lap szellemiségéhez csakúgy, mint a háttérben álló körök politikai törekvéseihez, amennyiben fennen hirdette az öröklött német mivolt és a magyar lelkiség összeegyeztethetőségét és a magyarsággal való sorsközösséget, ugyanakkor kifejezetten elutasította az autonómia újabban divatos gondolatát, mert úgy vélte, az csakis szeparatizmushoz vezethet, s ily módon veszélyezteti az ország területi integritását. Márpedig „Bleyer a nemzetiségi politika terén zajló vita központi kérdésének is Magyarország integritásának szükségességét tekintette.”³⁴ Ezért is fölöttébb érdekes, hogy a *Neue Post* a hazai nemzetiségpolitika új szereplőjének „felvezetésekor” annak mely alapelveit tartotta leginkább üdvözlendőnek. Ezzel kapcsolatosan kiemelik, hogy Bleyer „határozottan és élesen tiltakozik [...] a Magyarországon belüli és azon kívüli alldeutsch irányzat követeléseivel, melyek [...] egy a magyarságtól elkülönült német értelmiség kialakítására

³¹ Idézi Schwind, Hedwig: *Jakob Bleyers Eintritt in den Kampf für das ungarländische Deutschtum. Südost-deutsche Forschungen*, 1936. 78–115, 104.

³² Huber: *Zur Frage des ungarländischen Deutschtums. NP*, 1918. április 3. 1. A lap szerkesztője vezércikkében – németül – idézi Bleyernek az MTA havilapjában – magyarul – kifejtett gondolatát [Vö. Bleyer Jakob: *A hazai németiség kérdéséhez. Megjegyzések Révai Mór A magyarság ügye a külföldön* című művéhez. *Budapesti Szemle* 173. köt. 1918. 495. sz. 470–475.

³³ *Das ungarische Deutschtum I. NP*, 1917. október 13. 3.

³⁴ Spannenberger: i. m. 34.

törekсенek. Fejtegetéseiben Bleyer nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az efféle eljárás révén a magyarság dominanciája országunkban meggyöngülne, ami nem csupán a magyarság, de a németiség számára is komoly veszedelmet jelentene. Merthogy a magyarországi németiség léte, nem kevésbé, mint a magyarságé, országunk magyar karakterétől függ. Ezért is kell nekünk, németmagyaroknak, a legkeményebb küzdelmet folytatni az alldeutsch irányzat minden olyan törekvése ellen, melyek a magyarságnak kárt okoznak, tehát az állami szükségletek ellen irányulnak.” Végül idézik Bleyer több helyütt is előadott gondolatát: „Mit kívánunk tehát mi, én és elvbarátaim, a magyarországi németiség számára? Nem akarunk semmit, de tényleg semmit, ami kárt okozna a magyar nemzetállamnak, ami a magyar szupremáciát bármilyen módon is gyöngítené.”³⁵

Valójában épp ez a visszafogottság volt az oka annak, hogy Bleyer nemzetiségpolitikai entrée-ja oly hatásosra sikeredett: habár németajkú politikustársai jórészt értetlenül álltak törekvései előtt, a magyar politikai elit részéről alapvetően nem volt elutasító a fogadtatás. A politikai élet befolyásos szereplői (köztük Tisza István gróf) elfogadták Bleyer közeledését,³⁶ mert méltányolták arra irányuló szándékát, hogy megakadályozza a sváboknak a többi radikalizálódó nemzetiséggel közös platformra kerülését, illetve magyarelles álláspontra helyezkedését. Azok számára ugyanis, akik nem eredendően értetlen vagy ellenséges módon viszonyultak Bleyer koncepciójához (mint az erdélyi szászok), világos kellett hogy legyen: nem minden hátsó szándék nélkül korbácsolta fel a tó sima víztükrét a belédobott kövel, hanem éppen ellenkezőleg, tudatosan akarta szétválasztani a hazai németiség „megbízható” és „megbízhatatlan” táborát, s tudatosan ütköztette magát a német nemzetiségi mozgalom ama szárnyával, amely láthatóan föladta magyarbarát attitűdjét. Őket is egyértelmű állásfoglalásra kényszerítette tehát a politikai tényezővé előlépett outsider szo-

³⁵ Das ungarische Deutschtum I. *NP*, 1917. október 13. 3. A cikk jelzi ugyanakkor azt is, hogy „Bleyer professzor éppoly nyíltsággal utasítja vissza politikai életünk bizonyos irányait, melyek egyoldalú és rövidlátó módon okoznak károkat a magyarországi németiségnek, mindezt anélkül, hogy akár csak a legcsekélyebb hasznát is hajtanák a magyarságnak.” Az oktatáspolitikai Apponyi nevével fémjelzett irányzatáról van szó, melynek kapcsán megjegyzik: „a falusi – különösen a katolikus vidékeken – német népiskolák túlnyomórészt magyar tannyelvűek, ami aztán azzal a következménnyel jár, hogy a német gyermekek úgy hagyják el az iskolát, hogy nem tudnak sem magyarul érdemben beszélni, sem pedig németül tisztességesen írni és olvasni.”

³⁶ A Neue Postban többször is nyomára bukkunk annak, hogy a Tisza részéről mutatózó, s alapvetően megértésről tanúskodó gesztusokat a mérsékelt német mozgalom pozitív visszajelzésként fogadta, így Bleyer maga is többször hivatkozik Tisza 1917. júniusi 25-i parlamenti megszólalására. Lásd Das ungarische Deutschtum, II. *NP*, 1917. október 14. 2 [Bleyer Pester Lloyd-beli cikke átvételének 2. része], valamint Bleyer: Ungarn und Deutschungarn, II. *NP*, 1918. május 11. 1 [a lipcsei „Illustrierte Zeitung”-ból két részletben átemelt Bleyer cikk 2. része].

batudós, amikor gyakorlatilag egy új „társadalmi szerződés”³⁷ képletes megkötését ajánlotta az államhatalom és a hazai németiség között. Ezért is lehetett (vagy lehetett volna némi empátiával) ebben a szellemben dekódolni Bleyer üzenetét és feltűnően mérsékelt hangnemét, melyet habitusától függően a történész szakma utólag „szereynységként”³⁸ vagy akár egyenest koncepcionális „visszalépésként”³⁹ interpretál.

Pedig aligha visszalépésről vagy önkéntes jogfeladásról volt szó. Bleyer a „politikai magyar nemzet” elkötelezett híveként okkal érezhette úgy, hogy a magyarság részéről a hozzá való idomulás jogosan elvárható igény, az önfenntartási ösztön eredménye. Így egyfelől „politikáját az a felismerés sugallta, hogy a német polgárság és értelmiség elmagyarosodása megállíthatatlan és visszafordíthatatlan folyamat; a németiség tehát semmit nem veszít, ha a magyarság javára lemond ezekről a rétegekről”.⁴⁰ Másfelől viszont az általa a német népi állomány fenntartójának tekintett sváb parasztság asszimilációjától a magyarságnak kellene eltekintenie, ami úgyszintén méltányolható törekvés, s egyúttal, mintegy ellentételezés gyanánt, a felkínált új társadalmi szerződés másik pólusának tekintendő. Ennek jegyében mutatott Bleyer hajlandóságot arra, hogy a németiség közép- és felsőfokú iskoláira vonatkozó hangos követelésektől elhatárolódjon, s cserébe csupán a sváb parasztság kulturális alapigényeinek kielégítésére hivatott nemzetiségi népiskolák akceptálását, elsorvasztásuk felgyorsult folyamatának megállítását kérte. Mindezzel nem látta veszélyeztetve a magyarság szupremáciáját, ugyanakkor e fontos gesztus révén a legsúlyosabb konfliktusgóc megszűnhet, megnyugtatóan garantálva a svábság patrióta és integritásvédő magatartásának fennmaradását, illetve az önrendelkezéssel kapcsolatos államellenes gondolatoktól való távolmaradását.⁴¹

E hazafias érzület erősítésére vonatkozó fáradozása újabb lépésének tekinthető a Neue Post 1918. februári számaiban – *Mi, svábok és a háború* címmel – két részletben közzétett írása: „Nagyjából kétszáz évvel ezelőtt vette kezdetét a nagy

³⁷ A közismert kifejezést ebben az értelemben használja Seewann, Gerhard: *Das Ungarndeutschtum 1918–1988*. In: Hösch, Edgar – Seewann, Gerhard (szerk.): *Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse der Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum”*. München, Oldenbourg, 1991, 299–323, 304.

³⁸ Spannenberger: i. m. 33.

³⁹ Spiegel-Schmidt, Friedrich: *Die kulturpolitische Konzeption Jakob Bleyers. Suevia Pannonica*, 1983. 4–19, 5.

⁴⁰ Vö. Bellér Béla: *A magyarországi németek rövid története*. Budapest, Magvető, 1981, 135.

⁴¹ Az iskolakérdés kapcsán lásd Bellér Béla: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. *Magyar Pedagógia*, 1974/1. 47–65 és Uő: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon a legújabb korban. *Baranyai Művelődés*, 1973/4. 11–24; valamint Tilkovszky Loránt: Német anyanyelvi oktatás a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). *Századok* 1995/6. 1251–1274.

Schwabenzug az előregedett és meggyengült Birodalomból kelet felé. Eleink kiözönlöttek Magyarországon és Ausztria keleti tartományain s Románián át mélyen Oroszország belsejébe. Oroszországban, valamint a hitszegő és becstelen Romániában a német bevándorlók kései leszármazottainak a háború kitörése óta végtelenül sokat kellett szenvedniük, s gyakran a legborzasztóbb módokon romlaniuk és pusztulniuk. És mi, németmagyarok? Mi meghatott szívvel mondunk köszönetet az isteni gondviselésnek, hogy kolonista őseinket megállította Magyarország áldott földjén, magyar nemzetünkől körülvéve. Ezeknek az ősöknek az érdeme, hogy e szörnyű világesemények közepette németségünknek nem lett osztályrésze az a megaláztatás és szerencsétlenség, ami oly sokmilliónyi embernek a földkerekségen; nekünk a megerősödés és felemelkedés jutott. Itt, a török iga alól megszabadult országban, eleink házat s gazdaságot kaptak, nem alamizsnaként, mint a koldusok, hanem egyfajta kulturmunka eszközeiként, akik a fertőzött ingoványból megteremtették a magyar Kánaánt. Így hát mi svábok arcunk verejtékével, generációk egészségének és életének árán építettünk fel egy új hazát, egy magyarországi hazát. Haza, sváb haza! – e szó édességét és bensőségességét csak az érti meg, aki a valódi, mélyen gyökerező sváb kedély »honvágának« érzületével bír.⁴²

Azóta már „valamennyi háborúk legvéresebbje révén a szülőföldből [Heimat] haza [Vaterland] lett számunkra. Ám mindez egy másik nagy gondolatot is a szívünkbe vésett, amit szintén sohasem felejtünk: a magyarság és a svábság közötti örök érdekközösség tudatát. Mindig is éreztük ennek valóságát, és sosem voltunk hűtlenek ehhez. Immáron szemmel láthatóvá és kézzel foghatóvá vált mindez.” A nagy világégés legfőbb tapasztalata a svábság számára, hogy „minden oldalról fenyegetve és elárulva, védelem és menedék számunkra csupán a magyarság körében van.”⁴³ A mi ellenségeink az ő ellenségei is, az ő barátai pedig a mi barátaink is, most és mindörökké! Csak addig maradunk fenn, amíg a magyarság is fennmarad, amíg a mi magyar nemzetünk az ország gyeplőjét stabilan a kezeiben tartja. [...] A sors véd- és dacsövetségre léptetett minket a magyarsággal, jóban-rosszban, életre-halálra. Elemi létérdeke ez sváb népünknek, s egyben feladata magyar nemzetünk szolgálatában, hivatása a nagy történelmi játszmák és ellenjátszmák sorában. Veszedelembe dönt minden olyan kéz, melyet a svábok oldaláról a magyarságra

⁴² Bleyer: *Wir Schwaben und der Krieg*, I. NP, 1918. február 13. 1.

⁴³ Hasonló gondolatok köszönnék elő a lapban megjelent más cikkeiből is, melyekben azt is bizonygatja, nem „mi” akartunk idegen területeket, nem a „mi” hibánk a háború, hanem a szomszédok mindenáron való szerzési vágya okozta. Ám ha ők győznek, elvesz majd a Bácska, a Bánát. Emlékeztet a szerbek vérengzéseire 1848/49-ben, s fölveti, hogyan fognak majd ők újra a svábokkal szemben eljárni? Kitartani tehát a magyarság mellett, nincs más választás! Vö. Bleyer: *Schwaben durchhalten!* NP, 1918. július 7. 1.

emelnek, de az olyan is, mely magyar részről teszi ugyanezt a svábság életszükségletei ellenében. Ez az a két nagyobb gondolat, alapvető igazság, melyek fájdalomtól görnyedt lelkünket vér és ínség közepette fölemelni és kiegyenesíteni hivatottak: önnön jogainknak felismerése és az állam iránti kötelezettségeink tudata. Mindezt a legkisebb és legszűkösebb paraszti kunyhóba is el kell vinni és valamennyi eljövendő nemzedék körében élővé tenni. Ettől függ magányos és elhagyatott népünk választása és gyarapodása, s egyben magyar hazánk java és ereje is. Jelszavunk tehát, mely alatt belépünk a háborús időkből a békébe, aminek mégiscsak be kell köszöntenie, így hangzik: a népiségünk átalakítása svábságunk és az építkezés magyarságunk jegyében.⁴⁴

1918 tavaszán egy újabb nagy lélegzetvételű – kétrészes – cikket szentelt Bleyer a hungarus érzületű németmagyarság és a magyarság viszonyának, s e megbonthatatlanak ábrázolt sorsközösséget a külföldi, a birodalmi német publikum számára próbálta plasztikussá tenni. Az alapvető fontosságúnak ítélt cikket, feltüntetve eredeti forrását, a lipcsei *Illustrierte Zeitung* tematikus számát,⁴⁵ a Neue Post szerkesztőse is átvette. Fejtegetéseiben Bleyer abból indul ki, hogy a magyarországi németiség tudatában van annak: korántsem jelentéktelen szerepet tölt be Németország és Magyarország kapcsolatainak alakulásában, és hogy természetes hivatása „összekötő kapocsul szolgálni” kettejük között. Mindenki számára világos, hogy „nem is juthatna tragikusabb sors osztályrészünkül, mint az, ha a közép-európai kapcsolatszerben konfliktustényezőként jelennék meg.” Siet leszögezni azt is, hogy álláspontját tekintve a legteljesebb egyetértésben áll „a németiség soraiból kinőtt magyar értelmiséggel – eltekintve persze némely alldeutsch színezetű álmodozótól és uszítótól.”⁴⁶

„Népként tekintve – írja Bleyer – mi németmagyarok németek vagyunk tehát, s e német mivoltunknak teljességgel tudatában vagyunk; ugyanakkor az államalkotó és államfenntartó nemzet tekintetében magyarok vagyunk, mégpedig oly teljesen és kizárólagosan, hogy ebből a szempontból semmiféle különbség nem létezhet közöttünk és a fajmagyarság között. E fogalmi meghatározás, illetve különbségtétel egy birodalmi német számára idegennek és megütöztetést keltőnek tűnhet, nekünk azonban mindez valami régről való és veleszületett. Sok-sok mozgalmas évszázad nevelő munkája nyomán keletkezett, amit mindenkinek – még annak is, akinek érthetetlennek tűnik – valóságként kell elfogadnia. Attól a naptól kezdve, hogy kolonista

⁴⁴ Bleyer: Wir Schwaben und der Krieg, II. NP, 1918. február 14. 1.

⁴⁵ A közismert és rendkívül népszerű németországi lap 1918. 04. 28-i számát a „Germánok és magyarok” témakörnek szentelték, s több érdekes tanulmányt tartalmaz a német–magyar viszony „múltja és jelene” kapcsán.

⁴⁶ Bleyer: Ungarn und Deutschungarn, I. NP, 1918. május 10. 1.

őseink megtelepedtek Magyarországon, mi németek a magyarságra voltunk utalva. A magyarok voltak az állam alapítói, s töretlenül ők voltak azok, akik a magyar államgondolatot megtestesítették és megélték. S hol fordult a németiség valaha is az államgondolat hordozói ellen? Még a világháborúban – melybe újra és újra bevonták a földkerekség összes németjét – sem találunk példát ilyesmire. A Habsburgok német impériuma gyakorta fenyegette a magyar államot, ám a magyarországi németiség soha nem állt az ő oldalára a magyarság ellen. Ahogyan német múltunk egésze is a magyarság részeként zajlott le, úgy a német jövő számára sincs más út. Népi, azaz fizikai létünk örök időkre a magyar nemzetállamhoz van kötve, a magyarság feltétel- és általános dominanciájához. A magyarországi németiség kilenctizede földrajzilag a hatalmas németiségtől leválasztva éli életét, s az országon belül sem képez a németiség összefüggő népcsoportot, hanem szétforgácsolódva a legkülönbözőbb nemzetiségek között, nagyrészt a perifériákon osztozik. Ha meggyöngül a magyar kéz, mely az állam egységét és történeti karakterét óvja és védelmezi, akkor minden oldalról átszakadnak a védőgátak, s mi, maroknyi német, örök időkre elsüllyedünk. A világháború naponként és óránként hozta és hozza megingathatatlan bizonyítékát ennek a megbonthatatlan érdekközösségnek magyarság és magyarországi németiség között. Nekünk azonban nincs is szükségünk erre a bizonyítékra, merthogy ezt a meggyőződést nem csupán az eszünk révén hordozzuk magunkban, hanem sok nemzedék óta a vérünkbe ivódott ez, s a legalapvetőbb rend érzületeként él odabent a szívünkben.”⁴⁷

Annak kapcsán, hogy milyen gyakorlati konzekvenciája van e magyar érzületnek, milyen feladatok, illetve lemondások hárulnak a hazai németiségre, Bleyer így nyilatkozott: „Segédkezni akarunk és kell is segédkeznünk abban, hogy minden téren megerősödjék a magyar nemzet dominanciája az államon belül, s ellentmondás nélkül készek vagyunk minden áldozatra, amit e dominancia nevében állami szükségyszerűség gyanánt megkövetelnek tőlünk. Nem akarunk tehát államot képezni az államban, s a magyarországi németiséget a magyarságtól sem politikailag, sem pedig társadalmilag vagy kulturálisan nem kívánjuk elkülöníteni: mindannak, ami a nemzeti lét magasságába emelkedik, magyarnak kell lennie, vagy azzá kell válnia.”⁴⁸

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Bleyer: Ungarn und Deutschungarn, II. NP, 1918. május 11. 1. A cikk további részében Bleyer ismerteti az oktatással kapcsolatos álláspontját, kijelentve, hogy nem kíván „a magyarságról leválasztott felsőbb szintű német iskoláztatást”, a német népiskolák ügyének rendezése azonban előfeltétele annak, „hogy a német–magyar viszony a szívekben is nyugvópontra jusson.” Ám érvelése e téren is fölöttébb előzékeny a magyar politika irányában: „Az igazság az, hogy ezen a téren, a német népiskolák kérdése kapcsán, az elmúlt két évtizedben számos hibát vétettek, kárára német népünknek, de ugyanúgy magyar nemzetünknek is; németmagyar oldalról lényegesen többet (mégpedig rövidlátóságból), mint magyar oldalról (nemzeti türelmetlenségből). E hibákat orvosolni kell,

Záró gondolataiban a hazai németiséggel kapcsolatban minden érintett felet mérsékletre int, mondván „örizkedjen attól, hogy odakint a Birodalomban uszító hangnembben avatkozzon bele ügyeinkbe, s ugyanúgy nálunk Magyarországon is kerüljék azt, hogy látván a németmagyar népünkkel való törődést, idegen kapcsolatokat szimatoljanak. Senki nem lehet németebb, magyarabb, vagy épp németmagyarabb, mint mi magunk németmagyarok!”⁴⁹

Az őszi folyamán újra lehetősége nyílik arra, hogy elhatárolódjon az államhű hazai németeket radikalizálni igyekvő nagynémet eszmeiségtől. Október elején birodalmi német újságírók látogattak Budapestre, amikor is eszmeцерét folytattak Bleyerrel a hazai németiség helyzete kapcsán, s ennek során különösen a berlini *Tägliche Rundschau* főszerkesztője, Heinrich Rippler adta jelét „kinti sűgők” (Lutz Korodi, Adam Müller-Guttenbrunn) nézetei kritikátlan interpretálásának. A *Neue Post*-ban az összejövetelről vezércikkben tájékoztató⁵⁰ Karl Geringer szerint Bleyer elmagarázta vendégeinek, „hogy mi németmagyarok magunkat a nagy német néphez tartozónak tekintjük, ám politikailag a magyar nemzet integráns alkotóelemének érezzük, s hogy mi és gyermekeink, áthatva e tudattól, nem kifelé gravitálunk”. A cikk végkövetkeztetése az, hogy szisztematikusan föl kell világosítani őket tévedésükről, valamint a Magyarország elleni agitációjuk veszélyeiről. Bleyer azonnal reagált az írásra, s megismételte tiltakozását „[...] ama kísérlet ellenében, hogy birodalmi német vagy épp német-ausztriai körök a mi belső németmagyar ügyeinkbe avatkozzanak. A külföldhöz – a német külföldre is vonatkozik ez – fűződő viszonyunkban mi németmagyarok csakis magyarok vagyunk, a magyar nemzetnek gondolatilag és érzületileg is elválaszthatatlan része, s örök érvényűen azok is maradunk.”⁵¹

Október második felében, immár a teljes összeomlás árnyékában jelent meg a lapban Bleyer valóban drámai erejű nyilatkozata, gondolatai mélységéhez illő, bő terjedelemben, ismét két egymást követő lapszámban. Az írás a „hamis próféták” káros tevékenységére szándékozott felhívni a figyelmet; az első rész Németország és Magyarország, illetve a két nép kapcsolatai vonatkozásában, azaz külpolitikai kontextusban, a második rész pedig a magyarság és a németmagyarság együttélésének alapvetően belpolitikai viszonyrendszerében. Már a biztos vereség tudatában emelte fel szavát Bleyer azon hangok ellenében, amelyek a vállvetve folytatott harcok, a történelmileg közös ellenségek s az ezer szálon át összekötő hagyományos kapcsolatok ellenére – hűséget és erkölcsi tartást félretéve – azt hirdetik, hogy ami most történik,

a lehető leggyorsabban és legalaposabban, ahogyan ezt belátták és megértették már a magyarság legjobbjai is – és nem a német agitáció következtében, hanem annak ellenére.”

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Geringer: *Wir und die Alldeutschen*. *NP*, 1918. október 09. 1.

⁵¹ Bleyer: *Brief an den Redakteur*. *NP*, 1918. október 11. 2.

az ő igazukat bizonyítja, s a felelősséget teljességgel a vesztesekre hárítják. Az ellenséges népek tengerében az egymásra utaltság érzését megszüntetnék, a két nép viszonyát megmérgeznék, s a vereség keserű napjaiban Németországot magára hagynák, ellene gyűlöletet szítanának. Pedig a német hadsereg szenvedett vereséget, nem a német nép. A hagyományos német erények révén újra eljön majd a felemelkedés. A magyar nemzet vagy a németekkel együtt fog feltámadni, vagy halálos magányban pusztul el maga is.⁵²

Az írás második része – még emocionálisabb hangnemben – viszi tovább a gyűlölet felszításának analógiáját: ahogy a magyarokat uszítják a németek elleni gyűlöletre, ugyanúgy a nem magyarokat is a magyarok ellen; az „önrendelkezési jog” és a „magyar rabiga lerázása” a prédikáló hamis próféták legdivatosabb hívószavai Magyarország nemzetiségei irányában, és mindezt „Pilatus-Wilson”⁵³ adta a szájukba”. Évszázadok egymásra utalt együttélését, történetileg rögzült kapcsolatokat kellene vajon most szétszakítani? Ez a hazai németiség részéről nemcsak hűtlenség volna, de – mint fogalmaz – „önmagunk szétmarcangolása” is. Bleyer egyértelműen deklarálja: „Németmagyar népünk élete vagy halála a magyarsághoz fűződő viszonyától függ. Pillanatnyi előnyök szerzése érdekében szövetkezhetnénk a többi nemzetiséggel, ez azonban gazemberek szövetsége volna: áruláson és gyalázatos, alávaló haszonlesésen alapulna. Körülvéve olyan népekkel, melyektől mi nyelvileg, vallásilag, kulturálisan, szokásainkat és egész lényünket tekintve alapvetően különbözünk, s akikkel a múltban semmi közösségünk nem volt és a jövőben sem lesz, nincs nekünk más barátunk, mint a magyar! Az ő ellenségei a mi ellenségeink is! [...] Hol van azonban a Német Birodalom, ahonnét egykor eleink kivándoroltak, hogy Magyarországon verejtékes munkával új otthont teremtsenek maguknak, s vérükkel új hazát vívjanak ki? Hívó szavunk aligha jut el hozzá; messze, túlontúl messze vagyunk mi ahhoz, hogy védő és oltalmazó karját kinyújtsa irányunkba! Ha nem a szeretet kapcsolna minket össze a magyarsággal, úgy önmagunk szeretetének és az önzésnek kellene ezt megtennie: velük győzünk vagy bukunk el, az ő nemzeti dominanciájuk az egyetlen biztosítéka ebben az országban a mi népi létünknek! Ahogyan

⁵² Bleyer: Von den falschen Propheten, I. *NP*, 1918. október 18. 1.

⁵³ A szellemet a palackból kiszabadító Wilsonnak az események alakulása kapcsán kezeit mosó Pilátushoz való hasonlítását Bleyer megismétli egy röviddel ezután a *Neue Post*-ban megjelent vezércikkében is. „Wilson tehát válaszolt. A világtörténelem legnagyobb képmutatója Pilátus óta! Nem ő akar fölöttünk törvényt ülni; inkább kiszolgáltat minket, minden isteni és emberi igazság ellenére, egy bűnökkel teli bandának.” Jegyzékében „Wilson az elképzelhető leglealacsonyítóbb módon kiszolgáltat minket azoknak, akik elárultak császárt, királyt, szülőházát, akiknek törvényeink szerint kötél általi halállal kéne veszniük, akiket mi hitvány gazfickókként és gonosztevőkként lelkünk mélyéből megvetettünk. Micsoda hallatlan és példátlan fondorlat!” Vö. Bleyer: *Das Vaterland in Gefahr!* *NP*, 1918. október 24. 1.

a magyarságnak a németiséghez való viszonya tekintetében is, úgy nekünk német-magyaroknak is az erkölcs parancsa egyben az önfenntartás parancsa is. Nincs választás! Megyünk együtt a magyarsággal, és senki mással! Nem vetünk sorsot a magyar szupremáciának a mi vérünkkel is öntözött köntösére;⁵⁴ aki ezt teszi közülünk, legyen árulóként megbélyegezve, s nem csupán magyar nemzete által, de németmagyar népe által is! Ez azonban nem jelenti azt, hogy németmagyar népünk java érdekében ne volnának nekünk is kívánságaink, olyan kívánságok, melyek legbensőbb meggyőződésünk szerint egyben magyar nemzetünkre nézve is áldásosak. Mi azonban szülőhazánk e sorsfordító szörnyű óráiban nem folytatunk konjunktúrapolitikát; e hallatlanul kemény próbatétel szomorú napjaiban, amikor a magyar állam körül keselyűk leselkednek, nem kívánunk se többet se kevesebbet, mint amit a magyar nemzeti büszkeség legcsillogóbb napjaiban kívántunk. Ez és nem más illik a becsületes német emberhez és ez illik a magyar hazafihoz, aminek mindig is szerttük volna ha tartanak minket, s aminek mi magunkat is tartottuk!”⁵⁵

Október utolsó hete már a nyílt kenyértörés időszaka, nem csupán a nagypolitika felgyorsult eseményei vonatkozásában, de a hazai németiség egymással kibékíthetetlen ellentétbe került két szárnya kapcsolatában, illetve ennek leképeződéseként a magyar államisághoz fűződő viszonyukban is. A letűnt korszak utolsó parlamenti ülésén, 1918. október 23-án, az erdélyi szász Rudolf Brandsch⁵⁶ az egész magyarországi németiség képviselőjében emelkedett szólásra, s a wilsoni elvekre hivatkozva közössége jogainak biztosítását követelte: egyelőre még csak a kulturális öngazgató kiépítését, nem bolygatva Magyarország állami kereteit.⁵⁷ Minthogy azonban Brandsch régóta nem csinált titkot abból, hogy a politikai magyar nemzet concep-

⁵⁴ A szóban forgó intertextualitás a buzgó katolikus svábság számára is könnyen értelmezhető analógiát kínált a jól ismert bibliai jelenetnek és szereplőinek saját korukra történő adaptálásához.

⁵⁵ Bleyer: Von den falschen Propheten, II. NP, 1918. október 19. 1. Írása fennmaradó részében Bleyer – három pontba szedve – megfogalmazza a mérsékelt irányvonalú magyarországi németek igényeit: 1. A német népiskolák helyreállítása; 2. A németmagyar nép vezetése saját soraiból kinőtt értelmiség által; 3. Kultúregyesület alapítása. Végezetül pedig, a lapnak is gesztust téve, így definiálja saját táborát: „Ez a mi programunk, mindazok programja, akik a németmagyarság vezető orgánuma, a Neue Post körül tömörülnek.”

⁵⁶ Brandsch (1880–1953) működése kapcsán lásd Kessler, Karl: *Rudolf Brandsch. Ein südbösterreichischer Volksmann*. München, Südbösterreichisches Kulturwerk, 1969; Eisenburger, Eduard: *Rudolf Brandsch. Zeit- und Lebensbild eines Siebenbürger Sachsen*. Cluj-Napoca, Dacia, 1983; Schödl, Günther: Rudolf Brandsch und die „südbösterreichische“ Minderheitenpolitik. *Südbösterreichisches Archiv*, 1976/77. 121–143.

⁵⁷ Fata Márta: Jakob Bleyers Bemühungen um die Bewahrung der ungarischen Staatsintegrität (1918–1920). In: *Geschichte, Gegenwart und Kultur der Donauschwaben. Texte aus dem Jahresprogramm 1992 der Landsmannschaft der Donauschwaben–Bundesverband*. Heft 3. Sindelfingen, 1993, 129–138, 131; valamint Bellér 1981, 136.

ciójával szembefordulva immár nem a magyarsággal való évszázados sorsközösségre kíván építeni, hanem inkább a németek összetartozására, a *német népközösség* tudatára, aligha volt szükség látnoki képességekre annak felismeréséhez, hogy a hatalmi-politikai viszonyok drasztikus megváltozása esetén ő és irányzata nem fogja a történeti államkeret integritását védelmezni.⁵⁸

Ezért is határolódott el tőle azonnal Bleyer, aki már a Neue Post másnapi számába vezércikket – Veszélyben a haza! – ír, melyben az elkülönülés helyett az összefogásra biztat: „Nemzetek nem halnak meg, ha nem akarnak meghalni! [...] S te, németmagyar népem [...], maradj hű a hazához és magyar nemzetünkhöz. Csaknem mindnyájan a pusztulás határán álltok, s mindnyájatokat veszély fenyeget: addig fogtok fennmaradni, ameddig magyar szülőhazánk fennmarad. [...] Németmagyarok, a haza veszélyben van! Zászlónk a magyar trikolor!”⁵⁹ A rákövetkező napon, ismét a címolddal, a tipográfiát tekintve is figyelemfelhívó cikkben fordul szembe Brandsch-sal, ellennyilatkozatot közölve: „Rudolf Brandsch képviselő úr a magyar parlament tegnapi ülésén a magyarországi németiség nevében tett közzé egy nyilatkozatot, melyet állítólag a németmagyar nép bizalmi emberei fogalmaztak Budapesten és Bécsben. Mi németmagyarok ünnepélyes tiltakozást jelentünk be az ellen, hogy Brandsch úr, aki erdélyi szász és egy erdélyi választókerületet képvisel, a németmagyarság képviselőjeként lépjen fel, s a nyilvánosság előtt nyomatékosan leszögezzük, hogy a legkevésebbé sem tudunk olyan bizalmi emberekről, akik megbízást nyertek volna arra, hogy Brandsch úrral Budapesten vagy akár Bécsben a mi nevünkben tanácskozzanak és határozatokat hozzanak. Ellennyilatkozat tételére érzem magamat felhatalmazva ama élénk egyetértés következtében, mellyel németmagyar értelmiségünk százai, valamint németmagyar népünk legszélesebb rétegei fogadták a németmagyar népünk érdekében már egy ideje kibontakoztatott publicisztikai tevékenységemet, illetve a saját és a barátaim által kifejtett, immár lezárásához közeledő csendes szervezőmunkát. Bizonyos, hogy vannak kívánságaink, kulturális, politikai, adminisztratív és gazdasági természetű kívánságaink, melyek megvalósítására minden törvényes eszközzel törekszünk, ám nem a magyarság ellenében, hanem vele egyetértésben, s nem a »népek önrendelkezési joga« jelszava mentén, hanem az egységes politikai magyar nemzet iránti régi, elnyomhatatlan hűség jegyében. Ennek jegyében fog hamarosan sor kerülni Budapesten egy megbeszélésre a németmagyarság vezető

⁵⁸ Az erdélyi románok (decemberi) gyulafehérvári határozatát valóban hamarosan követni fogja a szászok (januári) medgyesi döntése. A kérdés kapcsán részletesebben Roth, Harald: *Der »Deutsch-sächsische Nationalrat für Siebenbürgen« 1918/1919*. München, Südostdeutsches Kulturwerk, 1993; valamint Cziráki Zsuzsanna: *Az erdélyi szászok története. Erdélyi szász irodalomtörténet*. Kozármisleny, Imedias, 2006, 179–183, a medgyesi nyilatkozat szövege: 199–201.

⁵⁹ Bleyer: *Das Vaterland in Gefahr!* NP, 1918. október 24. 1.

férfijai között, melyre népünk összes arra hivatott képviselőjét meghívjuk. Addig is ezúton szólítunk fel valamennyi patrióta érzelmű németmagyart, hogy sürgősen jelezze csatlakozását levélben vagy táviratilag e sorok írójának címére (Budapest VIII., Mikszáth Kálmán tér 4.), vagy a »Neue Post«-nak (Budapest VI., Ó-utca 12.). Budapest, 1918. október 24. Dr. Bleier Jakab egyetemi tanár.”⁶⁰

Mindezzel azonban már egy új korszak vette kezdetét. Az összeomlással párhuzamosan a fontosabb magyarországi német településterületeken német néptanácsok alakultak, melyek az elszakadást kimondottan előkészíteni igyekvő egyéb népek (románok, szerbek) nemzeti tanácsainak tevékenységére is reagálva kényszerültek újragondolni saját törekvéseiket és a magyar államisághoz fűződő viszonyukat.⁶¹ Az egyes német néptanácsoknak kezdetben nem volt egy felsőbb – központi – összefogó szerve. Ennek megteremtésére – rögtön az őszirózsás forradalmat követően – Bleier és Brandsch egyaránt kísérletet tett. E szervezőmunka figyelemmel követése, illetve a riválisok alapvetően eltérő koncepciójú és identitás-felfogású tömörüléseinek (Német-Magyar Néptanács kontra Magyarországi Német Néptanács) korabeli megítélése tekintetében a Neue Post című napilap későbbi számai is értékes forrásnak bizonyulhatnak...

⁶⁰ Bleier: An die Deutschungarn! *NP*, 1918. október 25. 1.

⁶¹ A forradalmak korának hazai német vonatkozású történései kapcsán inkább rendkívül gazdag forrásanyaga, mintsem napjaink szemléletmódjához illeszkedő megközelítése okán ajánlható a harmincas években (a müncheni Súdost-Institut patronálásával, s annak karizmatikus munkatársa, Fritz Valjavec útmutatása alapján) készült disszertáció: Schlereth, Ludmilla: *Die politische Entwicklung des Ungarländischen Deutschtums während der Revolution 1918/19*. München, Max Schick, 1939.

LÁSZLÓ OROSZ:

THE HUNGARIAN SWABIANS' STANCE ON THE INTEGRITY OF THE HUNGARIAN STATE

JAKAB BLEYER'S STATEMENTS IN THE NEUE POST DAILY
DURING WWI

The relatively peaceful symbiosis in which Hungarians and ethnic Germans in Hungary lived for several hundred years had, by the time of the Dual Monarchy Era, begun to show cracks. And by the turn of the century, it seemed irreparably damaged. Despite the historical sense of a shared destiny with the Hungarians and the push for assimilation expressed by many people, the voices in favor of disunion and dissimilation grew louder, leading in turn to stronger feelings of ethnic identity and cohesion – feelings which, unlike among Hungary's other minority ethnic groups, had heretofore gone missing in the Germans. At the time of the last "Greater Hungary" census (1910), however, these views were far from dominant among the two million strong ethnic German community (which accounted for 1/10th of the total population). A sizable share of Hungary's quite heterogeneous German population continued to cling to the *Hungarus* identity that had developed in the Middle Ages, despite nationalistic ideological attacks against it. Even if they did not feel themselves to be Hungarian in the fullest sense, they did feel as if they belonged to Hungary, which could be interpreted as a manifestation of *állampatriotizmus* (state patriotism). The prosperity of the Dual Monarchy Era clearly helped the widely dispersed German settlements in Hungary identify with the Hungarians and a sense of "Hungarian-ness" rather than their own (German) values and common interests. This is the reason why the Germans (with a modernized *Hungarus* identity) were able to acclimate themselves to the framework of the "Hungarian political nation" in the era that followed the Austro-Hungarian Compromise of 1867.

The pro-Hungary German intellectuals who feared for the unity of the state saw a dangerous phenomenon in the *deutschnational* ("national German") sentiment; in the spread of radical, socialist / social-democratic ideas that many characterized as a destructive ideology; and in the decline of religiosity, which had, for the ethnic Germans of Hungary, been a means of passing on traditional values and identity. In response to these processes, which many considered harmful, in 1917 a daily was

founded named the *Neue Post*, which aimed to fill German souls with a positive spirit, raise patriotic fervor and act as a mouthpiece for pro-Hungarian sentiment. Maintaining loyalty towards both the integrity of the Hungarian state and the framework of dualistic coexistence was considered as the main goals of the publication by its stable of contributors. Jakab Bleyer's appearance on the scene amounted to a major win for the "dual identity" camp (those who believed that there was a narrower German *folk* identity within a broader Hungarian *national* identity). Until his death in 1933, he was the leading figure for the ethnic Germans of Hungary. A professor of German studies at the University of Budapest, Bleyer had just debuted his program on national minorities policy. Bleyer's views aligned perfectly with the spirit of the journal, just as they did with those working behind the scenes in shaping policy, in terms of loudly proclaiming the compatibility of inherited German essence and Hungarian spirituality and the commonality of their destinies, while clearly dismissing the latest trendy idea of autonomy, which he believed would lead only to separatism and threaten the integrity of the country. For the Hungarian leadership in Budapest, putting Bleyer in the forefront was reassurance that Hungarian political supremacy was accepted alongside a patriotic Swabian stance, while anti-state ideas related to self-determination remained on the periphery. Our work wishes to document Jakab Bleyer's views on maintaining the Hungarian state's integrity by presenting his ideas and thoughts as they appeared in the pages of the *Neue Post*.

LÁSZLÓ OROSZ:

ZUR FRAGE DES VERHÄLTNISSES ZWISCHEN DEN DEUTSCHEN IN UNGARN UND DER UNGARISCHEN INTEGRITÄT

ÄUSSERUNGEN JAKOB BLEYERS IN DER TAGESZEITUNG *NEUE POST*
WÄHREND DES ERSTEN WELTKRIEGES

Die grundlegend friedliche Symbiose der im historischen staatlichen Rahmen seit mehreren hundert Jahren zusammenlebenden Ungarn und Deutschen begann bereits in der Zeit des Dualismus brüchig zu werden, um die Wende des 19. und 20. Jahrhundert zerfiel sie dann endgültig. Entgegen der historischen Schicksalsgemeinschaft mit dem Ungartum und der von vielen als notwendig erachteten Assimilation wurden Stimmen der Isolation, der Dissimilation immer lauter, und damit zusammen erstarkte die Bewusstmachung der Kohäsionskraft nach dem ethnischen Prinzip, die unter den Deutschen in Ungarn im Vergleich zu allen anderen nationalen Minderheiten des Landes verspätet zum Ausdruck kam. Diese Ansichten waren jedoch unter der deutschsprachigen Bevölkerung, die nach der letzten „großungarischen“ Volkszählung (1910) zwei Millionen Menschen umfasste (ein Zehntel der Gesamtbevölkerung), bei weitem nicht allein vorherrschend. Ein beträchtlicher Teil der Deutschen in Ungarn, die infolge der historischen Entwicklung außerordentlich heterogen waren, bestand in der Tat nach wie vor auf seiner „hungarus“-Identität, die im Mittelalter entstanden war und nicht einmal von der ideologischen Strömung des Nationalismus angegriffen wurde. Sie betrachteten sich, wenn auch nicht als Ungarn, so doch als Ungarländer, was als eine spektakuläre Manifestation des staatspatriotischen Gefühls zu deuten ist. Die prosperierende Periode des Dualismus war eindeutig günstig dafür, dass die zerstreuten deutschen Siedlungsblöcke eher den Weg der Identifizierung mit dem Ungartum und dem bürgerlichen Ungarn betraten, als die Werte- und Interessengemeinschaft miteinander zu erkennen. Deshalb konnten sich die Deutschen in Ungarn (durch Modernisierung ihres Hungarus-Bewusstseins) leicht in den Rahmen der „politischen ungarischen Nation“ der Ära nach dem Ausgleich einfügen.

Die ungarnfreundlichen deutschen Denker, die um die Einheit des Staates besorgt waren, betrachteten das Aufscheinen des „deutschnationalen“ Gefühls, die Verbreit-

ung der als destruktive Ideen gebrandmarkten bürgerlich-radikalen und sozialistisch-sozialdemokratischen Gedanken sowie die Zurückdrängung der Religiosität, die das Fundament der traditionellen Moralität und der Identität des Deutschtums in Ungarn bildete, als gefährliches Phänomen. Gegen diese als schädlich beurteilten Prozesse riefen sie die Tageszeitung *Neue Post* (1917) als „Sprachrohr“ ins Leben, das die deutschen Seelen mit positiver Geistigkeit erbauen, die patriotische Begeisterung und die religiöse Inbrunst vereinen sollte. Als Hauptziel bezeichneten das Blatt und seine Mitarbeitergarde die Festigung der Loyalität zum integren ungarischen Staat und zum Rahmensystem des dualistischen Zusammenlebens. Einen großen Erfolg bedeutete die Gewinnung von Jakob Bleyer, der die „doppelte Identität“ der ungarischen Schwaben und das gemeinsame Erleben der Bindung zum engeren (deutschen) *Volkstum* und zur breiteren (ungarischen) *Nation* verkündete. Bleyer war Professor für Germanistik an der Budapester Universität – bis zu seinem Tod (1933) eine Führungsgestalt der Deutschen in Ungarn –, der in dieser Zeit mit seinem Programm die nationalitätenpolitische Arena betrat. Mit seinen Ansichten passte sich Bleyer hervorragend sowohl dem Geist der Zeitung als auch den politischen Bestrebungen der Kreise im Hintergrund an, indem er die Vereinbarkeit des vererbten deutschen Charakters und der ungarischen Mentalität sowie die Schicksalsgemeinschaft mit dem Ungartum laut verkündete, zugleich den neuerdings Mode gewordenen Gedanken der Autonomie ausgesprochen ablehnte. Er meinte nämlich, diese könne nur zum Separatismus führen, und gefährde so die territoriale Integrität des Landes. Dass Bleyers Person in den Vordergrund gerückt wurde, bedeutete auch für die Budapester Regierung eine beruhigende Garantie der Akzeptanz der politischen Suprematie des Ungartums, der Aufrechterhaltung der patriotischen, die Integrität schützenden Haltung der Schwaben beziehungsweise ihres Fernbleibens von staatsfeindlichen, mit der Selbstbestimmung verbundenen Gedanken. Unsere Quellenstudie dokumentiert die auf den Schutz der Integrität gerichtete Haltung Jakob Bleyers durch das Zusammentragen seiner in der *Neuen Post* erschienenen Gedanken.

„ZÖLD GONDOLAT” A TRIANONI MAGYARORSZÁGON: TÖRVÉNY ÉS MINISZTERI RENDELET BURGONYATÁBLÁINK MEGÓVÁSÁRÓL

„A törvényjavaslat betérjesztését indokolja az, hogy burgonyatermelésünket, vagyis a szegény emberek kenyerét, legfontosabb népeledelünket rendkívül nagy veszély fenyegeti két parazita alakjában. [...] E két parazitának egyike a burgonyarák, másika a kolorádó-bogár. (Rupert Rezső: a harmadik a Bethlen-kormány!)” – [...]”¹

ÉLŐ KÖRNYEZETÜNK TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSÁRÓL

Az egészséges környezethez való jog a harmadik generációs emberi jogok részeként a 20. század vége felé jelent meg.² Részben ezzel összefüggésben a „zöld gondolat” Magyarországon is megkezdte térhódítását különösen az ezredévfordulót követően. A gondolat terjedése a társadalomtudományokat is elérte: irodalomtörténetünkben például felértékelődött a korábban inkább ifjúsági szerzőként számon tartott Fekete István szerepe, regényeinek „természetközeli emberképe”.³ A történettudományon belül (illetve annak határán) is zászlót bontott a természettörténet,⁴ mely az élő

¹ *A nemzetgyűlés 457. ülése 1925. évi október hó 30-án, pénteken, Scitovszky Béla, Huszár Károly és Zsitvay Tibor elnökelete alatt.* Nemzetgyűlési Napló XXXV, 261–284. Az idézet: 264. Az 1922-ben összehívott nemzetgyűlésben Rupert Rezső Devecsert képviselte az ellenzéki Függetlenségi Kisgazda, Földmíves és Polgári Párt (a „Rassay-párt”) színeiben. *Parlamenti Almanach az 1922–1927. évi nemzetgyűlésre*, 74.

² Elsőként az ENSZ 1972-es stockholmi környezetvédelmi világértekezlete említette hivatalos dokumentumában az alapelvet, miszerint „Az embernek alapvető joga van a szabadsághoz, az egyenlőséghez és a megfelelő életfeltételekhez egy olyan minőségű környezetben, amely emberhez méltó és egészséges életre ad lehetőséget, ugyanakkor pedig ünnepélyes kötelezettsége, hogy e környezetet a jelen és jövő nemzedékek számára megóvja és javítsa.” Bajor Rita: *A környezethez való jog dogmatikája.* Sectio Juridica et Politica, Miskolc, Tomus XXV/1. (2007), 218–219.

³ A híres író egyébként 1941-től a Földművelésügyi Minisztériumban volt vadászati előadó, a ’40-es évek második felében azonban kommunizmusellenes nézetei miatt csaknem agyonverte az ÁVO.

⁴ Ld. Glatz Ferenc: *Természettörténet: új irány a kutatásban.* História, 2009/3. 2, 33–34. A történeti ökológiai kutatások magyarországi meghonosításában R. Várkonyi Ágnes játszott kiemelkedő

környezetünk történetét veszi górcső alá a termelési volumenekre és technikákra összpontosító „emberközpontú” gazdaságtörténettel szemben. A természettörténeti témák kutatásának fontosságára felhívjuk a figyelmet mi is, hiszen társadalmunk környezettudatosságát a történettudomány módszereivel is lehet erősíteni, másrészt egy tipikus élettudományok és történettudomány közötti határterületről van szó, ami – a mai divatos kifejezéssel élve – interdiszciplináris. Habár a mai értelemben vett „zöld gondolat” a Horthy-kori Magyarországon még nem létezett, a jelen tanulmányban mégis a korszak egy tipikus „zöldtörvényét”, annak végrehajtási rendeletét, illetve a törvényjavaslat elfogadását megelőző nemzetgyűlési vitát mutatjuk be, egy alapvetően természettörténeti téma jogi (közigazgatási) vonatkozásait ragadva meg.

A BURGONYARÁKRÓL ÉS A KOLORÁDÓBOGÁRRÓL

A burgonyarák jele, ha a gumókon különféle nagyságú és formájú dudorodások, kinövések és eltorzulások keletkeznek, majd e torzképződmények rothadni kezdenek. A földalatti részekben csak burgonyaszedéskor észlelhető, amikor a védekezés már késő. A burgonyarák előidézője ugyanis egy gomba, mely a torzképződmények rothadásakor megfertőzi a talajt, melyben még évekig életképes marad.

A betegség akkoriban nem volt hosszú ideje ismert, nagyobb mértékben Amerikában is csak az 1890–1900-as években lépett fel. Európában legelőször 1887-ben végzett nagymérvű pusztítást, ekkor azonban még Schilberszky Károly⁵ és Percival angol mikológus⁶ alapkutatásai híján nem ismerték a kórokozóját. A burgonyarák 1925-re – a magyar törvény elfogadásának időpontjára – már az Amerikai Egyesült Államokon kívül Dél-Afrikát, Nyugat-Európát, Skandináviát, Közép-Európában pedig Németországot, Csehországot és legutoljára Lengyelországot is megfertőzte. Az 1900-as években Németországban még kizárólag a nagy ipari gócpontokon, a Ruhrvidéken, a Rajna mentén és Westfáliában volt jelen, de a háború alatt már a szász-

szerepet, ld. R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Budapest, Osiris, 2000.

⁵ Schilberszky Károly (Buda, 1863. november 26. – Budapest, 1935. szeptember 10.), botanikus, növénypatológus, egyetemi tanár. 1894-től a Kertészeti Tanintézetben, 1904-től a tudományegyetemen, 1911-től a műegyetemen, 1923-tól pedig a közgazdasági karon oktatott, ő fedezte fel a burgonyarákot.

⁶ Bertie Thomas Percival Barker (1877–1961) mikológus, növénypatológus. 1912-től a Bristoli Egyetem mezőgazdasági biológia professzora, 1904 és 1943 között a Long Ashton-i Nemzeti Gyümölcs és Gyümölcsbor Intézet igazgatója. Ld. bővebben: Webster, John – Moore, David (ed.): *Brief Biographies of British Mycologists*. Stourbridge, British Mycological Society, 1996.

országi határhoz közellévő csehországi Schluckenau-i iparvidékre is áttért.⁷ 1924-ben pedig már Lengyelországban is három kerület volt megfertőzve. Magyarország területe ekkor még fertőzésmentesnek mondható, ám már 1896-ban – egyetlen esetben – a trianoni békediktátummal Csehszlovákiához került Trencsén vármegyében előfordult. A burgonyarák rohamos terjedése az egyes államok jogalkotását is lépésekre kényszerítette: 1922-ben Anglia törvénnyel,⁸ 1921-ben az Amerikai Egyesült Államok, Olaszország és Dánia, 1922-ben Argentína, 1923-ban pedig Hollandia és Luxemburg is rendelettel védekezett.

A burgonyabogárnak kolorádóbogár a másik népies neve, amely onnan ered, hogy legelőször az észak-amerikai Colorado állam Sziklás-hegységének vidékéről gyűjtötte be Thomas Say 1824-ben. A burgonyabogár őshazája azonban feltehetőleg Mexikó északi része és Új-Mexikó állam lehetett, tápnövényei pedig valószínűleg a csucor nemzetségbe tartozó szárazságkedvelő gyomnövények voltak eredetileg. E területeken nagyon magas volt a bogarak természetes pusztulása a kevés csapadék miatt, így a faj egyáltalán nem számított gyakorinak. A 19. század közepén a Sziklás-hegység mentén északabbra vándorló mexikói telepések által azonban áttért az Egyesült Államok északabbi részeire is, feltehetőleg Nebraska államban találkozott a burgonyával, amit akkor már természetek ott. Új tápnövényén kezdett rohamos szaporodásnak indulni: 1865-ben a Sziklás-hegység közelében fekvő államokban már tömeges előfordulását jelzik, 1874-ben elérte az Atlanti-óceán partjait is, 1879-ben pedig már elterjedt Észak-Amerika keleti partvidékének burgonyaültetvényein. Amerikában állítólag olyan tömegben rajzottak a bogarak, hogy akadályozták a vonatközlekedést is, mert ellepték a vasútvonalat. 1875-ben Franciaország a burgonyabehozatalt Észak-Amerikából megtiltotta. 1876-ban pedig Európa már nemzetközi egyezményrel védekezett, melyben a Monarchia is részt vett: eszerint Amerikából burgonyát nem lehetett behozni a kontinensre.

A nemzetközi fellépés azonban elkészt, a kolorádóbogár Európába ugyanebben az évben megérkezett, Liverpool kikötőjébe egy Texas államból jövő hajóval hajózott be. Első európai előfordulását 1877-ben a németországi Mühlheim közelében fekvő burgonyatáblákon regisztrálták. Akkor még – komoly erőfeszítések árán – sikeres volt a kiirtása, csakúgy, mint a tíz évvel későbbi, szintén németországi felbukkanásakor. A fertőzött burgonyatáblákat fűrészpórral hintették be, benzinnel és petróleummal locsolták le, úgy gyújtották fel. Az első járványt Angliában 1901-ben Tilbury vidékén okozta, a termőföldeket szintén felégették kiirtására. 1922-ben Franciaországban,

⁷ Jól látható tehát, hogy új mezőgazdasági kártevők megjelenésére és elszaporodására hogyan hatott a 20. század elején az iparosodás.

⁸ The Destructive Insects and Pets Order of 1922.

Bordeaux térségében szaporodott el járványszerűen, ekkor megfékezése azonban már nem volt eredményes. Valószínű, hogy a háború alatt az amerikai katonák élelmezése során hurcolták be a kártevőt a bordeauxi kikötőn keresztül. Franciaországnak majdnem háromnegyed részét árasztotta el néhány év alatt, a rajnai megszálló katonaság pedig a Rajna vidékére is behurcolta.

A burgonyabogár legfőbb veszélye abban rejlik, hogy rendkívül szapora: egyetlen áttelelt bogárnak egy nyár folyamán harmincezerre tehető az ivadéka. Ráadásul a burgonyán kívül megtámadhat más növényeket, például a paradicsomot is. Védekezni permetszerrel lehet ellene, mely azonban a burgonya árát Amerikában ekkorra már két-háromszorosára emelte fel.⁹ Így nem véletlen, hogy a burgonyaráknál említett államok rendeletei kiterjedtek a kolorádóbogár terjedésének visszaszorítására is, a magyar törvény indoklása e tekintetben Németország 1924-ben kibocsátott rendeleteit külön kiemeli.¹⁰

AZ 1925. ÉVI XLIV. TÖRVÉNYCIKK ÉS VÉGREHAJTÁSI RENDELETE

Az európai minták nyomán a burgonyarák és a kolorádóbogár elleni védekezést a Horthy-kormányzat is igen komolyan vette, annál inkább, mert Magyarország Németországból, Csehszlovákiából és Lengyelországból a vetőburgonya behozatalát nem mellőzhette. Így jelent meg a burgonyarák és a kolorádóbogár, valamint a burgonyatermesztést veszélyeztető egyéb betegségek¹¹ behurcolásának és elterjedésének megakadályozásáról szóló magyar törvény¹² 1925-ben, majd pedig annak 40.000/1926. F. M. számú végrehajtási rendelete a következő évben.¹³

⁹ Érdekességként említjük meg, hogy a szőlőt ekkor már permetezni kellett, ehhez arzénmérgeket keverték. Ld. az 1. számú jegyzetet, Neuberger Ferenc ismertetése, 265.

¹⁰ Az összeállítást a burgonyarákról és a kolorádóbogárról az *Indoklás „a burgonyarák és a kolorádó bogár, valamint a burgonyatermesztést veszélyeztető egyéb betegségek behurcolásának és elterjedésének megakadályozásáról”* szóló törvényjavaslathoz, valamint a törvényjavaslat nemzetgyűlési vitaanyaga alapján készítettük el. Az 1922. évi június 16-ára összehívott nemzetgyűlés irományai, XVI. kötet, 941. szám. Melléklet, 177–180. Ld. továbbá az 1. számú jegyzetet, Neuberger Ferenc ismertetése, 264–265. Ld. még: Jermy Tibor: *A burgonyabogár*. Budapest, Mezőgazdasági, 1955.

¹¹ Az egyéb betegségeket és kártevőket a 40.000/1926. F. M. számú rendelet sorolja fel, ezek: fertőző ragya, burgonyamoly, barna rothadás, gyűrűs betegség és baktériumok, gombák által előidézett rothadásos megbetegedések. (2. §)

¹² A továbbiakban: Tv. *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1925. évi törvénycikkek.*

¹³ A továbbiakban: Vhr. *Magyarországi Rendeletek Tára 1926.* 429–441.

A törvény egyrészt a burgonya magyarországi behozatalára, illetve az országon való átszállítására hozott szabályokat, másrészt kötelezettségeket állapított meg azok számára, akik magyar földön termesztettek burgonyát, vagy azt ipari feldolgozás, illetve forgalomba hozatal végett raktározták. A törvény a szabályok be nem tartását szigorú büntetéssel sújtotta: kihágás miatt két hónapig terjedhető elzárást, valamint hárommillió korona pénzbüntetést helyezett kilátásba.¹⁴

A behozatalra vonatkozóan a törvény két fő rendelkezést tartalmazott: a hivatalos származási bizonyítvány követelését,¹⁵ valamint az ország határán¹⁶ a hivatalos vizsgálat bevezetését. Ekkortól az országba behozott vagy az ország területén átvitelre szánt burgonyaszállítmányt az illetékes külföldi szakközegnek hivatalos származási és egészségügyi bizonyítvánnyal kellett ellátnia, amelyben a burgonya származási helyét, a vizsgálat időpontját, valamint a betegségmentességét kellett feltüntetni, továbbá azt a tényt is, hogy a termelőhely tíz kilométeres körzetében burgonyarák, húsz kilométeres körzetében pedig kolorádóbogár nincs. A bizonyítványt a származási ország nyelvén kívül még német vagy francia nyelven is meg kellett szövegezni.¹⁷

A szállítmány ellenőrzését a magyar határvámközegek bonyolították le, annak során a szabályszerű szállításról és az említett bizonyítvány meglétéről győződtek meg. Ugyanis burgonyát vasúton vagy hajón csak ömlesztett állapotban vagy zsákokban, kosarakban, illetve egyéb tartályokban volt szabad szállítani, a szállításra kizárólag még nem használt, teljesen új zsákokat vagy kosarakat lehetett felhasználni. A szállítmányt a külföldi szakintézet zárjeggyével, ólomzárral kellett ellátni, amit nyílt rakomány esetén a vasúti kocsin vagy a hajórekeszen, egyébként a burgonyát tartalmazó tartályon (zsák, láda, hordó) kellett elhelyezni. Ha a szállítmány bizonyítvány nélkül érkezett, azt a vámhivatal visszautasította saját hatáskörében.¹⁸

¹⁴ Tv. 11. § és Vhr. 20. §. A pengőt csak 1926-ban vezették be, az akkori fizetőeszköz, még az Osztrák-Magyar Monarchia idejéből származó korona elértéktelenedésével is összefüggésben van e magas összeg.

¹⁵ Vö. *Az Európai Parlament és a Tanács 952/2013/EU rendelete (2013. október 9.) az Unió Vámkódex létrehozásáról*. 61. cikk: *A származás igazolása*. Az Európai Unió Hivatalos Lapja, I. 269/1. (Letöltve: 2013. október 10.)

¹⁶ Érdekességként említjük meg, hogy a Vhr. a Magyarországra érkező burgonyaszállítmányok belépető állomásait is kijelölte, ezek a határállomások nagyjából a maiaknak felelnek meg. Ausztria esetében: Moson-Magyaróvár, Sopron, Szentgotthárd, Győr (hajóforgalom). Csehszlovákia esetében: Hidasnémeti, Szob, Sátoraljaújhely. Románia esetében: Lökösháza, Biharkeresztes, Nyírábrány. Jugoszlávia esetében: Kelebia, Gyékényes, Szeged, Barcs, Murakeresztúr, Magyarboly, Mohács (hajóforgalom).

¹⁷ Tv. 3. § és Vhr. 4. §. A származási (fertőzésmentességi) bizonyítvány kötelező tartalmi elemeit a Vhr. tovább részletezi, történeti szempontból azonban ennek különösebb jelentősége már nincs.

¹⁸ Vhr. 4. § és 7. §. Kérdés lehet, hogy a nyílt szállítás a védelmet mennyiben veszélyeztette.

Ha a határszéli vámhivatal formailag mindent rendben talált, a burgonyaszállítvány megérkezéséről távirati úton értesítette a magyar királyi növényélet- és kórtani állomást, melynek haladéktalanul meg kellett szerveznie a szállítvány helyszíni vizsgálatát.¹⁹ Ha a szakközege a fertőzésmentességet megállapította, azt a fuvarlevélben tanúsította, ha azonban a burgonyát fertőzöttnek találta, a fuvarlevélre felkerült a továbbítás tilalma. Ilyenkor a szállítvány a vámhivatal szigorú őrizete alatt maradt.²⁰ A határozat ellen az érintett a földművelésügyi miniszterhez fellebbezhetett, aki a szakvéleményt felülbírált, majd véglegesen döntött.²¹ A fertőzött szállítmányt főszabályként visszaszállították, erről a feladónak kellett gondoskodnia nyolc napon belül.²² Ha sem a feladó, sem a címzett nem intézkedett, vagy ha a szállítvány oly mértékben volt fertőzött, hogy a belépő állomáson való veszteglése is a fertőzés terjedésének veszélyével fenyegetett, a növényélet- és kórtani állomás semmisíttette meg. Erről jegyzőkönyvet kellett készíteni, melyhez még szakszerűen lezárt, hivatalos mintát is mellékelni kellett. Ezt a növényélet- és kórtani állomásnak meg kellett őriznie.²³ A földművelésügyi miniszter azonban dönthetett úgy is – ha a szállítvány csak csekélyebb mértékben volt fertőzött és a védekezés megghiúsulásától nem kellett tartani –, hogy a burgonya belföldi ipartelepre való szállítását és ott ipari célra való feldolgozását megengedi. Ilyenkor a szállítványt a magyar növényélet- és kórtani intézet ólomzárával kellett lezárni.²⁴

Csak a végrehajtási rendelet szabályozta az úgynevezett tranzitó forgalmat,²⁵ amely során a burgonya az ország területére belépett, majd azt egy másik ponton el is hagyta. A vizsgálatot ilyen esetben mellőzni lehetett, feltéve, hogy a nemzetközi fuvarlevél és a származási bizonyítvány szabályszerű volt, az ólomzár pedig sértetlen. Ha azonban a tartály sérült volt vagy az ólomzár hiányzott, le kellett folytatni a vizsgálatot. Nem maradhatott el a vizsgálat akkor sem, ha baleset történt: ekkor a legközelebbi vámhivatalt a szállítást teljesítő vállalatától értesítették.²⁶ Ha a helyszínen a növényélet- és kórtani állomás szakközege a szállítvány fertőzésmentes-

¹⁹ Tv. 4. §. A növényélet- és kórtani állomást a szállítvány Magyarországra érkezésének várható időpontjáról a feladónak is értesítenie kellett. A vizsgálat nem volt ingyenes, ld. a Vhr. 13. §-át és a 72.205/1924. F. M. rendeletet.

²⁰ Tv. 5. §.

²¹ Vhr. 9. §.

²² Tv. 5. §. Kérdés, hogy a visszaszállítás mennyiben segítette a környező államok védekezését, talán helyesebb megoldás lett volna a megsemmisítés?

²³ Vhr. 9. §.

²⁴ Uo.

²⁵ Vhr. 11. §.

²⁶ Látható, hogy mennyire „sokszereplős” a szabályozás, így fontos volt, hogy megfelelően kommunikálják.

ségéről győződött meg, gondoskodott annak átcsomagolásáról, majd azt saját ólomzárral zárta le.

Aki Magyarországon burgonyát termesztett vagy ipari feldolgozás céljára üzemben vagy forgalomba hozatal végett raktárban halmozott fel, ha burgonyarák vagy kolorádóbogár fellépését észlelte, azt a községi eljárásának (városi tanácsnak) haladéktalanul be kellett jelentenie. Az eljáróság a burgonyarák esetét a magyar királyi növényélet- és kórtani állomással, a kolorádóbogár esetét pedig a magyar királyi rovar-tani állomással távirati úton közölte,²⁷ a helyszíni vizsgálatot a két említett szervnek ezúttal is haladéktalanul meg kellett szerveznie. Amíg a szakértők a helyszínre nem érkeztek, az elsőfokú közigazgatási hatóságok ideiglenes zár alatt tartották a területet. A szakközeg a fertőzött területet a törvény értelmében zár alá helyezte, azaz onnan a fertőzött burgonyával érintkezésbe került bármilyen tárgyat, trágyát elszállítani nem lehetett, továbbá nem volt szabad az ilyen burgonyát elvetni sem. Az állomásnak az ilyen burgonyakészletet főszabályként meg kellett semmisítenie.²⁸

A törvény arról is rendelkezett, hogy bár az érintett személy a megsemmisítés miatt az államtól kártalanítást nem követelhetett, ha az intézkedés végrehajtása az illető anyagi romlásához vezetne, kérelmére a földművelésügyi miniszter segélyben részesíthette.²⁹ Továbbá a törvény értelmében a földművelésügyi miniszternek ahhoz is volt joga, hogy ha valamely külföldi államból a burgonyarák és a kolorádóbogár behurcolásának veszélye fenyegető jelleget ölt, az onnan származó burgonya behozatalát átmenetileg eltiltsa, illetve ha már belföldi fertőzés leküzdése miatt szükséges, akkor a fertőzött vidéken a burgonyatermesztést betiltsa vagy korlátozza.³⁰ A fertőzött területek nyilvántartása a növényélet- és kórtani állomásnak, illetve a rovar-tani állomásnak volt a feladata, a burgonyarákkal és kolorádóbogárral kapcsolatos ismeretek terjesztéséről pedig a földművelésügyi miniszternek kellett gondoskodnia.³¹

A TÖRVÉNYJAVASLAT NEMZETGYŰLÉSI VITÁJA

Habár a törvény kihirdetését megelőzi az elfogadása és az országgyűlési vita, mégis helyesebbnek tartottuk, hogy előbb magát a törvényt és végrehajtási rendeletét mutassuk be az Olvasónak, hogy ezen ismeretek birtokában már könnyebben értékelhesse az alábbiakat.

²⁷ A községi eljárásának mindemellett a járás főszolgabírájának is jelentést kellett tennie. (Vhr. 15. §)

²⁸ Tv. 7. §–8. § és Vhr. 16. §.

²⁹ Tv. 10. §.

³⁰ Tv. 6. §, 9. § és Vhr. 18. §.

³¹ Vhr. 19. §.

A törvényjavaslatot Mayer János³² földművelésügyi miniszter 1925. október 14-én terjesztette be,³³ melyre vonatkozóan a nemzetgyűlés Földművelésügyi és Közgazdasági Bizottságának együttes jelentése³⁴ október 27-én kelt. Az együttes bizottságnak Graeffl Jenő³⁵ volt az elnöke, előadója pedig Neuberger Ferenc³⁶. Azon túl, hogy a bizottság a javaslatot „örömmel üdvözölte” és elfogadta, illetve a nemzetgyűlésnek annak sürgős tárgyalását javasolta, néhány szövegbeli módosításon kívül még további két rendelkezés felvételét is szükségesnek tartotta. Egyrészt, hogy a déli államokból érkező újbungonya-szállítmányok³⁷ és a kísérleti célokat szolgáló, öt métermázsát meg nem haladó, valamint a postai küldemények vizsgálatának módját a földművelésügyi miniszter rendeletben szabályozza,³⁸ továbbá azt, hogy ha a törvény szerint foganatosított intézkedések az érintett fél anyagi romlását idéznék elő, a miniszter segínyt adhat. Látható, hogy a földművelésügyi miniszter feladat- és hatáskörét bővítette ki mindkét rendelkezés, illetve, hogy a kizárólag burgonyatermesztésből élő gazdák segélyezésének lehetősége a szövegben utólagos kiegészítés.

A törvényjavaslatot a nemzetgyűlés október 30-án tárgyalta meg,³⁹ ahol azt Neuberger Ferenc előadó ismertette – első mondatait a tanulmányunk mottójában idézett Rupert Rezső – a kérdés súlya iránt inkább érzéketlen mintsem szellemes – „beszólása” szakította pillanatnyi időre félbe. Az általános vita során mindössze egyetlen hozzászóló volt, e hozzászólásból és az arra adott válaszból azonban megtudjuk,

³² Mayer János (Kompolt, 1871. június 7. – Kompolt, 1955. december 23.) kiscgazda politikus, miniszter. Bethlen kormányának előbb közéleti-, majd földművelésügyi minisztere (1921. december 3-tól 1922. június 16-ig és 1924. november 15-től 1931. augusztus 24-ig), 1924. november 1-ig a Bethlen-féle Egységes Párt elnöke, Nagyatádi Szabó halála után pedig a Bethlent támogató kiscgazdacsoport vezetője.

³³ Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott nemzetgyűlés irományai. XVI. kötet, 941. szám, 173–176.

³⁴ *A nemzetgyűlés földművelésügyi és közgazdasági bizottságának együttes jelentése „a burgonyarák és kolorádóbogár, valamint a burgonyatermesztést veszélyeztető egyéb betegségek behurcolásának és elterjedésének megakadályozásáról” szóló 941. számú törvényjavaslat tárgyában.* Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott nemzetgyűlés irományai. XVI. kötet, 959. szám, 312–313.

³⁵ Az 1922-ben összehívott nemzetgyűlésben Graeffl Jenő Tiszafüredet a Keresztény-Keresztény Kiscgazda, Földműves és Polgári Párt (a kormánypárt, másnéven az Egységespárt vagy „Bethlen-párt”) színeiben képviselte. *Parlamenti Almanach az 1922–1927. évi nemzetgyűlésre*, 70.

³⁶ Az 1922-ben összehívott nemzetgyűlésben Neuberger Ferenc a Keresztény-Keresztény Kiscgazda, Földműves és Polgári Párt színeiben képviselte Csonkanezsídert. *Parlamenti Almanach az 1922–1927. évi nemzetgyűlésre*, 71.

³⁷ A végrehajtási rendeletből tudjuk meg, hogy a „déli államok” fordulat főleg Máltát, Olaszországot, Romániát és Jugoszláviát jelentette, ahonnan étkezési célra korai (új) burgonyát június hó közepéig lehetett behozni az ország területére. (Vhr. 10. §)

³⁸ A végrehajtási rendelet szerint a kizárólag kísérleti és nemesítési célokra szolgáló, öt métermázsát meg nem haladó szállítmányokat a budapesti m. kir. fővárm hivatalhoz kellett továbbítani. (Vhr. 10. §)

³⁹ Ld. a 1. számú jegyzetet. A tárgyra vonatkozóan: 264–267.

hogy annak ellenére, hogy Trianon után Magyarországon jóformán csak mezőgazdasági termőterületek maradtak, amin megtermett a burgonya, mégis szükséges volt a burgonyaimport. Termelésünk hátramaradottságát hangsúlyozta felszólalásában Szeder Ferenc,⁴⁰ jelezve, hogy Németországban 110–115 métermázsás a hektáronkénti termelési eredmény a magyar 65 métermázsással szemben. Magyarországon – nézete szerint – a termelés szakszerűtlen, így – habár a kérdés a közoktatással függ össze – a legalsóbb néprétegeknél a szakoktatás fejlesztésére⁴¹ és burgonyafajták „kitenyésztésére” a földművelésügyi miniszternek törekednie kellene. „Méltóztassék elhinni, hogy nem mindig a szakszerűség hiánya az oka” – hangzott Mayer János földművelésügyi miniszter válasza, aki rámutatott arra, hogy a hátramaradottság sokkal inkább a hazai „szeszélyes” klímára és időjárásra vezethető vissza, és utalt a folyó évben (1925) a Tiszaháton keletkezett nagy aszálykárokra, ahol a föld még a vetőmagot sem hozta vissza. Mayer válaszában találunk egy kifejezetten érdekes elemet is: megemlíti, hogy a németországi gazdák, amikor meglátják a magyar Alföldön a „szép sík humustalajt”, azt „nagy ambícióval” bérbe veszik, majd sokszor nagy csalódás éri őket. A magyar föld iránt tehát a külföldi gazdák már érdeklődtek a Horthy-korszakban is. Végül Mayer figyelmébe ajánlotta képviselőtársának, hogy Gödöllőn burgonyanemesítő telepünk van, amely „mérsékelt áron” bocsátja ki a nemesített vetőmagot a gazdák számára.⁴²

Mindazonáltal a törvényjavaslatot elfogadta Szeder Ferenc is, mint láthattuk, kritikáját – és ezt beszéde elején maga is kijelentette – nem azzal szemben fejtette ki. A nemzetgyűlés ugyanezen ülésén a részletes tárgyalás során már nem volt hozzászólás, így a következő ülésen, november 3-án, kedden – az eljárási rend szerint – a törvényjavaslatot már harmadszor olvasták és megszavazták.⁴³

⁴⁰ Az 1922-ben összehívott nemzetgyűlésben Szeder Ferenc az ellenzéki Szociáldemokrata Párt színeiben képviselte Békéscsabát. *Parlamenti Almanach az 1922–1927. évi nemzetgyűlésre*, 74.

⁴¹ Vö. a 150/2012. (VII. 6.) Kormányrendelet szerinti 34.621.01 OKJ számú „Gazda” szakképesítéssel.

⁴² Vö. ezt a tényt és a nemzetgyűlés Földművelésügyi és Közgazdasági Bizottsága által a törvénybe beiktatni kért kísérleti célokat szolgáló burgonya behozatalára vonatkozó rendelkezést.

⁴³ *A nemzetgyűlés 459. ülése 1925. évi november hó 3-án, kedden Scitovszky Béla és Zsitvay Tibor elnökölete alatt.* Nemzetgyűlési Napló XXXV, 289–310, a tárgyra vonatkozóan: 290.

ZÁRÓ GONDOLATOK

Habár a burgonyatábláinkat védő törvény a Horthy-korszak „zöldtörvényei” között nem az első,⁴⁴ megalkotásának jelentősége – különös tekintettel arra, hogy egy nemzeti tragédia után épp hogy csak eszmélő országról volt szó – kiemelkedő. A törvény ugyanis a nemzetközi trendet követte, ahhoz viszonyítva – illetve a kártevők terjedéséhez képest – nem maradt le. A földművelésügyi miniszter a veszélyt időben észlelte, és arra a törvényjavaslat benyújtásával helyesen reagált. Így a nemzetgyűlés preventív céllal szavazhatott akkor, amikor a magyar termőföld még fertőzésmentes volt. Nagyon fontos, hogy az intézkedés nem (csak) rendelet, hanem törvény formájában öltött testet, mely világosan utal arra, hogy a Bethlen-kabinet a kérdés súlyát nem becsülte le. Rupert Rezsőnek tehát nem volt igaza abban, hogy a Bethlen-kormány a hazai burgonyatermesztés parazitája lett volna. Mindazonáltal az igazsághoz hozzátartozik – mint a bevezetőben említettük: a mai értelemben vett „zöld gondolat” akkoriban még nem létezett –, hogy mind a kormányt, mind az ellenzéket elsősorban az motiválta, hogy a burgonya árának többszörösére emelkedését el tudja kerülni.

A „burgonyatörvény” vizsgálata azért is érdekes, mert a kutató akkori külkereskedelmünk egy szűkebb területére is betekintést nyerhet. Megtudjuk, hogy Magyarország – akár a termelés szakszerűtlensége, akár az éghajlati adottságai miatt – importra szorult, hogy a behozott burgonya származási helye Németország, Csehszlovákia és Lengyelország, a korai burgonyáé pedig Málta, Olaszország, Románia és Jugoszlávia volt, illetve, hogy a trianoni Magyarország területén „tranzitó” szállítás is folyt.

A második világháború éveiben azonban a hadtápellátás, majd a háborút követő élelmiszerhiány miatt már nem lehetett betartani a szigorú szabályokat. A kolorádóbogár hazai elterjedésében a repülőgépekkel való terményszállításnak volt meghatározó jelentősége. Mindazonáltal kérdés lehet, hogy ha nincs háború, Magyarországon a burgonyabogár vajon mikor jelent volna meg, hiszen a kifejlett rovar ellen, amely a szél segítségével akár napi 60 kilométer megtételére is képes, a „jogi védekezés” bizonyára csak ideig-óráig lett volna eredményes. Tény azonban, hogy Magyarországon legelőször 1947-ben, Héderváron jelzik a csíkos bogarat, és mivel kártevését itt kezdte meg hazánkban, az 1990-es évek végén bronzszobrot is állítottak számára. Mivel az egy-két év élettartalmú rovarnak természetes ellensége nincs, minden igyekezet ellenére a mai napig sem sikerült gátat vetni terjedésének.

⁴⁴ Az első ilyen törvény az 1923. évi XIX. törvénycikk volt, mely az alföldi erdő telepítéséről és a fásításokról szólt. Igen figyelemre méltó, hogy ez a lakosság faszükségletének fedezésén túl „az egészségügyi és klimatikus viszonyok megjavítása érdekében” is szólt. Vö. az egészséges környezethez való joggal, ld. a 2. számú jegyzetet.

GÁBOR HOLLÓSI:

“ENVIRONMENTAL THINKING” DURING THE TRIANON ERA IN HUNGARY

ACT AND MINISTERIAL DECREE FOR THE PRESERVATION OF HUNGARY’S POTATO FIELDS

Our study wishes to bring to the attention of the reader the importance of the research done on the living environment, the study of which has already begun in Hungary, but not in a manner that is widespread enough; thus its presence in promotional historical literature is likewise almost negligible. And so our work shall present one of the typical “green acts” of the Horthy Era, the implementing regulation and the debates in the National Assembly that preceded passage of the act, in terms of the legal (public administrative) aspects of a fundamentally natural historical theme. In addition to the onetime National Assembly logs, the act’s justification as laid out in National Assembly records has also proven to be a very useful source, from which we have been able to come to some interesting conclusions about the European infection fears of potato wart disease and the potato beetle, as well as what steps others countries took in order to fend them off at the beginning of the 1920’s. Did the Bethlen government act in a timely manner, and to what extent? Did its response conform to the earlier European trend? Was the opposition’s criticism well founded? For example, was Rezső Rupert justified in mocking Bethlen’s government as the parasites of Hungarian potato production? Or when Ferenc Szeder blamed the Minister of Agriculture for the ineptitude of domestic potato production and the insufficiency of production output? Did the question of training farmers ever come up at the beginning of the 1920’s? In addition to presenting the outline of the legal regulation, we look to answer these questions in the hopes of making a contribution to the development of an environmental consciousness in our society by using the methods of historiography. As our work shows, to walk along the interdisciplinary borderline between the life sciences and historiography is altogether interesting even for the historical researcher.

GÁBOR HOLLÓSI:

„DER GRÜNE GEDANKE ” IM UNGARN VON TRIANON

GESETZ UND MINISTERIALVERORDNUNG
ÜBER DEN SCHUTZ DER KARTOFFELFELDER

Mit diesem Beitrag wollen wir auf die Bedeutung der Erforschung der Geschichte der lebenden Umwelt aufmerksam machen, die in Ungarn zwar begonnen hat, doch nicht in einem ausreichend weitem Umfang erfolgt, daher ist ihre Präsenz auch in der populär-historischen Literatur fast völlig zu vernachlässigen. In unserer Arbeit stellen wir deshalb ein typisches „grünes Gesetz“ der Horthy-Ära beziehungsweise die Diskussion in der Nationalversammlung dar, die der Annahme des Gesetzentwurfs vorausging. Dabei wird auf die juristischen (die Verwaltung betreffenden) Bezüge des grundlegend naturhistorischen Themas eingegangen. Ein wichtiges Quellenmaterial bildete für uns – neben den zeitgenössischen Tagebüchern der Nationalversammlung – auch die in den Dokumenten der Nationalversammlung auffindbare und zum untersuchten Gesetz gefertigte Begründung, aus welcher interessante Schlussfolgerungen in Bezug auf Europas Durchseuchung Anfang der 1920er-Jahre vom Kartoffelkrebs und Kartoffelkäfer und auf Maßnahmen ausländischer Staaten gezogen werden können. War der Schutz durch die Bethlen-Regierung zeitgemäß und inwieweit folgte er dem europäischen Trend? War die Kritik der Opposition berechtigt, so etwa der Umstand, dass Rezső Rupert die Bethlen-Regierung als Parasiten des ungarischen Kartoffelanbaus beschimpfte, oder dass Ferenc Szeder den Minister für Ackerbau für den dilettantischen Kartoffelanbau in Ungarn und das Zurückbleiben im Produktionsvolumen verantwortlich machte? Tauchte Anfang der 1920er-Jahre überhaupt der Gedanke der Ausbildung zu Landwirten auf? Über die skizzenhafte Darlegung der juristischen Regulierung hinaus suchen wir Antworten auf diese Fragen, mit der nicht verheimlichten Absicht, auch mit Mitteln der Geschichtswissenschaft die Entwicklung einer umweltbewussten Mentalität in unserer Gesellschaft zu fördern, indem wir uns in dieser Studie auf einem interdisziplinären Grenzgebiet zwischen Lebenswissenschaften und der Geschichtswissenschaft bewegen, was auch für den forschenden Historiker ausgesprochen spannend ist.

BOTOS JÁNOS

A KÖZIGAZGATÁS SZEREPE A ZSIDÓTÖRVÉNYEK ÉS RENDELETEK VÉGREHAJTÁSÁBAN

(1938. MÁJUS 29. – 1945. MÁRCIUS 27.)¹

1938. május 29-én kihirdették az 1938. évi XV. törvénycikket a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról, közismertebb nevén az első zsidótörvényt, amelyet 1942. szeptember 6-ig, a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól rendelkező 1942. évi XV. törvénycikk hatályba lépéséig még további húsz törvény követett. Emellett 1938. május 29. és 1945. március 27. között közreadtak 367 miniszterelnöki, miniszteri rendeletet, amelyek a törvénycikkek végrehajtását szabályozták, a zsidóság állampolgári jogait, társadalmi, gazdasági szerepvállalását és ennek részeként létfeltételeiket korlátozták, visszaszorították, majd az ország német megszállását követően teljes jogfosztásukat, deportálásukat, egyéni és közösségi vagyonuknak az elvételét rögzítették. A törvények és a jogszabályok végrehajtása nemcsak a központi államigazgatásra rótt feladatokat, hanem az alsóbb szintű közigazgatási szervezetekre, az önkormányzatokra, és a falusi jegyzőig bezárólag a közigazgatási, és az önkormányzati hivatalok munkatársaira egyaránt. Az a több mint tízezer önkormányzati és egyéb jogszabály, amely a zsidóságot érintően napvilágot látott szintén a közigazgatás, az önkormányzatok széles körének az érintettségét bizonyította.² A vármegyei, a városi, és a községi közigazgatás tagjaira háruló

¹ Készült a Holokauszt Emlékközpont, Budapest Főváros Levéltára és a Veritas Történetkutató Intézet 2015. június 29-én *Holokauszt és a magyar közigazgatás* című konferenciáján elhangzott előadás alapján.

² A kérdéskör részleteit ld.: *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945*. Összeáll.: Vértés Róbert. Budapest, Polgár Kiadó, 1997.; Ságvári Ágnes: *Tanulmányok a magyarországi holokauszt történetéből*. Budapest, Napvilág, 2002. 24.; Karsai László: *A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek 1920-1944*. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk.: Molnár Judit. Budapest, Balassi, 2005. 140–163. A zsidótörvények és rendeletek vármegyei, önkormányzati végrehajtásáról gazdag forrásanyagot tett közzé a Magyar Auschwitz Alapítvány 1994-ben a megyei levéltárak gyűjteményeiből publikált kiadvány sorozatában, valamint a Magyar Országos Levéltár dokumentumkötetei: *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez* című sorozat. Budapest, 1994. *Emlékezz! Válogatott levéltári források a magyarországi zsidóságról*

sokirányú és széleskörű adminisztrációról ad hiteles, dokumentált képet a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára 185 filmtekercse, amely összefoglalta a zsidósággal kapcsolatos közigazgatási eljárásokra vonatkozó országos és helyi iratokat.³

Az említett jogszabályok egyes elemei azonban nem azonos súllyal bírtak. Voltak közöttük olyanok, amelyek végrehajtása – mint a zsidótörvények – alapvetően határozták meg a hatályuk alá sorolt magyar állampolgárok életét, míg a rendeletek egy része vagy a végrehajtásra vonatkozó határidő meghosszabbítását tartalmazta vagy módosította, pontosította azok értelmezését, esetleg csupán a végrehajtás apróbb részleteit szabályozta.

A zsidótörvények és rendelkezések 1938-ban 425–426 ezer magyar állampolgárra terjedtek ki. A terület visszacsatolásokkal megnövekedett Magyarországon az 1941-es népszámlálás adatai alapján 786–787 ezren számítottak zsidó vallásúnak, származásúnak. A zsidóság lélekszáma demográfiai és más okok következtében a német megszállás időszakára 748–750 ezerre csökkent. A magyarországi zsidóság a harmincas évtized végén, a negyvenes évtized elején meghatározó szerepet töltött be a gazdaságban tulajdonosként és munkavállalóként egyaránt. *Lakossági számarányát messze meghaladó súllyal volt jelen az iparban, a kis- és a nagykereskedelemben, valamint a pénzügyi szektorban, míg a mezőgazdaságban az átlagnál kevesebb zsidó rendelkezett bérlettel, befektetéssel, tulajdonnal, a közigazgatásban és a közszolgáltatásban kinevezéssel.*⁴

AZ „ÖRSÉGVÁLTÁS”

A közigazgatásra, az önkormányzatokra háruló sokoldalú feladatokat összefoglalva az állapítható meg, hogy az 1938. évi XV. törvénycikk alapján a sajtó-, a színművészeti és a filmművészeti, az ügyvédi, a mérnöki és az orvosi kamara tagjainak legfeljebb 20%-a lehetett zsidó (kamarai tagság hiányában a munkavállalás nem volt lehetséges). Azoknál a vállalatoknál (ideértve minden típusú vállalatot, vállalkozást, kereskedelmi egységet, és más gazdasági tevékenységet), amelyeknél a tisztviselői,

üldöztetésének történetéhez 1938–1945. A köt. összeáll. részt vettek: Katona Csaba, Ólmosi Zoltán, Oross András, Soós László, P. Szigetváry Éva, Szabó Dóra, Varga Katalin. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2004. *Mérlegen az ember. Ismeretlen források a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából a magyarországi holokauszt történetéből.* A bevez. tanulmányt írta, a dokumentumválogatást összeáll. és a kötetet gondozta: Kovács Tamás. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2014.

³ Lásd.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) X. szekció I. sorozat.

⁴ V. ö.: Botos János: *A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa 1938–1949.* Budapest, Veritas–Magyar Napló, 2015. 9–21.

kereskedősegédi és egyéb értelmiségi munkakörben foglalkoztatottak száma meghaladta a 10 főt, az ilyen munkakört betöltő zsidók száma és a részükre kifizetett bér nem haladhatta meg az összes értelmiségi alkalmazott számának – és a számukra kifizetett bérnek – a 20%-át. Az arányszámot 1943. június 30-ig kellett elérni. Azoknál a cégeknél, ahol az értelmiségi munkakörben foglalkoztatottak száma 10 főnél kevesebb volt, ott a törvény az 1938. március 1-jén fennálló zsidó és nem zsidó arányszám zsidókra kedvező megváltoztatásának a tilalmát írta elő. A törvény-cikk gazdasági vonatkozású rendelkezéseinek a végrehajtásáról intézkedtek első-sorban a 4100/1938. M. E., a 4350/1938. M. E., a 150/1939. M. E., a 340/1939. B. M., és a 23.800/1939. I. M. számú rendeletek, amelyek részletes szabályozást tartalmaztak arról, hogy az előírt arányszámok betartását milyen módon szükséges megteremteni.⁵

Az 1939. évi IV. törvénycikk⁶ értelmében zsidó nem alkalmazható állami és közintézményben, a törvényhatóságoknál és a községeknél, nem lehet közjegyző, hites tolmács, bírósági vagy más hivatalos szakértő, becsüs, közjegyző-helyettes, szabaddalmi ügyvivő, lapkiadó és újságszerkesztő. Zsidónak számító személyek a sajtó-, az ügyvédi, az orvosi, a mérnöki és a színház- és filmművészeti kamara tagjai sorába legfeljebb 6%-os részarányig vehetők fel. Zsidók nem vezethettek színházat és mozit, színházi előadások megtartására hatósági engedélyt nem kaphattak. Nem juthattak hozzá állami egyedárusághoz, és hatósági engedélytől függő jogosítványhoz, a korábban kiadott ilyen engedélyeket 5 éven belül vissza kellett vonni. A közszállításokból fokozatosan kiszorították a zsidókat, iparigazolványt, iparendedélyt legfeljebb 6%-os arányszámig kaphattak, a magánvállalatoknál értelmiségi, tisztviselői munkakörben csupán 12%-os arányban alkalmazhatták őket. Az előírt arányszámokat 1942. december 31-ig kellett elérni. Már ennek a törvénycikknek a 16. paragrafusa lehetővé tette, hogy a zsidó tulajdonost kötelezni lehessen arra, hogy mezőgazdasági ingatlanát átengedje kishaszonbérletek kialakításra vagy keresztény tulajdonba adásra.⁷

Az 1942. szeptember 6-án kihirdetett 1942. évi XV. törvénycikk⁸ a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól rendelkezve kimondta, hogy mező- és erdőgazdasági ingatlant, községekben egyéb ingatlant nem szerezhettek, a birtokukban lévő ingatlanokat és tartozékaikat korlátozott mértékű, szabadon fel nem használható térítés

⁵ *Magyarországi zsidótörvények*, i. m. 19–32. *Magyarországi Rendeletek Tára 1938*. Budapest, 1939. II. köt. 845., 872–930. Uo. 1939. Budapest, 1940. I. köt. 2., 986–988., 1071–1075.

⁶ Ladányi Andor: A második zsidótörvény. *Századok*, 2013/6. 1423–1459.

⁷ *Magyarországi zsidótörvények*, i. m. 44–66. A 16. paragrafus: 57.

⁸ U. o. 176–200.

ellenében kötelesek átengedni.⁹ Hasonlóképpen korlátozó módon az 1942. évi IX. törvénycikk, amely az első világháborús hadikölcsönök rendezéséről szolt, 9. paragrafusában kimondta, hogy zsidónak számító személyeknek csak 5000 pengőig fizethető vissza a kötvényekhez kapcsolódó térítés.¹⁰

A három törvénycikk végrehajtásával kapcsolatosan közreadott jogszabályok elrendelték a zsidó birtokok átruházási tilalmát, és megtiltották számukra a gazdasági tevékenységgel összefüggő új engedélyek kiadását. Az 1939. évi IV. törvénycikk alapján a hatálybalépéstől – 1939. május 5. – számított 5 év alatt a korábban zsidóknak kiadott gazdasági tevékenységre vonatkozó engedélyek érvénytelenné váltak, kivéve a dohányeladási, a városokban és a községekben az italmérési, italárusítási engedélyeket, amelyeket 1941. május 5-ig, továbbá a közfogyasztás céljára szolgáló áruk bizományosi értékesítésének jogát, amelyet 1942. december 31-ig kellett visszavonni. A zsidók számára kiadott iparengedélyek 1943. január 1-vel érvényüket veszítették. A kiadott engedélyek visszavonására érvényes 5 éves határidő – 1944. május 5. – többek között kiterjedt a Budapestre és a törvényhatósági jogú városokra érvényes italmérési, italárusítási, továbbá országosan a szeszegyedárusági, a cukorgyár létesítésére és üzemeltetésére, a benzin, a gyufa, a tűzkő értékesítésére, az étolaj palackozására, a közhasznú gépjármű vállalat üzemeltetésére, a lőfegyver tartására, az idegenvezetői és a gépjárművezetői igazolványra, a nyilvános zenélésre, a hajózási engedélyre, a mozi üzemvezetői és gépkezelői munkakörre és számos más tevékenységre és foglalkozásra, lényegében a gazdaság minden területére.

A törvények, a miniszterelnöki, és miniszteri rendeletek megfogalmazása, a jogszabályalkotás az adott központi államigazgatási szervezet törvényelőkészítéssel foglalkozó apparátusára hárult, hasonlóképpen a helyi rendelkezéseket illetően a vármegyei és a települési szintű közigazgatási, önkormányzati szervezet megfelelő ügyosztályára. A döntés politikai felelőssége és annak következményei azonban nem

⁹ A három törvénycikk végrehajtásáról rendelkező fontosabb jogszabályok: 340/1939. B. M., 23.800/1939. I. M., 7.300/1939. M. E., 7.720/1939. M. E., 120.227/1939. É. M. K., 12.040/1939. T. M., 2.455/1939. P. M., 43.239/1939. K. K. M., 2.600/1939. P. M., 133.500/1939. P. M., 148.600/1939. P. M., 43.300/1939. I. M., 75.133/1939. K. K. M., 9.460/1939. M. E., 10.550/1939. M. E., 347.347/1939. B. M., 11.610/1939. M. E., 12.040/1939. T. M., 8.360/1939. M. E., 9.140/1939. M. E., 12.950/1940. K. K. M., 1.172/1940. V. K. M., 3.350/1940. M. E., 3.800/1940. Ip. M., 4.990/1940. M. E., 219.000/1940. K. K. M., 5760/1940. M. E., 7.330/1940. M. E., 100.502/1940. K. K. M., 1.940/1941. M. E., 2.200/1941. M. E., 34.027/1941. K. K. M., 6.090/1941. M. E., 8.550/1941. M. E., 150/1942. M. E., 1.460/1942. M. E., 2.630/1942. M. E., 1.750/1942. M. E., 210.000/1942. F. M., 5.300/1942. M. E., 6.010/1942. M. E., 550.000/1942. F. M., 557.000/1942. F. M., 1.160/1942. M. E., 3.530/1942. M. E., 4.410/1942. M. E., 140/1943. M. E., 2.890/1943. M. E., 3.600/1943. M. E., 4.070/1943. M. E. Ld.: *Magyarországi Rendeletek Tára 1939–1943*. Budapest. 1940–1944.

¹⁰ *Magyar Törvénytár. 1942. évi törvénycikkek*. Jegyzetekkel ellátta dr. Degré Miklós és dr. Várady-Brenner Alajos. Budapest, Franklin-Társulat, 1943. 43–49. A 9. paragrafus: 48.

az államigazgatási, önkormányzati apparátus tagjaira, hanem a törvényhozásra, a ki-nevezett vagy választott vezetőkre hárultak. *Ezért nem lehet a miniszterelnöktől, a miniszterektől, a főispánoktól kezdve a beosztott tisztviselőkön keresztül a hivatal-szolgáig a közigazgatás minden egyes szereplőjét azonos mértékben felelőssé tenni a zsidóságot sújtó jogszabályok megalkotásáért, és azok végrehajtásáért.* Természe-tesen számos esetet lehet felsorolni annak igazolására, hogy az államapparátus és az önkormányzatok a törvények és a rendeletek érvényesítése során önkényesen értel-mezték annak előírásait, mégis összességében a jogalkalmazó hivatalok és a tisztvi-selők túlnyomó, döntő többsége esküjéhez híven a jogszabályok alkalmazása során nem lépte túl a törvénytábla kereteket.

A törvények és a különböző szintű rendeletek, jogszabályok további részletes tar-talmi ismertetése, végrehajtásuk folyamatának bemutatása messze túlhaladja a ren-delkezésre álló időbeli és területi keretet, ezért ezúttal példaként csupán néhány olyan fontosabb területre utalunk, amelyek jelentékeny feladatokat róttak az állam-igazgatás különböző szintjeire, illetve az önkormányzatokra. A példák sorában egy-aránt megtalálhatók azok, amelyekben a közigazgatás különböző szintű szervezetei a jogszabályok által meghatározott keretek között végrehajtották igazgatási területü-kön az előírásokat, és olyanok is, amikor jogszerűen felléptek, intézkedtek a törvény-szabta feltételeket túllépő kezdeményezésekkel, intézkedésekkel szemben.

Az első zsidótörvény előírásai életbe lépésüktől kezdve elsősorban az anyaköny-vek kezelőire róttak hatalmas feladatot, a nem zsidó származás igazolásához szüksé-ges okiratok, a zsidó származásúakra hátrányos jogkövetkezményektől való mente-sítésekhez szükséges okmányok kiállításával. Az állampolgárok széles rétegei voltak kénytelenek családfakutatást végezni a nagyszülőkig visszamenően, illetve az állam-polgári jogok vonatkozásában gyakorta az 1800-as évek első harmadáig felkutatni, igazolni felmenőik születési, vallási adatait. Mivel a zsidóságot hátrányosan érintő törvények egyre szigorúbban határozták meg a származási és a vallási feltételeket, újra szabályozták a jogszabályok hatálya alóli mentesítésekre jogosultak körét,¹¹ az anyakönyvi iratok beszerzésére gyakorta ismételt szükség volt.

A zsidó származásúak, vallásúak országgyűlési és önkormányzati választójogát 1939 és 1941 között öt törvénycikk – az 1939. évi IV., XVIII. és XIX., az 1940. évi

¹¹ A mentesítésekkel kapcsolatos két alapvető jogszabály az 1938. évi XV. törvénycikk 4. és 8. pa-rafusa, és az 1939. évi IV. törvénycikk 2. paragrafusa. Az ország német megszállását követően a mentesítettek köréről rendelkezett az 1600/1944. M. E. számú rendelet 14. paragrafus (2) bekez-dése, az 1530/1944. M. E., az 1730/1944. M. E., a 3040/1944. M. E., a 3670/1944. M. E., a 3780/1944. M. E., és a 3790/1944. M. E. számú rendeletek. Ld.: *A magyarországi zsidótörvények*, i. m. 25., 29., 46., 291., 293–296. *Magyarországi Rendeletek Tára 1944*. Budapest, 1944. I. köt. 464–465. II. köt. 1632–1633. *Belügyi Közlöny*, 1944. október 29.

XXXI. és az 1941. évi XIX. – korlátozta,¹² amelyek végrehajtásával megvonták tőlük azt az alapvető állampolgári jogot, hogy szavazhassanak a képviselőházi, valamint az önkormányzati választásokon, megőrizték részvételüket a választott testületekben. Ez érintette a legtöbb adófizető zsidókat, akik virilistaként¹³ vettek részt a testületi munkában, és a választott önkormányzati tagokat, ha nem tudták igazolni nem zsidó voltukat vagy mentességüket. Az előírások érvényesítése egyes városokban a zsidóság teljes kizorítását eredményezte a helyi közigazgatás képviselő testületeiből, más településeken viszont többen megőrizhették választott tagságukat.¹⁴ A zsidóság választójogának korlátozásával kapcsolatosan a közigazgatás helyi szerveire hatalmas feladatot rótt az, hogy a zsidónak számító állampolgárok esetében nekik kellett igazolniuk, hogy szüleik, illetve nagyszüleik Magyarországon születtek. Ez azt jelentette, hogy például a törvényhatósági bizottsági és a községi képviselőtestületi választójoghoz kapcsolódóan a törvényhatósági jogú városokban 91 077, Budapesten 75 453, a megyei városokban 20 315 választópolgár esetében kellett kigyűjteni a születési anyakönyvi adatokat, és annak alapján kiadni az igazolásokat.¹⁵

Az első és a második zsidótörvény¹⁶ rendelkezései alapján a zsidóság gazdasági súlyának a visszaszorítása érdekében kibontakozott az „őrségváltás”, a zsidónak számító személyek által betöltött állások „felszabadítása”, azok keresztény származásúak részére történő átadása. Ebben a folyamatban meghatározó irányító, ellenőrző szerepet töltött be a miniszterelnökség keretében működő értelmiségi munkanélküliség ügyeinek a kormánybiztosa és hivatala, valamint a helyi közigazgatási szervezet egyaránt. Az „őrségváltás” nyomán 1942. december 31-ig 91 468 állást „szabadítottak fel” és ezzel 221 869 zsidó munkavállaló és családtagja – a kor zsidóságának több mint negyede – veszítette el megélhetése lételapját.

A zsidóság gazdasági visszaszorítása részeként – a kereskedelmi és az iparkamarák, továbbá az önkormányzatok közbejöttével – 1943. január 1-ig 65 113 zsidó kereskedő és 47 948 zsidó iparos működési engedélyét vonták vissza. Azokat a hivatalnokokat, akik látva az intézkedések negatív következményeit, és a lakosság ellátásában jelentkező gondokat, azt szóvá tették, feletteseik leintették, megfenyeget-

¹² *A magyarországi zsidótörvények*, i. m. 44–66., 141–143., 153–155. *Magyar Törvénytár. 1939. évi törvények*. Jegyzetekkel ellátta dr. Degré Miklós és dr. Várady-Brenner Alajos. Budapest, Franklin-Társulat, 1940. 209–214.

¹³ A virilista valamely közigazgatási egységben a legtöbb adót fizető polgárok egyike, aki ennek révén az adott település képviselőtestülete, illetve törvényhatósági bizottsági tagja volt.

¹⁴ V. ö. Karsai László: i. m. 156–160.

¹⁵ Ladányi Andor: i. m. 1454–1455.

¹⁶ 1938. évi XV. és 1939. évi IV. törvények. Ld.: *Magyarországi zsidótörvények*, i. m. 19–32., 44–66.

ték.¹⁷ Elsősorban a helyi közigazgatási szervezetekre hárult az a feladat is, hogy a visszavont működési engedélyeket – amelyek nemcsak a kis- és nagykereskedelmi üzleteket, műhelyeket, hanem például a malmokat, a kisebb-nagyobb ipari létesítményeket is érintették – olyanok helyzetbe hozásával pótolják, akikre vallásuk, származásuk révén nem vonatkoztak a zsidóság gazdasági tevékenységét korlátozó rendelkezések. A gazdaság működése, a hadsereg szükségleteinek kielégítése, és a lakosság ellátása egyaránt azt igényelte, hogy a zsidóságtól elvont gazdasági tért mielőbb erre alkalmas keresztényekkel betöltsék.

Az „őrségváltás” másik fontos területe a mező- és erdőgazdasági ingatlanok, bérlemények „keresztényesítése” volt. A zsidó tulajdonosoknak a 8360/1939. M. E. számú rendelet¹⁸ alapján mező- és erdőgazdasági ingatlanaikat illetően bejelentési kötelezettséget írtak elő, amelyet, ha nem teljesítettek az önkormányzatoknak kellett pótolniuk, továbbá a település összesített adatait a Földművelésügyi Minisztérium részére megküldeniük. Egyúttal a telekkönyvi lapokon megjelölték, ha az ingatlan tulajdonosa zsidónak számított. A beküldött adatok összegezése azt mutatta, hogy a trianoni Magyarország területén 28 624 zsidó tulajdonú birtokot regisztráltak 460 261 kat. hold területtel. A visszacsatolt területeken lévő birtokokkal együtt a zsidó tulajdonú mezőgazdasági birtokok nagysága 651 ezer kat. holdra rúgott, míg az erdőgazdaságok esetében a bérletekkel együtt elérte a félmillió kat. holdat. Az összeírt mezőgazdasági ingatlanokat – beleértve a földterülethez tartozó épületeket – átengedésre kötelező véghatározattal adták keresztények kezébe. A véghatározatokat át kellett vezetni a telekkönyvekben is.

A zsidó tulajdonú mező- és erdőgazdasági ingatlanok közül véghatározat végrehajtása útján 1942. február végéig 4993 zsidónak számító birtokos 435 ezer kat. holdat kitevő mezőgazdasági földterületére adtak ki átengedésre kötelező határozatot. Ennek a folyamatnak a további folytatása során 1943 végéig összesen 537 ezer kat. hold mezőgazdasági, és 214 ezer kat. hold erdőgazdasági terület jutott új, keresztény tulajdonosok kezébe.¹⁹

¹⁷ Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Második kiadás. h. n., é. n. 57. *A második világháború alatt sérelmet szenvedett zsidó származású állampolgárok kárpótlásának folyamata Magyarországon*. Írta és szerk.: dr. Botos János, Csató Mihály, Prof. dr. Haraszti György, Huhák Heléna. Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2011. 25–26. Emlékezz! I. m. 31–34.

¹⁸ *Magyarországi Rendeletek Tára 1939*. Budapest, 1940. II. köt. 1372–1377.

¹⁹ MNL OL K 184 5211., 8671–8676. csomó. A folyamat részletes leírását lásd.: Hegedűs István: *Őrségváltás*. [Budapest. 1942.] 297–336.; Csősz László: *Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása*. In: *A holokaust Magyarországon*, i. m. 176–192.; Ladányi Andor: i. m. 1456.

A zsidóság gazdasági „térfoglalásának” visszaszorítására, az „örségváltásra” vonatkozó rendelkezés végrehajtása az 1938. május 29. és 1944. március 18. közötti időben jelentős feladatokat rótt a közigazgatásra, az önkormányzatokra. *A jogszabályok végrehajtása során a közigazgatás, az önkormányzatok tisztviselői nem alkalmaztak fizikai kényszert, és nem fenyegettek annak használatával. Emellett a zsidótörvények és rendeletek végrehajtása – a zsidósággal szembeni gazdasági numerus clausus érvényesítése – nem jelentette a vagyontárgyaik ellentételezés nélküli elvételét.*

A központi államigazgatás, a közigazgatás és az önkormányzatok – saját hatáskörüknek megfelelően – felléptek azokkal a törekvésekkel szemben, amelyek a zsidótörvények és rendeletek intézkedéseit a jogszabályokban rögzített kereteken túl is érvényesíteni törekedtek vagy kompetenciájukat túllépve önkényesen sújtották hátrányos jogkövetkezményekkel a zsidó vallásúakat, származásúakat. Ebben a szelvényben léptek fel a vármegyei közgyűlések például azzal a törekvással szemben, amelyet a Társadalmi Egyesületek Szövetsége 1940. szeptember 27-ei igazgatósági ülésén kezdeményezett, hogy az ortodox zsidóság hajviselete jellegzetességének, a pájésznek – vagy, ahogy a dokumentumok egykoron nevezték: zsidófűrt – a viselését megtiltsák, a levágását elrendeljék. Javaslatuk megvalósítása érdekében a Társadalmi Egyesületek Szövetsége kezdeményezéssel élt a miniszterelnök, a belügyminiszter és a törvényhatóság felé. Az 1895. évi XLIII. törvénycikk, amely rögzítette a szabad vallásgyakorlást, 1. paragrafusának²⁰ – amelynek értelmében senkit nem lehetett korlátozni vallási meggyőződése gyakorlásában – ellentmondó kezdeményezést a vármegyei közgyűlések megtárgyalták, és különböző megfogalmazásban, indokokkal elutasították. Így például Zemplén vármegye törvényhatósági bizottsága 1940. december 18-ai közgyűlése kimondta, hogy „[...] nem tartottuk célravezetőnek a zsidófűrt (köznnyelven: pájész) általános eltiltása iránt intézkedni.”²¹

Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter a hatályos jogszabályok önkényes értelmezése miatt több alkalommal szembekerült mások mellett például Endre Lászlóval, Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye alispánjával. Endre László 1941 májusában alispáni rendelettel megtiltotta a nem helyben lakó zsidók számára, hogy a vármegyei fürdőt látogassák. A döntést Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter néhány hét múlva hatályon kívül helyezte.

Hasonló konfliktus forrása lett az 1941. október 25-én kibocsátott alispáni rendelet is, amely az élelmiszerhiányra hivatkozva és a zsidókat élelmiszer felhalmozással

²⁰ *Magyar Törvénytár. 1894–1895. évi törvénycikkek.* Budapest, Franklin-Társulat, 1897. 305–306. A teljes törvény szövege 305–316.

²¹ *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Borsod–Abauj–Zemplén megyei levéltárból.* Vál., összeáll. és a bevez. írta Dobrossy István. Budapest. 1994. I. füzet 19–23., II. füzet. 18–19.

vádolva kizárta őket a serteshús, a serteshúskészítmények, és a sertésszír ellátásból. Endre László intézkedése más önkormányzatokat is hasonló lépésre sarkallt, így például a gyulai közellátási hivatal is megtagadta zsidók részére zsírjegy kiadását. Az alispáni rendelet panaszos levél kíséretében eljutott a Belügyminisztériumba, és 1942. szeptember 3-án Keresztes-Fischer Ferenc utasította Endre Lászlót, hogy a „törvényellenes rendelkezését haladéktalanul vonja vissza”. A következő évben a belügyi tárca irányítója kezdeményezésére fegyelmi vizsgálat folyt az alispán ellen az 1939. évi IV. törvénycikk végrehajtásáról rendelkező 7720/1939. M. E. számú rendelet 64. paragrafusa alapján igényelhető tanúsítványok – amelyekkel a nem zsidó származást, vallást igazolták – kiadása körüli visszaélések miatt.²²

A NÉMET MEGSZÁLLÁS KÖVETKEZMÉNYEI

Teljesen új helyzetet teremtett 1944. március 19-én az ország német megszállása.²³ A megszálló csapatokkal együtt érkező német biztonsági és rendőri egységek előre elkészített listák alapján azonnal megkezdtek a náci eszmékkel nem rokonszenvező, továbbá angolszász orientációjú politikusok és polgárok letartóztatását. Erre a sorsra jutott az államigazgatás, a közigazgatás jó néhány vezetője, tisztviselője, köztük Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter is. Edmund Veessenmayer német követ, a Harmadik Birodalom teljhatalmú megbízottja nemcsak a megalakuló kollaboráns Sztójay-kormány összetételét és tevékenységét befolyásolta hatékonyan, hanem erőteljesen kezdeményezte, ösztönözte a közigazgatás, és az önkormányzatok vezetésének, apparátusának személyi átalakítását is. A személycserék a minisztériumoktól fokozatosan haladtak lefelé a helyi önkormányzatokig.

A német megszállás ellen többen tiltakoztak különféle formában. A szabadlábon lévő magyar politikusok közül írásban egyedül Hóman Bálint fordult szembe a német megszállással,²⁴ de hozzá hasonlóan jelentőssé vált Homonnay Tivadar, Budapest Székesfőváros főpolgármestere 1944. március 23-ai demonstratív lemondása is. A német megszállással, a kollaboráns kormány tevékenységével való szembefordulás okán vált meg tisztségétől többek között báró Jósika János, Szilágy vármegye

²² *Magyarországi zsidótörvények*, i. m.138. Emlékezz! I. m. 59–60., 67–68. *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei levéltárból.* A dok. vál., a bevez. és az Endre László portrévázlatot írta Botos János. Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994. 17., 39–44..

²³ A német megszállásra és következményeire lásd.: Ránki György: *1944. március 19. Magyarország német megszállása.* 2., bőv. kiad. Budapest, Kossuth, 1978.

²⁴ Ujváry Gábor: Érdemei elismerése mellett. *Magyar Nemzet*, 2015. július 24. 26.

főispánja, gróf Bethlen Béla, Szolnok-Doboka vármegye főispánja, majd dr. Schilling János, a vármegye alispánja is, míg például vitéz dr. Jékey Ferencet, Szabolcs vármegye főispánját a zsidóságot sújtó rendeletek elleni tiltakozása miatt mentették fel saját kérésére, míg Alapy Gáspár, Komárom város polgármestere nyugállományba vonult.

Edmund Veessenmayer 1944. április 14-én arról értesítette a német Külügyminisztériumot, hogy nyomatékosan követelte „[...] a legnagyobbbrészt negatív beállítottságú fő- és alispánok leváltását, és ígéretet kaptam, hogy a legközelebbi nyolc napon belül kezdetnek 8–10 ilyen személyből álló csoport leváltására számíthatunk. Tekintettel a kérdés különleges fontosságára, állandóan sürgetni fogom a mielőbbi intézkedéseket.” Néhány nap múlva, április 19-én a birodalmi megbízott már arról számolhatott be, hogy Jaross Andor belügyminiszter még aznap Horthy Miklós kormányzó elé terjeszti az újonnan kinevezendő főispánok névsorát. A kollaboráns kormány belügyminisztere, Jaross Andor a közigazgatási vezetők cseréje során elnyerte a megszállók „dicséretét”, amit Gerhardt Feine ügyvivő május 10-ei jelentése is tükrözött, amelyben elégedetten szolt arról, hogy a „magyar vidéki közigazgatás tisztogatása kielégítően halad”.²⁵

A megszállók valóban elégedettek lehettek a személycserék ütemével, hiszen április végére 19 új főispán, május elejére további 10 új főispán léphetett hivatalba. Emellett új ember töltötte be Budapest főpolgármesteri és polgármesteri székét, és a városi polgármesterek kétharmadát is kicserélték. 1944. július 21-ig 41 vármegyei főispánt váltottak le, és a 21 városi főispán zöme is távozott. Helyükbe 40 új főispánt neveztek ki, akik közül többen egyszerre töltötték be a vármegyei és a városi főispáni tisztséget. Mellettük 7 új alispán, 58 főszolgabíró és 25 polgármester lépett hivatalba. Az újonnan kinevezettek zöme a Magyar Megújulás Pártja soraiból került közigazgatási vezetői pozícióba.²⁶

Az ország német megszállását követően a közigazgatás, az önkormányzatok számára a legsokrétűbb feladatokat a zsidóság vagyonának zár alá vételére, majd államosítására, és a gettósításukra, a deportálásukra vonatkozó jogszabályok végrehajtása jelentette. A két legnagyobb hatású jogszabály – az 1600/1944. M. E. számú a zsidóság vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről²⁷ és a 6163/1944. B. M. VII.

²⁵ *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933–1944.* Összeáll. és sajtó alá rendezték, a bevez. tanulmányt írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Budapest, Kossuth, 1968. 824–825., 829., 845.

²⁶ *Magyarország Tiszti Cím- és Névtára. Pótfüzet. 1944.* Szerk. és kiad. A Magyar királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1944. 79^s.

²⁷ Az 1600/1944. M. E. számú rendelet végrehajtásával kapcsolatosan kiadott fontosabb jogszabályok: 1830/1944. M. E., 2650/1944. M. E., 3840/1944. M. E., 1077/1944. P. M., 1252/1944. P. M., 1290/1944. P. M., 231.300/1944. B. M., 50.500/1944. K. K. M., 66.658/1944. K. K. M., és 217.300/1944. K. K. M. Ld.: *Magyarországi zsidótörvények*, i. m. 284–293. *Belügyi Közlöny*. 1944.

res. számú rendelet a zsidók lakhelyének a kijelöléséről²⁸ – német mintát követve készült. Az 1600/1944. M. E. számú jogszabály német „mintája” az 1938. április 26-ai rendelet volt, amely kimondta, hogy a Német Birodalom területén élő, vagyonnal rendelkező zsidóknak részletes bevallást kell készíteniük valamennyi vagyontárgyukról, amennyiben azok együttes értéke meghaladta az 5000 német birodalmi márkát. A részletes vagyoni bevallást a pénzügyigazgatóságokhoz kellett benyújtaniuk. Az 1600/1944. M. E. számú jogszabály az említett német rendelkezést követve határozta meg a zsidónak számító személyek vagyontárgyainak a bevallását. A 6163/1944. B. M. VII. res. rendeletet a német zsidók deportálását szabályozó náci jogszabályt szem előtt tartva fogalmazták meg. Ez kimondta, hogy a deportáltak 50 kilogrammot meg nem haladó csomagot vihetek magukkal, amelyben csak ruhanemű, élelmiszer, tisztálkodó szer és más hasonló tárgyak lehetnek.²⁹

A közigazgatásra, az önkormányzatokra hárult a zsidóság gazdasági numerus nullusának a lebonyolítása is, a gettósítással, gyűjtőtáborba szállítással kapcsolatos szervezési és adminisztratív feladatok végrehajtása. Az önkormányzatok feladata lett a településeken a zsidóság számára a gettók kijelölése, illetve ahol a zsidóság létszáma kisebb volt, a legközelebbi gyűjtőtáborba történő szállításuk megszervezése. A zsidóság vagyonának zár alá vételével kapcsolatosan nemcsak adminisztratív teendőket láttak el – formailag a bejelentéseket az önkormányzatokon keresztül a pénzügyigazgatóságokhoz tették meg az érintettek –, hanem a vagyontárgyak leltározása, az élő állatokról való gondoskodás, a leltározott vagyontárgyak egy részének az értékesítésével kapcsolatos helyszíni árverések lebonyolítása, a zárolt vagyontárgyak – elsősorban az ingatlanok – gondozására zárgondnokok kijelölése, az üzletek, kisebb üzemek működésének biztosítására megfelelő keresztény személyek kirendelése tartozott a hatáskörükbe, és még sorolhatnánk a rájuk váró további feladatokat. Ugyanakkor nem a helyi önkormányzatok feladata volt a pénzügyigazgatóságokhoz továbbított vagyontárgyak központi leltározása, felértékelése, hasznosítása, a gyűjtőtáborok, a gettók őrzése, a deportáltakat szállító vasúti szerelvények összeállítása. Ezeket a feladatokat az erre kijelölt államigazgatási szervezetek, és a rendvédelmi szervek végezték.

A zsidóellenes intézkedések végrehajtása során számos esetben a közszolgálatban dolgozó hivatalnokok arra törekedtek, hogy elodázzák az intézkedések végrehajtását, esetenként szabályosan szabotálva annak megvalósítását. Több településen

1635–1642. *Magyarországi Rendeletek Tára 1944.* Budapest, 1944. I. köt. 602–604., 751–752., II. köt. 797–800., 810–811., 959–960., 1011., 1017–1019., 1488–1491.

²⁸ *Magyarországi zsidótörvények*, i. m. 325–327.

²⁹ V. ö.: Götz Aly: *Hitler néppállama. Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus.* Budapest, Atlantisz, 2012. 64., 171.

a helyi közigazgatási, önkormányzati vezető mindent megtett azért, hogy ne létesüljön a zsidóság részére gettó, gyűjtőtábor. Így történt ez többek között Hódmezővásárhelyen, ahol Beretzk Pál polgármester-helyettes adminisztratív intézkedésekkel gátolta a gettó felállítását. Hasonlóképpen Etter Jenő esztergomi polgármester a zsidók saját lakásait jelölte ki kötelező tartózkodási helyül, és ezzel elhárította a gettó felállítását. Békéscsabán Jánossy Gyula polgármesterről, Zircen Kenderesy Ferenc volt főszolgabíróról állapították meg, hogy halogatja a zsidóság jogait korlátozó rendelkezések végrehajtását. Hasonló példákat más településekről is hozhatunk.³⁰

Emellett több olyan vezető és beosztott tisztviselő volt, akik nemcsak a zsidóellenes rendelkezések végrehajtását halogatták, akadályozták, hanem vállalva a kockázatot – amely 1944 nyarán–telén akár halálbüntetést is jelenthetett –, segítették a zsidók menekülését, bújtatták őket. Bernhart Sándor, Baja polgármestere a hadikórházban lévő sebesültek ápolásához rendelt ki negyvennégy zsidó nőt, megmentve ezzel őket a deportálástól. Hidas Antal budafoki városházi tisztviselő a zsidótörvények hatálya alóli felmentést biztosító okiratot hamisított. Kálmán János, a Népjóléti Minisztérium tisztviselője lakásán bújtatott üldözötteket. Tóth János hajdúdorogi városi tisztviselő keresztény származást igazoló iratokkal mentett meg zsidókat a deportálástól. A példák sorát folytathatnánk. A lényeg azonban az, hogy az említett három tisztviselő – akik bátor tettükért a Világ Igaza kitüntetésben részesültek –, másokhoz hasonlóan vállalta a kockázatot, és hivatali állásukat arra használták fel, hogy az üldözötteket segítsék, azok életét megmentse.³¹

Ebben a rövid összegezésben természetesen nem nyílt arra lehetőség, hogy a kérdéskör minden – akár leglényegesebb – momentumát bemutatassuk. *Mégis úgy gondoljuk, hogy a leírtak alkalmasak arra, hogy az olvasó meggyőződhesen arról, hogy nem lehet, nem szabad sommásan a második világháború alatti államigazgatást, közigazgatást és annak minden szereplőjét egyformán, egységes mértékben felelőssé tenni a zsidótörvények és rendeletek végrehajtásában. Hiszen szép számmal voltak olyanok a közigazgatás különböző szintjein, hivatalaiban, akik lelkiismeretükre hallgatva nemcsak a paragrafusok végrehajtását tartották szem előtt, hanem meglátták mögöttük az embert, a magyar állampolgárt is.*

³⁰ Kovács Tamás: *Embermentő közszolgák a holokausz idején*. Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2014. 55–57.

³¹ Uo. 70–74., 77., 79–81.

JÁNOS BOTOS:

THE ROLE THAT PUBLIC ADMINISTRATION PLAYED IN THE IMPLEMENTATION OF THE ANTI-JEWISH LAWS

(MAY 29TH, 1938 – MARCH 27TH, 1945)

Between May 29th, 1938, and March 27th, 1945, twenty-one laws, 367 prime ministerial and ministerial acts and more than ten thousand local government and other types of statutes were passed in Hungary, the purpose of which was to suppress the civil rights of Jews and to handicap their social and economic opportunities. Once the Germans occupied Hungary, these measures were followed by full-scale deprivation of rights, deportations and the seizing of personal and communal wealth.

By the 1930's-40's Hungarian Jewry played a determinative role in the economy as both entrepreneurs and employees. Jews were vastly overrepresented in industry, retail and wholesale trade and finance compared to their proportion of the population. In agriculture, on average fewer Jews had leases, investment or ownership, while in public administration and public service, they received fewer appointments. Implementing the anti-Jewish laws and statutes required public administration and local governments to equally carry out many administrative tasks.

At the same time in no way may we consider every public employee (which included everyone from the prime minister, the ministers and high sheriffs, to the public servants, civil servants, administrative clerks and every other type of state worker) equally responsible for the introduction and implementation of the anti-Jewish Laws. Between May 1938 and March 1944, in an effort to suppress Hungarian Jewry's economic impact, the *őrségváltás* ("changing of the guard") took place, whereby jobs, economically important positions, agricultural and forestry properties and rental properties held by individuals who were considered Jews were "Christianized". This, however, did not mean the seizing of assets without recompense.

During the implementation of the statutes, neither public administration employees nor local government representatives used physical force, or threatened to use it. Following the occupation of Hungary by the Germans and the "naturalization" of Nazi anti-Semitic statutes, the most complicated tasks for public administrators

and local governments alike involved implementing the laws that dealt with seizing Jewish assets for the state and the Jews' subsequent ghettoization / deportation. In numerous cases public service clerks attempted to obstruct and sometimes outright sabotaged implementation.

Therefore we cannot assign blame for the anti-Jewish Laws and their implementation with sweeping brush strokes (uniformly and equally) on the whole of the state apparatus and public administration. During the implementation stage of the statutes, on various levels of public administration, a good number of people, listening to their conscience, looked past the laws themselves to see the people who would be affected, their fellow Hungarian citizens.

JÁNOS BOTOS:

DIE ROLLE DER VERWALTUNG BEI DER DURCHSETZUNG DER JUDENGESETZE UND -VERORDNUNGEN

(29. MAI 1938 – 27. MÄRZ 1945)

Im Zeitraum vom 29. Mai 1938 bis zum 28. März 1945 wurden in Ungarn 21 Gesetze, 367 Verordnungen von Ministerpräsidenten und Ministern und mehr als zehntausend Rechtsvorschriften von Selbstverwaltungen und sonstigen Stellen erlassen, die die staatsbürgerlichen Rechte des Judentums und sein Wirken in der Gesellschaft und in der Wirtschaft zurückdrängten und später, nach der deutschen Besatzung des Landes, seine völlige Entrechtung, Deportation und die Enteignung seines individuellen und gemeinschaftlichen Vermögens festlegten.

Das Judentum in Ungarn spielte um die Wende von den 30er- zu den 40er-Jahren eine entscheidende Rolle in der Wirtschaft, und zwar als Eigentümer und Arbeitnehmer gleichermaßen. In Industrie, Einzel- und Großhandel sowie im Finanzsektor war es mit einem weit über seinem Anteil an der Bevölkerung liegenden Gewicht vertreten, während eine unterdurchschnittliche Anzahl von Juden über Pacht, Anlage oder Eigentum in der Landwirtschaft oder Ernennungen in Verwaltung und öffentlichem Dienst verfügte. Die Durchsetzung der für die Juden nachteiligen Gesetze und Rechtsregeln erlegte der zentralen Staatsverwaltung und den Selbstverwaltungen gleicherweise Aufgaben auf.

Trotzdem kann nicht jeder einzelne Akteur der Verwaltung, angefangen vom Ministerpräsidenten, von den Ministern und Obergespanen über die Beamten bis hin zu den Amtsdienern, im gleichen Maße für die Schaffung von Rechtsvorschriften, die das Judentum belasteten, und für deren Durchsetzung verantwortlich gemacht werden. Zur Zurückdrängung des wirtschaftlichen Gewichtes des Judentums gab es zwischen Mai 1938 und März 1944 eine „Wachablösung“, die „Christianisierung“ der Stellen und Wirtschaftspositionen, die von Personen bekleidet wurden, die als Juden galten, sowie die der agrar- und fortwirtschaftlichen Liegenschaften und Pachtobjekte, was jedoch nicht die Enteignung der Vermögensgegenstände ohne Ausgleich bedeutete.

Während der Durchsetzung der Rechtsvorschriften wandten die Beamten der Staats- und der Selbstverwaltungen keine physische Gewalt an und drohten auch nicht damit. Mit der „Einführung“ der nazistischen antisemitischen Gesetze nach der deutschen Besetzung des Landes bedeutete die Anwendung der Rechtsvorschriften in Bezug auf die Beschlagnahme und Verstaatlichung des Eigentums der Juden sowie deren Unterbringung in Gettos und Deportation die vielfältigsten Aufgaben für die öffentliche Verwaltung und die Selbstverwaltungen. Im Laufe der Durchführung der judenfeindlichen Maßnahmen waren die Beamten im öffentlichen Dienst in zahlreichen Fällen darum bemüht, diese hinauszuzögern und ihre Realisierung von Fall zu Fall zu sabotieren.

Auch deshalb darf man nicht die Staatsverwaltung während des Weltkrieges und all ihre Akteure summarisch gleichermaßen, in einheitlichem Maße für die Durchsetzung der Judengesetze und -verordnungen verantwortlich machen. Bei der Durchführung der Rechtsregeln gab es auf unterschiedlichen Ebenen und Ämtern der Verwaltung unzählige Menschen, die auf ihr Gewissen hörten und sich nicht nur die Erfüllung der Paragraphen vor Augen hielten, sondern auch den Menschen, den ungarischen Staatsbürger sahen.

„ISTVÁN, NE HARAGUDJ, ÉN NEM LESZEK MUSZKAVEZETŐ”

MAGYARORSZÁG, A KISÁLLAMI DILEMMÁK ÉS A SZOVJET IRÁNYÚ
DIPLOMÁCIAI LÉPÉSEK KÉRDÉSE, 1943–44.

Jól ismert Sir Winston Churchillnek az angol nyelv szemantikai árnyalatait szépirodalmi igénnyel hasznosító nevezetes mondata: Oroszország magatartása „olyan talány, amely egy rejtély mélyén titokzatosságba burkolódik” (*a riddle wrapped in a mystery inside an enigma*). A brit miniszterelnök szavai nyílt formában, a BBC hullámhosszán hangzottak el 1939. október 1-jén, Lengyelország összeomlását követően, a Molotov–Ribbentrop-paktum árnyékában. A „talány” azonban Churchill szerint olyan volt, amelynek „meglehet” van „megfejtése” is. A titok nem is annyira nagy titok, nyitja pedig nem más, mint az „orosz nemzeti érdek”, amely miatt az akkori (Hitler számára kedvező) hatalmi konstellációnak – érvelt frappánsan és előrelátóan – szükségképp meg kell változnia.¹ Bizonyos kérdések és talányok azonban, a szovjet célokat illetően, megmaradtak Churchill számára a háború végéig, és még sokkal inkább – az idézett rádióbeszédben külön is megemlített – kisebb délkelet-európai államok sorsát illetően. Számukra létfontosságú kérdés volt, miképp és milyen szempontból közelítsenek a Szovjetunió várható előretörése és a háborúban játszott szerepe felé, miközben jó ideig egyedül Németországtól függött a sorsuk. A legsúlyosabb talány számukra a „német háború” és az „orosz béke” Szküllája és Kharüdisze közti manőverezés volt, s különösképpen igaz volt ez Magyarországra. Kérdés, hogy a magyar külpolitikát meghatározó tényezők mellett e talány hatékony feloldásának valójában mekkora esélye mutatkozott.

A németek teljes háborúvesztését 1942-ben még kevesen vették biztosra Magyarországon.² Utóbb, 1943-ban, Moszkva tényleges szándékairól jobbra találgatások és

¹ Az eredetiben: 'I cannot forecast to you the action of Russia. It is a riddle wrapped in a mystery inside an enigma; But perhaps there is a key. That key is Russian national interest.' Ld.: *Finest Hour – Journal of The International Churchill Society* 46 (Winter 1984–85), 2. http://www.winstonchurchill.org/images/finesthour/pdf/Finest_Hour_046.pdf (letöltve: 2015. december 3.)

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban: MNL OL) K 63, *Szent-Iványi Domokos tanulmányai: Csonka-Magyarország külpolitikája* (473–474. csomó), 785., Barcza György:

különféle félelmek uralkodtak Budapesten. Magyarország a trianoni területi rendezés visszaállítását el akarta kerülni, és ennek a célnak rendelte alá a titkos diplomácia terén elindított kezdeményezéseit. Elsősorban a területi kérdés jóindulatú megítélése serkentette kockázatvállalásra, a Hitler-ellenes koalíció hatalmainak oldaláról azonban valóban hitelt érdemlő ígéreteket aligha kaphatott. Kállay miniszterelnök azzal számolt, hogy a Szovjetunió és angolszász szövetségesei között az együttműködés talán fel is bomlik, még a háború vége előtt. Az ún. „antagonisztikus kooperáció” fennmaradása az átfogó európai békerendezés létrejöttéig számára nagyon is kétségesnek tűnt. Feltételezte, hogy az összeroppant Németországgal és a kivézt Szovjetunióval szemben a háború végén a legtöbb lényeges európai kérdésben az angol–amerikai szövetségeseiké lehet majd a döntő szó.³

Az orosz problémával kapcsolatban – jóval a második világháborút követően – 1962-ben Kállay Miklós rövid olvasói levélben fejtett ki néhány igen érdekes és tartalmas gondolatot a Münchenben megjelenő *Új Látóhatár* folyóirat hasábjain. Leveleinek megírására az idős – akkor amerikai emigrációjában élő – miniszterelnököt az sarkallta, hogy Fenyő Miksa,⁴ korábban ugyancsak az *Új Látóhatár*-ban, visszaemlékezést tett közzé Bethlen Istvánról. Fenyő felidézte, hogy Bethlen egy ízben határozottan igyekezett meggyőzni Kállayt, miszerint a Szovjetuniót „egyenrangú hatalom” gyanánt a magyar külpolitikába „beállítanunk” szükséges, amire a miniszterelnök a következőt válaszolta: „István, ne haragudj, én nem leszek muszkavezető”.⁵

Kállay olvasói levelében megvilágította az idézett, erős érzelmi töltetű mondat hátterét, amelyből meglehetősen jól feltárul, miért látszott különösképpen problematikusnak egy szovjet irányban kezdeményezni kívánt titkos próbálkozás, nem csupán érzelmi és ideológiai, hanem taktikai, reálpolitikai és biztonsági szempontok mentén. Kállay 1943. szeptember végére teszi azt a megbeszélést, ahol egyébként az év során végzett titkos diplomáciai manőverei felől részletes tájékoztatást nyújtott Horthy informális tanácsadó testületének tagjai előtt (Kánya Kálmán, Bethlen, Károlyi Gyula), akik a különböző „hálókról” csak ekkor szereztek tudomást. Bethlen azonnal felvetette a kérdést: „ha már ennyire mentél a nyugatiakkal, miért nem teszel

Diplomataemlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból. II. köt. Budapest, Európa–História, 1994. 66–67.

³ Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam.* II. köt. Budapest, Európa–História, 1991. 149–150.

⁴ Fenyő Miksa (Mélykút, 1877. december 8. – Bécs, 1972. április 4.), a *Nyugat* alapító főszerkesztője, a Gyáriparosok Országos Szövetségének ügyvezető igazgatója, országgyűlési képviselő. 1953-tól New Yorkban élt.

⁵ Kállay Miklós olvasói levele – Három levél Bethlen Istvánról. *Új Látóhatár*, 1962/6. 582.

lépéseket az oroszok felé, hiszen az a mi fenyegetésünk”. Bethlen e felvetését – utólagosan – „természetes” álláspontként definiálta Kállay, néhány nappal későbbre így külön megbeszélést szerveztek, kizárólag az orosz probléma megvitatására. Miután ezen az összefüvetelen a szovjet reláció korábbi tapasztalatait a miniszterelnök előre elkészített feljegyzései alapján összegezték, Kállay részletesen referált a kérdés valamennyi aspektusára vonatkozólag, abból az – általa is osztott – alapfelvetésből kiindulva, amely szerint: „Természetes és helyes lenne megkísérteni a közvetlen kapcsolat felvételét az oroszokkal.”⁶

Az első helyen hangsúlyozott kifogás, amelyet referátumában a miniszterelnök a szovjet irányú kapcsolatfelvétellel szemben felhozott, az volt – nyilván az év korábbi szakaszában a titkos diplomácia minden színterén tapasztalható kiszivárgások alapján –, hogy a titokvédelem nem garantálható. Az adott összefüggésben pedig Kállay nem egyforma súlyúnak ítélte a nyugati irányú kezdeményezések felszínre jutásából eredő következményeket azzal, ha egy szovjet–magyar tárgyalás kapna nem kívánt nyilvánosságot; ennek a következménye szerinte azonnali német megszállás lett volna. Kállay arra is emlékezett, hogy a Svájcban az amerikaiakkal (Allen Dulles) tárgyaló Bakach-Bessenyei György révén kérte a szovjetek felé az Egyesült Államok képviselőinek közvetítését, akik azonban nem jeleztek vissza ebben a kérdésben.⁷

Svájcban ekkoriban lépett kapcsolatba az ellenzéki kisgazdák megbízásából Honti Ferenc⁸ a máig tisztázatlan diplomáciai és hírszerzői feladatokat ellátó Vlagyimir Szokolinnal.⁹ Honti és Szokolin között két találkozási került sor, 1943. augusztus végén, majd 1943 őszének derekán (október vége vagy november eleje). A beszélgetés során a Magyarországgal szemben jóindulatú Szovjetunió képe rajzolódott ki.¹⁰

⁶ Uo. 582–583.

⁷ Uo.

⁸ Honti Ferenc, François Honti (Budapest, 1900 – Párizs, 1974), újságíró. 1929 és 1939 között magyar lapok tudósítója Párizsban. Bajcsy-Zsilinszky Endréhez állt közel, Svájcban a Revíziós Liga megbízottjaként is működött. Később a genfi konzulátus sajtóelőadója. A háború után ismét Párizsban élt. 1954-től 1973. januári nyugalomba vonulásáig a tekintélyes *Le Monde diplomatique* főszerkesztője.

⁹ Szokolin, Vlagyimir (1896–1984), eredeti nevén Vlagyimir Alekszandrovics Sapiro (Schapiro, Chapiro, ill. Socoline névváltozatban, és Jean Colin álnéven is) 1937-től a Szovjetunió genfi székhelyű Nemzetközi Munkaügyi Hivatala mellett működő állandó képviselőének helyettes titkára, illetőleg a Népszövetség egyik vezértitkára. Lehetséges, hogy 1945 után gazdasági kémkedést folytatott a Szovjetunió számára.

¹⁰ Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból*. II. köt. Budapest, Európa–História, 1996. 345–347.; MOL P 2066, 1. doboz/10. dosszié, Honti Ferenc levele Bakach-Bessenyeihez, 1943. november 10.; Honti Ferenc: *Jelentés 1943. szeptember eleje és 1946. november vége között Svájcban és Franciaországban folytatott tevékenységről*. Gépelt kézirat. 1946, Genf, 16.

Honti minden bizonnyal Bajcsy-Zsilinszky Endrének is juttatott egy példányt a találkozóiról készült feljegyzésekből.¹¹ Budapesten a külügy politikai osztálya szintén értesült az eszmecsere tartalmáról, a folytatás elől azonban a magyar diplomácia elzárkózott. Hontinak pedig, aki korábban feltűnő hírverést csapott Magyarországon németellenes beállítottságáról a svájci sajtóban, nem nagyon kívánhattak szerepet szánni ilyen téren. Kállay és Bajcsy-Zsilinszky kapcsolata e miatt is vált hűvösebbé.¹²

Szokolinról nem lehetett tudni, kit is képviselt és miféle megbízatással bírt. A szovjetek „Dóra” fedőnéven híressé vált svájci mesterkémje, Radó Sándor a visszaemlékezésében sommásan német ügynöknek titulálta a volt népszövetségi diplomatát. Itt megjegyzendő, hogy a Szokolin szerepét tárgyaló részeket a cenzúra egytől egyig kihagyatta Radó memoárjainak 70-es évekbeli kiadásaiából, és valószínűleg nem véletlenül.¹³ Szokolin a háború után soha nem tért vissza a Szovjetunióba. Fontos rámutatni arra is, hogy Svájc ekkor nem állt hivatalos diplomáciai kapcsolatban a Szovjetunióval, és általában is igen rossz volt a szovjet–svájci viszony a háború előtt és alatt. Szokolin magas rangú szovjet diplomata volt, még ha meg is szűnt megbízatása, félhivatalos és informatív tapogatózásokra megfelelőnek tűnt, tisztázatlan helyzete ellenére is.

Svájci oldalról a háború során meg voltak róla győződve, hogy Moszkva utasításait követi, és minden kétely dacára is valóban képviseli a szovjeteket, ezért tekintettek el kiutasításától. Élete végéig figyelték az illetékes svájci szervek. Jelenleg az oroszországi levéltári dokumentumok nem eléggé feltártak ahhoz, hogy Szokolin tényleges szerepét végleg elbírálhassuk.¹⁴ Ha még Szokolin alábbiakban ismertetett egyik további közlését is figyelembe vesszük, akkor inkább az tűnik valószínűnek, hogy Moszkvából kapott információk (vagy instrukciók) alapján járt el. Az általa mondottak az akkortájt vagy kevéssel később Moszkvában megfogalmazódó elképzelésektől nem térnek el jelentősen, illetőleg ahol igen, ott logikusan magyarázhatjuk azzal, hogy Magyarország vagy Románia egyes svájci kiküldöttjein keresztül milyen – egyébként a sztálini Szovjetunió háborús érdekeinek megfelelő – üzeneteket kívántak teríteni.¹⁵

¹¹ Török Bálint: Hatvan éve történt (Bajcsy-Zsilinszky Endréről). *Magyar Szemle*, Új folyam XIII. 11–12. (2013. október), http://www.magyarszemle.hu/cikk/20060815_hatvan_eve_tortent_bajcsy_zsilinszky_endrerol_ (letöltve: 2015. december 6.)

¹² Honti Ferenc: i. m. 19–20., ill. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár 28. f. /140, Kállay Bajcsy-Zsilinszkyhez, 1943. december 3., ld. még ugyanott Kállay későbbi levelét (1943. december 23.)

¹³ Radó Sándor: *Dóra jelenti: Az első teljes kiadás*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2006. 182, 285.

¹⁴ A közölt információkért a Szokolin életrajzán dolgozó Korine Amacher Professzort, az Université de Genève tanárát (Genf), valamint Alekszandr Sztikalint az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének munkatársát (Moszkva) illeti a köszönet.

¹⁵ Zidaru, Marian: SOE în România în Al Doilea Război Mondial. Cazul Grigore Gafencu. *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica* III–IV. (2006–2007), 235–248.; MNL OL P 2066, 1.

Az 1960-as évek végén a CIA belső használatra készült szakfolyóiratának a *Studies in Intelligence*-nek az oldalain megjelent tanulmány Szokolin folyamatos szovjet hírszerzői szerepét támasztja alá, aki nem csak Radóval, hanem a kétségtelenül szovjet szolgálatban álló Noel Fielddel,¹⁶ a Rajk-per egyik későbbi főszereplőjével szintén kapcsolatba került, még ha nem is tartósan. Az amerikai Field az OSS-szel és Allen Dullesszel szorosabban együttműködött egy ideig, valamint igen kiterjedt kapcsolatrendszerrel bírt a svájci kommunista csoportok felé, amit Dulles is hasznosítani kívánt.¹⁷

Gosztonyi Péter egy 1975-ben megjelent írásában felhívta a figyelmet Radó akkoriban szenzációszámba menő könyvének egy közlésére, amely szerint Budapestről a külügyminisztériumból már 1943 februárjában érdeklődtek volna, nem lehetséges-e csatornát találni Moszkva felé (a kérdést a szovjet katonai hírszerzés, a GRU egyik ügynöke, a német irányban működő szovjet hálózat tagja közvetítette, hivatkozva a berni magyar követség „kereskedelmi attaséjával” folytatott beszélgetésére).¹⁸ Radó mindezt „kísérleti léggömbnek” minősítette ugyan, de megállapította, hogy az a magyar tárgyalási hajlandóságra utalt (Radó erre vonatkozó megállapítását

doboz/10. dosszié, Honti Ferenc levele Bakach-Bessenyeihez, 1943. november 10. V. ö. A jövődő világ kíváncsatos alapelveiről (1944): Ivan M. Majszkij feljegyzését közli Baráth Magdolna. *Külpolitika*, 1996/3–4. 154–184.; Baráth Magdolna: *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarországról és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990*. Budapest, Gondolat, 2014. 26–30.

¹⁶ Noel Haviland Field (London, 1904. január 23. – Budapest, 1970. szeptember 12.), 1920 és 1936 között az USA külügyminisztériumának munkatársa, majd a Népszövetség titkárságához delegáltak, Genfben. A háború alatt Svájcban és Franciaországban működött amerikai megbízatással. 1949 májusában, Prágában letartóztatták, több kirakatperben játszott szerepet, vádat nem emeltek ellene, 1954-től haláláig Budapesten élt, meggyőződéses kommunista. Ld. még Dullesre és a svájci színtérre: *Documents Talk.com. A Non-Definitive History*. (Szvetlana Cservonnaja) <http://documentstalk.com/wp/field-noel-haviland-1904-1970/#fnref-5546-54> (letöltve: 2015. december 3.)

¹⁷ Tittenhofer, Mark A.: The Rote Drei: Getting behind the “Lucy” Myth. *Studies in Intelligence* Vol. 13/3 (Summer 1969) 79–80.; *Der Fall Noel Field. Schlüsselfigur der Schauprozesse in Osteuropa*. Band I: *Gefängnisjahre 1949–1954*. kiad. Bernd-Rainer Barth–Werner Schweizer. Berlin, Basisdruck, 2007. 200–201, 415–416.

¹⁸ Radó Sándor: i. m. 246. , v. ö. Szegedy-Maszák Aladár: i. m. 345. A Radó által „Mérei” néven említett személy (ilyen néven nem volt ekkor hivatalos kereskedelmi attaséként beosztásban lévő személy a berni követségen) Mérey György (Felsőkörsény, 1911. március 15.–1983), akit 1944 júniusában a Sztójay-kormány megfosztott állampolgárságától. Mérey a kereskedelem- és közlekedési minisztérium berni kirendeltségét vezette. A német rádiófelderítés és a svájci hatóságok is tudtak a Genfben és másutt működő adókról (összesen három volt, innen a nevük: „Vörös Hármas” v. „Rote Drei”, de sem az üzenetek megfejtésére, sem a szervezet felgöngyölítésére 1943 őszéig nem nyílt lehetőség. Blun (fedőneve „Long”) a „Vörös Hármas” tagjának Otto Punternek (fedőneve „Pakbo”) az irányítása alatt dolgozott. Ld. utóbbiakra Radó Sándor: i. m. 133–134., 161., ill. West, Nigel: *Historical Dictionary of World War II Intelligence*. Lanham, (Maryland), Toronto, Plymouth (UK), The Scarecrow Press, 2008. 201–202.

a cenzúra szintén törölte), hozzátéve azt is, hogy Hitler ebben a vonatkozásban biztosan nem maradt volna tétlen ingadozó csatlósával szemben. Ez az eset majdnem bizonyosan nem volt komolyan vehető kísérlet.¹⁹ A mondottakból is kitűnik, hogy Svájc, amelyet a legösszetettebb hírszerzési és manipulációs színtérnek lehet tekinteni – számos nehezen minősíthető, ugyancsak zavaros német és szovjet irányú kapcsolattal –, nem lehetett arra alkalmas, hogy ott magyar részről kezdeményezzék a kapcsolatfelvételt a Szovjetunióval.

Ha tárgyilagosan helyezzük mérlegre a várható nyereséget, illetőleg a még vállalható kockázatokat, a szovjetekkel 1943 során elmaradt érintkezés miatt nem lehet különösebben elmarasztalni a magyar diplomácia irányítóit vagy magát a miniszterelnököt. Románia szintén igyekezett kerülni a hivatalosnak minősíthető kapcsolatfelvételt 1943 vége előtt, noha a Hontival folytatott két beszélgetéssel időben közel párhuzamosan, Grigore Gafencu²⁰ volt román külügyminiszter és moszkvai követ – akinek ismertségével és személyes súlyával egybe sem vethető Honti szerepe – úgyszintén eszmét cserélt Szokolinnal.

Gafencu 1941 óta folyamatos kapcsolatban állt Svájcban a brit SOE-val (teljes nevén a *Special Operations Executive*, hírszerzésre és diverzáns műveletekre létrehozott szervezettel) is, amelyen keresztül anyagi támogatásban részesült. Érdekesnek találták azt a francia nyelvű feljegyzést is brit részről, amelyet a titkos hírszerzés (SIS) korábbi bukaresti képviselője, Edward Boxshall²¹ terjesztett fel a Foreign Office felé – már 1944 áprilisában, amikor egyébként Romániát minden oldalról szorítani kívánták a kiugrásra –, mint a háború utáni „átrendeződés” román vonatkozásait szemléltető dokumentumot. A Szokolin–Gafencu eszmecsere érinti a Honti–Szokolin beszélgetésben úgyszintén tárgyalt egyes kérdéseket, így például Erdély jövődő sorsát is, amely végül is a szovjet irányban tehető tapogatódzások politikai tétjét képezte.²² Ezek a következők: a Szovjetunió elutasítja a kisállamoknak mindenfajta konföderatív vagy egyéb formájú csoportosulását a határai mentén, de igazságos és tartós rendezésre törekszik, Erdély tekintetében felmerült a terület önállóvá tétele, mindemellett Moszkva végső elképzelései ebben a tekintetben még nem alakultak ki. A két ország ellenséges, hadban állnak a Szovjetunióval, emiatt nincs ok egyiküket sem előnyben részesíteni. Szokolin biztatta a magyarokat az átállásra Erdélyért, míg

¹⁹ Gosztony, Peter (Gosztonyi Péter): Horthy, Hitler and the Hungary of 1944. *Canadian-American Review of Hungarian Studies* II/1, 1975, 43. , Radó Sándor: i. m. 246.

²⁰ Grigore Gafencu (1892–1957), román újságíró, politikus. 1938–40 között külügyminiszter.

²¹ Edward Boxshall (1899–1984), a háború alatt sokáig a balkáni SOE manőverek, Románia tartoztak feladatkörébe. A román arisztokráciával rokonságban állt, gyakran referált a Foreign Office számára.

²² Zidaru: i. m. 235–248.

Gafencunak csak azt hangsúlyozta, hogy a bécsi döntést senki sem ismeri el, végül pedig a román politikussal egyetértettek a hivatalos kapcsolatok felvételének szükségessége felől is, további konkrétumok nélkül.²³

Felettebb talányos Szokolin beszélgetése az emigráns román politikussal, ha figyelembe vesszük, hogy Gafencu, valamint a svájci szintéren – a Szovjetunió és a kommunisták felé orientálódó – Gheorghe Tătărescu volt miniszterelnököt képviselő Richard Franassovici²⁴ már a nyáron üzenetet juttatott el a csehszlovák emigráns kormány helyi képviselőjén keresztül Benešhez, felkérve őt a román ügy képviselésére Moszkvánál. Ugyanekkor a stockholmi román követség ügyvivője lépett kapcsolatba a csehszlovákok helyi követével, szintén Beneš közbenjárását kérve. A csehszlovák kormány részéről azt válaszolták Bukarestnek, hogy Románia keressen közvetlen utat.²⁵ Sem a román vezetők, sem pedig németellenes ellenzékük meghatározó alakjai nem gondolták azonban, hogy már minden eldőlt volna. Jóllehet – Románia geopolitikai helyzetéből kiindulva – 1943 végére csekély kétség merülhetett fel a tekintetben, kié is lesz a döntő szó az ország sorsát illetően. Kevesen osztották azonban Gafencu nézeteit, mely szerint csak a minél korábbi békekötés lehet a kiút, és elsősorban a szovjetekkel megállapodva.²⁶

1943 őszén Ullein-Reviczky Antalt követnek nevezték ki Stockholmba. A katonai hírszerzést irányító Kádár Gyula visszaemlékezései szerint kifejtette neki elutazása előtt, hogy céltalan immár a kiutat a nyugati szövetségesek irányában keresni, a Szovjetunió felé kell „orientálódni”. Elmondta, hogy kapcsolatba kíván lépni a szovjetek stockholmi követével, Kollontaj²⁷ asszonnyal. Kádárral megállapodtak, hogy az erre vonatkozó jelentéseket a magyar katonai attasé fogja leadni rejtjelezett rádióadásokban, amelyeket közvetlenül Ghyczy Jenő külügyminiszterhez juttatnak el.²⁸

Ez akkor legfeljebb Ullein-Reviczky egyéni szándékait tükrözhetette, ugyanis Kállay emlékirataiban kifejezetten hangsúlyozta, hogy 1943 őszén egyáltalán nem akart még az oroszokhoz fordulni, tehát ekkoriban Svédországban nem, Svájcban pedig még kevésbé volt valószínűsíthető bármilyen komolyan vehető kezdeményezés.²⁹

²³ Uo. 244–247., v. ö. MNL OL P 2066, Honti Ferenc levele Bakach-Bessenyeihez, 1943. november 10.

²⁴ Richard Franassovici (1883–1964), román politikus és diplomata, korábban párizsi követ.

²⁵ Teichman, Miroslav: Dr. Edvard Beneš and the Romanian Opposition during the Second World War. *Prague Papers on History of International Relations*, 1999, 288–289.

²⁶ Miloiu, Silviu: When the West is Far Away: Romanian Attempts To Withdraw from World War II (1943–1944), Finnish Views. *Revista Română de Studii Baltice și Nordice / The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies*, 6 (2014/2), 202.

²⁷ Kollontaj, Alekszandra Mihajlovna (1872–1952), szovjet diplomata, stockholmi követ.

²⁸ Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. II. köt. Budapest, Magvető, 1978. 638.

²⁹ Kállay Miklós: i.m. II. köt. 36. A svájci szintéren kiváltképp hangsúlyosan elzárkózott a magyar kormány a szovjet irányú kezdeményezések elől, ld.: Sztikalin, Alekszandr: Vihod Vengrii iz vojni

Később, 1944 elején, a keleti fronton beállt változások már elmozdulásra ösztönözhetnék ugyan a magyar vezetést, a stockholmi követtel folytatott üzenetváltások alapján azonban nem az rajzolódott ki, hogy a szovjetek előretörése nyomán lépni kívántak volna a diplomáciai fronton, vagy akár Ullein-Reviczky maga szorgalmazta volna azt.

A stockholmi követ szintén az angol–amerikai vonalon próbálta Magyarország helyzetét tisztázni, a keleti frontra és a szovjet relációra vonatkozólag is, döntően a következő kérdésekre koncentrálván: a Szovjetunió területén tartózkodó megszálló alakulatok visszavonása (egy de facto nem hadviselő állapot elérése), a keleti frontra magyar vasútvonalon folyó német szállítások lassítása, a bombázások elkerülése, a feltétel nélküli megadás követelményén való enyhítés. Vagyis nagyjából ugyanazt képviselte, amit az összes semleges fővárosban tárgyaló magyar diplomata vagy egyéb kontaktszemély.³⁰

Ullein-Reviczky 1944. január 7-én készített részletes jelentése az „orosz veszélyről” tarka egyvelegét adja a különböző valóságtartalmú megállapításoknak. Először is visszhangozta az angolszász tárgyalópartnerek ígéreteit (amelyek szerint kiemelt hangsúlyt fektettek volna Közép-Európa szovjet alávetettségének elkerülésére). Másodszor reális felismerésekre jutott (pl. szovjet expanzió növekedésének és korlátainak helyes megítélése, vagy a finnek számára várható viszonylag kedvező béke kérdését illetően), valamint hangot adott a magyar szemléletből fakadó vágyálmoknak (ezek szerint a nyugati szövetségesek szovjetellenes „védőbástya” szerepét szánták volna Magyarországnak, amely olyan lehet, mint „az egész kis-entente egy személyben”).³¹

1943 késő ősze után is, amikor a balkáni angolszász partraszállás lekerült a napirendről, Magyarország (és Románia úgyszintén) azzal számolt, hogy el lehet még

i zapadnije szojuznyiki. In: *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna. 1944 god.* Szerk. V. Sz. Hrisztoforov. Moszkva, Izdatyelsztvo CGAM, 2014. 147.; Horthy ugyancsak elzárkózott mindenfajta keleti útkezeséstől. Ebben a vonatkozásban az államfő nézetei 1944 nyarának végéig nem változtak, őt szovjet irányú fegyverszüneti próbálkozások szükségességéről meggyőzni nem lehetett. Bármilyen is történt e téren – kezdetleges szinten – 1944 márciusáig, nem az ő tudomásával zajlott. Rá kell azonban mutatni, hogy a külügyekben a kormányfő és a külügyminiszter bizalmi alapon szabad kezet kapott, így Horthy nem is igényelte, hogy őt minden részletről informálják. Nem emelt kifogást Ullein-Reviczky stockholmi követi kinevezésével kapcsolatban sem, noha vélhetően komolyan leteremtette egy ízben, amikor a keleti opció lehetőségét előtte felvetette. Ld. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL), 3.2.1 Bt-262/3, „Késmárki” jelentése, 1958. október 6., 131.

³⁰ Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944.* Budapest, Napvilág, 2008. 205, 208–213.

³¹ Ullein-Reviczky Antal: *Német háború – orosz béke. Magyarország drámája.* Budapest, Európa–História, 1993. 274–278. , *Ullein-Reviczky követi jelentése*, 1944. január 7.

kerülni vagy legalább el lehet odázni a Vörös Hadsereg területükön való megjelenését. A prognosztizált forgatókönyv szerint, Németország ellenálló képessége esetleg épp a központban tört volna meg, akár politikai változások, akár az ukrán–lengyel frontszakasz összeomlása, akár pedig az angolszászok partraszállása következményeként, és az ún. „nyugati kapunak” a megnyitása révén.³²

1944. január elején Ullein-Reviczky beszámolt arról, hogy a stockholmi szálra nagyobb súly került amerikai részről, miközben „egyetlen vonalon” létezett addig úgymond kapcsolat (ez alatt amerikai vonatkozásban nyilván Svájcot kellett érteni, bár Svédországot is belefoglalva, legalább három szintér és még négy–öt egyéb kapcsolati szál létezett), a tolmácsolt amerikai vélemény a magyar elgondolásokat mindenestre alátámasztotta. Ehhez társult azonban a következő kitétel is: „Magyarországnak oroszok által való megszállása nincs tervbe véve, de hadműveletek irányát nem lehet egész pontosan megszabni”. Ezt akár burkolt célzásként lehetett értelmezni, és rövid időn belül, más csatornán keresztül (Isztambul), már az az értesítés került Budapestre, hogy a szovjet megszállás – legalább részben – nem lesz elkerülhető. Közben pedig kifejezetten a szövetségesek isztambuli vonalának (Kairói Főparancsnokság, OSS, SOE) illetékességét hangsúlyozták.³³

Különösképpen ellentmondásos és zavaros képpel kellett Kállaynak szembesülnie, amely aligha fokozta bizalmát, viszont sok egyéb választása, mint a tárgyalások folytatása, nem igen maradhatott. Az amerikaiak pedig a stockholmi vonalat nem is találták elég megbízhatónak, ráadásul 1943 végén nem voltak abban a helyzetben, hogy ott bármely tekintetben mérvadó békefeltételekkel álljanak elő a magyarok felé (főleg nem a szovjetek nélkül).³⁴ Az angol–amerikai közléseket egyre inkább taktikai és katonai szempontoknak rendelték alá, ennek megfelelően ezek tartalma hektikus módon változott, annak függvényében is, mit véltek a kisebb német szövetséges országok kiugrasztása szempontjából a legcélravezetőbbnek.

A Vörös Hadsereg Kárpátok irányában való további közeledése Ullein-Reviczky stockholmi követet arra sarkallta, hogy nyomatékosan vesse fel a szovjetekkel való közvetlen kapcsolatfelvétel szükségességét. Erről a kérdésről Kállayhoz címzett soraiiban részletesebb fejtegetésekbe bocsátkozott, a miniszterelnök meggyőzésének

³² ÁBTL 3.2.1 Bt-262/3, „Késmárki” jelentése, 1958. okt. 6., 132–133., Makra Zoltán: *Honvédelmi miniszterek szolgálatában. Végzetes döntések korszaka 1940–1944*. München, 1986, 60.

³³ Kállay Gyűjtemény (Nyíregyháza, rendezés alatt, továbbiakban: KGY), Ullein-Reviczky iratai, jelz. nélkül Ullein-Reviczky szigorúan titkos jelentése Ghyczynek, 1944. január 5., ÁBTL 3.2.1 Bt-262/2, Hatz Ottó kihallgatási jkv., Szovjetunió, 1951. november 16., v. ö.: Kádár Gyula visszaemlékezése, Uo. 4.1. A-862, 1958. október 6.

³⁴ Borhi László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában*. Budapest, Osiris–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2015. 58.

nyilvánvaló szándékával. A követ hangsúlyozta, hogy „nincs helye az abszolút negációnak”, még az oroszokkal szemben sem, majd így folytatta: „[...] veszéllyel járna ránk, ha az oroszok azt a benyomást nyernék, hogy mi semmiképpen sem akarunk velük szóba állni; vagy ha azt látnák, hogy velük szemben az angolszászok háta mögé bújunk. (Ezt persze megtehetjük, csak ne úgy, hogy észrevegyék.)”.³⁵ Mind-ehhez hozzátehetjük, hogy a szovjetek persze „észrevették” ezt, mert aligha gondolhattak mást, illetőleg jó forrásokból közvetlenül is értesülhettek a bizalmas magyar–angolszász eszmecserék tartalmáról, amit magyar, brit és amerikai oldalról is sejthettek (vagy már tudtak).³⁶

Sztálin egyre inkább súlyt fektetett arra, hogy katonai sikereit politikai értelem-ben alaposabban kiaknázza, így Moszkva külön is igyekezett rávenni a kiválni szándékozókra – kiváltképp Finnországot és Romániát – a cselekvésre, olykor fenyegetően, de osztatva is a félelmeket, és kevesebb tekintettel a feltétel nélküli megadás elvére. A románoknak a szovjet diplomácia hivatalosan is ajánlatot tett a kiugrásra, közvetlen megegyezés útján, akár az ellenzékkel, akár pedig a hatalmon lévő Antonescu-rezsimmel.³⁷

A finn, illetőleg a román vonatkozású szovjet diplomáciai lépéseknek Stockholm volt a fő színtere. Kállay érdeklődése a finn példa iránt, de éppúgy Finnországnak (ahol 150 ezer német katona volt éppen) a román és magyar próbálkozások felé mutatott élénk figyelme felettébb érthető is, főképp a várható német ellenintézkedések árnyékában. Bukarestben a kormány értesüléseit, sőt a románok külképviselteinek jelentéseit is megosztották a finn diplomáciával, cserébe pedig közelebbről figyel-hette a román vezetés is, mire juthat Helsinki a szovjetekkel folytatott tárgyalásokon.

³⁵ KGY, Ullein-Reviczky Antal követi iratai, jelzet nélkül, Ullein-Reviczky Kállayhoz, 1944. február 26.

³⁶ Joó András: Világháborús intrikák. A magyar béketapogatózások és az isztambuli szintér fontos mozzanatai, 1942–1944, *Századok*, 2008/6. 1445–1447.; Veress, Laura-Louise-Takacs, Dalma (ed.): *Clear the line: Hungary's Struggle to Leave the Axis During the Second World War*. Cleveland, Ohio, Prospero Publications, 1995. 96.; *Stockholm KGB – Moscow Center Cables. Cables Decrypted by the National Security Administration's Venona Project*. Arranged by John Earl Haynes, Library of Congress, 2011. Ref. No. S/NBF/T372, Ref. No. 3/NBF/T371 (of 27/8/1953) „Hegymászó” (Mountineer) fedőnevű kapcsolat (Gellért Andor) révén közvetett csatornán szerzett információk, „Oresztész” (Orestes) fedőnevű ügynök v. kapcsolat (esetleg Böhm Vilmos ?). Az amerikaiak értesülhettek arról, milyen (nem épp Moszkvának szánt) információk jutnak a magyar vonatkozásokról a szovjetekhez és milyen találásban. Lásd: <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Venona-Stockholm-KGB.pdf> (letöltve: 2015. december 4.)

³⁷ Hoppe, Hans-Joachim: *Bulgarien – Hitlers eigenwilliger Verbündeter. Eine Fallstudie zur national-sozialistischen Südosteuropapolitik*. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1979. 154.; Barker, Elisabeth: *British Policy in South-East Europe in the Second World War*. MacMillan, London, 1976. 211. ; Fülöp Mihály: A román kiugrás és a fegyverszünet. In: *Századok Füzetek* 2. Szerk. Pál Lajos. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2009. 77.

A finnek így tudomást szereztek arról, hogy fegyverszüneti kezdeményezéseik jó eséllyel nem ütköznek majd kitartó német ellenakcióba, s Hitler még akár előnyét is látja azoknak.³⁸ Ennek fényében sem találták azonban időszerűnek a cselekvést Helsinkiben 1944 tavaszán.

Budapesten szintén fokozott várakozással tekintettek a finn példára, a szovjet szándékokat és a hozzájuk való alkalmazkodás lehetőségeit illetően.³⁹ A magyar dilemmák lényegi elemei ezzel kapcsolatban: a német ellenreakciók és a keleti front összeomlásával járó teljes szovjet dominancia, vagy esetleg egy éppen ebből fakadó német–szovjet megállapodás. A magyar esélylatolgatás és a mögötte álló értesülések Stockholmból egyenes úton jutottak Moszkvába.⁴⁰

1944 tavasza voltaképp egyetlen fentebb említett ország számára sem volt alkalmas pillanat a kiugrás véghezvitelére. Ezek a hónapok egyben az erős bizalomvesztés időszakának számítottak a kisállamok részéről az angolszászok felé.⁴¹ A szovjetek jobbára nyugtató, kezdeményező lépései így akár termékeny talajra is hullhattak, azonban a katonai események végső kimenetele mégis a nyugati partraszállástól függött leginkább, annak sikere előtt Németország még rendezhette sorait, s ezzel időben ki is tolhatta a háború lezárását. A nyert idő alkalmas lehetett arra is, hogy hatékonyan léphessen fel a kiugrást megkísérlőkkel szemben, azok szuverenitását és mozgásterét kifejezetten leszűkítve a döntő pillanatokra. Épp ezek miatt a megfontolások miatt, a várható előnyök és a szovjet „előzékenység” mellett sem kísérelték meg a tényleges kiugrást a szatellit országok vezetői, egyetlen esetben sem.

Moszkva a szatellit államok egyidejű kiugrásában nem is mutatkozott különösebben érdekeltnek, és ennek kapcsán latens vagy nyíltabb ellenkezést mutatott a brit

³⁸ Miloiu, 192–194., ill. ld. Hitler szándékaira uo. 191.; v. ö. *Hitler hatvannyolc tárgyalása*. II. köt. Vál. Ránki György. Budapest, Magvető, 1983. 144. (továbbiakban: *Hitler hatvannyolc tárgyalása*).

³⁹ *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Összeáll. Juhász Gyula. Budapest, Kossuth, 1978. 307., 98/a sz. dokumentum, 1944. február (továbbiakban: *Magyar–brit titkos tárgyalások*); Gripenberg, G. A.: *Finland and the Great Powers: Memoirs of a Diplomat*. Lincoln, University of Nebraska Press, 1965. 289–293.; G. Vass István: Bakach-Bessenyei György tárgyalásai az Egyesült Államok megbízottjaival Bernben, 1943. augusztus 28. és 1944. március 19. között: A Kállay-kormány béketapogatózásainak újabb dokumentumai. *Levéltári Közlemények*, 1994/1–2. 200.; Szegedy-Maszák Bakach-Bessenyeihez, 1944. február 13. (továbbiakban: G. Vass). Ld. még: *A szakadék szélén... Az MTI bizalmas jelentései 1943. július 22. – 1944. március 10.* S. a. rend. Balogh Margit, Andreides Gábor, Z. Karvalics László, Tátrai Gábor, Budapest, Napvilág Kiadó – Magyar Távirati Iroda, 2006. 173.

⁴⁰ KGY, Ullein-Reviczky iratai, jelzet nélkül, Ghyczy Ullein-Reviczkyhez, 1944. február 25. V. ö. Stockholm KGB – Moscow Center Cables, RefNo. S/NBF/T384, Information from “Mountaineer”, 1944. február 24. Az utóbbi VENONA-távirat (amerikaiak által megfejtett NKVD rádióüzenetek) úgyszólván szó szerint adja vissza a magyar külügyminiszter Berlinből kapott értesülését, amely szerint Hitler „szívesebben látná” az oroszokat Berlinben, mint az „angolszászokat Rómában”.

⁴¹ Miloiu, 194.; MNL OL K 63 1944-30/1/a-19. pol. sz., Bakach-Bessenyei jelentése, 1944. márc. 9.

titkos próbálkozásokkal szemben.⁴² Mivel Magyarország határaihoz közeledett már a Vörös Hadsereg, a szövetséges óhajnak pedig, melyek szerint a keleti fronton lévő magyar alakulatokat lehetőleg haza kell hozni, meg kívántak felelni, így Kállay maga is elkerülhetetlennek ítélte a közvetlen kontaktus felvételét Moszkvával. Azonban sem a nyugati szövetségesek, sem a szovjetek számára nem tűnt mindez igazán sürgősnek. Eközben Németország a megszállásra készülődött. A szovjetek kétértelműen viszonyultak a kérdéshez, s ebben minden bizonnyal a szatellit államokkal kapcsolatos későbbi szándékaik (területi kérdések például Románia esetében, mint Besszarábia), illetőleg közvetlen katonai céljaik voltak meghatározóak.⁴³

A helyzet – összetettségénél fogva is – végül Magyarországra nézvést alakult a leginkább kedvezőtlenül. Német nézőpontból Magyarország stratégiai helyzete különös jelentőségűnek tűnt. Berlinben így aggodalomra okot adó kép rajzolódott ki a magyar kormány szándékai és a finn helyzet közötti összefüggésekről, különösen a Budapestről befutó jelentések fényében.⁴⁴ Hitler 1944 kora tavaszán úgy vélekedett ugyanis, hogy Finnország minden pillanatban kiválhat a háborúból. Goebbelszel március 3-án közölte a Magyarország megszállására vonatkozó végleges döntését, indokként a keleti front déli szárnyának helyzetét jelölte meg.⁴⁵ Az előkészületeket meggyorsították, mert Hitler ugyanaznap túl késeinek találta már a német hadvezetés által eredetileg tervezett hó végi időpontot Magyarország megszállására.⁴⁶

Kállay meggyőződése volt, hogy ügyesen taktikázva elodázhathja a megszállást, akár 1944 őszéig is, mert úgy látta, a németek „mégsem lesznek olyan ostobák, hogy március 19-et megcsinálják”, főképp akkori nehéz katonai helyzetükben.⁴⁷ Hitlernek valóban nem igen volt már más választása 1944-ben, mint főként politikai eszközökkel kezelni szövetségesi táborának széthullását, a fegyverszüneti lépések közvetett lassítása által. A félelemkeltéssel és a megtévesztő propaganda eszközeivel élhetett

⁴² Barker: i. m. 211.; Hoppe i. m. 154.

⁴³ *Magyar–brit titkos*, 313–314. Külügyminisztériumi feljegyzések a 99/a. sz. irathoz, 1944. március 4.; Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz*. Budapest, RTV–Minerva–Kossuth, 1982. 66–67.

⁴⁴ Ránki György: “Unwilling Satellite” or “Last Satellite” – Some Problems of Hungarian-German Relations. In: *Hungarian History – World History*. Szerk. Ránki György, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. 280–281.; *A Wilhelmstrasse és Magyarország: Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944*. Összeáll. Ránki György, Pamlényi Ervin et al., Budapest, Kossuth, 1968. 767–768. Jagow a külügyminisztériumnak, 1944. február 14.

⁴⁵ Goebbels, Joseph: *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*. Szerk. Elke Fröhlich, München, New Providence, London, Paris, K. G. Saur, 1993–1996. Teil II. Diktate 1941–1945, Band 11. 396–398. 1944. március 4.; Kershaw, Ian: *Hitler 1936–1945. Nemezis*. Szeged, Szukits Kiadó, 2004. 531–532.

⁴⁶ Kun József: Magyarország német katonai megszállásának előkészítése és lefolyása. 1943. szeptember – 1944. március. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1963/1. 58–59.

⁴⁷ KGY, jelzet nélkül, Kállay magánlevele Eckhardt Tiborhoz, 1948. augusztus 24.

(új keleti alku a szovjetekkel, megszállási tervek szellőztetése). 1943 nyarától egyre gyakrabban jelent meg egy újabb „Molotov–Ribbentrop-mintájú” egyezségtől való félelem, amitől Kállay tartott, a külügyminiszter, Ghyczy Jenő pedig maga vetette papírra 1944 februárjának végén: „német–oroszlentente mindig hobbyim volt, adja Isten, hogy tévedjek”.⁴⁸ Miközben e nézetek nem nélkülöztek minden valóságálapot, az ide vonatkozó hírek a többoldalú manipuláció eszközeként kerültek forgalomba, Hitler pedig e lehetőségre nyomatékkkal utalt Horthy és Antonescu előtt is. Mindez továbbá széles körben osztott félelem volt, amely bénító hatással bírt a német szövetségesek kiválási erőfeszítéseire.⁴⁹

Visszaulva Churchill gondolataira a szovjet „talánnyal” kapcsolatban, elmondható, hogy a kisnemzetek számára a helyzet lét vagy nemlét kérdéseit vetette fel (például a balti államokra is gondolva), s ezen a téren szinte szó szerint egyező félelmek fogalmazódtak meg bennük döntéseik előtt, különösen a „németek kontra oroszok” opció kényszerű mérlegelésénél, lett légyen szó a magyar vagy éppen a finn diplomácia képviselőiről. A nagy állam újra feltámadhat a veresége után is, a kisállam azonban nem.⁵⁰ 1944 márciusa túl sok kockázatot rejtett (Németország ellenfelei pedig növelni is kívánták ezt a benyomást) ahhoz, hogy Hitler – hosszas kivárás után – elkerülhesse a katonai fellépés ódiumát egyik, geopolitikai szempontból legérzékenyebb elhelyezkedésű szövetségesével szemben. Mindezt figyelmeztetésként is értették a többiek, akik viszont így további időt nyertek.

Világos volt, hogy a katonai együttműködés további folytatása a németekkel romba döntheti az angolszász kapcsolatokat, mivel – amiként ez irreálisnak is tűnt – előbb-utóbb a Kárpátokat nem lehet egyedül védeni. 1944. február 17-én Dulles arról tudósított, hogy Bakach-Bessenyei követ „minden erőfeszítést” megtesz, hogy rábírja a magyar vezetést a szovjetekhez való közeledésre.⁵¹

Említettük, hogy Kállay márciusra eldöntötte, szükség van közvetlen kontaktusra is az oroszok felé, így útnak indították Isztambulba Veress Lászlót, akinek e kapcsolat létrejöttét kellett elérnie. A britek azonban ezt a kísérletet szép finoman kisiklatták, és abba az irányba terelték, hogy lehetőség szerint más helyszínen, a szovjetek és az angolszászok együttes jelenléte mellett kerüljön sor a döntő kapitulációs

⁴⁸ Kállay: i. m. 149–150.; KGY, Ullein-Reviczky iratai, jelzet nélkül, Ghyczy Ullein-Reviczkyhez, 1944. február 25.

⁴⁹ Miloiu, 186.; *Hitler hatvannyalc tárgyalása*, 108.; *From Hitler's Doorstep. The Wartime Intelligence Reports of Allen Dulles 1942–1945*. ed. Neal H. Petersen, Pennsylvania, Pennsylvania University Press, 2008. 128–129. (továbbiakban: *From Hitler's Doorstep*); Joó, 2008/a, 172–182.

⁵⁰ Salewski, Michael: Staatsräson und Waffenbrüderschaft. Probleme der deutsch–finnischen Politik 1941–1944. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1979/3. 371.; KGY, Ullein-Reviczky Antal követi iratai, jelzet nélkül, Ullein-Reviczky Kállayhoz, 1944. február 26.

⁵¹ *From Hitler's Doorstep*, 223.

lépések és a fegyverszüneti feltételek megtárgyalására.⁵² Felettébb érdekes, hogy januárban még a britek kifejezetten azt tanácsolták a románok egyik jelentős kiküldöttjének Isztambulban, hogy inkább közvetlen kapcsolatot keressen a szovjetekkel Stockholmban. A közvetlen érintkezést a románokkal azonban csak 1943 decemberében kezdeményezte maga Moszkva, teljesen önállóan, mégis ezen a szálon a tárgyalás csak 1944 tavaszán vett értékelhető lendületet, főleg miután a román ellenzék nevében eljáró Barbu Știrbey herceg kairói tárgyalásai a három szövetséges nagyhatalommal – amelyről a BBC és a Reuters is tudósított – nem vezettek eredményre.

A szovjetek komoly, mindenre kiterjedő és gyors tárgyalást ajánlottak Antonescuéknak.⁵³ Moszkva jóval nagyobb érdeklődést mutatott Románia kérdésében, mert a román átállás lehetőségét közelebbinek és sokkal valószínűbbnek ítélték, miközben az angolszászok a magyar és a román kiugrásból eredő katonai előnyeiket tartották szem előtt.⁵⁴ 1944 januárjától kezdve Romániát és Magyarországot is erős nyomás alá helyezték az angolszászok, mégpedig azért, hogy Németországnak katonai téren minél több gondot okozzanak, mihamarabb leválasszák őket szövetségsükről. Magyarországot különösképpen arra ösztönözték, hogy lassítsa, akadályozza a németek utánpótlását. Azt is sürgették Stockholmban, hogy Budapest adjon információkat vasúti hálózatának a németek által igénybe vett szakaszaira vonatkozólag.⁵⁵

1944 márciusáig szovjet irányban csak halvány és bizonytalan érintkezés teremtődött magyar részről, mindazonáltal némely biztató visszajelzéssel, a korábban említett közvetlen rádióvonalon. A folytatást elvágta a német megszállás, és a miniszterelnöknek ezen a téren, azaz a hadiállapot befejezését illetően táplált illúziói szerte is foszlottak, döntően azért, mert nem maradt számára már idő.⁵⁶ Hitler gyanakvása a stockholmi szintérrel szemben kifejezetten felélénkült, és valószínű, hogy neszét vette nem csak az ottani finn és román, hanem esetleg a kezdeti magyar próbálkozásoknak is.⁵⁷

Kállay szerint a megszállás kiváltó oka volt, hogy „ultimátumszerűen” követelte a csapatok visszavonását, amin csak rontottak a stockholmi „kulissza mögötti kacsin-

⁵² *Magyar–brit titkos*, 310. Threlfall őrnagy F. K. Robertsnek, 1944. március 3. Ld. uo. 310. 1. sz. lábjegyz., ill. 99/a–99/b és 100/a számú dokumentumok. V. ö. Bokor i. m. 66.; Joó, 2008/a, 225.

⁵³ Miloșiu, 192–193.; Onișoru, Gheorghe: Romanian Diplomacy and the Issue of the Armistice (1943–1944). *Journal of European Studies and International Relations* (București), vol. III, 1/2012, 10–11.

⁵⁴ *From Hitler's Doorstep*, 129.; Borhi László: i. m. 45. és 59.

⁵⁵ Borhi László: i. m. 60.; KGY, jelzet nélkül, Ullein-Reviczky számjel-levele, 1944. január 8.

⁵⁶ Kádár Gyula: i. m. 639.; MNL OL P 2066, 5. doboz, 54. dosszié, Kállay Bakach-Bessenyeihez, 1946. június 22.

⁵⁷ Kershaw, Ian: i. m. 531–532.

gatások”.⁵⁸ A bukaresti finn követ állomáshelyén szerzett információi szerint is a németek számára az utolsó cseppet a pohárban az jelentette, hogy Magyarország gyakorlatilag felfüggesztette katonai együttműködését a birodalommal, illetőleg akadályozni kívánta a német szerelvények áthaladását kelet felé. A magyar kormány 1944. február 20-án Stockholmba érkezett egyik közlése pedig valóban arról szólt, hogy amennyire tudják „késleltetik a német hadiszállítmányokat”.⁵⁹

Bethlen István sokkalta elszántabb volt abban, hogy a nyugatiak nélkül is meg kell találni az utat Moszkva felé, lehetőleg a szovjet–román ellentétre is alapozva. Ő – Kállay visszaemlékezése szerint – egyenesen „követelte a parancs kiadását, hogy az Oroszországban lévő megszálló csapataink tagadják meg a szolgálatot”, a miniszterelnök pedig „azonnal, a nyugatiak mellőzésével” keressen „kapcsolatot az oroszokkal”.⁶⁰ Mindennek időszerűségét, kézenfekvő racionalitását és jelentőségét azonban tágabb és bonyolultabb összefüggések láttatása, valamint még további források megismerése által ítéldhetjük csak meg, miközben a sztálini külpolitika szemléletét és prioritásait is alaposabban meg kell értenünk.

⁵⁸ Kállay Miklós volt magyar miniszterelnök levele Bakach-Bessenyei György volt svájci magyar követnek 1944. július 14. Közreadó Bán D. András. *Mozgó Világ*, 1995/12. 77.

⁵⁹ Miloiu, 194–195.; Joó, 2008/a, 211.; v. ö. G. Vass, 190–191. Ghyczy Bakach-Bessenyeihez, 1943. december 6.; ld. még: Fenyő, Mario D.: *Hitler, Horthy and Hungary. German–Hungarian Relations 1941–1944*. New Haven, London, Yale University Press, 1972. 158.; Ullein-Reviczky Antal: i. m. 175.

⁶⁰ KGY, Kállay magánlevele Eckhardt Tiborhoz, 1948. augusztus 24.

ANDRÁS JOÓ:

“I’M SORRY, ISTVÁN, I WILL NOT BE A RUSKIE-LEADER.”

HUNGARY, SMALL STATE DILEMMAS AND THE QUESTION
OF DIPLOMATIC STEPS TOWARD THE SOVIET UNION, 1943–44

Related to earlier assessments of Miklós Kállay’s foreign policy, the fact that he had made no “timely” overtures toward the Soviet Union, at least in the form of peace feelers, came up time and again. In the twilight of his life, in a short letter to the editor that appeared in the *Új Látóhatár* journal, he himself tried to respond to this question in connection to István Bethlen’s viewpoint – as the title of this work alludes. The letter to the editor serves as a starting point for the work, which touches upon the tentativeness of those men acting in an unofficial yet representative capacity in Switzerland (without the formal backing of the government). These contacts have already been covered by the professional literature; their assessment, however, has remained uncertain and open to continued debate. The seriousness of the connection with Ferenc Honti (prompted by the efforts of Endre Bajcsy-Zsilinszky) and another contact mentioned by Alexander Radó (codename: “Dora”) was questionable. From the perspective of the significance of a potentially developed channel, the timing of these connections was of dubious value and also highly risky. This current work acts as a supplement to an earlier monograph by the author, providing much new information, clarity and a significant measure of nuance. This primarily applies to the discussions between Honti and Vladimir Sokolin, and the latter’s role, who was also holding discussions with Grigore Gafencu, former Romanian Minister of Foreign Affairs, at about the same time. Like György Barcza, Gafencu was on an unofficial mission in Switzerland, albeit their respective missions were significant both politically and in terms of intelligence gathering. From the Hungarian side, important negotiations were underway with the representatives of the Office of Strategic Services (OSS), the wartime intelligence agency of the US, in Bern. During the meetings with Allen Dulles and Royall Tyler, the question of Soviet-Hungarian contact arose on several occasions, but there were no attempts at American intermediation.

In the days before the German occupation of Hungary, only weak, indirect and uncertain steps were taken in Moscow’s direction, first from Istanbul and then

Stockholm. The Soviet Union showed scant interest in Hungary, but put an emphasis on getting Finland and Romania out of the war. In spring 1944 Hungary's fate was sealed by Soviet policy toward these two countries and the deliberation of their circumstances. Hungary's foreign policy leaders, despite their impeccable anti-Bolshevik *bona fides*, could not avoid taking into consideration the possibility of a Soviet occupation of the country. The fear of the lurking danger posed by Moscow – likely political oppression – and the diplomatic uncertainty corresponding to the final act of the war kept the small states from taking any pragmatic steps. Clear similarities existed among the Finns, Romanians and Hungarians in the assessment of their given circumstances.

In addition to events on the battlefield, both open and latent disagreements in the camp of the eventual victors influenced the possibility of switching sides among the states in the German alliance. Territorial questions, the geopolitical situation, eventual modifications of the demand of unconditional surrender and the desire to avoid an exclusively Soviet occupation (taking possible German countermoves into consideration) were the key matters that needed to be sorted. Even though political promises could hardly be expected, Hungary steadfastly continued negotiations, unable to avoid contact with the Soviets by the end. Sources referenced in the work have also come from the Kállay Collection in Nyíregyháza and have provided input into the understanding of Hungary's circumstances on the eve of the German occupation, the Allies' demands of Hungary and their planned but not undertaken steps.

ANDRÁS JOÓ:

„ISTVÁN, SEI MIR NICHT BÖSE, ICH WERDE KEIN RUSSENFÜHRER”

UNGARN, DILEMMAS DER KLEINSTAATEN UND DIE FRAGE
DIPLOMATISCHER SCHRITTE IN SOWJETISCHER RICHTUNG, 1943–1944

Bei der Beurteilung der Außenpolitik von Miklós Kállay wurde früher öfter erwähnt, dass er nicht „rechtzeitig“ über geheime Verbindungen zumindest Sondierungsgespräche mit der Sowjetunion initiierte. An seinem Lebensabend reagierte er in einem kurzen Leserbrief in der Zeitschrift *Új Látóhatár* (Neuer Horizont) selbst auf diese Frage in Bezug auf den Standpunkt István Bethlens – darauf verweist auch der Titel meiner Studie. Die Zuschrift bildet den Ausgangspunkt der Arbeit, die auf die Sondierungen von Personen in der Schweiz eingeht, die in nicht offizieller Form (ohne die Mitwirkung der Regierung) als Privatpersonen vorgingen, obwohl sie auch offizielle Funktionen bekleideten. Diese Kontakte waren in der Fachliteratur auch früher bekannt, ihre Bewertung ist allerdings unsicher und blieb recht veränderlich. Die Seriosität des von Sándor Radó (Dóra) erwähnten sowie durch Ferenc Honti (auf Drängen von Endre Bajcsy-Zsilinszky) entstandenen Kontaktes kann mit einem Fragezeichen versehen werden. Mit Blick auf den Zeitpunkt und die Bedeutung eventuell ausbaubarer Kanäle waren diese Kontakte von zweifelhaftem Wert und zugleich sehr riskant. Der Inhalt einer früheren Monografie des Autors wird durch die vorliegende Studie mit vielen neuen Informationen ergänzt und präzisiert, wobei das früher Erörterte stark nuanciert wird. Das bezieht sich vor allem auf die Gespräche Hontis mit Wladimir Sokolin beziehungsweise auf die Rolle des Letzteren, der beinahe gleichzeitig mit dem ehemaligen rumänischen Außenminister Grigore Gafencu verhandelte. Gafencu erfüllte in der Schweiz eine ähnliche, inoffizielle Mission wie György Barcza, die des Ersteren konnte jedoch vom politischen und nachrichtendienstlichen Gesichtspunkt aus bedeutend genannt werden. In Bern liefen wichtige Verhandlungen von ungarischer Seite mit Vertretern des ehemaligen US-Geheimdienstes OSS. Bei den Treffen mit Allen Dulles und Royall Tyler wurde die sowjetisch-ungarische Kontaktaufnahme ebenfalls mehrfach angesprochen, zu einer Vermittlung kam es aber nicht.

Bis zu den Tagen vor der deutschen Besetzung starteten in Istanbul, später in Stockholm lediglich indirekte und unsichere Schritte in Richtung Moskau. Das Interesse der Sowjetunion an Ungarn war geringer, sie legte aber großen Nachdruck darauf, den Kriegaustritt Finnlands und Rumäniens voranzubringen. Die sowjetische Politik in Bezug auf diese beiden Länder und deren Lageanalyse wirkten sich entscheidend auf die Entwicklung des Schicksals von Ungarn im Frühjahr 1944 aus. Die Lenker der ungarischen Außenpolitik waren trotz ihrer festen antibolschewistischen Überzeugung gezwungen, mit der sowjetischen Besetzung zu rechnen. Die Angst vor Gefahren, die auf die kleinen Völker lauerten, vor der von Moskau zu erwartenden politischen Unterdrückung sowie vor den diplomatischen Wendungen während der letzten Kriegsphase lähmte jedoch die aus einer Zwangslage heraus entstehenden realpolitischen Schritte. In dieser Hinsicht zeichnen sich klare Parallelen in der Sichtweise der finnischen, rumänischen und der ungarischen Führung ab.

Die Schritte der im deutschen Bündnis befindlichen Staaten zum Kriegaustritt wurden außer durch die Ereignisse auf dem Kriegsschauplatz auch durch die offenen und latenten Gegensätze innerhalb des Lagers der künftigen Sieger beeinflusst. Territoriale Fragen, die geopolitische Situation, das tunlichste Vermeiden einer bedingungslosen Kapitulation sowie der Wunsch, der ausschließlichen sowjetischen Besetzung (ferner die Schwere der möglichen deutschen Gegenschritte) zu entgehen, waren die zentralen Fragen des Abwägens, und das nicht nur für Ungarn.

Auf politische Versprechungen konnte man nicht zählen, Ungarn konnte aber den kontinuierlichen Verhandlungen, später der Aufnahme des sowjetischen Kontaktes kaum ausweichen. Als Beitrag zur Situation vor der Besetzung des Landes, zur ungarischen Einschätzung der seitens der Verbündeten mitgeteilten Erwartungen sowie zu den vorgesehenen, jedoch nicht mehr unternommenen Schritten dient auch der Inhalt der Dokumente, die in der Kállay-Sammlung in Nyíregyháza erhalten geblieben sind und in der Studie zitiert werden.

TÓTH ESZTER ZSÓFIA:

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉS EMLÉKEZETE EGYÉNI ÉLETUTAKBAN

Felmenőim közül apai nagyapám meghalt a második világháborúban, édesanyám keresztapja pedig szovjet fogságba esett a Donnál és csak 1948-ban térhetett haza.¹ Ezen írással nekik szeretnék méltó emléket állítani, a személyes történetek és a nagy történelem eseményeinek, a makrotörténelem és a mikrovilágok összekötésével.

NAGYAPÁM TÖRTÉNETE

Egy selyempapírba csomagolt esküvői fénykép: ez az egyetlen ábrázolás maradt nagyapám után. Az esküvő 1936. április 19-én volt, ekkor nagymama 21 éves, nagyapa 27 éves volt.² Mi, unokák ezt sem láthattuk, csak nagyanyám 2000-ben bekövetkezett halála után találtuk meg legféltettebb kincsei között. Nem mutatta meg sosem nekünk, unokáknak a képet, és nem beszélt nagyapáról. Nagyapám, akinek mindennapos tevékenységéhez nem tartozott hozzá az írás – mivel malommunkás volt –, a fronton naplót vezetett, mely megmaradt, és levelezett is nagymamámmal.

Nagyapám több éves frontszolgálat után 1944. november 25-én a zalaegerszegi kórházban szívelégtelenségben meghalt. Nagymama ekkor még csak 29 éves volt. Az apám ekkor 5 éves, a húga 1 esztendő volt. Nagymama egyedül nevelte fel őket. A második világháború után a „vajgyárban”,³ hivatalos nevén a Zala Megyei Tejipari

¹ A tanulmány egy része a következő írás átdolgozott változata: „Nagy újságot írok: én is bekerültem anyám mellé a csarnokba.” *Nagyipari munkásnővé válás Zala megyében az 1960-as évek fordulóján magánlevelek tükrében*. In: Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway emlékére. Szerk. Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna. L'Harmattan, Budapest, 2012. A tanulmány írásában nyújtott segítséget nagyon köszönöm Szabó Péternek, az anyaggyűjtésben nyújtott segítséget Babucs Zoltánnak, a korrektúra átnézését Sőregi Zoltánnak.

² A házasságkötés adata a hadigondozási igazolványból van, amelyet 1945. január 25-én állítottak ki Aranyodon.

³ A gyár Vajgyár néven 1928-ban létesült, ugyanekkor áramfejlesztő telep és gőzmalom is elkezdte a működését Zalaszentgróton.

Vállalat Zalaszentgróti tejüzemében helyezkedett el betanított munkásként, itt dolgozott nyugdíjazásáig.

Nagyapa levelei és tábori naplója mellett találtam egy „kijelentést igazoló szelvényt” is, melyet „magyar honos” számára állítottak ki Zalaszentlászlón, 1941. február 15-én. Nagyapa ezen irat tanúsága szerint 1909. január 8-án született Zalabéren, apja idősebb Tóth József, anyja Nagy Mária volt, az egész család római katolikus vallású. A 14 testvér közül nagyapa volt a legidősebb fiú.⁴ Tehát a család – nagyapa, nagyanya és 2 éves apám – 1941-ben költözött Tüskeszentpéterbe, mivel nagyapa „malommunkásként”⁵ – apám elbeszélése szerint – jobb munka- és lakhatási lehetőséget kapott a tüskeszentpéteri malomban, mint addigi munkahelyén, a Szent Vendel malomban. A Zala folyó közelsége miatt már a XVII. században is működött itt vízimalom, amelyet az 1920-as években fejlesztettek egyre jobban prosperáló üzemmé.

A költözés, bár térbelileg nem jelentett nagy mobilitást – Zalaszentlászló, ahol nagymama családja élt, Zalaszentgrótról délkeletre 8 km-re fekszik – önállósulást hozott a család számára. A tüskeszentpéteri malomnak ugyanis olyan munkáslakásai voltak, melyekhez bár közös konyha, de külön szoba tartozott. Itt kezdték el önálló életüket, mivel korábban a szülőkkel éltek együtt. A családi együttélés időszaka azonban nagyon rövid volt, mert nagyapa már 1940-től frontszolgálatot teljesített, egészen pontosan a nagykanizsai 17. honvéd gyalogezred zalaegerszegi III. zászlóaljának 7. puskás (1943 őszétől lövész) századában. Csak szabadságra térhetett haza időnként. Apám emlékezetében ezek az együttlétek idilliek voltak: nagyapa, amikor nem dolgozott, szívesen horgászott, ahová őt is magával vitte. Nagyon szeretett olvasni is: kalandos ponyvaregényeket. Egyszer meg akarta mutatni neki, hogyan kell cigarettát sodorni, de az élmény a kb. 4 éves gyerek számára ijesztővé vált, mivel nemcsak a cigaretta, hanem a bajusza is lángra kapott nagyapának.

Nagyapának 3 frontról küldött levele maradt fent, 1940. július 17-i, 1940. augusztus 23-i és a visszavonulás előtti, 1944. július 17-i keltezéssel. A levelek szerkezete, elbeszélésmódja, tematikája teljesen hasonló az eddigi kutatásokban elemzett paraszti levelekhez.⁶ Nagymamát „kedves szeretett feleségem”-ként szólította meg, fiát

⁴ A testvérek számát is unokatestvéremtől tudom, ő nagynénémet kérdezte meg erről. Úgy tűnik, az én emlékezetemben is érvényesül az a szabály, hogy a családi emlékezet általában két generációra nyúlik vissza. Erről a jelenségről bővebben ír: Vértési Lázár: Oral history. A szemtanúként elbeszélte történelem lehetőségei. *Aetas*, 2004/1. 158–178.

⁵ Halotti anyakönyvi kivonatának tanúsága szerint malomácsként dolgozott, a hadigondozási igazolvány szerint malomkocsisként.

⁶ Az Amerikába kivándorolt britek leveleit elemzi például: Gerber, David A.: *Authors of their lives. The Personal Correspondence of British Immigrants to North America in the 19th Century*. New York, New York University Press, 2006.; a svédékét: Attebery, Jennifer Eastman: *Up in the Rocky Mountains: Writing the Swedish immigrant experience*. Minneapolis, University of Minnesota

„(kis) aranyos fiam”-ként.⁷ Lánya születése után együtt a két gyereket: „kedves szeretett családaim”-ként, „drága kisfiaim”-ként.⁸ A megszólítás után az első és a második levélben az otthoniak egészségéről érdeklődött, illetve sajátjáról számolt be: „kívánom a jó Istentől hogy ezen pár sor írásom erőben és egiségben találjon benneteket énis megvagyok hála Isten egiségben csak az a baj kedves feleségem hogy nem lehetek othol köztetek”.⁹ A harmadik levélben szerkezetileg ugyanezen a helyen feleségét gyakrabbi írásra buzdította: „igazán jólesik egy kis hazai újságot kapni csak írdál minél sűrűbben ha teheted”.¹⁰

Ezután mindhárom levélben reflektált az otthoni hírekre: az elsőben Jancsi testvéréről kért információt, mivel úgy értesült, hogy szabadságra hazament, azonban az ő leveleire nem válaszolt.¹¹ A második levélben annak örvendezett, hogy nagymama testvére, Annus otthon volt. (Ő egyébként Pesten szolgált, és az az ajándékfestmény, amit a „gazdától” kapott, még gyerekkoromban is ki volt téve nagymama tiszta szobájában: Krisztus a Getsemáni kertben. Mi mindig abban a szobában aludtunk, és gyerekként nagyon félelmetesnek tűnt a sötét háttérben világító Hold.) Nagypapa utalt arra, hogy szívesen találkozott volna vele.

Beszámolt arról is, hogy találkozott a fronton két falujabelivel, akikkel nem egy században szolgáltak: „nem egy helyen vagyunk de úgy hozta a sors, hogy összetalálkoztunk”.¹² A harmadik levélben próbált rendezni egy konfliktust, amelyről nagymama számolhatott be fent nem maradt levelében: Rózával veszett össze – őt nem tudtam beazonosítani –, és nagypapa békíteni próbálta a haragosokat: „Hát kedves feleségem én nem csinálhatok semmi igazságot csak tüdjél ne báncsd őket majd talán megsegít bennünket a jó Isten és mindent jóra fogunk térni.”¹³

Az otthoni világ problémái még egy helyen jelentek meg a levelekben. Feltételezhető, hogy nagymama panaszkodott a kevés pénzre és arra, hogy nincsen a férje otthon, erre reflektált nagypapa: „Irod hogy volna e kedvem elmeni nekem nekem

Press, 2007.; a dánokét: Hale, Frederick (ed.): *Danes in North America*. Washington, University of Washington Press, 1984.; norvégokról: Zempel, Solveig: *In their Own Worlds: Letters from Norwegian Emmigrants*. Minnesota, University of Minnesota Press 1990.; a magyarokról: Hanák Péter: *Népi levelek az első világháborúból*. In: Uő.: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Balassi, 1999.; általában: Theodore C. Bregen: *Land of their Choice. The Immigrants Write Home*. Minnesota, University of Minnesota Press, 1955.

⁷ 1940. július 17-i levél.

⁸ 1944. július 17-i levél.

⁹ 1940. július 17-i levél.

¹⁰ 1944. július 17-i levél.

¹¹ 1940. július 17-i levél.

¹² Béres Dénes, Köves István.

¹³ 1944. július 17-i levél.

volna kedvem csak inét lehetne valahova elmeni kedves feleségem most tudatom veled hogy inét fizetés nem jár csak akkor fizetnének ha családi segélyt nem kapnál majd ha hazamegyek akkor bővebben el fogom mondani kedves feleségem tudom hogy nehéz az élet a szegény embernek de azért csak légy megnyugodva”.¹⁴

A levelek végén nagypapa utalt arra is, hogy a cenzúra miatt nem írhat többet és részletesebben: „sajna én mást nem írhatok”¹⁵. Feleségének azt tanácsolta, más szabadságos katonáktól érdeklődjön valós helyzetükről: „írd meg hogy a Halász Józsi volt e othol az ügyis megmondta milyen helyzetben vagyunk újságot mást nem írhatok majd talán mikor többet lehet írni.”¹⁶ A levél végén pedig így köszönt el: „a mesze távolból sokszor csókollak beneteket, szerető urad, Józsi”¹⁷.

Nagypapa katonanaplójának tanúsága szerint legmegrázóbb élménye az 1944. július 23-án megkezdődött visszavonulás volt, mikor a szovjet offenzíva következtében seregtestük felmorzsolódott, hadosztályát pedig feloszlatták, és más alakulatban kellett továbbharcolniuk. Ezekről az eseményekről naplójában 1944. augusztus 2-án így írt: „Kárpát medencéje. Vífecina hegycsoport. 1100 méter magas itt töltöttünk sok keserű napot a többi bajtársakkal együtt. 1944. július 23-án kezdődött meg a /visszavonulási parancs ezalatt /az idő alatt az /Isten oltalmazott /meg bennünket / mert bizony sok / ellentámadásuk volt / zúdult reánk / az aknazápor/ jött az orosz mint a / méhek nehéz / harckocsikkal és / mindenhol ki / zavart bennünk az / állásból legutolsó / ellen támadásunk / volt Nagydorna¹⁸ városa / itt már az a parancs/ volt hogy utolsó csepp / vérig védjük a várost / azt nem adjuk fel / mert sok hadianyag / volt el raktározva / mert ere nem számítottak / hogy ez ilyen gyorsan / menjen hát itt bizony / nagyon sok vesztesége / lett a magyaroknak / mert bizony itt is csak / fel kellett adni a várost / itt is kihajtott az orosz / rengeteg túl erővel / bennünket a védő / vonalból és így / kerültünk a Kárpátok / rengeteg szikláit/ köze de meddig még / azt nem tudjuk.”¹⁹

A katonanapló vagy katonakönyv Keszeg Vilmos összefoglalója szerint a férfiszerpre felkészülés, a katonasors megélésének eszköze. A katona verseket és dalokat is másol füzetébe, és a másolás során azonosul a katonasorsot megjelenítő szövegekkel, az azokban megfogalmazott érzésekkel, gondolatokkal.²⁰ A könyvek szerkesztésmódja egyéni. Nagypapa füzetének nagy részét is a másolt dalok tették ki. A füzet

¹⁴ 1940. augusztus 23-i levél.

¹⁵ 1944. július 17-i levél.

¹⁶ 1940. július 17-i levél.

¹⁷ 1944. július 17-i levél.

¹⁸ Nadvirna.

¹⁹ ifj. Tóth József naplója III. 7. század. Tagolás az eredetiben.

²⁰ Keszeg Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Egyetemi jegyzet. Kolozsvár, KJNT-BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2008. 355.

elején részletezte felszerelését,²¹ kétszer is nekifutott a felsorolásnak. Az első részben harci eszközeit sorolta fel, a második részben minden egyebet. Itt szerepelt egy sátor is négy cövekkel a felszerelési tárgyak között, amelyet áthúzott. Vajon át kellett adnia másnak? Megsemmisült? A felszerelési listát áttanulmányozva, elég szegényesnek tűnik, nem olyanak, amely kifejezetten a Kárpátok hegyvidéki körülményeiben megkönnyítette volna a honvéd mindennapjait. A felszerelés ismertetése után a „Harangoznak a mi kis falunkban, édesanyám” című dalt írta le, majd következett a fent elemzett csataleírás, ezt ismét dal követte: „Budapestről kiindult egy gőzhajó”. Ez utóbbi alatt dátum is szerepel, 1944. szeptember 8. Nagypapa ezután ismét leírt két dalt („Tintaceruzával írott tábori levél, Muszkaföldön nem süt a nap”), azonban korábbi dátum- és helymegjelöléssel: 1944. augusztus 21., „valahol a Kárpátok hegy-csúcsain”. Itt azt is hozzáfűzte, hogy ez utóbbi dalokat Horváth Mihály honvéd bajtárstól írta le.

Ezután szerepel még egy német személynév és városnév, melyet nem sikerült beazonosítanom.²² Vajon ki lehetett ő és miért jegyezte fel nagyapa a nevét? A következő lapon öccse, Sándor neve, alakulata és tartózkodási helye²³ olvasható, valamint nővére, Mária budapesti lakcíme.²⁴ A napló itt véget ért. Feltételezem, útban hazafelé Sándor nevű öccsét akarta felkeresni. Nővérét, Máriát meg is találta.

A történet folytatását úgy tudom, ahogyan apám elbeszélte. Nagypapa valahogyan eljutott Budapestre. A hogyan nem tudta apám sem. Útközben lett-e beteg? Vagy megsebesült? Legyengült a szervezete? Mindenesetre Budapestre megérkezett a nővéréhez. Erről nagyanyám valahogyan értesült, és azonnal vonatra szállt, eljutott a vonat tetején 1944 őszén a fővárosba. A történetnek ez az eleme számomra azt is jelképezi, mennyire szerethette nagyapát – az unoka persze szeretné is így látni, koherens emléké rendezni a történeteket –, mert mindennél fontosabb volt számára, hogy, amint lehet, találkozzon vele, és ezért mindent megtett.

Nagypapa Pesten is volt orvosnál, de nem tudott segíteni rajta, egyre gyengébb lett. Hazatértek. Apám elbeszélése szerint utolsó emlékképe az volt róla, ahogyan a 35 éves, korábban életerős férfi a fa alatt ült az udvarban és azt mondta: látod, fiam, félholt vagyok már.

²¹ „Felszerelés: 1 drb puska 47-51, 1 szurony, hüvelytáska, 1 gyalogsági ásó tokal, 2 kézi gránát, 40 drb éles lőszer. Felszerelés: 1 sapka, 1 zubbony, 1 nadrág, 1 drb nadrág új, 1 pár bakancs, 4 pár kapca, 2 tábori takaró, 2 zöld ing, 2 alsó nadrág, 1 kenyér tarisznya, 1 sajka fedéllel, 1 kulacs ajál (értsd: aljjal), áthúzva: 1 sátorlap, áthúzva: 4 sátorcövek, 1 köppeny szíj, 1 száztízes málhaszíj, 3 drb sebkötő csomag, 4 drb élelmiszerzacskó.”

²² V. Hanez, Mühlental 7. a, Deutschland.

²³ Tóth Sándor honvéd. 17/II. 5/század. Csáktornya

²⁴ Mohácsi Lőrincné Hungária körút 18. II. 33. Budapest

Nagyapa azután halt meg, miután már hazajött. Tehát nem a fronton esett el, lehetett neki örülni, hogy hazatért és így talán még nehezebb volt az elvesztése. Azt nem tudhatjuk, nagyapa mindezt hogyan élte meg. Milyen érzés volt látni övéit abban a tudatban, hogy hamarosan meghal? Vagy esetleg örömmel töltötte el az, hogy még egyszer látta feleségét, fiát, kicsi lányát? 35 éves volt, öt évvel fiatalabb, mint most e sorok írója. Nagypának hiánya²⁵ tartós és mély nyomokat hagyott a családban és a hozzátartozók lelkivilágában. Sírkövére csak nagyon sokára lett pénz, 1998-ban készült el. Az utolsó közös képet az eredeti családról, nagyanyámról, apámról, nagynénémről a sírkőnél készítettem azon a nyáron.

A KERESZTAPA TÖRTÉNETE

„Végre beszélhetek és elmondhatom nektek mindazt, amit szeretett feleségemnek sem mesélhettem el. A négy év hadifogságot, majd a két év börtönt a ruszki gépek miatt Rákosi alatt” – állt meg a kertkapuban pótnagypám 1991-ben. Számára a rendszerváltás elsősorban azt jelentette, hogy végre szabadon beszélhet, és megkaphatja a kárpótlást a sok szenvedésért, amelyet átélt.

Édesanyám keresztapja, Szendrey Sándor²⁶ – számomra Öcsi papa – egyike volt azoknak a katonáknak, akik a Don menti harcokban szovjet hadifogságba estek, és csak évekkel később – ő 1948. június 1-jén – térhettek vissza szeretett szülőföldjükre.²⁷ Mielőtt részletesen leírnám, hogyan került Öcsi papa a Don-kanyarba, felelevenítem, hogy az írásos források alapján mit lehet tudni róla, a közkatonáról személy szerint.

Szendrey Sándor tényleges katonai szolgálatát 1936-ban kezdte. 1940. június 1-től hivatásos szakaszvezető,²⁸ fegyvermester volt. Négy polgári iskolát végzett, szakképzettsége épület- és műlakatos volt. 1941-ben előléptették címzetes őrmesterré, 1942. november 7-én pedig őrmesterré. 1943. január 17-én „eltűnt az orosz harctéren”.

1937-ben kiváló eredménnyel sebesültvivő, 1940-ben fegyverszaki tanfolyamot végzett. 1940-ben felvétetett a hivatásos altisztek csoportjába. Jellemzésében „lelki-

²⁵ A háborúban elesett apa hiányának irodalmi ábrázolására ld. Albert Camus: *Az első ember*. Budapest, Európa, 1995.

²⁶ Szendrey Sándor (1914. február 13., Sarkad – 1995, Tiszaróff), édesapja neve: Szendrey József (1875. október 4., Sarkad), édesanyja neve: Szegedi Zsuzsánna (1881. február 12. Sarkad, 1940-ben már nem élt), református vallású. Szendrey Sándor hagyatéka és HM HIM Központi Irattár.

²⁷ *A losonci 23-as gyalogezred a Don-menti harcokban. 1942–43.* A tanulmánykötet megjelent a Doni áttörés 50. évfordulóján. Szerk. Bagyinszky Istvánné szerk. Salgótarján, Nógrádi Történeti Múzeum, 1993.

²⁸ Előtte tartalékos szakaszvezető. Minősítés, Losonc, 1940. december 9.

ismeretes, öntevékeny, határozott, őszinte, ragaszkodó, kötelességtudó, feltétlenül megbízható” emberként jellemezték. Olyannak, akinek igen jó szellemi és gyakorlati képességei vannak, ismeretei jók, azokat ügyesen alkalmazza. Magatartása szolgálatban jó megjelenésű, katonás, fegyelmezett, körültekintő, szorgalmas. Szolgálaton kívül józan, jó modorú, takarékos, szolgálatkész. Testi alkalmasság szempontjából: magas, erős, egészséges, csapatszolgálatra alkalmas.”²⁹ Összegyéniségénél fogva igaz, jó fegyvermester. Felvidéki Emlékérem és Erdélyi Emlékérem kitüntetésekkel rendelkezett.

Öcsi papa felmenőimmal Losoncon találkozott. Ugyanis dédnagyapámat hivatásos rendőrként helyezték át Losoncra. Természetesen vitte magával a családot is: feleségét, 1918-ban született ikerlányai közül pedig Zsófiát, aki még nem ment férjhez. Az ikertestvérek közül nagyanyám, Piroska ekkor már férjnél volt, Szolnokon éltek két kis gyermekükkel. Öcsi papa és Zsófi mama a losonci korcsolyapályán találkoztak. A családi történetek szerint első látásra szerelem volt: a talpraesett, tűzről pattant leány és a fess altiszt egymásra találtak s azon kívül, hogy a történelem viharai elválasztották őket, szövetséget kötöttek egy életre. 1941. november 6-án Losoncon kötöttek házasságot.

A keleti hadszíntérre – német követelésre – kiküldött tragikus sorsú 2. hadsereg felállítása, szervezése számos losonci honvédalakulatot is érintett. 1942. május elején mozgósítást rendeltek el a 21. tábori tüzérsztálynál, a 23. gyalogezred parancsnokságánál és közvetlen alakulatainál, valamint a 23/I. zászlóaljnál. Az utóbbi esetében, ún. ikreződés³⁰ folytán két gyalogzászlóalj szerveződött, nevezetesen a 23/I. és az 53/I. zászlóalj. Szendrey Sándor hivatásos őrmester a zömében nógrádi, borsodi és alföldi legénységű 53/I. zászlóaljhoz kapta meg hadibeosztását.

A visszatért felvidéki városban június 14-én tartották a csapatok ünnepélyes búcsúvételét. Június folyamán aztán sorra gördültek ki a száztíz tengelyes katonai szerelvények Losonc pályaudvaráról, „utasaik” előtt kezdetben ismeretlen oroszországi úti céllal. Az 53/I. zászlóalj közel 1000 fős állományát szállító két szerelvény – a miskolci parancsnokságú 19. könnyű hadosztály többi alakulatával együtt – a 2. hadsereg vasúti szállításának utolsó szakaszában érkezett ki a hadművelleti területre. A több mint egyhetes vasúti szállítás alatt sorrendben az alábbi nagyobb városok pályaudvarait őrizhették meg emlékezetükben a losonci zászlóalj honvédei: Érsekújvár, Galánta, Trencsén, Zsolna, Katowice, Kielce, Bialystok, Grodno, Vilnius,

²⁹ Uo.

³⁰ E korabeli katonai fogalom alatt azt kell érteni, hogy a békeidőszakban működő ezred, zászlóalj vagy üteg a mozgósításkor saját tényleges szolgálatot teljesítő tiszti, altiszti és legénységi állományának felét átadta a felállítandó „ikeralakulatnak”, s az immáron megalakuló két alakulat állományát a bevonultatott tartalékosokból töltötték fel hadilétszámmra.

Vityebszk, Szmolenszk és Orel. A 2500 km-es út végcéljai Kurszk külvárosai voltak, itt került sor a csapatok kivagonírozására.

A 19. könnyű hadosztály alakulatait – köztük a 53/I. zászlóaljat – egyből a Kurszktól keletre elterülő durnevoi erdőségbe irányították. Június 28-át követően gyorsított gyalogmenetben kellett követniük a Voronyezs térsége és a Don folyó irányában előretörő német és magyar csapatokat. A miskolci parancsnokságú hadosztály július 19-én fejezte be a Don folyó vonalát elérő német csapatok felváltását. A 2. hadsereg 200 km-es arcvonalának egyik legveszélyeztetettebb szakaszán, a Scsucsje és Perejeshaja települések által határolt folyó-kanyar előtt foglalt el védőállást. A Don mögé visszavonuló szovjet csapatok augusztus elején erőteljes támadásokat indítottak, hogy a folyó nyugati partját is birtokba vehessék, és ott hídfőállásokat alakítsanak ki. A 19. könnyű hadosztály 40 km-es arcvonala előtt augusztus 8-án keltek át a Donon a szovjet csapatok. Mivel az 53/I. zászlóalj védelmi vonala a veszélyeztetett térségtől meglehetősen délre húzódott, Szendrey őrmester alakulatát nem vetették be az augusztus 9. és 13. közötti, illetve a hónap végi scsucsjei hídfőharcokba. Harcos állománya szeptember 6-án 15 tisztből és 472 főnyi legénységből állt, ennél fogva a legmagasabb létszámmal rendelkezett a hadosztályon belül.³¹

A losonci 53/I. zászlóalj kivételes helyzete és sorsa azonban a szeptember és december közötti hadműveleti szünetet követően jelentős mértékben megváltozott. A harcoktól eddig megkímélt zászlóalj a Don menti magyar arcvonal 1943. január 14-i áttörését követően hamarosan a legnagyobb veszteségeket elszenvedő 2. hadseregbeli alakulatok közé tartozott. Amikor a scsucsjei hídfőállásukból előretörő – harcokcsikkal is támogatott – szovjet csapatok már jelentős mélységben nyomultak be a magyar arcvonalba, az 53/I. zászlóalj még mindig a Don menti védőállásában tartózkodott. Tornahy János alezredes, zászlóaljparancsnok csak január 17-én reggel fél 8-kor – a Marki erdőből kibontakozó túlerejű szovjet támadás után, a teljes bekerítettség állapotában – rendelte el a visszavonulást Jugyino felé, délnyugati irányban. A Dontól 15 km-re nyugatra fekvő településre 30%-os tiszti és 35%-os legénységi veszteséggel jutott el a déli órákban zászlóalj. Ezt követően a dermesztő hidegben, lőszer és élelem hiányában, valamint ellenséges csapatokkal a hátában alig maradt esélye a hátrajutásra. A losonci alakulat épségben hazatért rangidős tisztje, Csipke István százados utólag rekonstruált harctudósításában az alábbiakban számolt be az 53/I. zászlóalj megsemmisüléséről: „A zászlóalj Szagunyon át vonult vissza, zöme Kondencovo körül eltűnt és a továbbiakban mint egység nem szerepelt.” A losonci alakulat hozzávetőleges veszteségét az alábbi százalékos arányban becsülte meg:

³¹ Szabó Péter: *Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)*. Budapest, Corvina, 2001. 156.

tisztek 75%, legénység 65%, fegyverek 95%.³² Szendrey Sándor őrmester sem térhetett vissza szeretteihez, bajtársai Kondencovonál látták utoljára. Felesége Losoncon, a Raktár utcában 1943. július 8-án értesült hivatalosan férje eltűnéséről.³³

Itt, a Don-kanyarnál esett fogságba 1943. január 17-én, Marsanszkba került a 7064-es táborba. A hadifogság éveiről sosem beszélt. Eközben felesége Losoncon maradt, szülei háza mellett fenntartotta önálló lakását. Minden este ott várta a híreket férjéről. Azt az értesítést kapta, hogy férje 1943. január 18-án eltűnt az orosz fronton. Zsófia reménykedett, de a sors embert próbáló feladat elé állította: ikertestvére, Piroska 1944. március 19-én, miután egészséges leánygyermeknek – az édesanyámnak – adott életet, a szolnoki kórházban elhunyt. A megárvult három gyermeket édesapjuk Losoncra, a nagyszülőkhöz és Zsófi mamához vitte, akik rögtön pártfogásukba vették őket. A családi emlékezet szerint Zsófi harcok közepette is, akár kúszva is élelmet szerzett a gyerekeknek. A családot az 1946. február 27-én aláírt lakosságcsere-egyezmény alapján kitelepítették. 50 kilogrammos csomagot vihetek magukkal, melybe Zsófi mama beletette azt a turulmadarat, amelyet Öcsi papa a céllövöldében lőtt neki Losoncon.

Magyarországon – mivel máshová menniük nem volt – dédnagyapám szülőfalujába, Tiszaroffra tértek vissza, ahol a kastélyban kényszerszálláson éltek. Itt kapta meg Zsófi mama Öcsi papa holtta nyilvánításának hivatalos okiratait is. Hűségesen várt rá mégis, és a várakozás meghozta gyümölcsét: 1947. július 19-én a hadifogoly hazatért. Fogadására az abádszalóki vasútállomásra az egész család kivonult, azonban elég szűkszavú volt. Amikor hazaértek, dédnagyanyám levest tett elébe, hogy egyen. A következő hetekben fém cigarettás dobozokat készített, melyet elajándékozott a falubelieknek. A család azt feltételezte, a fogságban készíthetett hasonlókat. Átélt élményeiről nem beszélhetett.

1948. június 1-jével tartalékos tiszthelyettesi állományba került. Feleségével, Zsófiával Budapestre költöztek, egyenesbe jött az életük, egészséges fiúgyerekek születtek, Budapestre kerültek, és keresztapa az ATRA fegyvergyárban kezdett el fegyvermesterként dolgozni. Úgy látszott, már nem érheti baj őket, azonban egyszer annyit mondott a gyárban: „de sz.rok ezek az új ruszki alkatrészek”. 1949. november 30-án vizsgálati fogságba került, izgatás büntette miatt elítélték – pedig csak megmondta az igazat...

Négyhavi fogházbüntetést és lefokozást kapott e mondatért, előtte az ÁVH-s nő úgy kínoztta, hogy heréire súlyt helyezett és négykézláb kellett mászkálnia. Nem

³² Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HIM, HL), 2. hadsereg iratai. 28. doboz. 53/I. zászlóalj harctudósítása 1943. január 14–17. (Csipke István százados)

³³ HIM, HL, Honvédelmi Minisztérium. 22. veszteségi osztály 750.589/1943.

beszélt, mert nem beszélhetett erről sem szabadulása után, csak a rendszerváltást követően. A börtönbüntetés letöltése után visszatért a gyárba, Soroksáron éltek. Felesége ruhaipari szövetkezetnél dolgozott, fiuk hajós lett. Nyugdíjazása után visszatértek Tiszaroffra, és ott éltek halálukig. Legjobb barátja, akivel a gyárban is együtt dolgoztak és egymás szomszédságában éltek, szintén a Don-kanyart megjárt katonatársa volt. Fia esküvőjén, 1978-ban a szomszéd fia rázendített Don-kanyari nótákra és az „Édes Erdélyre”, melyhez ő is csatlakozott, teljes átéléssel.³⁴ Akkor egyszer a különben mindig fegyelmezett emberből előtörtek az emlékek.

1979 forró nyara. Négyéves vagyok, megérkezünk Öcsi papáékhoz. Talpas kutya is rögtön üdvözlő, jóformán ledönt a lábamról. Öcsi papa azt mondja kedvesen: Gyere, Esztikém, megmutatom neked a szőlőerdőt. A szőlőerdő, akkor még óriási nekem, olyan, mint egy labirintus. De együtt megyünk, ő vigyáz rám. Akkor még nem tudom, milyen történelmi traumák terhét cipeli. Aztán 12 évvel később, szeretett felesége halála után nem sokkal először meséli el azt, hogyan estek fogságba a Donnál, és hogyan mentette meg az életét az élelmiszerraktárból hirtelen a zsebébe tömködött savanyúcukor. Számára a rendszerváltozás hozta meg azt, hogy több évtizedes hallgatás után újra szabadon beszélhetett. Megrázó élmény volt a történeteit hallgatni. Évtizedekig féltve őrzött egyenruháját az ezred központjában, Salgótarjánban adta múzeumba. A világgal megbékélve hunyt el 1995-ben. Temetésén Máté evangéliumából hangzott el a 28. rész 20. verse: „Tanítván őket, hogy megtartsák mindazt, a mit én parancsoltam néktek: és ímé én ti veletek vagyok minden napon a világ végezetéig. Ámen!”

Nagyanyám nem beszélt nagyapámról. Gyerekkoromban mi Budapesten éltünk. Évente kétszer-háromszor utaztunk el hozzá Tüskeszentpéterbe. A zalai tájról apám némileg szentimentálisan így írt egyik levelében: „Kissé ábrándozva elmerengek a zalai tájon, a dérfedte fák és a Zala hömpölygő fodrai különös szint kölcsönöznek a vidéknek. Most ismét mindent megvizsgállok és ez a csendes táj a főváros nagy zaja után olyan megnyugtató”.³⁵

A vonatút négy óráig tartott, átszállással, ma sem kevesebb. A település 1963-ban Zalaszentgrót része lett,³⁶ manapság talán arról a leghíresebb, hogy ott palackozzák

³⁴ Erdély induló. Szövegét írta vitéz Somogyváry Gyula, zenéjét szerezte vitéz nárai Náray Antal ezredes.

³⁵ 1960. december 23.

³⁶ <http://zalatermalvolgye.hu/node/105>. Letöltés: 2010. június 28.

a Natur Aqua ásványvizet. Ha az ásványvizes üvegen levő térképet tüzetesebben megnézzük, rajta van a település neve. Gyerekkoromban, amikor leszálltunk a vonatról, begyalogoltunk a házig, ahol nagyanyám élt nagynénémmel, nagybátyámmal és hat unokatestvéremmel. A gyalogút annyiban változott az idők során, hogy a rokonok eleinte biciklivel, majd az 1980-as évek második felében már Wartburggal jöttek ki „elibénk”. Nagyanyám mindig meleg étellel várt bennünket, és amikor a kakkukos óra 10-et ütött, mi már biztosan az asztalnál ültünk és porcelán étkezésleiből ettünk, míg őt nem tudtuk rávenni arra sohasem, hogy közénk üljön, hanem bádogtányérból fogyasztotta az ételt a sparheltnél.³⁷ Utána mindig kivitt bennünket az udvarra, és büszkén mutogatta a baromfiudvart és a malacait.

Azt tudtam, hogy nagyapámról nem lehet kérdezni őt. Ugyanígy nem lehetett megnézni azt a ládikát sem, amelyben leveleit és hivatalos iratait tartotta.³⁸ Egyszer, akkor már 22 éves voltam, mégis megpróbáltam megtörni a tabusituációt, és feltettem a kérdést: „hogyan ismerkedtél meg a nagyapával?” Először nagyon furcsán nézett nagyanyám, aztán mégiscsak mesélni kezdett: „[...] szüreti bál volt, nagyon udvarolt, megvette a gyűrűket. Három hónap múlva meg is volt az esküvő. Volt nekem egy másik udvarlóm, az aznap felakasztotta magát, amikor a lakodalmunk volt”. Aztán elhallgatott, további kérdésemre már nem válaszolt. Maga a történet, úgy tűnik, tartalmaz egy tragikus vándorelemet, az esküvő napján öngyilkossá lett másik udvarlóról. E rövid elbeszélés alapján úgy tűnik, hogy a házasságot inkább nagyapa akarta, nagyanya nem volt belé szerelmes. Miért válhatott számára tabuvá a nagyapáról beszélni? Nekem úgy tűnt, haragudott rá, azért, mert meghalt.

A két katona sorsa tipikus: apai nagyapám, aki meghalt, és anyám keresztapja, aki megjárta a szovjet hadifogság poklát, de túlélte a második világháborút. Amit sorukban közösnek látok, az a tabu és a hiány. Nagyapám emlékezetét tabusította a család, Öcsi papa pedig a rendszerváltásig nem beszélt, mert nem beszélhetett mindarról, amit átélt.

³⁷ A nők helyéről az étkezésnél ld. pl. Kisbán Eszter a *Magyar Néprajz* IV. kötetében (Budapest, Akadémiai, 1997.) <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/04/319.html> (letöltve: 2015. június 30.) Haszonlóan bőséges reggeliről és ebédre számolt be apám az egyik levelében: 1963. december 2. „Pirítós kenyeret ettem boros teával. [...] Ebédre] Nagymama kacsasültet süített és pörköltet galuskával.”

³⁸ Erre velem egyidős unokatestvérem hívta fel a figyelmemet, mivel a tanulmányírás kapcsán elkezdünk mi is levelezni a családi dolgokról, olyanokról, amelyekről találkozásaink alkalmával nem szoktunk beszélni, pedig rendszeresen összejárunk, mivel gyermekeink is egyidősek.

ESZTER ZSÓFIA TÓTH:

WORLD WAR II REMEMBERED

Among my forebears, my paternal grandfather died in WWII, while my mother's godfather was captured by the Soviets at the Don Bend, finally coming home in 1948. With this work, I wish to honor their memory. It is a fusion of the micro with the macro, personal stories within an epochal historical event. My grandfather, József Tóth, was a soldier who came home in autumn 1944, after spending many years on the front. Not long afterwards he died of heart failure. With the help of his letters, diary and military history sources, I have attempted to reconstruct his life path and share what his absence meant to our family. The other hero in my work, Sándor Szendrei, fell into Soviet captivity at the Don Bend. After spending several years in a POW camp, he returned home, where his wife had faithfully waited for him. They had a son. The storm clouds in their life seemed to be dissipating when he was convicted in a show trial and sent to prison. Only after the System Changeover did he share with us what he had gone through in the POW camp and in the Hungarian prison. Two different life paths, two shocking fates from the worst of the 20th century.

ESZTER ZSÓFIA TÓTH:

DER ZWEITE WELTKRIEG UND SEIN ANDENKEN IN DEN INDIVIDUELLEN LEBENSWEGEN

Unter meinen Vorfahren starb mein Großvater väterlicherseits im Zweiten Weltkrieg, der Taufpate meiner Mutter fiel am Don in sowjetische Gefangenschaft und konnte erst 1948 heimkehren. Mit diesem Aufsatz möchte ich ihnen ein würdiges Denkmal setzen, den Ereignissen der persönlichen Geschichten und der großen Geschichte, durch Verbindung der Makrogeschichte und der Mikrowelten. Mein Großvater, der Honved József Tóth, kehrte nach mehrjährigem Dienst an der Front im Herbst 1944 heim, starb aber kurz darauf an Herzinsuffizienz. Anhand seiner Briefe, seines Tagebuches und militärhistorischer Quellen rekonstruiere ich seinen Lebensweg und beschreibe, was sein Verlust für unsere Familie bedeutete. Der andere Hauptheld, Sándor Szendrei, fiel am Donbogen in sowjetische Gefangenschaft, kehrte erst nach mehrjähriger Kriegsgefangenschaft heim, seine Frau hatte treu auf ihn gewartet. Sie bekamen einen Sohn, ihr Leben begann, ins rechte Lot zu kommen, als er Opfer eines Schauprozesses wurde und erneut ins Gefängnis geriet. All das, was er in der Kriegsgefangenschaft und im Gefängnis erlebt hatte, erzählte er uns erst nach der Wende. Zwei Lebenswege, zwei erschütternde Schicksale aus der Hölle des 20. Jahrhunderts.

SOMORJAI ÁDÁM, OSB:

MINDSZENTY JÓZSEF ÉS A BRIT DIPLOMÁCIA 1945. SZEPTEMBER 13. ÉS 18.

„Némileg bíztam a Szövetséges Ellenőrző Bizottságban (SzEB) is”

MINDSZENTY JÓZSEF ÉS A SZÖVETSÉGES ELLENŐRZŐ BIZOTTSÁG

Mindszenty bíboros nem csupán amerikai követségi tartózkodása alatt (1956–1971) állt intenzív kapcsolatban külföldi diplomatákkal és levelezett külföldi államfőkkel, hanem már jóval korábban, 1945–1948 között is. Jelen írásunk a budapesti brit követ-tel való kapcsolatfelvételt elemzi. 1945. szeptember 13. és 18. eseményei: az esztergomi érsekké váló várható kinevezés közlése, panasz a szovjet hatóságok és a magyar kommunisták terrorja miatt és a római utazás előkészítése – melyet a brit külügyminisztérium levéltári anyagában végzett kutatásaink alapján tudtunk rekonstruálni.

1945. szeptember 13-án Mindszenty megkérdezte Sir Alvary Gascoigne budapesti brit politikai megbízottat,¹ hogy tudná-e segíteni néhány napos római látogatás lebonyolításában. Hercegprímási kinevezése alkalmából ugyanis audienciát kérne a pápától, és fontos kérdéseket tárgyalna meg kollégáival a Vatikánban.² Utóiratában

¹ Sir Alvary Douglas Frederick Trench-Gascoigne (1893–1970) 1919-től állt a brit külügy szolgálatában, 1936–1938 között budapesti ügyvivő, 1939–1944 között a Tangeri Nemzetközi Zónában általános konzul, 1945–1946-ban Magyarországon a Szövetséges Ellenőrző Bizottság brit tagja, 1946–1951 között Japánban, nagyköveti rangban, 1951–1953 között moszkvai nagykövetségként dolgozott. Debrecenbe 1945. február 23-án érkezett, majd követte a kormányt Budapestre. 1946 tavaszán Sir Alexander Knox Helm váltotta fel. Lásd: The National Archives, London, Foreign Office (a továbbiakban: TNA FO) 371/48479, ill. Haraszi-Taylor, Eva: „Dear Joe”. *Sir Alvary Frederick Gascoigne, G. B. E. (1893–1970): A British Diplomat in Hungary after the Second World War. A Collection of Documents from the British Foreign Office.* Nottingham, Astra Press, 2005. XIII. és XV. sk. Ez a kötet Gascoigne diplomáciai jelentéseiből ad válogatást. Első jelentésének dátuma 1945. március 12. Az 1945. év jelentéseiből a kötet 85-öt közöl, utolsó jelentésének dátuma 1945. november 15. További, itt részben hiányzó Gascoigne-jelentésekre használható: Pelly, M. E.–Yasamee, H. J.–Hamilton, K. A. (szerk.): *Documents on British Policies Overseas. Series I. Vol. VI. Eastern Europe, 1945–1946.* London, HMSO, 1991. pl. 158–160.

² „My most secret letter of today regarding the new Prince Primate of Hungary, Bishop Mindszenty. Mindszenty asked me whether I could help him to arrange visit to Rome for a few days. He wished

Gascoigne kétségét fejezi ki, hogy alkalmas volna-e mindazt a pápa tudomására hozni, amiről neki a hercegprímás hosszan beszámolt, és amiről a következő fölterjesztésben fog részletesen írni: nevezetesen az orosz–magyar kommunista terrorról; és fölteszi a kérdést: nem lenne-e hátrányos a brit külpolitikára, ha a pápához túl sok értesülés jutna el?³

Gascoigne óvatos volt: a szeptember 13-án ígért részletes beszámolóját szeptember 18-i dátummal küldte meg. Feltételezhetjük, hogy meg akart bizonyosodni Mindszenty személyes és titkos közlésének igazságtartalma felől. Az első dokumentum bevezetésében így mutatja be őt: „akit hamarosan kineveznek Magyarország hercegprímásává”.⁴ S bár – mint ismeretes – a kinevező pápai bullát csak október 2-i dátummal állították ki,⁵ Magyarországon már szeptember 17-én közzétette a *Magyar Kurír*.⁶ Lehetséges, hogy részletes beszámolójának szövegét Gascoigne már szeptember 13-án megfogalmazta és csak szeptember 18-án indította el, hiszen ezen utóbbi fölterjesztésében aznapi dátumú Mindszenty-látogatásról ír.⁷ Beszámolója jel-

to go there on his appointment as Prince Primate to have an audience with the Pope, and to discuss important matters with his colleagues at the Vatican. [...]” Gascoigne budapesti brit megbízott 1945. szeptember 13-án kelt 264 (76/19/45) számú fölterjesztése Douglas Howardhoz a londoni külügyminisztériumba: TNA FO 371/48517. A jelentés nem tér ki kettejük találkozásának helyszínére, alkalmára. A továbbiakban ez a jelentés és későbbi brit diplomáciai iratok is a kiutazás részleteivel foglalkoznak, amelyet, mint ismeretes, amerikai géppel tett meg. Ennek elemzését lásd: Németh László Imre: *Mindszenty első római útja: találkozása XII. Pius pápával*. In: Uő.: *Mindszenty megvalósult álma. A Santo Stefano Rotondo és a Szent István ház*. Budapest 2009. 29–37.

³ „P. S. The new Prince Primate spoke to me for over two hours about the Russian–Hungarian Communist terror existing at present in this country, and I am sending you a full report by the next bag. I think it might be well if Mindszenty could have the chance of telling the Pope, orally, of what is going on here as he told it to me this morning. That is my local point of view; but you may consider that it might prove embarrassing to us if the Pope were told too much?” TNA FO, uo.

⁴ „Who is about to be appointed Prince Primate of Hungary”, lásd alább.

⁵ A félhivatalos vatikáni napilap, a *L'Osservatore Romano* 1945. október 3-i számának első oldalán tette közzé, a *Provvisa di Chiesa* állandó rovatban. A rendszeresen több hónapos késéssel megjelenő hivatalos vatikáni közlöny október 2-i dátummal közölte: „[...] die 2 Octobris 1915. – Metropolitanae Ecclesiae Strigoniensi praefecit. ex. P. D. Iosephum Mindszenty, hactenus Episcopum Veszprimiensem”, in: *Acta Apostolicae Sedis*, 37. évfolyam, II. sorozat, XII. kötet, Vatikánváros 1945. 385. Az *Acta SS. Congregationum, Sacra Congregatio Consistorialis, Provisio Ecclesiarum* rovatban.

⁶ Lásd alább.

⁷ „Bishop Mindszenty [sic!] called upon me today and informed me of his appointment.” Gascoigne brit megbízott 1945. szeptember 18-án kelt, 348 sz. (Registry No. R 16827/26/21) fölterjesztése Ernst Bevin külügyminiszterhez Londonba. Jelzete: TNA FO 371/48468 ff. 102–104. (A brit levéltári anyagok főlíószáma általában hiányzik, ez esetben azonban rendelkezésre áll.) Az utóirat dátuma szeptember 20., ebből arra következtethetünk, hogy a fölterjesztést legalább két nappal a levél megírása után postázták.

lemzéssel kezdődik,⁸ majd a Mindszenty által átadott négy dokumentum angol fordításának megküldésével folytatódik.⁹ Gascoigne röviden leírja az átküldött négy dokumentum tartalmát, majd Mindszenty személyére vonatkozóan további, frissen szerzett információkkal szolgál.¹⁰ A brit külügyminisztérium annyira fontosnak

⁸ A brit diplomaták fölterjesztéseit a második bekezdéstől kezdve számozzák. Ez éppen a második bekezdés. Angol szövege: „2. Bishop Mindszenty called upon me today and informed me of his appointment. He is a man of about 50 years of age and he has a forceful and energetic manner. The new Prince Primate made an excellent impression upon me as a man of action. His directness of speech, amounting sometimes almost to rudeness, is a pleasing change from the servile demeanour of so many of the Magyars. While his obvious energy and intelligence are no doubt respected throughout the country, there are some here who, I am told, regret the appointment, partly on account of the fact that he is a Schwab and does not come from pure Magyar stock. I have not as yet had the opportunity to examine the Bishop's political antecedents; I can therefore only presume that, because of his appointment, he was not a germanophil in the past, as were of course so many of his brother Shwabs. No doubt, however, this accusation will be brought against him by those who dislike his nomination. Ruthless, efficient, Prussian in manner (and I should think in action if need be) this man is not of the usual diplomatic type of high Catholic dignitary. But the Hungary of 1945 badly needs men of strong character who are prepared to stand by their own opinions. The new Prince Primate should, I believe, do well for his Church and for the country generally, so long as he can refrain from using methods which are too direct and too uncompromising for these days, when tact and careful handling are such necessary qualities for all Hungarians in responsible positions.” uo. – A brit diplomaták (magyar kormánykörök és politikusok információi alapján) végig sváb származásúnak tartják Mindszentyt.

⁹ „3. I have the honour to transmit to you herewith copies of four documents A, B, C and D, which were handed to me by the new Prince Primate, who remained with me for over two hours to discuss and to emphasise the contents of these papers.” Az előbbi jegyzetben idézett dokumentum 3. bekezdése.

¹⁰ „4. You will observe that document A contains: (i) An indictment of the Russians for their activities against the Church and against the servants of the Church. (ii) A further indictment of the Russians for their looting and raping and other crimes. (iii) An indictment of the Communist Party for the »terror« which they have created throughout the country with a sarcastic reminder that only one of the three Allied Powers who signed the armistice is concerned with the carrying out of the same. 5. Document B refers to circumstances attending a visit made by the Prince Primate to a large internment camp on the southern outskirts of Budapest. 6. Document C illustrates, as I have stressed in my former reports, the »fear« which permeates so many of the people of this country at the present time. 7. Document D compares the good fortune of Rákosi and his Communist friends who, in the words used to me by Rákosi himself, have »toured the prisons of Europe«, with that of the present internees in Hungary, who will, many of them, not live to tell the tale. 8. Many of the incidents referred to by the Prince Primate as regards the looting, raping, etc., by Russian soldiers occurred in his own diocese of Veszprém; but there seems to be no doubt that these occurrences took place (and are still, to a certain extent, taking place) over the country as a whole – although I have been told by responsible officials that the degree of Russian frightfulness is now less marked than it was. 9. You will note in particular the pressure which is being applied by the Communists to all sections of the population, and the description of the conditions in the internment camp on the Budaörs road. 10. While the particulars which are constantly reaching me concerning (a) The general behaviour of the Russians in this country; (b) The general political situation; are approximately on all fours

tartotta a jelentést, hogy 1945. október 3-án kinyomtatta és a rutinszerű hivatali úton megküldte a szövegét a királyi kancelláriának, az egyes minisztériumoknak, továbbá a brit külügy (domíniumok) számos intézményének – de a Mindszenty által átadott mellékletek nélkül, mert azokat túlzóknak, politikai javaslatait ugyanakkor mégis megszívlelendőnek tartották.¹¹

Az 1945. szeptember 13-i dátum korainak tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy maga Mindszenty úgy írja emlékirataiban, hogy szeptember 11-én adta meg igenlő válaszát a Szentatya kérésére: fogadja el az esztergomi érseki széket.¹² A kinevezés hivatalos bejelentésének további dátumai: szeptember 14-én kapta meg Grósz József

with those furnished by the Prince Primate, it may be well to remember, when reading the memorandum enclosed, that the bishop is of Schwab origin, and that he in fact went so far, when in conversation with me, as to deplore the »cruelty« which was now being shown towards the Schwaben in Hungary. 11. Copies of this despatch are being transmitted to Vienna, Moscow and the Vatican. P. S. [szeptember 20-i dátummal]– Since the above was drafted I have had an opportunity to ask the Prime Minister how he liked the appointment of Mindszenty. He replied that he would have preferred to see another candidate (the Bishop of Debrecen) obtain the appointment. However, Mindszenty, he said, was intelligent, energetic and a good Hungarian (Schwab); he had been imprisoned both by the Germans and by the Nyilas. Mindszenty had, the Prime Minister said, shown a little while back a »marked political tendency«, which, however, would now be suppressed. Asked by Mr. Redwards (in Hungarian) as to whether this did not mean that the bishop had been an enthusiastic »legitimist«, the Prime Minister replied laughingly in the affirmative. I said that I hoped that the new Prince Primate would be a help to the Prime Minister, and that I believed that a strong character, such as Bishop Mindszenty seemed to be, ought to prove of great assistance to the Hungarian Government at this troublesome time. To this the Prime Minister agreed; and he seemed sanguine that he would be able to work in well with the Prince Primate. The Prime Minister also told me that while the actual choice of the Prince Primate lay with the Vatican, the Hungarian Government was permitted to send to Rome the names of four Hungarian candidates. It did not follow, of course, that the Vatican would choose a Hungarian to be Prince Primate; they might have chosen a man of any nationality; it was, I gathered, satisfactory to General Miklós that His Holiness the Pope had selected a Hungarian for the post, although the nominee was not strictly speaking of Hungarian stock. A.G.” TNA FO, uo.

¹¹ Egyik példányát lásd uo. – Ilyen kinyomtatott körleveleket évente bekötve is őriz a Foreign Office levéltári anyaga; ez a sorozat heti rendszerességgel közölt beszámolókat. Ilyen pl.: Further Correspondence respecting Central Europe, Part 17, January to March 1946, jelzete: FO 404/32. A körlevelek elosztásának részletezését (King – Cabinet – Dominions distribution) 1949. február 10-ére lásd pl.: FO 371/78589. – A Foreign Office diplomatáinak véleményét lásd: TNA FO 371/48468 fol. 99.

¹² Grósz József kalocsai érsek 1945. szeptember 8-án várta őt Veszprémben, bérmaörútjáról visszakerkező: „[...] ő közölte velem a Szentatya akaratát: fogadjam el az esztergomi érsekséget. Grósz érsek sürgetett a válaszáért, de én fél éjszakai, hosszú érvelés után, melyhez Czapik Gyula egri érsek érvei is csatlakoztak, 24 órás haladékokat kértem. Nem egy okom lett volna arra, hogy a választást ne fogadjam el. [...] Mégis két nap múlva vállaltam a súlyos terhet [...]” Lásd: Mindszenty József: *Emlékirataim*. Toronto, Vörösváry, 1974. 74.

kalocsai érsek Mindszenty beleegyezését,¹³ tőle kapott hivatalos értesítést az ideiglenes kormány miniszterelnöke,¹⁴ szeptember 17-én közölte a *Magyar Kurír* a Vatikáni Államtitkárság 1945. augusztus 16-án kelt 5017/1945 sz. kinevezését.¹⁵ Azt láthatjuk tehát, hogy Mindszenty már a hivatalos diplomáciai közlés előtt egy nappal és a nyilvánossággal való közlés előtt három nappal a brit diplomatánál járt, hogy panaszt tegyen a szovjet megszálló hatóságok és a magyar kommunisták ellen, továbbá hogy elindítsa Rómába utazását. A kinevezés elfogadása melletti érvek között szempont volt ez is: „Némileg bíztam a Szövetséges Ellenőrző Bizottságban (SzEB) is...”¹⁶

A „HAMAROSAN KINEVEZENDŐ” PRÍMÁS ÁLTAL ÁTADOTT DOKUMENTUMOK SZÖVEGE MAGYAR FORDÍTÁSUNKBAN

Mindegyik dokumentum gépelt, nehezen olvasható indigós másodpéldány.

¹³ „Szeptember 14. Levélben és sürgönyileg végre megjött a veszprémi püspök beleegyezése; erre kinevezését publikáltam. Pest egyébként már előzőleg tele volt kinevezése hírével, sőt a Magyar Nemzet a hét elején leközölte, hogy kinevezése néhány napon belül megjelenik. Hogy honnan vették, nem tudom. Talán a levél hozója tudott valamit, és elkotyogta a dolgot.” Lásd: *Grósz József kalocsai érsek naplója 1944–1946*. Budapest, Szent István Társulat, é. n. Sajtó alá rendezte: Török József. 258–259. Vö: Somorjai Ádám–Zinner Tibor: *Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József életréjéhez*. Budapest, Magyar Közlöny, 2008. 208.

¹⁴ „Dr. Balogh István felolvassa Grósz József kalocsai érsek levelét, amely szerint XII. Pius pápa államtitkárságának augusztus hó 16-án 5017/1945. szám alatt kelt értesítése szerint dr. Serédi Jusztinián bíboros halálával jogilag és tényleg megüresedett és a magyar hercegprímással összekötött esztergomi érseki székre Mindszenty József veszprémi püspököt nevezte ki. A vatikáni államtitkárság Grósz József kalocsai érseket bízta meg azzal, hogy a kinevezés tényét Magyarország új hercegprímásával közölje. Minisztertanács a bejelentést tudomásul veszi.” Részlet az 1945. szeptember 17-én tartott minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvéből, in: Somorjai Ádám–Zinner Tibor: i. m. 209.

¹⁵ Lásd: Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. Budapest, Elektra, 2002. 87 sk.; Uő.: *Kardinal József Mindszenty. Ein Leben zwischen kommunistischer Diktatur und Kaltem Krieg* (Ungarische Geschichte. Monographien, Band I) Berlin, Osteuropa-Zentrum Berlin, 2014. 153. 133. j. A kinevezési bulla dátuma 1945. október 2-a, amely követte az eseményeket: „Tardini azt mondja, hogy a kinevezési határozatot titokban küldték meg a Vatikán magyarországi képviselőjének, de amikor a budapesti rádió nemrég lelkesen utalt a kinevezésre, a Vatikán nem látott többé okot az itteni közélet halogatására.” Apor Gábor volt szentszéki magyar követ 1945. október 2-án kelt távirati fölterjesztése a külügyminisztériumba, in: Somorjai Ádám – Zinner Tibor: i. m. 211.

¹⁶ Mindszenty József: Emlékirataim, 74.

„A” DOKUMENTUM

1945. szeptember 13-án Mindszenty püspök által – aki hamarosan elnyeri kinevezését Magyarország hercegprímásává – a kijelölt [brit] követnek átadott magyar dokumentum angol fordítása – magyarra visszafordítva.¹⁷ A szerző feltehetően maga Mindszenty.

Jelzete: TNA FO 371/48468, foll. 105–108

1. Vallási élet Magyarországon. 2. Nemzeti élet. 3. Gazdasági élet. 4. Politikai élet.

1. Vallási élet Magyarországon

Eleinte nem voltak megszorítások sem az orosz, sem a magyar hatóságok részéről a vallásgyakorlással kapcsolatban. Idővel azonban a megszálló erők molesztálni kezdték a híveket, amikor ők vásár- és ünnepnapokon a templomokból távoztak, és esti munkavégzésre kényszerítették őket. A templomok így kiürültek. Az orosz és a magyar kommunisták ezt követően jelentéktelen vásár- és ünnepnap munkára kényszerítették a híveket. Ily módon a katolikusokat nem engedték el a szentmisére, és ők elkedvetlenedtek a vásárnapok elvilágiasítása láttán.

Amikor az oroszok és a bolgárok Magyarország területére értek, a Veszprémi egyházmegye hét papját indoklás nélkül lelőtték. Lelőtték még Apor Vilmos bárót, Győr püspökét is, aki a nőket védelmezte. Sok nőt megerőszakoltak, különösen is Sümegen és Zalaegerszegen. Utóbbi helyen két nőt, aki ellenállást próbált tanúsítani, megfojtottak. Máshol öt apácát erőszakoltak meg. Templomokat égettek, pl. Babocsán, majd kifosztották a veszprémi egyházat és a megye templomainak (összesen 304) több mint a felét. Számos templomi ruhát és kelmét loptak és raboltak el. Egyes katonák szent ruhákban lovagoltak, táncoltak, ittak. Izsákfa templomával szemben történt egy ilyen jellegű incidens. Sok templomot, katolikus iskolát és paplakot istállóként használtak. Katonákat szállásoltak be sok templomba. Reménytelenül inkorrekt lenne ezt a magatartást a háború következményének tekinteni. Az oroszok Miklán és Mesztegyőn például halottakat vonszoltak ki a kriptákból, és táncoltak a kriptákban. Pápán a szegényház lakói (április 18-án) látták, hogy a katonák a Szent Ferenc út 10-zel

¹⁷ „Translation of an Hungarian document handed on the 13 September, 1945, to the Minister designate by Bishop Mindszenti [sic!], who is about to be appointed Prince Primate of Hungary.”

szemben a templomokból lopott szent ruhákkal és brokáttal mosták autóikat. A templomok fosztogatása hónapokon át tartott. A nők molesztálása és megerőszakolása mindennapos szórakozásuk volt. Azokat a férjeket és férfi családtagokat, akik a nők védelmére keltek, meggyilkolták. Ezeket a cselekményeket nem mellékutcákban, hanem főutcaikon követték el. A személyes biztonság és a magánvagyon biztonsága megszűnt. Lehetetlenné vált a vonattal vagy a közúton történő utazás, és a városon vagy falvakon belüli közlekedés is. A megszálló katonaság nyomában elszabadultak a nemi betegségek, s az orosz katonák oroszlánrészt vállaltak a templomok kifosztásában.

Július folyamán a tisztek és közkatonák megállították a híveket az utcákon és arról faggatták őket, miért járnak templomba, miért imádkoznak? Az orosz katonai előjárók szarkasztikus megjegyzésekkel illették a magyar hivatalnokokat és osztályvezetőket előtt a katolikus vallást. Míg saját magukat vallásellenesnek kiáltották ki, továbbra is a templomok közelében temették el a halottakat. Ezt a gyakorlatot a magyarok több mint száz esztendővel ezelőtt megszüntették, még a Római Katolikus Egyház kiemelkedő hívei sem temetkeztek a templomok közelében. Az embereket kényszerítették, hogy az orosz temetőben dolgozzanak, úgyhogy a nyár folyamán nem végezhatték el munkájukat a földeken és munkahelyeken. Elrendelték a kőkeresztek elmozdítását a főutakról, és helyettük emlékműveket építettek az orosz háborús hősök emlékére. A magyar hadianyag igen szerény volt az oroszokéhoz képest. Amikor egy vallási ünnepen Devecser helységben körmenetet tartottak, az orosz parancsnok úgy rendelkezett, hogy be kell szüntetni a templomi harangozást. Az egyik faluban két budapesti kommunista, detektívek kíséretében, részt vett a Földosztó Bizottság ülésén. A két kommunista rosszul leplezett félelemmel távolította el a római katolikus papot és az evangélikus lelkészt az ülésről. Egyik cikkében az („Egység”) kommunista újság mocskolja Szent István apostoli királyt.

Május 20-án Somogy megye egyik falujában az orosz parancsnok elrendelte, hogy a községi kikiáltó hívja táncolni a fiatalokat. Azóta az éretlen fiatalság erkölcsi rohamosan romlanak. Az orosz parancsnokok kivételt tettek egy püspöki körlevéllel,¹⁸ amely óvta a fiatalokat az erkölcsök romlásától. Kontrollálhatatlan uszítás van folyamatban a katolikus papok, hatóságok és bírák ellen. Lehetetlen valamit is tenni eme uszítás ellen, hiszen bebörtönzés járhat az ellenkezésért.

A sajtó, amelyet 98%-ban a kommunisták ellenőriznek, erőszakos támadásokat hoz az egyház, a papok, a vallás stb. ellen. Jóllehet a lakosság 70%-a római

¹⁸ „The Russian commanders took exception to a circular letter [...]” Nem világos, mi alól tettek kivételt: nem engedték volna kihirdetni vagy kivételesen engedték kihirdetni.

katolikus, nem engedélyeznek egyetlen politikai újságot sem, bár a püspökök kértek egyre engedélyt. Így az egyház nincs abban a helyzetben, hogy felemelje óvó hangját a hazugság, a rágalmak és más támadások ellen. Ha a posta révén próbáljuk elérni az embereket, a pártcenzúra elkobozza a leveleket. A „Kis Újság” nevű kormánylap sem jut el a Nagyalföldre vagy a Dunántúlra.

Ez nem az, amit novemberben Szegeden a demokratikus pártok ígértek. A moszkvai nyilatkozat 20. pontja garantálja, hogy „minden vallási felekezet szabadságát respektálni fogják. Minden egyes vallás függetlenségét és működését garantálják.” Ezt a nyilatkozatot a kommunista delegátus, Révai is aláírta. A gondolatszabadság, amit a Szövetségesek megígértek, nincs sehol.

2. Nemzeti élet

Hadifoglyok ezreit deportálták. Most „teátrálisan” ecsetelik otthon, hogy ezek a hadifoglyok haza fognak térni. Néhányan visszatértek ugyan, de a tiszteket nem küldték vissza. Augusztus 28-án 30 magyar katolikus papot szállítottak Németországból a Celldömölk–Székesfehérvár vasútvonalon, orosz kísérettel. Senki sem meri megemlíteni azt a tényt, hogy 140 000 magyart vittek Ruténiából [Kárpátalja] Ukrajnába, és ukránokkal pótolták ki őket. 16–20 éves lányokat vittek a Krímbe Szikszóról, Szántóról és Hejcéről. Dr. Buczkó premontrei szerzetest, a gimnázium igazgatójával együtt, és a város értelmiségét Kassáról ismeretlen helyre vitték. A jugoszláv határon sok magyart gyilkoltak meg és még most is gyilkolnak a partizánok.

3. Gazdasági élet

Tudomásul vesszük, hogy a csapatok érkezésekor néhány napig szabad volt a rablás, de nem fogadjuk el, hogy a rablás folytatódik. A bankokból és pénztézetekből elvitték a pénzt és a részvényeket. A gyárak és műhelyek felszerelését is elmozdították – gépeket, fölszereléseket, a házak teljes élelmiszerkészleteit stb., gazdasági felszerelést, bútort, mezőgazdasági gépeket, gabonát, magot, marhát és más állatokat (a létező állatállomány 90%-át), a mezőgazdasági felszerelést, szekeret, takarmányt, szerszámot és így tovább. Május 11-én a bolgárok Böhönye falutól 15 vagon búzát követeltek, 16 vagon takarmányt és 70 vagon gabonát, de már 7-én elvitték 36 vagon búzát. Nyolc hónapon át hajtották a lovakat és a marhát kelet felé. Hónapokon át szakadatlanul vitték a szerelvények nem csupán a fent említett tárgyakat, hanem ajtót, ablakot, háztetőt, tetőcserepet, hordót és vödört is.

A háború és aszály miatt, továbbá munkaerő hiányában katasztrofális állapotban van az aratás. A gabona egy részét elvitték, és senki sem kérdezi, hogy

lesz-e elég mag, vagy hogy a lakosság hogyan fog tudni létezni. Berhidán 1945 augusztusában összegyűjtötték és elraktározták a falu vetőmagkészletét; az oroszok megérkeztek a szerelvényeikkel, és *mindent* elvittek.

Hihetetlen a pusztítás az erdőkben, a szőlőkben és a gyümölcsösökben. Még csak nem is a szükséges mennyiséget viszik el, hanem magukat a gyümölcsfákat vágják ki és vitték el. És ez még nem minden! A városi kikiáltók szüntelenül hirdetik, milyen élelmet kell határidőre beszállítani. Magyarország gondja, hogy táplálja önmagát, a jugoszlávok, a csehek és a románok által eltávolított magyarokkal és a Magyarországon tartózkodó orosz hadsereggel együtt – és a szerelvények folyamatosan viszik az élelmet, hogy élmezse Oroszország népét. És akkor még Magyarországnak kell jóvátételt fizetnie!

4. Politikai élet

Biztosítékot kaptunk a Szövetségesektől a szabadságra (szűkölködéstől, szegénységtől való mentességre stb.)

Ezt három nemzet hirdette ki, de Magyarország ellenőrzése egyetlen nemzet kezében van. Nincs személyes biztonság, félelemtől, szegénységtől való szabadság, szólás- és sajtószabadság, gyülekezési és gondolkodási szabadság. Jelenleg Magyarországon csak öt pártnak engedték meg a működést. „Kis-Magyarország” „Nagy Börtönné” változott. Utóbb a vidék tele lett hadifogolytáborokkal. Manapság az internáltak és politikai foglyok otthona. A politikai rendőrség nem foglalkozik a bűnözéssel; nem is nyomoz, csak letartóztat embereket. Bosszútól és gyűlölelettől liheg, gumibottal dolgozik, és a náciaktól kölcsönzi eszközeit: a kollektív felelősség nevében az embereket lehetetlen börtönökbe hurcolja; olyan embereket, akikről távol állnak a náci vagy fasiszta elvek. A politikai rendőrség, amely valójában a kommunista párt eszköze, az embereket az „abszolút illegális” népbíróság elé citálja, amelyet utcai csőcselék vezet; olyan embereket, akik el vannakelve pártos gyűlölettel, és akiknek nincs semmi jogi tapasztalatuk. Nagyszámban elítélnék olyan embereket, akiket Mauthausenbe internáltak. Totális függést vezettek be: a „házbiztostól” és „háztömbbiztostól” függ, hogy az emberek kapnak-e élelmet; hogy „igazoló bizottság” elé küldik-e őket, vagy sem. Mindenki ehhez tartja magát, mindenkitől elvárják az alkalmazkodást. A népbíróságokon túl a megszálló hadsereg segít „puhítani” az embereket. Amikor egy főpap utazott az országban, a megszálló hadsereg egyik tisztje a kommunista párt tagsági igazolványát kérte tőle (ez a pap maga a püspök volt).¹⁹ A vidéki járásokban a rendőrség, amely a nemzet söpredéke,

¹⁹ Utalás Mindszenty saját tapasztalatára.

az embereket kényszerszolgára ítéli, perbe idézi, internálja; arra kényszeríti a lakosságot, hogy élelmet vigyen a megszálló hadseregnek, és olyan messzire megy, hogy ellopja a magántulajdont és az állatokat.

Van magyar hadsereg is az egyes vidékeken: egy párthadsereg. Vannak úgynevezett „kiképzők”²⁰ is. Ezeket a „kiképzőket” a kommunista párt nevezte ki, és a hadsereg erőit a „helyes” gondolkodásra nevelik. Más előjárók nem számítanak, rangjuk nem segít ebben. A „kiképzők” részt vesznek a kommunista párt helyi szervezeteinek ténykedéseiben.

A kedvezményezett párt ingyenvonaton átszállítja híveit a soproni, győri, kecskeméti stb. pártgyűlésekre, Rákosi gyűléseire. A közelmúltban az egyik soproni gyűlés nagy látogatottsága annak tulajdonítható, hogy a megszálló hadsereg katonái 7500 hadifoglyot tereltek ide.

Egyidejűleg a Kisgazdapárt tisztségviselőit letartóztatták Nagykanizsán, Somlóvásárhelyen, Devecseren, Veszprémben, Kővágóörsön.

Az itt leírtak után nyilvánvaló, hogy a következő lényegi előfeltételekre van szükség ahhoz, hogy a választások tisztességesek és korrektek legyenek:

1. A nyugati szövetségesek katonáinak jelen kell lenniük, és az oroszok létszámát le kell csökkenteni.
2. A politikai rendőrséget fel kell oszlatni.
3. A népbíróságok helyébe – amelyek alkotmány- és jogellenesek – vissza kell állítani a független magyar bíróságokat.
4. A békés fejlődés és munka érdekében szabadon kell engedni az internált foglyok nagyobb részét – hiszen ártatlanok.

²⁰ Az angol szöveg „tutor”-ral fordított. A leírás a szovjet Vörös Hadseregben is működő politikai komisszárokra illik.

„B” DOKUMENTUM

Mindszenty püspök által a kijelölt [brit] követnek átadott magyar dokumentum angol fordítása – magyarra visszafordítva. Két pap beszámolója.

Jelzete: FO 371/48468, foll. 109–110.

Beszámoló a Budaörsi úti internálótáborban tett látogatásról

Ketten látogattuk meg a tábor: kollégám, hogy misézzen, és én, hogy gyóntassak. Vittünk magunkkal vallásos irodalmat, nyakláncot stb., hogy osztogassuk az internáltak között.

Sok család várakozott a tábor egyik épülete előtt, láthatták is internált rokonaikat, amint csoportosan visszatértek a munkából, úgyhogy át tudtak adni számukra az öröknek egy kis élelmiszercsomagot vagy tiszta alsóruhát. A várakozók többsége egyszerű ember volt; ruhájukról ítélve Budapest környéki SVÁBOK.

A barakkok hatalmasak voltak, és jól elbánt velük az ágyútűz. Az ablaküvegek kitörve, a falakon hatalmas lyukak tátongtak, rajtuk át látni lehetett az épület belsejének berendezését. Az udvaron fáradt, kimerült internáltakat láttunk, férfiakat és nőket vegyesen. Úgy informáltak, hogy a többség nem is emlékszik, mit jelent a vasárnap – ugyanúgy dolgoznak, mint más napokon.

A tágas udvaron, ahol előző vasárnap miséztünk, most egy speciális program – „tanfolyam” – kezdődik. A hallgatóságot a „demokrácia” alapelveire oktatják. Az egyik internált, egy intelligens ember, azt mondta, hogy ezeket az „órákat” a választási előkészület részének szánják. Azt mondják, hogy *aki belép a pártba, kiszabadulhat*.

A barakkok kórháznak berendezett része felé tartunk. Egy internált orvos kalauzol minket. Az egyik kórteremben tbc-s esetek vannak, másutt tifuszgyanúsak, rühösek, trachomások, szívbetegek stb. A férfiak és a nők el vannak szeparálva, de elhelyezésük nem különbözik. Nincsenek ágyak, deszkák, a legjobb esetben is csak néhány matrac szolgál fekvőhelyül, és hiányzik a takaró. Némely internált majdnem halálra fagy – nincsen pokróca. Nincs gyógyszer, és alig van lehetőség diétára. *Az itt lévők olykor hetekig nem látnak kenyeret*. Leves reggelre és leves estére – ez minden. Beszélgetünk az internáltakkal. Fáradtak és kimerültek, azért könyörögnek, hogy értesítsük hozzátartozóikat, hozzanak valami ételmezt, másképp soha nem kerülnek ki élve ebből a pokolból. A főorvos aggódva mondja: „a legalapvetőbb orvosságok is hiányzanak”. *Sok idős ember meghal*.

Megkérték, hogy gyóntassuk meg őket. Leülünk a gyóntatáshoz. Hosszú sor várakozik. Úgy tűnik, hogy ezek a szerencsétlenek emberek vágyakoznak Isten bátorító és erősítő ígéjére. Ahogy elnézem őket, megértem, hogy elhatalmasodik rajtuk a kimerültség. Sokan közülük sírnak, úgy kérik az Urat, hogy vezesse ki őket ebből a pokolból. Egy 70 év körüli asszony jön. „NYILAS volt?” kérdezem. „Igen – mondja –, Főtisztelendő Úr, mert úgy gondoltam, hogy megkapom özvegyi nyugdíjamat.” Hasonlóképpen nyilatkozik egy igen idős katona is. Egy fiatal egyetemista elmondta: „Nem voltam nyilas, Németországba vittek. Amikor hazajöttem, idehoztak.” Egy fiatal orvos ezt mondta: „Nem voltam nemzetiszocialista, csak azt hittem, hogy a munkások érdekeit legjobban a nemzetiszocialista Németország képviseli.” Egy idős ügyész elmondta, hogy ő nem politizált, de veszélyesnek nyilvánították a közre. Egy mérnök azt mondta: „Egyáltalán nem volt vád ellenem, és azok közé soroltak, akiket el akartak engedni a táborból – de kihúzták a nevemet, mert értelmiségi osztályba tartozom.” Alighogy szoltam néhány szót ezekhez az emberekhez, sírni kezdtek. Lelkükben teljesen megtörttek; éheznek, mégis otthoni szeretteik felől érdeklődtek.

Egyre több csoport érkezett. Katolikus ünnepnap volt, de dolgozniuk kellett. Nem vehettek részt a szentmisén.

Közben folytatódik a szentáldozás. Igen hatásos: az internáltak a rögtönzött oltár körül tömörülnek az udvar közepén. A himnuszok éneklésébe szívből bekapcsolódnak. Szomjasan itták a pap szavait, aki Krisztusról beszélt. Talán azért kell hordozniuk keresztjüket, hogy a magyarok jobb keresztények legyenek.

„C” DOKUMENTUM

Mindszenty püspök által a kijelölt [brit] követnek átadott magyar dokumentum angol fordítása – magyarra visszafordítva.

Jelzete: FO 371/48468, foll. 111–112.

A megfélemlítés olyan fokot ért el, hogy az emberek félnek megszólalni, még megmozdulni is. A rokonok és a szomszédok sokszor nem tudják, miért és hova vitték el hozzátartozóikat. A rendőrség hamis följelentések alapján ítélt embereket internálótáborra.

ZACHARIAS László, a MÁV elnöke három hónapig volt az Andrássy út 60-ban (a politikai rendőrség központja) és a Markó utcai börtönben, hamis

vádak alapján. Végezetül a népbíróság elé citálták, s bár már igazolták és elrendelték szabadon bocsátását, a politikai rendőrség mégis újra letartóztatta, és nem lehetett megtudni, hova vitték.

A minisztérium két felső vezetőjét, akiket igazolt az igazoló bizottság, és akik új és fontos kinevezéseket kaptak, letartóztatta a politikai rendőrség.

INCZE Péter miniszteri tanácsost, aki nyolc miniszterelnök alatt szolgált – tehát nem politikai, hanem tényleges adminisztrációs beosztásban dolgozott –, miután igazolta az igazoló bizottság, a politikai rendőrség újra letartóztatta és bebörtönözte, majd a fővárosi mézárszékre vitték, s ott az istállók takarítására és a tehenek gondozására kényszerítették.

Elterjedt a hír – a sajtó is hozta –, hogy egy fényes nappal tartott politikai igazoltatás során elfogták GRATZ Gusztáv korábbi külügyminisztert, PERÉNYI [Zsigmond] báró koronaórt és LÁNG-Miticzkyt, a Budapesti Királyi Ítéltábla [nyugalmazott] elnökét, és börtönbe vitték, ahol egy piszkos, sötét és férges cellában tartották őket harminc órán át. Más ártatlan áldozatok heteket töltöttek hasonló körülmények között. Az embereknek ezt az osztályát másokkal együtt tartják,²¹ így mindenki fél és reszket.

Ősz közeledik. Hideg, sötét, férges cellákban – ahol az ablakokon nincs üveg – epednek a magyarok tízezrei kiéhezetten és elégtelen öltözetben. Kimondhatatlan szenvedések után legyekként hullanak el a tél folyamán.

Rákosi, a kommunista vezér és Vas,²² Budapest kommunista polgármestere azzal dicsekszik, hogy ők is szenvedtek börtönben, tíz, sőt tizenöt éven át. Igen ám, de ők olvashattak, nyelveket tanulhattak, könyveket írhattak, és alkalmassint egészségesen és jó állapotban hagyhatták el a börtönt; mai egészségi állapotuk is kifogástalan. Azok közül, akik ma vannak bebörtönözve vagy internálva, ugyan ki lenne képes tíz éven át életben maradni? – egyetlen egy sem. A börtönök aligha üresednének ki, ám a jelenlegi elzártak közül kevesen érnének meg egy másik nyarat.

²¹ „This class of people are cast in with the others” értsd: ezeket a finom embereket egyszerű emberek közé zárják.

²² Vas (Weinberger) Zoltán (1903–1983), Budapest közellátási kormánybiztosa 1945 februárjától májusáig, polgármester 1945 májusától novemberig.

„D” DOKUMENTUM

Összehasonlítja Rákosi és kommunista barátainak jó sorát, akik Rákosi hozzám intézett szavai szerint „megjárták Európa börtöneit”, azokéval, akiket jelenleg internáltak Magyarországon, s akik közül sokan nem érik majd meg, hogy elmondják történetüket.

[A szöveg nem került elő a brit iratok közül.]

A brit politikai megbízottnál 1945. szeptember 13-án tett látogatás során a veszprémi püspök, bizonyára titoktartást kérve, mégis külső fórumon mondta el egy idegen állam diplomatájának, hogy ő a kinevezett esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása, pedig csupán annyi történt, hogy ő írásban elvállalta a felkérést, és erről a magyarországi delegátust, a kalocsai érseket értesítette. Ezzel a lépésével formailag pápai titkot sértett meg. Ha erről Róma értesült volna, akkor érvénytelennek nyilváníthatta volna a kinevezést, és megakadályozza a kihirdetését. Mi az, ami miatt Mindszenty vállalta ennek ódiumát?

A II. világháború alig ért véget, az ország, így az egyház is, rendkívüli helyzetben volt, apostoli nuncius hiányában az információs kapcsolat akadozva és csak alkalmilag működött Rómával, az ország még nem nyerte vissza szuverenitását, háromhatalmi ellenőrző bizottság felügyelete alatt tette első lépéseit a demokrácia felé. Az első kérdés az, hogy a három nagyhatalom közül miért éppen a brithez fordult Mindszenty, illetve hogy találunk-e hasonló megkeresést az amerikai képviselőten, hiszen végül is amerikai géppel érkezett meg Olaszországba. A második kérdés az, hogy elegendő indok-e esztergomi érseki kinevezésének a hírül adásához az a kérés, hogy szeretne eljutni a Vatikánba, tisztelgő látogatásra XII. Piusz pápához. Ennek a kérésnek a kivitelezése minden bizonnyal nem várható a közeli napok egyikére, amikor már megtörténhetett a kinevezés kihirdetése, azaz a kinevezési folyamat érvényes módon történő folytatása, amely a kinevező bulla római kiállításával és a beiktatás alkalmával történő ünnepélyes felolvasásával zárul le. Harmadikként az a kérdés merül fel, hogy mindehhez az alkalmat talán a remény adta, hogy ily módon megállíthatja a szovjet hadsereg katonáinak garázdálkodását azzal, hogy erős hangú tiltakozó dokumentumokat adott át, kiváltani remélve a brit királyi kormány érdeklődését.

Az igazi kérdés tehát az, hogy várhat-e két napot egy egyházfejedelem a fennálló helyzetben azzal, hogy kéréseivel egy külföldi diplomatához forduljon? Ha ezt meg-

teheti, akkor úgy adhatja elő kéréseit, hogy nem szegi meg a pápai titoktartást. A bíboros védelmére az szól, hogy ez a kétnapnyi késlekedés is több magyar életet veszélyeztethetett volna, és neki – úgy vélte – közjogi tiszte volt, hogy nemzete védelmében felemelje a szavát.

E sorok írója nem tud nem emlékezni arra, hogy Mindszenty bíborost 1974 tavaszán, el nem küldött levelének megírásában hasonlóképpen közjogi állása és nemzeti elkötelezettsége mozgatta.²³ A kinevezés előtti napoknak ez az eddig ismeretlen részlete és az esztergomi érseki szék megüresedésének kimondását követő levél megírása tehát valami módon összefügg, mintegy keretezi az 1945–1974 közötti éveket, és mindkettő ugyanarra utal: Mindszenty Józsefet esztergomi érsekként, Magyarország (herceg)prímásaként első helyen közjogi állása, nemzeti elkötelezettsége motiválta, és ebből volt értelmezhető egyházi szerepvállalása.

Mindszenty, mint veszprémi püspök, másnap, 1945. szeptember 14-én a marcali szovjet parancsnoknak írt levelét megküldötte az amerikai²⁴ és a brit²⁵ megbízottaknak egyaránt. Ebben határozottan fellépett az egyház szabadságának védelmében.

²³ Először közöltük latinul in: Somorjai Ádám: *Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása 1971–1975. Tanulmányok és szövegközlések*. Pro manuscripto, Romae 2007. 227–228. Faksimile: uo. 277–278. Magyar fordításban először Uő: *Én vagyok Magyarország egyedüli alkotmányos képviselője. Mindszenty bíboros el nem küldött levele VI. Pál pápának 1974 tavaszán*. Interneten: <http://regnumportal.hu/node/448> (letöltve: 2009. október 29.) Majd kötetben: Uő: *Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása. III/2. Tanulmányok és szövegközlések*. Budapest, METEM, 2012. 383–385. Lásd kommentárunkat: uo. 385–392.

²⁴ Mindszenty József veszprémi püspök 1945. szeptember 14-én kelt levele a helyi szovjet parancsnokhoz. Gépelt, aláírt, indigós másolat. Jelzete: NARA (National Archives and Records Administration, Washington-College Park, MD), Record Group 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Mission 1945, Box 65. 840.0–840.7 Catholic Church. – A példányon kézzel írt megjegyzés: „Delivered by Fr. Jarossi. 9/28/45.” Olvasatunkban a név helyesen: Jánosi József – jezsuita tartományfőnök – adta le 1945. szeptember 28-án.

²⁵ „I have now the honour to transmit to you herewith copies in English translation of a letter which Bishop Mindszenty recently addressed, as Bishop of Veszprém, to the local Russian authorities in this district, which shows, I submit, courage and determination on the part of the new Primate.” Gascoigne brit megbízott 1945. október 16-án kelt 406. sz. (ikt. sz. 76/30/45, R 17900/9778/21) távirati fölterjesztése Bevin külügyminiszternek Londonba, 2 pont. Jelzete: TNA FO 371/48517.

ADAM SOMORJAI OSB:

JÓZSEF MINDSZENTY AND BRITISH DIPLOMACY

SEPTEMBER 13TH AND 18TH, 1945

In earlier publications we have dealt with Cardinal József Mindszenty's contact with foreign, mostly American, diplomats and leaders of State. Now we shall deal with his very first contact with a British diplomat in September 1945. The Bishop of Veszprém wanted to inform the British Mission in Budapest on September 13th about the atrocities of the Soviet Army in Hungary and the terror of the Hungarian communists. He requested and received Allied military help in order to travel to Rome to inform Pope Pius XII and his colleagues in the Vatican about the situation in Hungary. The sources reproduced here in Hungarian translation were not known before and were found among the Foreign Office Papers of the National Archives in London. These sources inform us on how the soon-to-be appointed Archbishop of Esztergom and Prince Primate of Hungary informed the British diplomat even as the news of the appointment was still not official.

Mindszenty accepted the appointment on September 11th, and was informed about this via correspondence with the Archbishop of Kalocsa, József Grósz, having to wait until the public announcement (September 17th in Budapest, October 2nd at the Vatican). But he trusted in the diplomatic secrecy of the British Legate, Sir Alvary Douglas Frederick Trench-Gascoigne, when he informed him about this news. Gascoigne acted on Mindszenty's request, but he did not include the English translation of the attachment dealing with Soviet atrocities, waiting with the dispatch until September 18th, when the news was publicized in Budapest. He wanted to gain some time, one may hypothesize, firstly to translate the text of all four of Mindszenty's documents into English – of which we have found only three – and wanted to attend to the publication of the appointment.

The reason why Mindszenty committed this indiscretion can be seen in these documents: he did not want to wait and lose even a couple of days when the interests of his people demanded this step.

I will attempt to prove that József Mindszenty put his duties in the service and the interests of the Hungarian nation before his duties of great responsibility as Archbishop of Esztergom and Prince Primate of Hungary, and did so even at the very beginning of his high capacity.

ADAM SOMORJAI OSB:

JÓZSEF MINDSZENTY UND DIE BRITISCHE DIPLOMATIE

13. UND 18. SEPTEMBER 1945

Frühere Publikationen haben sich den Kontakten von József Kardinal Mindszenty mit ausländischen, vor allem amerikanischen Diplomaten und Staatsmännern gewidmet. Nun gilt unser Interesse den Kontakten in den Nachkriegsjahren, beginnend mit dem Monat September 1945. Als damaliger Bischof von Veszprém begab er sich nämlich am 13. September in die britische Mission in Budapest und ersuchte die Briten, im Hinblick auf die Atrozitäten der sowjetischen Besatzungstruppen und des Terrors der ungarischen Kommunisten etwas zu unternehmen. Vor allem wollte er die Hilfe der westlichen Alliierten erbeten, um sich unter den schwierigen Umständen nach Rom begeben und Papst Pius XII. sowie seine Kollegen im Vatikan informieren zu können. Aufgrund bisher unbekannter und erstmals in ungarischer Übersetzung veröffentlichter britischer Archivmaterialien konnte festgestellt werden, dass der gerade zum Erzbischof von Esztergom und Fürstprimas von Ungarn zu ernennende Bischof von Veszprém sich bereits in seiner neuen Eigenschaft vorstellte, ohne die Veröffentlichung der päpstlichen Ernennung abzuwarten.

Mindszenty nahm seine Ernennung am 11. September an und informierte darüber in einem Brief den Erzbischof von Kalocsa, Joseph Grösz. Er hätte bis zur Veröffentlichung (17. September in Budapest, 2. Oktober im Vatikan) warten müssen, vertraute aber auf die diplomatische Geheimhaltung durch den britischen Gesandten Sir Alvary Douglas Frederick Trench-Gascoigne, als er ihn über diese Neuigkeit informierte. Der britische Diplomat benachrichtigte zunächst am selben Tag das Londoner Außenministerium telegrafisch, schickte jedoch erst mit Datum vom 18. September einen ausführlichen Brief samt englischer Übersetzung der vier Unterlagen an das Foreign Office in London. Das tat er vermutlich deshalb, weil er Zeit gewinnen wollte, um die Unterlagen ins Englische zu übersetzen, noch mehr aber weil er abwarten wollte, bis die Ernennung tatsächlich veröffentlicht wird.

Was den neu zu ernennenden Erzbischof von Esztergom, József Mindszenty, zu dieser Indiskretion bewog, ist aus dem Inhalt der Unterlagen ersichtlich: Da er kraft dieser Ernennung auch die Verantwortung für das Wohl der Nation trug, hielt er es für angebracht, nicht einmal ein paar Tage abzuwarten, sondern angesichts der schwierigen Lage im Interesse seines Volkes zu handeln.

Darin liegt einer der zahlreichen Beweise dafür, dass Mindszenty seine Aufgaben im Dienste der ungarischen Nation vor seine Aufgaben und Pflichten als erster Mann der katholischen Kirche in Ungarn stellte, und das gleich am Anfang seiner neuen Würde.

A BUDAPESTI BELGA KÖVETSÉG MENEDÉKÉBEN

B. FARKAS FERENC ÉS MALÉTER PÁLNÉ MENEDÉKKÉRELME 1956
NOVEMBERÉBEN¹

Az 1956-os forradalom napjaiban és a november 4-i szovjet támadást követő hetekben a legtöbb Magyarországra akkreditált diplomáciai képviselő vezetője azt érezhette, amit Walther Peinsipp, osztrák követ² 1956. december 20-i összefoglaló jelentésének bevezető soraiban írt. „A követség helyzete a forradalom alatt és a város megszállásának utóbbi öt hetében csak egy olyan hajóhoz hasonlítható, amely szeles időből hirtelen tájfunba kerül, saját hajózási vállalatával már nincs kapcsolata, egy ilyesfajta viharra egyáltalán nincs berendezkedve, és teljesen magára van hagyatva. A kapitány magatartása ebben a helyzetben, amelyet egyetlen kézikönyv sem láthat előre, a legnehezebb és legdöntőbb pillanatokban csupán magából a helyzetből következhet.”³ A Budapesten tartózkodó külföldi állampolgárok védelme és a segélyszállítmányok célba juttatása komoly feladat elé állította a hírzárlat, illetve a telefon- és távírókapcsolat akadozása miatt a külvilágtól egy ideig elszigetelt követségeket. Mindennél kényesebb kérdés volt azonban a magas rangú politikusok és politikailag exponált közéleti személyiségek menedékkérése. Jól ismert Mindszenty József bíboros története, aki közel tizenöt évig élvezte az Amerikai Egyesült Államok budapesti követségének kényszerű vendégszeretétét. Ellenpéldaként Turchányi Egon,

¹ A jelen tanulmány B. Farkas Ferenc halálának 50. évfordulója alkalmából készült.

² Walther Peinsipp (1906–1990) 1956–1962 között volt Ausztria rendkívüli követe és meghatalmazott minisztere Budapesten. A tanulmány szempontjából fontos missziók címei a következők: Osztrák követség: II., Árvácska u. 11; rezidencia: II., Tapolcsányi u. 1. A Belga Királyság követsége és rezidenciája: II., (ma I.) Donáti u. 34. Olasz követség: XIV., Vorosilov (ma Stefánia) út 95; rezidencia: II., (ma I.) Donáti utca 36. A svájci követség rezidenciája: III., (ma II.) Szeréna utca 7. Az egykorú címek és a misszióvezetőkre vonatkozó adatok *A Budapesten akkreditált Diplomáciai Testület tagjainak névsora. A Magyar Népköztársaság Külügyminisztériuma Protokoll Osztály kiadványa* 1956. május és 1962. október között megjelent köteteiből származnak. Itt mondok köszönetet a Külgazdasági és Külügyminisztérium Bánffy Miklós Szakkönyvtár munkatársainak és Soós Viktor Attilának.

³ Részlet Walther Peinsipp osztrák követ összefoglaló jelentéséből a követség tevékenységéről a forradalom és az azt követő események idején, 1956. december 20. In: *Sub clausula 1956. Dokumentumok a forradalom történetéhez*. Szerk., előszó Geccsényi Lajos – Máthé Gábor. Összeáll. és jegyzetekkel ellátta Baráth Magdolna. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2006. 739.

Mindszenty titkára, Kovács Béla kisgazda államminiszter és két politikustársa esetét említhetjük, akik viszont már nem kaptak menedéket. Az amerikai mellett a jugoszláv követség játszott a legfontosabb szerepet a politikai menedéknyújtás terén, azzal, hogy Nagy Imrének és kommunista politikustársainak, illetve családtagjainak védelmet adott.⁴

Kevésbé ismert, hogy a belga követség is befogadott néhány napra egy kormánytagot és egy másik kormánytag feleségét. „Az egyik legaggasztóbb probléma, amely az 1956-os magyar forradalom tragikus hónapjai alatt felmerült, a menedékjog kérdése. Biztonsági okokból mindeddig nem számoltam be részletesen arról a két konkrét esetről, amely az itteni követséghez befutott” – e sorokkal kezdi Frédéric Collon⁵ belga követ 1957. május 4-én felettesének, a belga külügyminiszternek írt jelentését, majd a nevek említése nélkül rátér a két menedékkérő ügyére.⁶

A rezidencia épületét is magába foglaló belga követségen 1956. október 23-ától egyre többen, túlnyomórészt belga állampolgárok, illetve a szomszédos olasz követség munkatársai és az *Il Tempo* című lap két olasz tudósítója keresett menedéket. November 4-én érkeztek a legtöbben: tizenkilenc személy közül nyolcan kértek védelmet. A belga követ, miután nem tudott felettesével kapcsolatba lépni, a magyarok menedékkérelmét visszautasította, attól tartva, hogy nem tudja garantálni biztonságukat, de az épület befogadóképessége is véges volt.⁷ Mint az Collon idézett leveléből is kiderül, két esetben kivételt tett. A következőkben a belga követ jelentésének – a szöveget a tanulmány végén teljes terjedelmében közlöm – és a két mene-

⁴ Vö. Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor: *Szeizmográf a Szabadság téren. Mindszenty bíboros levelezése az USA elnökeivel és külügyminisztereivel 1956–1971*. Válogatta, az előszót írta és a levelezést jegyzetekkel ellátta Somorjai Ádám OSB és Zinner Tibor. Ford. Zinner Judit, Budapest, Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, 2010.; Vörös Vince: „A további tárgyalás Kádárékkal azonban soha nem jött létre”. Az eredeti interjút Hegedüs István készítette 1988-ban. Szerk. Kőrösi Zsuzsanna. http://server2001.rev.hu/oha/oha_document.asp?id=326&order=1 (letöltve: 2015. október 20.); Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz II. 1953–1958*. Budapest, 1956-os Intézet, 1999. 332–354.

⁵ Frédéric Collon (1892–1983) a Belga Királyság budapesti rendkívüli követe és meghatalmazott minisztere (1956–1958).

⁶ Frédéric Collon levele Paul-Henri Spaaknak, 1957. május 4. Archives du ministère des Affaires étrangères belge (a továbbiakban: AMAEB), Hongrie, 1375–1957, I, dos. 10, n° 541, n° d'ordre 163. Köszönetet mondok Giuseppe Liannak, aki felhívta a figyelmemet a dokumentumra és a két menedékkérő személyének azonosításában is segített.

⁷ Gergely Fejérdy: La réaction diplomatique d'un petit pays européen face à l'insurrection hongroise de 1956: la Belgique. *Relations internationales*, 2007/1 (n° 129) 127–138. <https://www.cairn.info/revue-relations-internationales-2007-1-page-117.htm>. Vö. Uő: A brüsszeli kormány reakciói az 1956-os magyar forradalom kapcsán. *Kommentár*, 2006/5. 10–15. http://kommentar.info.hu/attachment/0001/422_kommentar0605.pdf (letöltve: 2015. 9. 23).

dékkérő eltérő időben és körülmények között elhangzott visszaemlékezésének egybevetésével rekonstruálok a történeteket.⁸

„AZ ÉRINTETT NAGYJÁBÓL KÉT HETET TÖLTÖTT NÁLUNK”

Maléter Pál özvegye, Gyenes Judith⁹ a kilencvenes évek elején kereste fel a Nagy Imre kormány Petőfi Párt részéről delegált miniszterének özvegyét, B. Farkas Ferencné¹⁰ szentendrei otthonában, hogy átadja neki egy fekete színű tollat.¹¹ A valamikor elegánsnak számító német, Kaweco márkájú töltőtollat közel négy évtizeden át őrizte. Az 1956. november 4-ét követő napokban adta oda neki a parasztpárti politikus, azzal a kéréssel, hogy vigye el feleségének utolsó üzenetként, ha vele valami történne. Mindez a belga követségen történt, ahol mindketten – egymástól függetlenül – menedéket kaptak.

A honvédelmi miniszter felesége azt követően döntött úgy, hogy menedéket kér, hogy november 4-én kora reggel Nagy Imre rádióban közzétett felhívásából megtudta, hogy férje a tárgyalódelegációval nem tért vissza Tökölről, a szovjet katonai parancsnokságról.¹² Bár a parlamentben arról még nem lehetett senkinek tudomása, hogy a kormánydelegáció tagjait előző este letartóztatták, azt már sejtették, hogy nagy a baj. Amikor Gyenes Judith a rádióközleményt követően aggódva újra telefonált Nagy Imre

⁸ Bár Fejérdy cikkében hivatkozik a követ jelentésére és a menedékkérő politikus személyének azonosítására is kísérletet tesz, a dokumentum forrásértékére rajta kívül ez idáig nemigen figyeltek fel a kutatók. Ez részben annak tudható be, hogy a két menedékkérő személyét nem sikerült hitelesen és maradéktalanul azonosítani. Fejérdy Gergely (2007): i. m. 128.

⁹ Maléter Pálné Gyenes Judith (a továbbiakban: Gyenes Judith) személyes közlése alapján foglalom össze a történetet. Az oral history interjút a szerző készítette 2015. december 10-én.

¹⁰ Györfly Anna 1939-ben kötött házasságot Bisztrai Farkas Ferencel (1903–1966), aki politikusként többnyire csak a B. Farkas Ferenc nevet használta. 1956-os politikai szerepvállalásakor a dokumentumokban túlnyomó részben Farkas Ferenc szerepel. A továbbiakban én is így hivatkozom rá. *Györfly Annához: Mosó Masa és barátai. F. Györfly Anna (1915–2006) grafikusművész.* Szerk. Farkas Judit Antónia. Budapest, Magvető, 2016.

¹¹ Gyenes Judith 1954-ben kötött házasságot Maléter Pállal. Maléter Pál (1917–1958) vezérőrnagy, az 1956-os forradalom és szabadságharc mártírja. Az 1956. november 3-án megalakult Nagy Imre kormány honvédelmi minisztere. A Nagy Imre és társai büntetőperben Nagy Imrével, Losonczy Gézával és Gimes Miklóssal együtt halálra ítélték és kivégezték.

¹² Nagy Imre 5.20-kor tette közzé drámai felhívását, miszerint a szovjetek megtámadták a fővárost. 5.56-kor hangzott el a második felhívás, amelyben felszólította Maléter Pál honvédelmi minisztert és a tárgyalódelegáció tagjait, hogy haladéktalanul térjenek vissza Tökölről Budapestre. *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23–november 9.* Szerk., előszó Kenedi János, utószó Varga László. Budapest, Századvég Kiadó – Nyilvánosság Klub, 1989. 495–496. Vö. Horváth Miklós: *Maléter Pál.* 2. javított kiadás. Budapest, H&T Kiadó, 2002. 138–151.

titkárságára, hogy férje felől érdeklődjön, azt közölte vele rémült hangon egy fiatalember, hogy azonnal hagyja el lakását és menjen be egy követségre, egy nyugati követségre. Gyenes Judith az Úri utcai katonai parancsnokságtól¹³ kért telefonon segítséget, akik hamarosan egy nemzetiszínű zászlóval fellobogózott dzsipet küldtek érte Orbánhegyi út 29. szám alatti lakásukhoz.¹⁴ Bár a vele tartó és olaszul jól tudó Gyapay Dénes azt javasolta, hogy menjenek a Vorosilov úti olasz követségre, Gyenes Judith a parlamentbe akart bejutni, férje biztonsága érdekében ugyanis vonakodott attól, hogy nyugati követségtől kérjen menedéket. Az Alagút előtt azonban autójuk megállásra kényszerült: a magyar katonák figyelmeztették őket, hogy egy szovjet tank eltorlaszolta a Lánchíd felé eső kijáratot, és ha észreveszik őket, rájuk lőnek. Azt is megtudták, hogy a szovjetek az összes hidat lezárták. Ekkor döntött úgy Gyenes Judith, hogy a keresztanyja lakása közelében található olasz rezidencián kér védelmet.

Autójuk megfordult a Váralja utcánál és kerülő úton közelítette meg a Donáti utca 36. szám alatti épületet. Ugyan az olasz követ feleségével Pesten tartózkodott a követség épületében, miután sikerült velük telefonon érintkezésbe lépni, a személyzet befogadta Gyenes Judithot. A bizonytalan és kiszámíthatatlan helyzet miatt, attól tartva, hogy a szovjetek nem tisztelik a diplomáciai mentességet, az olasz követség munkatársai rövidesen a belga követtől kértek segítséget. Mint az Frédéric Collon beszámolójában is olvasható, mindenki, beleértve a személyzetet, Gyenes Judithot és a náluk tartózkodó többi olasz állampolgárt, átköltözött a szomszédos Donáti utca 34. szám alatti belga követség épületébe. A követ jelentése szerint a honvédelmi miniszter felesége mintegy két hetet töltött a belga diplomáciai képviselőn. Gyenes Judith, aki csak néhány napra emlékszik, megköszönte a segítséget, majd eltávozott. Később nem vették őrizetbe, állásából azonban elbocsátották, és két börtönbeli rövid látogatást leszámítva többé nem látta viszont élve férjét, Maléter Pált.¹⁵

„X MEGÉRTETTE A HELYZETET, ÉS ELHAGYTA A KÖVETSÉGET”

Farkas Ferenc vezető parasztpárti politikus menedékkérése már sokkal kínosabb helyzetbe hozta a követséget: nem is maradhatott ott olyan sokáig, mint Maléter Pál

¹³ A Katonai Műszaki Kisegítő Alakulatok Parancsnokságáról van szó.

¹⁴ Gyenes Judith, amikor lakásukról elindult, összehajlította a legszükségesebb holmikat, iratokat, fésűt, fogkefét és férje fehérneműjét. Két nővére is a lakásban tartózkodott, illetve november 3. óta Mária nővére újságíró ismerőse, Gyapay Dénes is. Gyenes Judithot Gyapay elkísérte az autóban.

¹⁵ Vö. Horváth Miklós: i. m. 205–214; www.visszaemlekezesek.hu/gyenes-judith (letöltve: 2015. december 10.)

felesége. Az 1957. június 28-i előzetes letartóztatását megelőző napokban jegyzőkönyvbe foglalt kihallgatásakor Farkas maga is beszámolt a belga követségen töltött időszakról, igaz, hogy ne hozzon senkit kellemetlen helyzetbe, igyekezett minél kevesebb információt közölni, így a Gyenes Judithal való találkozásáról is hallgatott.¹⁶ Mielőtt azonban erre rátérnék, röviden összefoglalom, hogy találta magát az 1950 óta a közélettől és politikától teljesen visszavonult Farkas újra a politika sűrűjében.¹⁷

Farkas Ferenc, a Nemzeti Parasztpárt szürke eminenciása és gazdaságpolitikusa 1947 elejéig Kovács Imre egyik legszorosabb szövetségeseinek számított. Törvényhatósági, nemzetgyűlési és országgyűlési képviselősége mellett számos vezető politikai, gazdasági, kulturális és közéleti posztot töltött be.¹⁸ 1947 után azonban fokozatosan háttérbe szorult. Tisztségeiről való 1948–1949-es lemondását, majd 1950-ben bekövetkezett, kis híján végzetes öngyilkossági kísérletét követően az önkéntes elnémulást és a belső emigrációt választotta. Ugyan az Országos Szövetkezeti Hitelintézet 1952-es átszervezéséig elnökhelyettes maradhatott, hosszú ideig betegállományban volt. 1953-tól az OTP keretében működő Pedagógus és Tanulók Takarékpénztárának osztályvezetőjeként hasznosította közgazdasági szakértelmét.

Jóllehet új megbízatása korábbi gazdaságpolitikusi pozícióihoz képest jóval jelentéktelenebb volt, a rá jellemző ügybuzgalommal látott neki az iskolai takarékosági program kidolgozásának. Szentkirályi utcai hivatalában egykori parasztpárti politikustársai is felkeresték. Az 1930–1940-es évek szellemi életének meghatározó alakjaival, író, költő és képzőművész barátaival, közülük is a legközelebbiekkal, Illyés Gyuláékkal, Szabó Lőrincékkal, Sárközi Mártáékkal, Németh Lászlóékkal, Bibó Istvánékkal, Bernáth Aurélékkal és Ferenczy Bénéékkal továbbra is rendszeresen összejárt, családjával együtt. Németh László például az ő szentendrei kerti kisházukban írta *Galilei* című drámáját 1953 tavaszán, amelyet hosszú huzavona után a forradalom kitörése előtt három nappal, október 20-án mutatott be a Katona József

¹⁶ Határozat az előzetes letartóztatás elrendeléséről, 1957. június 28.; Jegyzőkönyv Farkas Ferenc kihallgatásáról, 1957. május 8. Bibó István és társai pere. Vizsgálati dosszié. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.9. V–150003/2. 233, 234–244.

¹⁷ Farkas Ferenc politikusi munkásságáról lásd: Csicskó Mária: Egy igaz polgár a Parasztpártban. B. Farkas Ferenc. *Valóság*, 1991/1. 64–85; „Aki nem ír, hanem úr.” *Bisztrai Farkas Ferenc emlékezete. Tanulmányok, visszaemlékezések, dokumentumok*. Szerk., s. a. r., jegyz., Farkas Judit. Budapest, Ráció Kiadó, 2007.

¹⁸ Fontosabb tisztségei: a Magyar Nemzeti Bank Főtanácsának tagja (1945–1949), a Magyar Művészeti Tanács főtitkára (1945–1950), az Országos Földhitelintézet elnöke, majd elnök-vezérigazgatója (1945–1947), az Országos Szövetkezeti Hitelintézet elnöke (1947–1949), majd elnökhelyettese (1949–1952). Vö. Csicskó Mária: i. m. 82 (27. jegyzet); „Aki nem ír, hanem úr” i. m. 134–135., 182., 186., 190., 218., 226.

Színház Budapesten.¹⁹ Bizakodva és várakozásokkal telve figyelte Nagy Imre 1953-as miniszterelnöki kinevezését, majd a Rákosi Mátyás leváltását követő történeteket. Kisebbségi kezdeményezéseket leszámítva közéleti szerepet továbbra sem vállalt.²⁰ A politikába való gyors és váratlan visszatérése 1956. október utolsó napjára esett.

Farkas kihallgatási jegyzőkönyvében azt vallotta, hogy a forradalom kitörésének estéjétől szentendrei otthonában családja körében tartózkodott, és csak október 31-én reggel utazott be Budapestre, azt követően, hogy a rádióból értesült Erdei Ferenc miniszterelnök-helyettes október 30-án elhangzott felhívásáról, hogy a koalíciós pártokkal együtt a parasztpárt is szerveződjön újjá és kezdje meg politikai tevékenységét.²¹ Bár erre kihallgatása során nem tért ki, feltehetően már előző nap felvette a kapcsolatot telefonon azokkal a párttársaival, akik az 1949 utáni politikai hatalommal együttműködő parasztpártiak önkényes szervezkedését elítélve szintén hozzáláttak a párt újjászervezéséhez. Farkas Ferenc is ott volt Illyés Gyula lakásán október 31-én délelőtt azon a megbeszélésen, ahol az új vezetőség döntött arról, hogy néhány órával később, a Vajdahunyad várban a Mezőgazdasági Múzeum elé összehívott gyűlésen jelentik be a párt újjáalakulását, a szervezeti és személyi változásokat. Megállapodtak abban, hogy a régi, a parasztpárt elsorvasztásáért felelős és a Rákosi-rendszerrel együttműködő, kommunistabarát tisztségviselők, beleértve a pártelnöki tisztséget 1945 óta betöltő Veres Pétert, lemondanak, és az országos gyűlés összehívásáig egy politikusokból álló ideiglenes vezető bizottság hozza meg a döntéseket; elnököt nem választanak, helyette egy írókból álló irányító testületet alakítanak.²²

¹⁹ Németh László hónapokig dolgozott Farkas egyszobás, kandallóval felszerelt kerti házában, csak az étkezések és tisztálkodás alkalmával ment fel vendéglátóinak lakóházába. *Németh László élete levelekben. I. 1949–1961.* Szerk. és az előszót írta Németh Ágnes, jegyzetek és utószó Domokos Mátyás, szöveggondozás és mutató Duró Gábor. Budapest, Osiris, 2000. 131, 140–141.; 100 éve született az '56-os államminiszter. [Dobos Marianne és Farkas Judit beszélgetése.] In: Dobos Marianne: *Akkor is karácsony volt. Bölcsészek 1956-ról.* Szerk. Kabdebó Lóránt. H. n. I és É Bt., [2004]. 224. Az utóbbi publikációnak néhány részletét a jelen tanulmányban pontosítottam.

²⁰ Említésre méltó az a Hazafias Népfrent egyik 1956 őszi összejevetelére készült *A népfrent alapvető kérdései* című írás, amelyet Csicskó Mária is idéz, valamint a parasztpárthoz és annak holdudvarához tartozó írók lapalapítási kísérlete *Írás* címen. Vö. Csicskó i. m. 74; „Aki nem ír, hanem úr.” i. m. 191–193., 197–198.

²¹ Jegyzőkönyv Farkas Ferenc kihallgatásáról, 1957. május 8. ÁBTL 3.1.9. V–150.003/2. 234–235.; *A forradalom hangja.* 228–229. A Petőfi Párt újjáalakulásához, forradalom alatti és utáni működéséhez lásd: Csicskó Mária – Körösenyi András: Egy harmadikutas szocializmus – utópia földközelségben. A Petőfi Párt 1956–1957-ben. *Századvég*, 1989/1–2. 118–138.; Dokumentumok. Uo. 139–183.; Szeredi Pál: *A Parasztpárt két évtizede. A Nemzeti Parasztpárt története. 1939–1960.* Pilisszentkereszt, Barangoló Kiadó, 2014. 378–410.

²² Az ideiglenes pártvezetőségnek Farkason kívül tagja lett még Bibó István, Hódi Sándor, Jócsik Lajos, Kanyar József, Kelemen Sándor, Kondor Imre, Kurucz János, Szigethy Attila, Zsebők Zoltán és Zsigmond Gyula, majd később Matits Lajos és Sebestyén László is. Az irányító testület tagja volt

A múltbeli hibáktól való elhatárolódás demonstrálásaként a pártnak a nevét is megváltoztatták, korábbi napilapjukat, a *Szabad Szót* pedig *Új Magyarországra* keresztelték át.

Ettől a pillanattól kezdve Farkas Ferenc újra fontos tényezője lett a parasztpárti és az országos politikának. A tekintetben osztatlan egyetértés volt a párt tevékenységét újjászervezők körében, hogy a Nemzeti Parasztpárt alapítója, egyik legtehetségesebb és legtekintélyesebb politikusaként számon tartott, és továbbra is közbizalmat élvező Farkas Ferenc legyen a tényleges politikai döntéseket hozó vezetőség főtitkára. Az indulatoktól sem mentes újjáalakuló gyűlésen a Vajdahunyad várban S. Szabó Ferenc, Veres Péter és Illyés Gyula mellett Farkas Ferenc is felszólalt. Beszédében a múlttal való szembenézés szükségességét és az elmúlt korszak lezárását hangsúlyozva a parasztpárt tagjait arra szólította fel, hogy mindenki kezdje meg a szervezkedést és „vonja le a tanulságát annak, hogy a forradalommal véget vetett korszak hibái, – amelyek a mi pártunk vezetőitől sem álltak távol –, ismét be ne következhesenek.”²³

Másnap, november 1-én a rádióban a párt főtitkaraként Farkas jelentette be a nagyobb nyilvánosságnak a Petőfi Párt megalakulását, és ő ismertette a párt politikai céljait.²⁴ Javaslaik között szerepelt, hogy Nagy Imre politikájának támogatására népszavazást kezdeményeznek a Varsói Szerződés azonnali felmondásáról és az ország semlegességéről. Másik felvetésük az volt, hogy ameddig olyan kormány van hatalmon, „amelynek egy része felelős a forradalom kitöréséért”, álljon fel az államfői jogokat gyakorló Nemzeti Főtanács Kodály Zoltán elnökletével. Az is elhangzott, hogy a párt addig nem vesz részt a kormány munkájában, amíg az ország egész területéről ki nem vonulnak a megszálló szovjet csapatok. Az egyik pillanatról a másikra változó történések sodrában utóbbi döntésüket módosították, Farkas ugyanis megtudta Erdeitől, hogy másnap, november 2-án a pártok részvételével koalíciós kormány alakul, és a többi párt 3–3 államminiszteri tárcájával ellentétben ők csak

Féja Géza, Illyés Gyula, Keresztury Dezső, Kodolányi János, Németh László, Remenyik Zsigmond, Sinka István, Szabó Lőrinc, Szabó Pál, Tamási Áron és Veres Péter. A testület titkára Püski Sándor volt. November 3-án jelentették be S. Szabó Ferenc és Zsigmond Gyula főtitkár-helyettesi kinevezését. *A forradalom hangja*, i. m. 291–292., 459–460.

²³ „A Nemzeti Parasztpárt ideológiája Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály, Ady Endre és Móricz Zsigmond könyveiben található meg.” A Nemzeti Parasztpárt – Petőfi Párt – újjáalakuló gyűlése. *Új Magyarország*, 1956/1. 2. A gyűlésről még aznap kora este a rádió is tudósított. *A forradalom hangja*, i. m. 291–292. Farkas Ferenc Csicskó Mária által is idézett mondata a másnap esti rádiótudósításban a következőképpen hangzott el: „A szervezkedésnél minden parasztpárti vonja le a tanulságát annak, hogy a forradalom által véget vetett korszak, amelytől a mi pártunk vezetői sem álltak távol, ismét be ne következhessek.” Vö. *A forradalom hangja*, i. m. 360. Idézi: Csicskó i. m. 75.

²⁴ *A forradalom hangja*, i. m. 368–369.

egyedül kapnak. Farkasnak az volt a javaslata, hogy kísérletet kell tenni még egy tárca megszerzésére. Az nem volt kérdés, hogy az egyik államminiszter ő lesz: jelölését egyöntetű támogatás övezte.²⁵ Bár 1946-ban és 1947-ben sem fogadta el a neki felkínált pénzügyminiszteri bársonyszéket, ezúttal gondolkodás nélkül igent mondott a miniszteri felkérésre. El volt készülve ugyanakkor a legrosszabbra is. Erre enged következtetni S. Szabó Ferenc visszaemlékezése, amely szerint Farkas a következőket mondta jelölését követően: „Az adott politikai szituációban úgy érzem, el kell fogadnom ezt a miniszterséget, erre szükség van, bár lehet, hogy ez a kötelet jelenti.”²⁶ Másodikként, miután Illyés Gyula és Keresztury Dezső sem vállalta a jelölést, Bibó István neve vetődött fel. Kihallgatása során Farkas teljes egészében magára vállalva Bibó miniszteri delegálásának felelősségét a következőket mondta el a jelölési procedúrával kapcsolatban: „Kértem, hogy második jelöltként Bibó Istvánt jelöljék arra az esetlegességre számítva, hogy a második tárcát megkapjuk. Bibó hevesen ellenezte a maga jelölését. Én azzal indokoltam az ő kormányban való részvételét, hogy az egyetlen jól képzett jogász közöttünk és a kaotikus politikai viszonyokra való tekintettel ilyen képzettségű kormánytag jelenlétét szükségesnek érzem. Mintegy félórás vita után Bibó ellentmondása ellenére titkos szavazással egyhangúlag jelöltük Bibó Istvánt.”²⁷

Farkas Ferenc tartotta a kapcsolatot Nagy Imrével, ő volt jelen a kormányalakítással kapcsolatos megbeszélésen és az azt követő kabinetüléseken. November 2-án ő vett részt az Országos Gazdasági Újjáépítési Tanács értekezletén.²⁸ Másnap Mindszenty nyilatkozatát követően Farkas újabb beszédet mondott a rádióban, ezúttal a koalíciós pártok nevében. Hét pontban foglalta össze a kormány álláspontját és ismertette a jövőbeli feladatokat.²⁹ A beszédet követően szombat este még hazament Szentendrre, hogy összekapcsoljon és elköszönjön családjától, másnap ugyanis ő is utazott volna Varsóba a kormánydelegációval, hogy a Varsói Szerződés felmondásá-

²⁵ A titkos szavazáson az irányítótestület és a pártvezetőség Farkassal együtt jelen levő tizenkét tagja egy üres szavazat kivételével egyhangúan órá adta le a voksát. Jegyzőkönyv Farkas Ferenc kihallgatásáról, 1957. május 8. ÁBTL 3.1.9. V–150003/2. 240.

²⁶ Dokumentumok XIX. S. Szabó Ferenc visszaemlékezése. Az interjú készítette Csicskó Mária. In: *Századvég* 1989/1–2. 171. A pénzügyminiszteri felkérésekről lásd: Ottlik Géza levele Farkas Ferencnek, 1946. július 20. In: „*Aki nem ír, hanem úr.*” i. m. 142.; Csicskó Mária: i. m. 71.

²⁷ Jegyzőkönyv Farkas Ferenc kihallgatásáról, 1957. május 8. ÁBTL 3.1.9. V–150003/2. 240. (Kiemelek – F. J. A.) Vö. Bibó István: 1956. Szerk. és az utószót írta ifj. Bibó István. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2011. 108–109.

²⁸ Rainer M. János: i. m. 325–327.; „Elder statesman” Horváth János országgyűlési képviselővel, volt politikustárral, közgazdászprofesszorral Farkas Judit beszélget. In: „*Aki nem ír, hanem úr.*” i. m. 23.

²⁹ *A forradalom hangja*, i. m. 471–472.

nak és a szovjet csapatok kivonásának részleteiről tárgyaljanak a szovjetekkel.³⁰ Farkas Ferenc családja körében vasárnap ünnepelte volna 53. születésnapját: kedvenc étele, a madártej már elkészült. Az idősebbik fiú, az akkor 13 éves ifj. Farkas Ferenc visszaemlékezése szerint apját egy Packard típusú amerikai autó hozta ki Szentendrére. Gyorsan megvacsoráztak, megtartották a születésnapot, majd édesanyja fehér inget és sötét ruhát csomagolt össze apjának a másnapi utazáshoz. Ezt követően Farkas Ferenc, aki meglehetősen feszültnek látszott, az autóval visszatért Budapestre és jó ideig az is kétséges volt, hogy egyáltalán viszont látják-e egymást valaha.³¹

Innentől kezdve Farkas Ferenc kihallgatási jegyzőkönyve ad támpontokat arra nézve, hogy mi történt vele november 4-én és az azt követő hetekben. Farkas Ferenc egyik legközelebbi barátjánál, a Petőfi Párt szellemi irányító testületébe is beválasztott Illyés Gyulánál töltötte az éjszakát.³² „Reggel még Illyés Gyulától való eljövetelem előtt, felhívtam a parlamentben lakó Erdei Ferencnét és megkérdeztem, hogy férje az esti tárgyalásokról visszaérkezett-e. Nemleges választ kaptam. Ez indított arra, hogy a harcok idejére menedékjogot kérjek” – idézte fel Farkas a november 4-i reggeli eseményeket kihallgatásakor.³³ Bibó István későbbi visszaemlékezése szerint ő is beszélt kora reggel Farkassal. Illyéséknél hívta fel telefonon minisztertársát, hogy megkérdezze tőle, tudomása van-e a rendkívüli minisztertanács ülésről és bemegy-e arra. Farkas állítólag azt mondta Bibónak, hogy ő óvatosságból nem megy el az ülésre, mert csapdát sejt.³⁴

³⁰ A Losonczy Géza vezette delegációnak eredetileg tagja lett volna Márton András, Farkas Ferenc, egy munkástanács tag és Antall József. Id. Antall József helyett fia utazott volna. A végleges névsor, amely a rádióban is elhangzott, a következő volt: Losonczy Géza, Kővágó József, Márton András, Farkas Ferenc és Zentai Vilmos. Vö. Jegyzőkönyv a kormánykabinet üléséről, 1956. november 2.; Nagy Imre miniszterelnök és megbízott külügyminiszter jegyzéke a budapesti szovjet nagykövetséghez a szovjet csapatok kivonásáról folytatandó tárgyalásokról, 1956. november 2. In: *Sub clausula 1956*, i. m. 675–678.; *A forradalom hangja*, i. m. 417.

³¹ Dobos Marianne: i. m. 228.

³² Az nem egyértelmű, hogy Illyésék III. (ma II.) kerület Józsefhegyi úti házára, vagy arra a II. kerület Gül Baba utca 27. és Vérhalom utca 3. sarkán álló lakásra gondolt, ahol Illyésék egyik rokonuknál november közepéig laktak. Ugyanabban az épületben, a Vérhalom utca 1. szám alatt Farkasnak is volt egy lakása. Valószínűbb azonban, hogy Illyéséknél a Vérhalom utcában töltötte az éjszakát.

³³ Jegyzőkönyv Farkas Ferenc kihallgatásáról, 1957. május 8. ÁBTL 3.1.9. V–150003/2. 240. (Kiemelés az eredetiben – F. J. A.). A kihallgatás során mind a nyomozó, mind pedig Farkas végig a menedékjog kifejezést használja. Illyés Gyula naplójában a november 4-i napnál a következő bejegyzés szerepel: „Este Feri”. A bejegyzés minden bizonnyal a november 3-i éjszakára vonatkozik. Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1956. október 23.–1957. január 31. Atlantisz sorsára jutottunk*. Szerk. Illyés Mária–Horváth István, jegyzetek Horváth István. Kézirat. Köszönöm Illyés Mária szóbeli közlését és, hogy megtekinthettem a kéziratot.

³⁴ „Körülbelül hajnali négy óra tájt telefonált Nagy Imre megbízásából Majlát Jolán, hogy kocsit küldenek értem, és menjek be a Parlamentbe, a minisztertanácsra. Erre én egyrészt felhívtam Farkas

Farkas Ferenc Illyéséktől a közelben található svájci követségre ment, de az zárva volt, csengetésére nem nyitottak ajtót. Ezt követően az osztrák diplomáciai testületnél próbált védelmet kérni, de az osztrák követ megtagadta a menedékjog iránti kérelmét.³⁵ Ekkor határozta el, hogy felkéredzkedik az utcán várakozó és Pestre tartó vöröskeresztes autóra: vélhetően egyik sógorához akart eljutni.³⁶ A Lánchíd budai hídfőjénél azonban kénytelenek voltak megállni, mert az Alagútból tüzet nyitottak az előttük haladó autóra. A mentőautó kerülő úton akart eljutni Pestre. Farkas Ferenc ekkor döntött úgy, hogy a Fő utca elején kiszáll az autóból és felmegy a közelben lakó unokahúgáékhoz.

Szentkláray Olga, aki akkor 25 éves volt, közel hatvan év távlatából úgy emlékszik vissza, hogy édesanyja unokatestvére a reggeli órákban, 8– $\frac{1}{2}$ 9 körül hívta fel őket a lakásuktól néhány percnyi távolságra levő Szent Anna templom közeléből, hogy fel szeretne menni hozzájuk.³⁷ Farkas Ferenc elegáns volt, mint mindig, szürke szövet öltönyt, hosszú, vastag kabátot és egy zöld vadászkalapot viselt.³⁸ Arra élenken emlékszik, hogy sokáig azon tanakodtak, hogyan lehetne értesíteni Farkas Ferenc feleségét, hogy férje nem utazott el Varsóba, él és biztonságban van. Felmerült, hogy Olga öccse, János biciklivel kimegy Szentendrére, de ezt végül elvetették, mert túl veszélyes lett volna. A lakás egyébként a Dunára nézett, így a pesti oldalt, beleértve a Parlamentnél levő mozgást is jól látták.³⁹ Farkas vallomásaiban így idézte fel a történeteket: „Ott értesültem arról a rádióközlésről, hogy a kormány tagjait a parlamentben elfogták. [...] Délután 5– $\frac{1}{2}$ 6 óra tájban a telefonkönyvből megállapítottam, hogy területig a Fő u. 17-hez [19], ahol tartózkodtam legközelebb a Belga és Olasz követségek vannak. Heves lövöldözés volt, egy félóraig tartott, míg az 5 [inkább 10]

Ferencet, aki akkor Illyés Gyulánál tartózkodott [...], hogy ő kapott-e ilyen értesítést. Mondta, hogy kapott, de nem megy be, mert az az érzése, hogy csapdába megy. Ennekem nem volt ilyen érzésem, úgyhogy elhatároztam, hogy bemegyek, de mondtam neki, hogy én respektálok az ő elhatározását.” Bibó István: i. m. 394–395.

³⁵ Gecsényi Lajos az osztrák követség címeként a II. kerület Török utca 4-et tünteti fel: *Sub clausula* 1956, i. m. 739. Vö. a jelen tanulmány 1. számú jegyzetével.

³⁶ Györffy Istvánék a VIII. Bródy Sándor utca 10-ben, Györffy Györgyék pedig a V. Múzeum körút 15-ben laktak.

³⁷ Gyöngyösy Istvánné Szentkláray Olga (a továbbiakban: Gyöngyösy Istvánné) személyes közlése. Az oral history interjút a szerző készítette 2015. november 17-én. Szentkláray János belgyógyász főorvos családjával a Fő utca 19-ben, nem pedig a Farkas vallomásaiban tévesen szereplő 17-ben lakott.

³⁸ Gyöngyösy Istvánné a vadászkalapra azért emlékszik olyan jól, mert amikor Farkas távozni akart tőlük, úgy ítélték meg, hogy az túl feltűnő, ezért édesapja kölcsönadott neki egy sötét színű kalapot.

³⁹ A beszélgetések során Farkas ifj. Antall Józsefet, a későbbi miniszterelnököt is szóba hozta, aki elkísérte volna Varsóba. Gyöngyösy Istvánné visszaemlékezése szerint Farkas azt mondta róla, hogy nagyon tehetséges fiatalember, és nagy jövő vár rá.

perc távolságban lévő Donászi [Donáti] utcai Belga követség elé értem. Ott becsengettem, majd menedékjogot kértem. Egy magyar alkalmazott és németül beszélő követségi alkalmazott a kapu alatt várakoztatott, negyedóra múltán közölték, hogy a követ megadja a harcok idejére a kért menedékjogot. Az alagsorban helyeztek el [...].⁴⁰ Erre a mozzanatra Collon belga követ jelentése is kitér: a „fizikailag és idegileg végtelenül kimerült állapotban” levő kormánytag „a követség épületének egyik szerény, tökéletesen elszigetelt szobájában lakott, ahol kipihenhetette magát anélkül, hogy a követség személyzetével, illetve a nálu[n]k összegyűlt többi menedékkérővel érintkezett volna.”

Gyenes Judith emlékei szerint Farkas az alagsorban egy régi szőnyegekkel telezsúfolt és naftalin szagú helyiségben rejtőzött el, amelynek nem voltak ablakai. Farkas biztos volt benne, hogy ha őt ott a szovjetek vagy a magyar hatóságok megtalálják, azonnal agyonlövik, vagy később kivégzik. Megkérte a honvédelmi miniszter feleségét, hogy égesse el dokumentumait, nehogy bajba kerüljön, ha a szovjetek behatolnak az épületbe. Gyenes Judith azonban nem tett eleget kérésének, de hogy megnyugtassa a politikust, a férjének írt gratuláló leveleket dobta be a kazán nyílt lángjába. A dokumentumokat még otthon vette magához, hogy elvigye és odaadja Maléter Pálnak. Farkas az alagsorban kérte meg a fiatalasszonyt, hogy juttassa el feleségének a Kaweco töltőtollat. Gyenes Judith szerint a meglehetősen zaklatott állapotban lévő Farkas Ferenc meg volt arról győződve, hogy élete veszélyben forog.⁴¹

Farkas kihallgatási jegyzőkönyve szerint végül csak négy napig – Collon szerint „csaknem egy hétig” – maradt a követségen: „mivel a magyar személyzettől olyan értesülést szereztem, hogy a követnek kínos az ott tartózkodásom, 4-ik nap reggelén onnan eltávoztam”.⁴² Collon ezzel kapcsolatban a következőket írja felettesének: „Ahogy a dolgok kezdtek lecsendesedni, kénytelen voltam beismerni, hogy az érintett személy helyzete veszélyesre fordulhat, illetve jelenléte kellemetlenségeket okozhat a követségnek.” Collon egyrészt félt, hogy nem tudja Farkas biztonságát garantálni, másrészt attól tartott, hogy ha be kell jelentenie a magyar hatóságoknak, hogy egy volt kormánytagot befogadtak, rendőri felügyelet alá kerül a követség.

Amikor a harcok lecsendesedtek, a követ elmondta a menedékkérőnek, hogy milyen következményei lehetnek, ha nem hagyja el a követséget. A politikus belátta, hogy jobb, ha eltávozik. Azt, hogy milyen lelkiállapotban hagyta el Farkas a belga követséget, csak sejteni lehet. Ráadásul családjáról sem tudott semmi biztosat. Az előző napokban, feltehetőleg november 4-én megpróbált üzenetet küldeni nekik. Egy

⁴⁰ Jegyzőkönyv Farkas Ferenc kihallgatásáról, 1957. május 8. ÁBTL 3.1.9. V–150003/2. 240.

⁴¹ Gyenes Judith személyes közlése.

⁴² Jegyzőkönyv Farkas Ferenc kihallgatásáról, 1957. május 8. ÁBTL 3.1.9. V–150003/2. 240.

forradalmárt küldött, küldetett ki hozzájuk Szentendrre és megüzente vele, hogy nem tudott elutazni Varsóba. Megkérte a küldöncöt, hogy vigye el feleségét és két fiát a tíz kilométerre levő Pilisszentlászlóra, diákkori barátjához, Lehoczky Tivadarékhoz, hogy ott rejtőzzenek el.⁴³

Farkas Ferenc, miután elhagyta a követséget, egy ideig óvatosságból továbbra is a bujkálás mellett döntött. Ekkor kereshette fel régi építészmérnök barátját, Gaul Gézát, aki családjával az Alkotás utca 39/b-ben lakott. Gaul Emil elmosódottan emlékszik arra, hogy egyik nap apja barátja becsöngetett hozzájuk és megkérdezte édesanyjától, Grandpierre Edittől, hogy náluk alhat-e néhány alkalommal, ha a hatóságok keresik. A válasz igen volt, Gaul Emil azonban nem emlékszik többre.⁴⁴ Illyés Gyula naplójában november 12-étől tűnik fel újra Farkas neve.⁴⁵ Farkas feltehetőleg olyan kimerült idegi és fizikai állapotban volt, hogy csak barátja, Haitsh Emil neurológus, pszichiáter főorvos kórházi osztályán érezte magát biztonságban.⁴⁶ Ezt támasztja alá Farkas kihallgatási jegyzőkönyve is: „1956. november 17-én délelőtt rosszul lettem. Gyalog kimentem a Róbert Károly körúti kórház idegosztályára, ahol is idegkimerültség, nikotinmérgezés és egyéb tünetekkel az osztályra felvettek. 3 napig feküdtem különböző csillapító gyógyszereket és injekciókat kaptam, 4. nap engedélyt kaptam arra, hogy délelőttként 2–3 órára a kórházat elhagyjam. Ezzel éltem. 1957. január 11-ig álltam kórházi kezelés alatt.”⁴⁷

⁴³ Farkas Ferencné először vonakodott, nem akart a kitelepített és amúgy is szegénységben élő barátok terhére lenni, de azután beadta a derekát. Pilisszentlászlón Lehoczkyék mellett Földes Aurél MLSZ-főtitkár nyaralójában húzták meg magukat. Az ismerős családon és a plébánoson kívül nem igen érintkeztek senkivel. Időnként megpróbálták hallgatni a rádiót, a Szabad Európa adásait azonban zavarták, máshol meg csak zene szólt. Néha hallottak egy-egy puskadördülést. Körülbelül egy hetet, tíz napot töltöttek Pilisszentlászlón, majd visszatértek szentendrei otthonukba. Dobos Marianne: i. m. 229. Ifj. Farkas Ferenc közelmúltbeli szóbeli kiegészítése.

⁴⁴ Gaul Emil szóbeli közlése, amit ez úton is köszönök.

⁴⁵ A bejegyzés szerint ekkor kereste fel és mesélte el barátjának, hogy mely követségektől próbált menedéket kérni: „Itthon Farkas [Ferenc] – az osztrák követ: »Ha én magyar miniszter volnék, tudnám, hol a helyem«. A belga [követ] nem jött le hozzá?” Az osztrák követ talán arra utalhatott mondatával, amikor megtagadta a menedéket, hogy Farkasnak a parlamentben lenne a helye, a belga követ viszont arra sem méltatta, hogy személyesen beszéljen vele. Illyés Gyula: i. m. November 12. Hétfő. Vö. Csicskó Mária: i. m. 76.

⁴⁶ Haitsh Emil (1897–1967), a magyar pszichiátria kiemelkedő alakja, legendás volt humánusságáról, kommunista-ellenességéről és nagy műveltségéről. Több, a kommunista rendszer által üldözött személynek adott menedéket osztályán, akiket valamilyen mondvacsinált pszichiátriai betegséggel fektetett be. Keresztury Dezső és Weöres Sándor is írt róla egy verset. Kónya Gyöngyvér neuropszichiáter szíves írásbeli közlése. Vö. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC05727/05772.htm> (letöltve: 2015. november 1.)

⁴⁷ Jegyzőkönyv Farkas Ferenc kihallgatásáról, 1957. május 8. ÁBTL 3.1.9. V–150003/2. 241. Vö. Dokumentumok XX. Zsigmond Gyula visszaemlékezése. Részlet az Oral History Archivum számára készült életinterjúból. Készítette és szerkesztette Körösnéyi András. *Századvég*, 1989/ 1–2. 181.

Farkas Ferencnek a forradalom leverését követő politikai tevékenysége Bibó István visszaemlékezéseiből jól ismert. Farkas is aktívan részt vett azokban a kezdeményezésekben, amelyek a politikai kibontakozás és egy koalíciós kormány alakításának lehetőségeit keresték. 1957. május 8-án mondott le ideiglenes főtitkári tisztségéről. 1957 júniusában előzetes letartóztatásba vették, de nem emeltek ellene vádat.⁴⁸ Bibó szerint „rendkívül elegáns, nagyvonalú” volt perének tanúkihallgatása során. Igyekezett minden olyan cselekedetért és döntésért felelősséget vállalni, amelyet Bibó ellen vádpontként hozhattak fel; az ítélethozatalt követően kegyelmi kérvényt írt barátja védelmében.⁴⁹ Mint a rendszerre veszélyes, ellenséges személyt, Farkast az állambiztonsági szolgálat emberei továbbra is figyelték.⁵⁰ Megromlott egészségi állapota miatt 1958 nyarán nyugdíjazását kérte, 1959-ben szívinfarktusát követően korábbi rokkantsági nyugdíjért folyamodó beadványát elfogadták.⁵¹ Teljes visszavonultságban élt Szentendrén. Hosszú betegség után 1966. január 22-én hunyt el Budapesten.

POLITIKAI MENEDÉKJOG KONTRA MENEDÉK

Frédéric Collon jelentése második felében kitér a diplomáciai menedéknyújtás gyakorlatára és arra, hogy mely szabályozás szerint járt el. Ennek kapcsán kiemeli a „legnagyobb visszhangot” kiváltó Mindszenty bíboros menedékkérelmi ügyét. Collon Mindszenty kapcsán tömören összefoglalja az amerikai álláspontot, amely szerint „az Egyesült Államok hivatalosan nem ismeri el a diplomáciai külképviseltek jogát a menedéknyújtásra”, majd szó szerint idézi angol és francia nyelven az USA Külügyi Szolgálatának ide vonatkozó szabályozását. E szerint a diplomáciai testületen politikai menedékjog (*asylum*) nem, de átmeneti menedék (*refuge*) adható azoknak a személyeknek, „akiket valamilyen tömegláزدás következtében közvetlen életveszély fenyeget”. Collon tehát azzal, hogy Farkas Ferencnek közel egy, Gyenes Judithnak pedig csaknem két hétig biztosított védelmet és az érintettek önszántukból távoztak, egyértelműen az amerikai szabályozás szerint járt el.⁵²

⁴⁸ Vö. Jegyzőkönyv Farkas Ferenc kihallgatásáról, 1957. május 8. ÁBTL 3.1.9. V–150003/2. 241–244.; Bibó István: i. m. 136–202., 213–236., 325–343., 404–411.

⁴⁹ Bibó István: i. m. 384., 420.; Csicskó Mária: i. m. 80.

⁵⁰ Operatív nyilvántartási katonok, Farkas Ferenc: ÁBTL–2.2.1. I/14. 6. 51–60.

⁵¹ Csicskó Mária: i. m. 80–81.

⁵² Fontos kiemelni, hogy Collon sem jelentésében, sem az angol szöveg francia fordításában nem tesz az angolhoz hasonló fogalmi distinkciót. Vö. Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor: i. m. 23., 109.

BELGIUM KÖVETSÉGE

Budapest, 1957. május 4.

TITKOS

F. COLLON

Belgium teljes jogú külügyi megbízottja

P. H. SPAAK

Külügyminiszter

BRÜSSZEL

Dossier 10

N° 541 N° d'ordre 163

Tárgy: Menedékjog az 1956-os magyar forradalom idején⁵³

Az egyik legaggasztóbb probléma, amely az 1956-os magyar forradalom tragikus hónapjai alatt felmerült, a menedékjog kérdése.

Biztonsági okokból mindeddig nem számoltam be részletesen arról a két konkrét esetről, amely az itteni követséghez befutott. Az első Nagy Imre 1956. november 3-án alakult kormányának egyik tagját érinti. A szóban forgó személy november 4-én jelentkezett és kért menedékjogot a követségen. Az azt megelőző éjszaka folyamán próbálta felvenni a kapcsolatot kollégáival, akik a Parlamentben ülészetek, de nem ért cél, mivel az orosz tankok akkor már a Parlament környékét támadták. A férfi fizikailag és idegileg végtelenül kimerült állapotban volt. Mintegy egy héten át biztosítottam menedéket a kérdéses személynek, aki a követség épületének egyik szerény, tökéletesen elszigetelt szobájában lakott, ahol kipihenhetette magát anélkül, hogy a követség személyzetével, illetve a nálunk összegyűlt többi menedékkérővel érintkezett volna.

Ahogy a dolgok kezdtek lecsendesedni, kénytelen voltam beismerni, hogy az érintett személy helyzete veszélyesre fordulhat, illetve jelenléte kellemetlenségeket okozhat a követségnek: félelmeim szerint esetlegesen fennállt a veszély, hogy érte jönnek, és akár erőszakkal elviszik, a követség pedig azáltal kerülhetett kellemetlen helyzetbe, hogy amennyiben ott tartózkodását be kell jelentenem a magyar hatóságoknak, a rezidencia és a hivatal épülete szoros rendőri felügyelet alá kerül, ami igencsak megnehezítette volna a követség munkáját.

Amint tudomást szereztem arról, hogy Ausztria felé van lehetőség elhagyni az országot, elmagyaráztam az érintettnek, hogy bár viszonylag egyszerűen bejutott hozzánk, ha huzamosabb ideig szándékozik maradni, kijutni nem fog

⁵³ A francia nyelvű és géppel írt dokumentumot Molnár Zsófia fordította magyarra, amit ez úton is köszönök. Kiemelések az eredetiben – M. Zs.

tudni. Abban az időszakban a város kihalt volt, a rendőrség visszavonult, az utcákon nem kellett rendőri ellenőrzéstől tartani. X megértette a helyzetet, és elhagyta a követséget. Néhány héttel ezelőtt megtudtam, hogy X-et nem zargatták, többen látták az utcán, és legutóbbi értesüléseim szerint feltehetően továbbra is szabadlábban van.

A másik ügy a magyarországi felkelés egyik vezetőjének feleségéé, akinek férje szintén tagja volt a Nagy Imre által november 3-án alakított kormánynak. Ez a személy, aki az olasz képviselő szomszédos rezidenciáján húzta meg magát, akkor került át hozzánk a rezidencia teljes személyzetével együtt, amikor olasz kollégám és felesége úgy döntött, hogy átköltözik az olasz követség hivatali épületébe, Pestre. Az érintett nagyjából két hetet töltött nálunk, majd barátok fogadták be. Jelenlegi címe ismeretlen, de arról nem érkezett hír, hogy letartóztatták volna.

A menedékkérelmek közül a legnagyobb visszhangot természetesen MINDSZENTY bíboros ügye keltette, aki jelenleg is az Amerikai Egyesült Államok követségén tartózkodik.

Az amerikai sajtó értesülései szerint az Egyesült Államok hivatalosan nem ismeri el a diplomáciai külképviseletek jogát a menedéknújtásra, legalábbis abban a formában nem, ahogyan az főleg Latin-Amerikában történik. Következésképpen az amerikaiak tartottak is attól, hogy a kommunisták megpróbálják erővel foglyul ejteni a bíborost, de végül elégedetten nyugtázták, hogy a KÁDÁR-kormány hallgatólagosan elfogadta, hogy az amerikai kormány védelmet nyújt neki.

Jelen körülmények között, mind a kormány, mind pedig a bíboros szempontjait figyelembe véve, úgy tűnik, hogy a bíboros – hacsak a Vatikán nem utasítja, hogy szabad eltávozást kérjen Rómába – beláthatatlan ideig lesz kénytelen az Egyesült Államok követségén maradni.

Egyúttal kihasználom az alkalmat, hogy ismertessem Önnek annak a rendelkezésnek a szövegét, amelyet az amerikai Külügyminisztérium a menedékjog vonatkozásában kibocsátott:

„As a rule, a diplomatic representative or consular officer shall not extend asylum to persons outside of his official or personal household. Refuge may be afforded to uninvited fugitives whose lives are in imminent danger from mob violence but only for the period during which active danger continues.

Refuge must be refused to persons fleeing from the pursuit of the legitimate agents of the local government.”⁵⁴

⁵⁴ Az idézet az USA Külügyi Szolgálatának Szabályzatából (*The Foreign Service Regulations*) származik: Immunities and privileges of diplomatic and consular officers § 101. 845. *Restrictions on*

„Általános szabály, hogy a diplomáciai képviselőnek, illetve konzulnak nem áll jogában menedéket biztosítani, csakis a felügyelete alá tartozó hivatal munkatársainak, illetve otthoni alkalmazottainak.

Előre nem látható esetekben menedék nyújtható azoknak a személyeknek, akiket valamilyen tömeglázadás következtében közvetlen életveszély fenyeget, de csakis arra az időre, amíg a veszély ténylegesen fennáll.

Azoktól a személyektől, akik a helyi kormány törvényes képviselői elől keresnek menedéket, a menedéknyújtás(t) megtagadható meg kell tagadni.”⁵⁵

Ahogy tehát ön is láthatja, magam is az amerikai szabályozás szellemében jártam el. Minden bizonnyal igen rossz szolgálatot tettem volna annak a két személynek, akikről a fentiekben beszámoltam, ha nem éreztem volna felelősségemnek, hogy megvilágítsak előttük egy olyan helyzetet, amelyre nekik nem lehetett rálátásuk.

Frédéric Collon⁵⁶

extending asylum. A szöveg utolsó mondata lemaradt: „In case such persons have been admitted to the diplomatic or consular premises, they must be either surrendered or dismissed from the mission or consular offices.” (Abban az esetben, ha a diplomáciai testület épületébe befogadtak ilyen személyeket, azokat vagy ki kell adatni, vagy el kell küldeni.) Ronning, C. Neale: *Diplomatic Asylum. Legal Norms and Political Reality in Latin American Relations*. The Hague, Martinus Nijhoff, 1965. 109.

⁵⁵ Az eredeti, géppel írt szövegen kézírással áthúzva *peut*, beszúrva *doit*. – M. Zs.

⁵⁶ Frédéric Collon saját kezű aláírása.

JUDIT ANTÓNIA FARKAS:

TAKING REFUGE IN THE BELGIAN EMBASSY IN BUDAPEST

FERENC B. FARKAS AND JUDITH GYENES-MALÉTER'S REQUEST
FOR REFUGE IN NOVEMBER 1956

During the 1956 Hungarian Revolution, and in the weeks following the Soviet attack on November 4th, the question of granting political asylum was the most sensitive issue for the diplomats and embassy representatives based in Budapest. In my work I wish to examine the cases of two lesser known requests for asylum. On November 4th and in the days that followed, unbeknownst to each other, one of the officials of Imre Nagy's government and the wife of another official asked for and received temporary refuge in the Belgian Embassy building in Budapest, according to the letter sent by Special Envoy to Budapest and Minister Plenipotentiary of the Kingdom of Belgium Frédéric Collon to the Belgian Minister of Foreign Affairs P.H. Spaak on May 4th, 1957. The report regarding the letter found in the Belgian Archive of the Ministry of Foreign Affairs, however, does not include the names of the two asylum seekers. By collating the other sources of my study – a heretofore withheld archived document, Gyula Illyés' diary from 1956 and several oral histories – I wish to solve the identities of the two asylum seekers, share their stories and reconstruct these two related but heretofore unknown cases of diplomatic asylum.

On June 28th, 1957, while being interrogated, Ferenc B. Farkas, a Minister of State in Imre Nagy's government delegated by the Petöfi Party, gave a detailed account of how, after turning his back on public life and politics for most of the 1950's, he had taken part in the activities of the reborn Petöfi (peasant) Party on October 31st, 1956, and of how he had become, for a short while, one of the key figures of both the 1956 Hungarian Revolution and the period that followed its suppression. The interrogation report also noted from which western embassies he had tried to request political asylum. On the basis of that document – supplemented by the recollections of Farkas' family members and the spoken accounts of his relatives and the descendants of one of his friends – it is possible to reconstruct Farkas' four days spent at the Belgian Embassy and the period that followed.

We know from Miklós Horváth's book on Pál Maléter that his widow, Judith Gyenes, also requested temporary refuge at the Belgian Embassy. In my interview with her, she mentioned having met Farkas, so we may also reconstruct the events as she remembered them.

In the final part of my work, I present the onetime formal mechanism of granting political asylum and on what legal grounds Frédéric Collon acted. At the very end of the study I share the Belgian Ambassador's unabridged report in Hungarian.

JUDIT ANTÓNIA FARKAS:

IM ASYL IN DER GESANDTSCHAFT BELGIENS IN BUDAPEST

ASYLANTRÄGE VON FERENC B. FARKAS UND DER FRAU
VON PÁL MALÉTER IM NOVEMBER 1956

In den Tagen der Revolution 1956 und in den Wochen nach dem sowjetischen Angriff am 4. November bedeutete die Gewährung politischen Asyls die heikelste Entscheidung für die in Budapest akkreditierten diplomatischen Vertretungen. In meinem Beitrag stelle ich zwei weniger bekannte Fälle von Asylanträgen dar. Am 4. November und an den darauffolgenden Tagen beantragten und erhielten ein Mitglied der Imre-Nagy-Regierung und die Gattin eines anderen Regierungsmitglieds – voneinander unabhängig – vorübergehendes Asyl im Gebäude der belgischen diplomatischen Vertretung in Budapest. Das geht aus dem Schreiben von Frédéric Collon, dem außerordentlichen Gesandten und bevollmächtigten Minister des Königreichs Belgien in Budapest, vom 4. Mai 1957 an seinen Vorgesetzten, den belgischen Außenminister P.H. Spaak, hervor. Der Bericht, der sich im Archiv des belgischen Außenministeriums befindet, beinhaltet allerdings nicht die Namen der beiden Asylantragsteller. Durch den Vergleich weiterer Quellen – eines bisher nicht publizierten Archivdokuments, des vor Veröffentlichung stehenden Tagebuchs des Schriftstellers Gyula Illyés aus dem Jahre 1956 und mehrerer oral-history-Interviews –, will die Studie durch die Enträtselung der Personen der beiden Asylbewerber und die Darstellung ihrer Geschichte diese beiden, in ihren Zusammenhängen bis heute unbekannten Fälle der Gewährung diplomatischen Asyls rekonstruieren.

Ferenc B. Farkas, der von der Petöfi-Partei delegierte Staatsminister der Imre-Nagy-Regierung, berichtete während seines Verhörs vor der Untersuchungshaft am 28. Juni 1957 darüber, wie er sich am 31. Oktober 1956 nach seinem völligen Rückzug aus dem öffentlichen Leben und der Politik 1950 in die Tätigkeit der unter dem Namen Petöfi-Partei neugebildeten Bauernpartei einschaltete und wie er für eine kurze Zeit zu einer bestimmenden Gestalt der Revolution 1956, später der politischen Geschehnisse nach der Niederschlagung der Revolution wurde. Das Vernehmungsprotokoll geht auch darauf ein, an welchen westlichen Gesandtschaften er versuchte,

Asylrecht zu beantragen. Aufgrund des Dokumentes – ergänzt mit Erinnerungen von Familienangehörigen von B. Farkas und mündlichen Mitteilungen von Nachkommen eines Verwandten und Freundes – können die an der belgischen Gesandtschaft verbrachten vier Tage und auch die anschließende Periode rekonstruiert werden.

Aus dem Buch Miklós Horváths über Pál Maléter ist bekannt, dass die Witwe des Politikers, Judith Gyenes, ebenfalls an der belgischen Gesandtschaft vorübergehend Asyl suchte. In dem Interview, das ich mit Judith Gyenes führte, geht sie auch auf die Begegnung mit Ferenc B. Farkas ein, so dass die Geschehnisse auf diese Weise auch aus ihrer Sicht dargestellt werden können.

Zum Schluss lege ich die damalige Praxis der Gewährung diplomatischen Asyls dar und auch den Umstand, nach welcher Regelung Frédéric Collon vorging. Am Ende der Studie wird der Bericht des belgischen Gesandten im vollen Umfang in ungarischer Übersetzung veröffentlicht.

RÁCZ JÁNOS:

KÍSÉRLETEK AZ 1956-OS FORRADALMAT KÖVETŐ ANGOLSZÁSZ SAJTÓVISSZHANG MEGVÁLTOZTATÁSÁRA

SAJTÓFIGYELÉS ÉS EGYÉB LEHETŐSÉGEK

1956. november 4-étől a szovjet katonai beavatkozás sok mindent megváltoztatott az angolszász újságokban. A magyar forradalom vérbe fojtása miatt az Amerikai Egyesült Államok ráébredt, hogy a közép-kelet-európai államok felszabadítására szőtt propaganda immár a szavak szintjén sem működőképes. A magyar XX. századi történelem újabb drámai pillanataiból az angolszász média felszíni sebeket ejtő fegyvert készített a Szovjetunió és a Kádár János vezette új magyar kormány ellen. Mondatok és fejezetek, hangtalan lenyomatok, amelyeket felhasználtak a hidegháború egy újabb játszmájában Moszkvával szemben. A szuezi krízis hatásaival kalkuláló Amerikai Egyesült Államok az erkölcsi győztes köntösét szőtte a napilapok segítségével, de ezt a „ruházatot” egy kis országról szóló tudósítások alaposan átszabták.

A Dwight David Eisenhower amerikai elnök vezette kabinet nem tudott sokat tenni az 1956-os magyar forradalom védelmében. Katonai lépésekben nem gondolkodhatott, ráadásul arról sem lehetett szó, hogy a sztálini időszakban megszokott fokra emeljék a háborús készülődést. Két megoldás állt rendelkezésre. Az első: határozott diplomácia válaszok, jelzések. Az amerikai politikusok – Jacob D. Beam¹ feljegyzése szerint – kerülték a szovjetek szervezte társadalmi rendezvényeket, nem

¹ Jacob Dyneley Beam (1908–1993) diplomata. 1929-től harmadtitkár Berlinben, 1934–1940 között másodtitkár Londonban, majd ezt követően ismét Németországban szolgált. Tanácsos Indonéziában 1949–1951, illetve Jugoszláviában 1951–1952 között. Az USA Külügyminisztériumában az Európai Ügyek Hivatala helyettes vezetője 1955. június és 1957. szeptember között. Nagykövet Lengyelországban 1957–1961, Csehszlovákiában 1966. augusztus 31. és 1969. március 5. között, valamint a Szovjetunióban 1969. április 18. és 1973. január 24. között. A Szabad Európa Rádió igazgatója 1974-től 1977-ig. Lásd az alábbi kötet biográfiai részében: Somorjai Ádám – Zinner Tibor: *Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez*. Budapest, Magyar Közlöny, 2008. 1282.

fogadták a hivatalos küldöttségeket.² Ezek a szabályok Magyarországra is vonatkoztak. Másodsorban: az amerikai sajtó cikkei is hazánkon tartották a figyelmet. A Kádár-kormány kezdetben egyszerű eszközökkel védekezett. A nyugati újságírók nem maradhattak Magyarországon. Ilyen vagy olyan indokkal nem hosszabbították meg a tartózkodási engedélyüket, vagy kiutasították őket.³ Azokon, akik mégis maradhattak, rajta tartották a szemüket. Peter Raleigh, a BBC külügyi tudósítója 1956 karácsonyán egy kellemetlen beszélgetésbe bonyolódott Várkonyi Péterrel⁴, a Külügyminisztérium Sajtóosztályának vezetőjével.⁵ Várkonyi az angol fejére olvasta, hogy a BBC 1956. december 22-i adásában – amely nyilvánvalóan Raleigh jelentéseinek alapult – „a Parlamentben székel a Kádár-féle bábkormány” összetétel szerepelt.⁶ A BBC tudósítója védekezett, állította, hogy a Kádár-rezsim kifejezést használta. Bemutatta volna az általa elküldött szöveget is. A szerkesztőséget okolta a megváltoztatott kifejezésért. Ám elismerte, hogy a londoni központnak ehhez joga volt. Várkonyi fenyegetően lépett fel. Nem tartotta helyénvalónak a BBC ellenséges hangvételét. Megkérte a szigetországi újságírót, hogy jelezze észrevételeit a munkáltatójának is. Hozzátette: még egy ilyen esetben senki sem fogadhatja el azt, hogy nem ő küldi az effajta jelentéseket.⁷ A durva és finomabb eszközök alkalmazása egyszerre hozzátartoztak a nyugati újságírókkal szemben alkalmazott módszerekhez.

² Jacob D. Beam feljegyzése a tárcaközi egyeztető bizottság részére a magyar kérdésről: Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989*. Budapest, MTA, 2015. 287–288.

³ Molnár János: *Külföldi tudósítók az 1956-os forradalomban*. http://server2001.rev.hu/msite/display_item.asp?id=2&act=tu (letöltve: 2007. február 11.)

⁴ Várkonyi Péter (1931–2008) magyar politikus, külügyminiszter. 1950-től a Külügyminisztériumban dolgozott. 1958-tól 1961-ig a Külügyminisztérium sajtóosztályát vezette, 1980-tól 1982-ig a Népszabadság főszerkesztője. 1983-tól 1989-ig külügyminiszter, majd 1990 augusztusáig washingtoni nagykövet. Lásd: *Grotius*, H. J. <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=WCVVWQ> (letöltve: 2015. november 9.)

⁵ Malcolm Gordon Peter Raleigh, (1919–1996) rádiós és televíziós tudósító, műsortervező. A Bradford College tanulója volt. 1939-ben önkéntesként csatlakozott a Brit Királyi Haditengerészethez. A háború végén Ausztriában szolgált a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagjaként. 1949-ben csatlakozott a BBC-hez. 1955 és 1959 között mint a szolgálat külügyi szerkesztője dolgozta fel a rádió számára a BBC külügyi tudósítóinak jelentéseit. 1956 novemberétől Budapestről jelentett a BBC számára. Algériából is küldött tudósításokat a polgárháború idején. 1963-tól a tudósítók vezetője lett Párizsban. 1966-tól tizenegy éven keresztül dolgozott a BBC televízió programtervezőjeként. Lásd: Leonard Miall: Obituary: Peter Raleigh. *Independent*, 2011. október 23. <http://www.independent.co.uk/news/obituaries/obituary-peter-raleigh-1330055.html> (letöltve: 2015. november 27.)

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban: MNL OL) Adminisztratív iratok (továbbiakban: ADM) USA 1947–1959. XIX-J-1-k 33. d. 128. t. Újságírók kölcsönös akkreditálása. Feljegyzés: Raleigh BBC tudósító látogatása. 1956. december 27.

⁷ Uo.

Érdemes ennél részletesebben megvizsgálni, hogy később mit szándékozott tenni a magyar politikai vezetés. Volt-e egyáltalán esély arra, hogy megváltozzon az angolszász lapok véleménye?

A Külügyminisztérium részéről Szigeti Károly beismerte, hogy korlátozottak az eszközök az angol nyelvű propagandával szemben. Nem volt más teendő, mint a személyes kapcsolatok kiépítése, azért, hogy a külföldi sajtóval jó viszonyt tudjanak kialakítani. Szigeti javasolta, hogy használják fel a kapitalista sajtó nyújtotta kiskapukat. A szigetországi lapok levelezési rovata lehetőséget kínált az ellenvélemények megfogalmazására. További lehetőségként adódott a követség sajtókiadványaiban reagálni az ellenséges cikkekre.⁸ Elsőre talán arra a következtetésre juthatnánk, hogy a csendes visszahúzódás lett volna az egyetlen értelmes megoldás. A kor szereplői számára mégis úgy tűnt, hogy számtalan esély kínálkozott a nyomás csökkentésére. A tervek kidolgozásához szükség volt a megfelelő sajtófigyelés megszervezésére.

Az angolszász országok sajtófigyelése alapvetően a londoni és a washingtoni magyar követségekre, a sajtóattasék hatáskörébe tartozott. Ám ekkor még sem Ausztráliában, sem Kanadában nem volt magyar követség. Az esetek többségében a washingtoni követség ügyvivője látogatott el Kanadába, ahol a lengyel konzulátuson dolgozó Schaeffer Ádám vezette a magyar osztályt. Schaeffer nyújtott tájékoztatást Zádor Tibornak,⁹ a washingtoni követség ideiglenes ügyvivőjének, aki 1957-ben érkezett Kanadába.¹⁰

Ehhez hasonlóan alakult a munka Ausztráliában is, ahol a cseh főkonzulátus képviselte Magyarországot. Az itt dolgozó tisztviselőket szintén felkereste időnként a washingtoni ügyvivő. Ezért az utóbbi két ország újságjait közép-kelet-európai diplomataknak szemlézték a londoni és a washingtoni magyar külképviseletek számára. Ezek a sajtógyűjtések azonban esetlegesek és ritkák voltak. Megemlíthető a csehszlovák főkonzulátusnak a magyar emigráció ausztrál lapjaival kapcsolatban írt jelentése: „Egyelőre nem küldünk több magyar nyelvű emigráns újságot. Ezek beszerzése ugyanis nem könnyű, mert nem kaphatóak a normális újságárus boltokban. A magyar emigráns újságokat úgy terjesztik, hogy a megrendelés alapján küldik meg az egyes személyeknek, vagy olyan üzletekben árulják, ahol magyar emigránsok

⁸ MNL OL Titkos Ügyiratok (továbbiakban: TÜK), Nagy-Britannia 1956–58 XIX-J-1-j 14. d. 29. t. Feljegyzés a londoni követségnek. 1957. január 8.

⁹ Dr. Zádor Tibor diplomata. Hágában 1952–1953 között volt kiküldetésben. 1956–1962 között Washingtonban tevékenykedett ügyvivőként. Később Izraelben dolgozott külszolgálaton, majd vezette a Külügyminisztérium Sajtóosztályát is. Lásd az alábbi irodalom biográfiai részében: Somorjai-Zinner: i. m., illetve a MNL OL TÜK Nagy Britannia 1963–1964 XIX-J-1-j37. d. 124. t. Propaganda anyagok (cikkek, könyvek) küldése a követség részére (A Londoni Sajtóiroda tevékenysége).

¹⁰ MNL OL TÜK Kanada 1954–1964 XIX-J-1-j 2. d. Feljegyzés a Kanadába került magyar disszidensek helyzetéről. 1957. október.

vannak alkalmazva. Ezeket az újságokat konspirációs okokból nem lehet megrendelni: a főkonzulátus dolgozói vagy közvetlenül a főkonzulátus címére”¹¹

A csehszlovák diplomaták igyekeztek folyamatosan tájékoztatni az „ellenséges hangvételű ausztrál propagandáról is. Nem kerülték el a figyelmüket a moziműsorok sem. 1963-as jelentésük szerint a „Victory moziban 2 hétig mutatták az »Eltemettünk titeket« című filmet, melyet a »Columbia« filmtársaság forgatott. Ez a film mely teljes egészében a szocialista államok ellen irányult, egyik részében az 1956-os magyar ellenforradalommal is foglalkozott, melyet magyar vérfürdőnek nevezett és azt a maga módján a filmben is bemutatta”¹²

Ezekből a forrásokból értesült a magyar politikai vezetés az országot támadó legfontosabb cikkekről. A sajtófigyelés megszervezése nem volt egyszerű egy olyan országnak, amely nem rendelkezett megfelelő anyagi forrásokkal. 1964-ben, amikor a legtöbb Washingtonban dolgozó baráti követség megrendelte a sajtócikkkivágás szolgáltatását, a magyar képviselőlet változatlanul csak a nagyobb országos lapokat kísérlhetette figyelemmel. A washingtoni magyar diplomaták legalább hatszáz–hétszáz dolláros összegben szerettek volna megbízni egy külső céget a munka elvégzésével.¹³ Budapest ezt elutasította, miközben továbbra is ragaszkodtak ahhoz, hogy a követség havonta felterjessze a Magyarországgal foglalkozó cikkeket.¹⁴

A Külügyminisztérium mégis mindent elkövetett, hogy megakadályozza a Kádár-rezsimet elmarasztaló újságcikkek megjelenését. Ezért többször is arra szólították fel a budapesti brit és amerikai követséget: kérjék a hazai lapkiadótól az ellenséges hangú sajtócikkek megjelentetésének befejezését. Természetesen ezt a nézetüket egy-egy konkrét ügy kapcsán fogalmazták meg. A követségek minden esetben elutasítóak voltak. Viselkedésüket kettős indok motiválta. Először azzal érveltek, hogy a sajtó független magánvállalkozás az angolszász világban. A politika nem szólhat bele, hogy mit írjanak. Ezzel szembeállították a korabeli magyar újságkiadás gyakorlatát. Vitathatatlan volt, hogy Nyugaton létezett a sajtószabadság, míg Magyarországon nem.

Másodsorban, a nyugati lapok pártatlansága sem volt teljesen igaz. Részben ugyanis az angolszász országok hidegháborús politikáját szolgálták ki, amennyiben

¹¹ MNL OL ADM Ausztrália 1945–1964. XIX-J-1-k 1d. 3/b t. Ausztráliában magyar nyelven megjelenő sajtó felterjesztése, 1963. július 12.

¹² MNL OL ADM Ausztrália 1945–1964. XIX-J-1-k 1. d. 15/b t. Adminisztratív iratok. Ausztrál sajtó, televízió és film Magyarországról. 1963. november 5.

¹³ MNL OL ADM USA 1948–1964. XIX-J-1-k 32. d. 126. t. 128–129. Jelentések, Sajtószemlék. Külföldi lapkivágatok. Újságcikk kivágó szolgálat igénybe vétele. 1964. április 21.

¹⁴ MNL OL ADM USA 1948–1964. XIX-J-1-k 32. d. 126. t. 127. Újságcikk kivágó szolgálat igénybe vétele. 1964. július 30.

Magyarország új kormányáról és a Szovjetunióról kritikákat jelentettek meg. Ezzel azt a látszatot keltették, hogy a Nyugat mindent megtett, ami csak módjában állt. Külön és állandó gondot okozott a magyar propaganda terjesztése az angolszász országokban letelepedett emigránsok között. Az Amerikai Egyesült Államok igyekezett megakadályozni a külföldi magyaroknak szánt sajtótermékek terjesztését, miközben magukat a követségeket sem tudták ellátni Budapestről megfelelő mennyiséggel. Zádor Tibor 1959-ben írt feljegyzésében panaszolta az állapotokat: „Az elmúlt év során a washingtoni követségre csak egyetlen alkalommal érkezett magyar nyelvű képes anyag – *Színház–Mozi, Pajtas, Ország Világ, Falusi Vasárnap, Képes Sport, Nők Lapja* stb. Ennek az egy alkalommal küldött anyagnak is, sajnos, meglepően nagy hatása volt. Azért sajnos, mert az azóta beérkező mintegy 200–250 kérelmező részére hónapok óta nem tudunk semmiféle anyagot küldeni, mivel jelenleg csak a *Magyar Hírek* állnak rendelkezésünkre, ezt pedig nem terjeszthetjük olyan széles körben, mint más magyar nyelvű képes anyagot. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a postai szervek megkülönböztető magatartása a *Magyar Hírekkel* szemben annak terjesztését eléggé megdrágítja, mivel zárt csomagban és gyakran ajánlva kell feladni, hogy a címzett megkapja. Ezt azért tartom szükségesnek megjegyezni, mivel külön keretünk erre nincs és a jelenlegi postai keretünk nem valószínű, hogy elegendő lesz”.¹⁵ A Külügyminisztérium részéről a Külföldi Magyarok Önálló Referatúrája elutasította, hogy a washingtoni képviselőlet kérésének megfelelően több képes újságot küldjenek. Véleményük szerint az emigránsok körében végzett eredményes munka nem feltételezte a magyarországi sajtóanyagok küldését. A kapitalista országok könnyebben megoldották a követségeik hazai lapokkal való ellátását, hiszen a magyar viszonyokkal ellentétben rendelkeztek remittendával.¹⁶

A magyar külügyi propaganda pénzügyi háttere hiányzott tehát a leginkább.

KOMMUNISTA KAPCSOLATI HÁLÓ

Magyarország diplomatái nemcsak a „kapitalista sajtóval” keresték az együttműködést. A Brit Kommunista Párt (továbbiakban BKP) napilapját, a *Daily Worker*-t is meglátogatták.¹⁷ Ez nem jelentette azt, hogy jelentősebb segítséget kaphattak volna

¹⁵ MNL OL TÜK USA 1945–1964. XIX-J-1-j 24. d. 117. t. Hivatalos magyar törekvések, akciók, rendszabályok. Az USA követség feljegyzése. 1959. november 27. A magyar szervezetek körében végzendő propaganda tevékenységünkről. 20.

¹⁶ MNL OL TÜK USA 1945–1964. XIX-J-1-j 24. d. 117. t. A magyar szervezetek körében végzendő propaganda tevékenységünkről. 1960. január 12. 22.

¹⁷ Uo. Látogatás a *Daily Worker* főszerkesztőjénél. 1957. június 26.

az angolszász elvtársaiktól. Éppen ellenkezőleg, a BKP ebben az időszakban a túlélésért küzdött. A lap olvasói száma folyamatosan csökkent és a szigetországi kommunisták maguk is rászorultak Moszkva anyagi támogatására.¹⁸ A magyar ügyekkel nem szívesen foglalkoztak. Nem akarták tovább bőszíteni a belső pártellenzéseket sem.

Nehézségeiket jól jellemzi, hogy a kommunista napilap szerkesztőségében működő telexgép fenntartási költségeinek egy részét a *Népszabadság* vállalta magára.¹⁹ Előfordult az is, hogy a magyar pártlap segítséget nyújtott a BKP lapjának egy karácsonyi vásár szervezésében. A szigetországi kollégák kötött ajándékokat és kézi fafaragásokat kértek a legszívesebben. A budapesti Külügyminisztérium 1963 októberében arról értesítette a londoni képviselőt, hogy a „*Népszabadság* szerkesztősége [elküldte] az első két láda ajándékot a *Daily Worker* karácsonyi bazárja részére. A következő küldemény is útban van. Az ajándék összértéke mintegy 15000 Forint, melyben a szállítási költség is szerepel”.²⁰ A BKP mindezek ellenére sem kedvelte meg jobban az 1956-os forradalom témáját.

Érthető hozzáállásukat tovább árnyalta, hogy nem igazán voltak ellátva Budapestről érkező információkkal. A *Daily Worker* főszerkesztője, John Ross Campbell megemlítette, hogy az 1956-os forradalom előtt jóval egyszerűbb volt anyagokat szerezni Magyarországról.²¹ Az MDP illetékes osztálya, vagy a *Szabad Nép* szerkesz-

¹⁸ Ezzel kapcsolatban lásd: Francis Beckett: *Enemy within. The rise and fall of the British Communist Party*. Suffolk, Merlin Press, 1998. 147.

¹⁹ MNL OL TUK Nagy Britannia 1948–1959. XIX-J-1-j 37. d. 126. t. Jelentések, sajtószemlék. Válasz, Ted Armitage ügye. 1957. szeptember 18.

²⁰ MNL OL TUK Nagy Britannia 1959–1964 XIX-J-1-j 38. d. 126. t. Angliai jelentések, sajtószemlék. MSZMP ajándéka a *Daily Worker*-nek. 1963. október 14.

²¹ John Ross Campbell, (1894–1969) kommunista újságíró. Katonai érdemrenddel tüntették ki az első világháború alatt a Királyi Haditengerészet tartalékos kötelékében végzett szolgálataiért. William Gallacher-rel együtt kapcsolatban volt az Országos Munkás Tanáccsal, egy szindikalista munkásszervezettel, amely formális kapcsolatban állt a Clyde Munkás Tanáccsal. A BKP alapító tagja. Tiltakozott az 1915-ben elfogadott háborús muníció-törvény ellen, amely az Ellátmányügyi Minisztérium alá rendelte a háborús ellátásért felelős vállalatokat, valamint szabályozta a dolgozók munkaidejét, bérét és büntette az esetleges kilépésüket. Hírhedtté vált az 1924-es zendülésre való felbujtás miatti letartóztatásakor. Mint a *Weekly* párthetilap helyettes szerkesztője, felhívást intézett a brit katonákhoz. Azzal vádolták, hogy a fegyveres erőkhöz írt nyílt levelében bátorította a lázadást, mert arra kérte a katonákat és a tengerészeket, hogy fordítsák fegyvereiket az elnyomók ellen. A tomboló sajtóhadjáratnak köszönhetően a munkáspárti főügyész izgatás miatt emelt ellene vádat, ám hiányoztak a bizonyítékok. A Munkáspárttal szembeni kampányt erősítette a *Daily Mail* a hamisított Zinovjev levéllel. Mindkét eset szerepet játszott abban, hogy átalakítsák a kormányt, és később egy újabb általános választást kényszerítsenek ki. Campbell sikertelenül kísérelt meg bejutni a parlamentbe 1929-ben, ’45-ben, ’50-ben és ’51-ben. Csatlakozott Harry Pollitt-hoz azzal a pártvonallal szemben, amely ellenezte a Németország elleni háborút. 1942 és 1949 között a *Daily*

tője volt a legaktívabb kapcsolatuk. A hiányzó források hatásai a lapban is jelentkeztek. „Az ellenforradalom óta szinte teljes a bizonytalanság ezen a téren – állította Campbell –, holott éppen most lenne szükség arra, hogy információkkal legyenek ellátva, természetesen a legilletékesebbektől Budapestről”.²²

Tovább nehezítette a londoni követség együttműködését a BKP-val Ted Armitage angol kommunista újságíró ügye. Armitage feladata lett volna szigetországi témájú cikkeket küldeni a *Népszabadságnak*. Ez nem ment zökkenőmentesen. 1957 januárjától Armitage négy-öt levelet is írt a *Népszabadságnak*, amelyekre nem kapott választ. Szerette volna megtudni, hogy mennyire vannak megelégedve a munkájával, kérte, vázolják számára az elképzeléseiket, illetve tájékoztassák a magyar olvasók igényeiről. Az angol kommunista tudósító még sohasem járt Magyarországon, nem is beszélt magyarul, ezért a magyar lapokat sem ismerte. Szüksége lett volna valamilyen orientációra, illetve pénzre is, mert tíz hónapig nem kapott semmilyen juttatást Budapestről. Nehezményezte, hogy a tudósításait gyakran nem közölték, vagy csak egyes részleteket használták belőle.²³

Varga István a londoni magyar követség sajtóattaséja mindezt az ellenforradalommal és a *Népszabadság* gondjaival magyarázta. A diplomatáink számára kellemetlen szituációt teremtett a kialakult vita, de azért némi eredménnyel kecsegtetett közbenjárásuk. 1957 őszén Armitage örömmel állapította meg, hogy egyre több cikkét kezdte el közölni a magyar pártlap. „Ezzel szemben továbbra is neheztel, hogy a *Népszabadság* szerkesztősége szinte egyáltalán nem közli vele véleményét az egyes riportokról, nem ad utasítást számára egy-egy érdekesebb kérdéssel kapcsolatban, hogy arról írjon, így teljesen magára van utalva annak eldöntésében, hogy miről jelent.”²⁴ Nem utolsósorban fizetést sem kapott.

A kommunista napilap vezetősége ennek ellenére elégedetlen volt Armitage munkájával, továbbá azt állították, hogy nem tudták, milyen súlyos gond akadt a honoráriummal. Rendszeresen elutalták a kommunista újságíró fizetését, azonban „a Szerzői Jogvédő Hivatal [...] valutáris [sic!] okokból az átutalást nem realizálta. Erről a *Népszabadságot* nem értesítette. [...] Az ügy megnyugtató lezárásáról még mindig nem kaptunk értesítést – tájékoztatták a Külügyminisztériumot”.²⁵

Worker segédszerkesztője, majd 1949-től a főszerkesztője volt. Lásd: *Encyclopedia of Marxism*. <http://www.marxists.org/glossary/people/c/a.htm#campbell-jr> (letöltve: 2012. május 31.)

²² MNL OL TÜK Nagy Britannia 1948–1959. XIX-J-1-j 37. d. 126. t. Jelentések, sajtószemlék. Feljegyzés. Látogatás a Daily Worker főszerkesztőjénél. 1957. június 26.

²³ Uo. Beszélgetés Ted Armitage-val, Csátár György elvtársnak, *Népszabadság* szerkesztősége. 1957. július 13.

²⁴ Uo. Látogatás a Daily Worker főszerkesztőjénél. 1957. október 25.

²⁵ Uo. Ted Armitage ügye. 1958. április 5.

A londoni követség megnyugvással vehette tudomásul, hogy a BKP vezetőinek budapesti látogatásával 1958 tavaszán megoldódott az ügy. Sikerült megállapodni a *Népszabadsággal* Armitage leváltásáról.²⁶

Ám a magyar diplomatáknak igazuk volt abban, hogy az egész kellemetlen vita kezelési módja, különösen a magyar újság eljárása, „[...] többet árt, mint használ. [...] Többek között nem befolyásolja pozitív irányban annak az eszmei zűrzavarnak a felszámolását sem, amely a »magyar kérdéssel« kapcsolatban a »Daily Worker« szerkesztőségében még mindig megvan».²⁷ A brit kommunista napilap volt mégis az egyetlen, amely minden ellentételezés nélkül, eredeti formában közölhette a magyarországi politikai nyilatkozatokat. Ezért számoltak ezzel a lehetőséggel Budapesten.²⁸

Ám tisztán politikai jellegű írásokkal veszélyes lett volna az angolszász, „kapitalista” sajtóhoz fordulni. 1956. október 23-ról felesleges volt írni az évfordulón. A Külügyminisztérium szerint: nem csökkentette volna a „Magyarország elleni propagandát”.²⁹ A *Daily Worker* sem jelenthetett százszázalékos megoldást, nem válhatott egyetlen szócsövénvé a londoni követségnek. A lap egyes munkatársai nem támogatták teljes szívvel az 1956-os forradalom és szabadságharc moszkvai értékelését.

A magyar diplomaták jelentése szerint Campbell főszerkesztő gyakran elnéző viselkedést tanúsított a nem megfelelő politikai véleményekkel szemben, tette ezt a lap munkájának zavartalan biztosítása érdekében. A szerkesztőségben belüli összecsapások különösen Walter Holmes 1957 év végi Budapestre utazása előtt éleződtek ki.³⁰ Többen azt követelték, hogy mást küldjenek helyette, mert Holmes alkalmatlan a tárgyilagos tájékoztatásra. Ám, mint az idősebb generáció tagja, a BKP vezetősége számára megbízhatónak számított. A pártellenzéket adó fiatal újságíróknak „sztálinista” volt. „[...] Budapestre való elutazása előtt levelet kapott az egyik vidéki munkatársától, aki rendkívül provokatív és ellenséges modorban biztosítékot követelt

²⁶ Uo.

²⁷ Uo. Látogatás a *Daily Worker* főszerkesztőjénél. 1957. október 25.

²⁸ Lásd: MNL OL TÜK Nagy Britannia 1956–1958. XIX-J-I-j, 14. d. 29. t. Nyilatkozat október 23. 1957. augusztus 27.

²⁹ Uo. Nyilatkozat 23. 1957. szeptember 24.

³⁰ Walter Holmes, újságíró. 1892-ben született, 1916 és 1919 között börtönben volt, mert lelkiismereti okokból megtagadta a katonai szolgálatot. Az I. világháború kezdeti éveiben Sylvia Pankhurst munkatársaként dolgozott. A BKP alapító tagja. Az 1920-as években a *Daily Herald* munkatársa. Később a *Sunday Worker* szerkesztője, majd 1930-tól a *Daily Worker* külföldi tudósítója lett. Egészen 1966-ig, amikor a lap felvette a *Morning Star* nevet, a kiadvány „Workers Notebook” című állandó rovatát vezette. Az 1930-as években helyszíni tudósításokat küldött a japán által megszállt Mandzsúriából, illetve az olaszok által megszállt Abesszíniából is. Később a nürnbergi perről közölt cikkeket a *Daily Worker* számára, amelyet sokáig a BKP Politikai Bizottságában is képviselt. Lásd: *Graham Stevenson*. http://www.grahamstevenson.me.uk/index.php?option=com_content&view=article&id=755:walter-holmes&catid=8:h&Itemid=109 (letöltve: 2015. szeptember 7.)

Holmes-tól, hogy tárgyilagos és kritikus lesz Magyarországon, ahol továbbra is Sztálin és Rákosi módszerei uralkodnak.”³¹ 1959-ben Varga István valószínűleg éppen ezért dicsérte Walter Holmes magyarországi tevékenységét. A tudósításai – vélelmezte – pozitívan befolyásolták a hazánkról kialakult képet.³²

A BKP belső problémái mellett újabbak is keletkeztek. Elegendő Nagy Imre miniszterelnök és társai 1958. június 16-i kivégzésére gondolnunk, amelyet a BKP pártvezetése sem tartott helyénvalónak. Véleményük a *Daily Worker*-ben is megjelent.

A szigetországi kommunisták vezetői, Harry Pollitt³³ és John Gollan³⁴ kifejtették a magyar követségnek, „hogyan a *Daily Worker*-ben a Nagy Imréék [sic!] elleni ítélettel kapcsolatosan közölt vezércikk első két bekezdése nem taktikai okokból íródott, hanem az angol K. P. [sic!] álláspontját tükrözi. Tehát nem értenek egyet a halálos

³¹ MNL OL TÜK Nagy Britannia 1956–1958. XIX-J-1-j 14. d. 29. t. Problémák a *Daily Worker* szerkesztőségében, 1957. október 29.

³² MNL OL TÜK Nagy Britannia 1948–1959 XIX-J-1-j 37. d. 126. t. A sajtómunka új módszerére vonatkozó javaslatok. 1959. február 24.

³³ Harry Pollitt (1890–1960), kommunista politikus. Egy patkolókovács fiaként született, s miután 13 évesen otthagyta az iskolát, kazánkovács-tanoncként kezdett dolgozni. Végül Southampton-ba ment, és az első világháború alatt a háborúellenes mozgalomhoz csatlakozott. Aktív tagja volt a szakszervezeti mozgalomnak. A háború végén csatlakozott a Munkások Szocialista Szövetségéhez, amelyet Sylvia Pankhurst szervezett. Részt vett az el a kezekkel Oroszországtól kampányban, amely ellenállt a brit kormánzatnak. 1920 áprilisában tevékenyen részt vett a Brit Kommunista Párt megalakításában. Pollitt-ot, valamint Rajani Palme Dutt-ot és Hubert Inkpin-t bízták meg azzal, hogy hajtsák végre a Komintern szervezeti szabályait. 1929-ben a BKP főtitkárnak választották, és hűséges támogatója maradt Sztálinnak. A spanyol polgárháború alatt aktív szerepet játszott az önkéntesek toborzásában a Népfront-kormány oldalán. Lojális követője volt Sztálinnak 1939 szeptemberéig, amikor üdvözölte, a brit kormány hadba lépését a náci Németországgal szemben. Rajani Palme Dutt viszont folytatni akarta a sztálini vonalat és ki akarta kényszeríteni Pollitt-ból, hogy hibáját beismerve ellenezze a háborút Hitler ellen. Erre sem Pollitt, sem a parlamenti képviselő William Gallacher, sem a *Daily Worker* főszerkesztője, John R. Campbell nem volt hajlandó, ezért le kellett mondaniuk, és Pollitt helyét Dutt vette át. 1941. június 22. után mindez megváltozott, köszönhetően annak, hogy Németország megtámadta a Szovjetuniót. Pollitt visszakapta főtitkári posztját, és a BKP elérte népszerűsége csúcát, megsokszorozódott a taglétszáma is. Az SZKP XX. kongresszusán a párt első titkára, Hruscsov leleplezte Sztálin bűneit. Pollitt nem értette a kritikákat, és azt mondta, hogy Sztálin portréja a lakásában marad felakasztva, ameddig csak él. 1956-ban lemondott a főtitkári tisztségéről, majd nem sokkal később meghalt. *John Simkin Spartacus Education*. <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/TUpollitt.htm> (letöltve: 2012. május 31.)

³⁴ John Gollan, (1911–1977) kommunista politikus. 1927-ben lépett be a Kommunista Ifjúsági Szövetségébe, valamint a Kommunista Pártba. 1932-ben szerkesztője a Kommunista Ifjúsági Szervezet lapjának, a Challenge-nek és 1935-ben főtitkára is lett a szervezetnek. 1939-től BKP titkár az észak-kelet angliai kerületben, majd 1941-től Skóciában. 1947-ben kinevezték a párt főtitkár helyettesének. 1949 és 1954 között a *Daily Worker* segédszerkesztője. Országos Pártszervező 1954-ben, majd 1956–1976 között a párt főtitkára. *Graham Stevenson*. http://www.grahamstevenson.me.uk/index.php?option=com_content&view=article&id=235:john-gollan-&catid=7:g&Itemid=108 (letöltve: 2011. június 14.)

ítélettel. Nagy és társai bűnösségét nem vonják kétségbe, de szerintük az ítélet élet-fogytiglanra kellett volna változtatni. Az elvtársak hangoztatták, hogy a véleményüket annakidején ismertették Kádár elvtárssal, aki meghallgatta azt, de maga nem nyilvánított véleményt. [...] Úgy látják, hogy az ítélet nehéz helyzetbe hozta pártjukat, és a szakszervezetekben is számolniuk kell pozícióvesztésekkel”.³⁵ Később a BKP szemrehányóan nyilatkozott a Nagy Imre-ügyről. Azt állították, hogy Kádár János félretájékoztatta őket. Abban a hitben hagyták el Magyarországot 1958 tavaszán, hogy nem lesz semmilyen Nagy Imre-per.³⁶ Kádár is megemlítette a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1958. július 25-i ülésén, hogy több kommunista testvérpárt – köztük a BKP – is jelezte aggodalmait a Nagy Imre és társai ellen lefolytatott eljárás és a kivégzések miatt.³⁷ A *Daily Worker* Magyarországgal kapcsolatos tevékenysége olykor aggasztotta a követséget. 1958 szeptemberében kénytelenek voltak megemlíteni, hogy „furcsának tűnik [az újság] magatartása, amely a Nagy-ítélet óta – Walter Holmes – néhány szellemes és ügyes reagálásától eltekintve – hazánk irányában legalábbis passzivitással vádolható”.³⁸ A kiadvány helyzete egy évvel később sem változott. A BKP ír származású tagja, John Mahon nem tudott jó hírekkel szolgálni a magyar politikusoknak.³⁹ Elmondása szerint a párt szélmalomharcot folytatott. Bármilyen komolyabb akciót is hajtottak végre, csekély sajtóbefolyásuk miatt képtelenek voltak kiaknázni az eredményeit. A szigetországi kommunista újság példányszáma nem emelkedett. 1959 végén, a vidéki előfizetésekkel együtt csak kétezer darabra tartottak igényt naponta az olvasók. Az előállítás egyértelműen ráfizetésesnek bizonyult.⁴⁰ A BKP és a *Daily Worker* már ezért sem lehetett az egyedüli megoldás az angolszász médiával folytatott egyenlőtlen harcban.

³⁵ MNL OL TÜK, Nagy Britannia 1948–1959 XIX-J-1-j 37. d. 126t. Beszélgetés az Angol Kommunista Párt vezetőivel a Nagy ügyről. 1958. június 28.

³⁶ Az erre való utalást lásd: Az MSZMP Politikai Bizottságának jegyzőkönyvéből, Felkészülés az ENSZ XIII. közgyűlésére. In: Borhi László: i.m. 325.

³⁷ Kádár János előadói beszéde az MSZMP Központi Bizottságának ülésén, Budapest, 1958. július 25. In: Horváth Miklós – Zinner Tibor: *Koronatanúk jeltelen sírgödörökben*. Dokumentumok Nagy Imre és társai pertörténeteire. Budapest, 2008. Magyar Közlöny, 857.

³⁸ MNL OL TÜK, Nagy Britannia 1948–1959. 37. d. 126. t. Jelentések, sajtószemlék. Angol lapok hazánkról. 1958. szeptember 24.

³⁹ John Mahon (1901–1975), Dublinban született kommunista politikus. 1920-ban lett a BKP tagja. A londoni kerület titkáráként tevékenykedett, valamint tagja volt a párt Végrehajtó és Politikai Bizottságának. Szorosan együttműködött a BKP főtitkárával, Harry Pollitt-tal. Szervezte Pollitt választási kampányát is. Lásd: *Graham Stevenson*. http://grahamstevenson.me.uk/index.php?option=com_content&view=article&id=370:john-mahon-&catid=13:m&Itemid=114 (letöltve: 2015. október 12.)

⁴⁰ MNL OL Nagy Britannia TÜK 1959–1964. 15. d. 29. t. Az 1956-os forradalom és annak külföldi visszhangja. Mahon elvtárs látogatása. 1959. december 18.

Egy kicsiny kommunista szervezet még kisebb hatású újságja volt csupán. Az Amerikai Kommunista Párt napilapja, a szigetországi újság testvérlapja, az azonos nevet viselő *Daily Worker* szóba sem jöhetett a magyar propaganda szempontjából. Az újság főszerkesztője, John Gates körül tömörült az 1956-os magyarországi szovjet beavatkozást ellenzők tábora.⁴¹ Ez a kommunista sajtótermék támadta a formálódó Kádár-rezsimet. Ráadásul az 1956-os forradalom miatt kialakult sorozatos vitáknak köszönhetően a lap 1958 februárjában megszűnt.⁴²

A szigetországi kommunisták mégis hasznosnak bizonyultak. A *Fehér Könyv* angliai terjesztésében a követség segítségére sietett a BKP propagandaosztálya, valamint a Laurance and Wishart cég.⁴³ Mindez nem oldhatta meg önmagában a magyar propagandaterjesztés gondjait, ezért szükség volt ennél körmonfontabb ügyeskedések alkalmazására.

„KAPITALISTA MEGOLDÁSOK”

A követségek tájékoztatási lehetősége korlátozott volt. Az Amerikai Egyesült Államok már az 1956-os forradalmat megelőzően, 1955-től megakadályozta, hogy a washingtoni képviselő tájékoztatási tevékenységet folytathasson a követség épületén kívül.⁴⁴ Tették ezt válaszként a Magyar Népköztársaság hasonló politikai intézkedésére, amely a budapesti amerikai diplomatákat sújtotta. Ezzel együtt maradtak olyan megoldások, amelyek kifejezetten alkalmasnak látszottak az angolszász sajtó

⁴¹ John Gates (1913–1992), újságíró. Egy New York-i lengyel zsidó család sarjaként született 1913-ban. Eredeti neve Solomon Regenstrief, amelyet később változtatott meg. 1930-ban a New York-i egyetemre iratkozott be, ahol még diákként ismerkedett meg Karl Marx írásaival, ezután csatlakozott a Kommunista Ifjúsági Szövetségéhez. A spanyol polgárháború kitörésekor csatlakozott az Abraham Lincoln zászlóaljhoz. A második világháború után, 1947-től John Gates a főszerkesztője lett a *Daily Worker* napilapnak. 1949-ben, más amerikai kommunista vezetőkkel együtt, perbe fogták a Smith törvény megsértése miatt, és börtönbüntetésre ítélték. 1958-ban kilépett az Amerikai Kommunista Pártból. Azt állította, hogy a párt megszűnt hathatós ereje lenni a demokráciának, a békének és a szocializmusnak az Amerikai Egyesült Államokban. Lásd: *John Simkin, Spartacus Educational*. <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/SPgates.htm> (letöltve: 2008. március 15.)

⁴² Az eset részleteiről: Rác János: *Az 1956-os forradalom bukása az Amerikai Kommunista Párt napilapjában, avagy egy újság megszűnésének anatómiája*. In: *Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből*. Főszerk. Gergely Jenő. Szerk.: Csaplár-Degovics Krisztián – Tornyai Anna. Budapest, ELTE BTK, 2009. 307–332.

⁴³ MNL OL TÜK, Nagy Britannia 1956–1958. XIX-J-1-j 14. d. 29. t. Fehérkönyv angliai terjesztése. 1957. március 18.

⁴⁴ MNL OL TÜK USA 1945–1964. XIX-J-1-j 3d. 14. t. 130. A magyar külképviselet helyzete Washingtonban. Látogatás az amerikai külügyminisztérium helyettes államtitkáránál tájékoztatási és ütlével ügyben.

Magyarországgal foglalkozó cikkeinek befolyásolására. A követségeknek módja nyílt elbeszélgetnie a külföldi újságírókkal. Meginvitálták őket egy-egy étkezéssel egybekötött, barátságos hangvételű eszmecserére. A budapesti külügyminisztérium megdicsérte az akciókat kezdeményező diplomatákat. 1957-ben Zádor Tibor washingtoni ügyvivőnek a következő feljegyzésben gratuláltak a sikeres kapcsolatfelvételért. „Mint ahogyan azt már többször jeleztük, igen jó kezdeményezésnek tartjuk, hogy az ügyvivő elvtárs személyes kapcsolatokon keresztül próbál értesüléseket szerezni olyan fontos kérdésekről, mint pl. az amerikai hivatalos köröknek Magyarországgal kapcsolatos állásfoglalása. [...] Az újságírókkal való kapcsolat azért is hasznos számunkra, mert példaként felhozott fent említett kérdéseken kívül, alkalmat ad arra, hogy egyes tudósítók a valóságnak megfelelően tájékoztassunk pl. a magyarországi eseményekről, a magyar belpolitika helyzetéről stb. [...] Érdeklődéssel várunk több ilyen személyes kapcsolatra vonatkozó jelentést.”⁴⁵

A magyar fővárosban tudatában voltak, hogy az ilyen kapcsolatoknak természete szerint kellemetlen velejárója, hogy akaratlanul nem kívánt információkhoz juthatnak a nyugati újságírók is. Ezért amikor Zádor Tibor összeismerkedett John M. Hightower AP kommentátorral, figyelmeztették: „Tudatában vagyunk annak, hogy cserébe nekünk is kell valamit adnunk, és ezért javasoljuk, hogy ha az ügyvivő elvtárs valamilyen, Hightower számára érdekes anyagot tud biztosítani, akkor juttassa el hozzá, úgy kérjen anyagot itthonról megfelelő témakörben. Értesülésünk szerint sajtóosztályunk a szóvivői nyilatkozatok anyagát még elhangzásunk előtt továbbítani fogja a követségre. Ezekben feltehetően előbb-utóbb lesz olyan anyag, amit Hightower felhasználhat.”⁴⁶ A londoni magyar követség is alkalmazta ezt a módszert, információk szerzésére, illetve az angolszász újságírók finom meggyőzésére. Nyerki Gyula ideiglenes ügyvivő 1957. június 26-i londoni feljegyzésében tájékoztatta a Külügyminisztériumot arról, hogy ebéden látták vendégül a *Daily Mirror* külpolitikai szerkesztőjét. Alkalom nyílt arra is, hogy megérdeklődjék, hajlandók lennének-e „bizonyos, a magyar kormány nézeteit tükröző cikkeket elhelyezni, [amelyre] meglehetősen óvatosan reagált és kijelentette, hogy talán igen”.⁴⁷ Az elfojtott forradalmat követően Magyarországon járt angolszász újságírók hazatérésük után is kiemelt figyelmet kaptak diplomatáinktól. Az 1963. márciusi 22-i amnesztiát követően hazánkba látogató Walter Friedenberg sem került el a Külügyminisztérium figyelmét. A kialakult szokásoknak megfelelően vendégül látták az újságírót.

⁴⁵ MNL OL TÜK USA 1945–1964. XIX-J-1-j 10. d. 29. t. 42. Újságírókkal való kapcsolatok. Kapcsolatok Chalmers Roberts-sel. 1957. szeptember 10.

⁴⁶ Uo. 204. Tóth Anna osztályvezető levele. 1957. október 15.

⁴⁷ MNL OL TÜK Nagy-Britannia 1948–1959. XIX-J-1-j 37. d. 126. t. Jelentések, sajtószemlék, Feljegyzés: Ebéd M. Kinggel, a *Daily Mirror* külpolitika szerkesztőjével. 1957. június 26.

Az Amerikai Egyesült Államok Külügyminisztériuma által delegált tudósító közép–kelet-európai útja során jutott el Budapestre. Friedenberg kedvezően nyilatkozott budapesti tapasztalatairól, majd a törvényhozásról és a minisztertanácsról érdeklődött. Ígéretet tett arra is, hogy több újságikkben méltatja majd a látottakat. „Kifejezte reményét, hogy cikkei kedvezően befolyásolják majd a magyar-amerikai kapcsolatok fejlődését.”⁴⁸

A követségeknél akadtak nehézségei a külföldi sajtó munkájának pontos feltérképezésével. Feladatuk lett volna odafigyelni azokra az újságírókra, akik magyarországi beutazáshoz igényeltek vízumot. A budapesti Külügyminisztérium azt szerezte volna elérni, hogy a washingtoni külképviselet a vízum kiadása során kérje az újságíróktól, hogy látogassanak el a Külügyminisztérium sajtóosztályára. Budapest orientálni kívánta az újságírókat, megelőzve a kellemetlen cikkek megjelentetését. Nem létezett biztos megoldás. Zádor Tibor feljegyzése elemezte a központ kérésének teljesíthetetlenségét.

„A rendelettel kapcsolatban szeretnénk megjegyezni, hogy ha arra lehetőségünk volt, az elmúlt időszakban is kerestük a kapcsolatot a Magyarországra utazó újságírókkal, de ez általában csak azokkal sikerült, akik Washingtonban laktak. New Yorkból, vagy más távolabbi városból csak a legritkább esetben teljesítették kérésünket és nekünk nem volt lehetőségünk arra, hogy mi keressük fel őket.”⁴⁹

Akadtak ennél jóval körmonfontabb kísérletek is. A legegyszerűbb megoldás néha olcsóbb, mint a lehetetlenségig túlbonyolított – gondolhatta Varga István sajtóattasé, amikor 1957. július 10-én úgy döntött, hogy levelet ír a *Daily Telegraph* szerkesztőjének.

Gordon-Brook Shepard egy tudósítása adott okot a magyar diplomaták tiltakozására. Shepard már régi jó ismerőse volt a Kádár-rezsimnek.⁵⁰ 1956-ban tudósítóként

⁴⁸ MNL OL TÜK USA 1949–1964. XIX-J-1-j 25. d. 121. t. Sajtó, idegenforgalom. Ebéd Walter Friedenberg amerikai újságíróval. 1963. október 17.

⁴⁹ MNL OL TÜK USA 1958–1964. XIX-J-1-j 10. d. 33. t. Az Amerikai Egyesült Államok polgárainak nem hivatalos jellegű, de nem turisztikai célú magyarországi látogatása, Zádor Tibor válasza Sik Endre külügyminiszternek. 1960. október 28. 599.

⁵⁰ Gordon-Brook Shepard (1918–2004), hírszerző tiszt, újságíró, író. Iskolai tanulmányait Latymmerben, Londonban, Peterhouse-ban, Cambridge-ben folytatta. A II. világháborúban a hírszerzésnél dolgozott, és a munkáját az európai ellenállásra fókuszálta. 1945-ben csatlakozott a *Daily Telegraph*-hoz, a lap ausztriai tudósítójaként. Több fontos történelmi eseményről is írt. Éppen Berlinben volt a szovjet blokád alatt. Később visszatért Ausztriába, ahonnan tudósíthatott a prágai kommunista átalakulásról. Alkalma nyílt írni 1955-ben az osztrák államszerződésről, illetve a magyarországi politikai változásokról. A hírszerzői múltja miatt nehéz volt a vasfüggönyön túl dolgoznia. Az 1956-os forradalomról is tudósított, írásait egy csempész segítségével jutatta el Bécsbe. 1961-től a *Sunday Telegraph* külügyi tudósítója, később főszerkesztő-helyettese lett. Több történelmi és életrajzi könyv szerzője. Sokat foglalkozott a Habsburgokkal. Írt IV. Károlyról és a feleségéről, Zita

járt Budapesten, és akkor is a rendszer ellenségének számított. Kiutasították, és nem várták esetleges visszatérését Magyarországra. Ezúttal azt állította, hogy négy ismert magyar művész öngyilkossága tiltakozás volt az 1956. november 4-e után történetekre. Colin Coote, a *Daily Telegraph* szerkesztője kijelentette: nem diszkreditálja egyetlen újságíróját sem a védekezés lehetősége nélkül.⁵¹ Kapjon Shepard vízumot, hogy utánajárhasson a történeteknek. Jól számított, erre már nem lehetett mit válaszolni; Shepard lett volna az utolsó, akit beengedtek volna a kádári Magyarországra.

Ám Varga nem adta fel. Jó érzéssel választott újságot, és elküldte a *The Newsletter* baloldali lapnak. Két apróbb problémától eltekintett a sajtóattasé. Először is a *The Newsletter* komoly ellenfele volt a Brit Kommunista Párt napilapjának, a *Daily Worker*-nek. Mindkét lap a szigetországi radikálisabb baloldali irányzatot képviselte, de az előbbi „trockistának” számított, és ezért komoly ellenfele volt a BKP politikájának. Másodsorban a *The Newsletter* főszerkesztőjét Peter Fryer-nek hívták.⁵²

Fryer a *Daily Worker* tudósítójaként 1956 októberében már járt Magyarországon. A BKP elégedetlen volt a munkájával. Nem fogadták el, hogy egy kommunista újságíró a magyar forradalomról és nem a fasiszta lázadásról írt cikkeket. Fryer-nek távoznia kellett mind a laptól, mind a kommunista pártból.⁵³ A fiatal tudósító nem

királynéről is. Elnöke volt az SOS gyermekfalú brit szervezetének. Lásd: [Név Nélkül]: Gordon-Brook Shepard. *Telegraph*, 2004. január 30. In: <http://www.telegraph.co.uk/news/obituaries/1452978/Gordon-Brook-Shepherd.html> (letöltve: 2015. szeptember 14.)

⁵¹ MNL OL TÜK Nagy Britannia 1956-1958. XIX-J-1-j 14. d. 29. t. Jelentés 1957. július 22.

⁵² Peter Fryer (1927–2006), újságíró, író. Egy Hull-i hajóskapitány fiaként született 1927-ben. 1938-ban ösztöndíjat nyert a Hymers kollégiumba. Kezdetben politikai érdeklődése az anarchista eszmeáramlathoz tartozott. 1942-ben tagja lett a Kommunista Ifjúságmozgalmak Szövetségének. 1945-ben belépett a BKP-ba. A *Yorkshire Post*-nál kezdett el dolgozni, de kommunista irányultsága miatt 1947-től a *Daily Worker* szerkesztőségében folytatta újságírói karrierjét. 1949-ben kiküldött tudósítónaként Budapesten figyelte a Rajk–Brankov-per eseményeit. 1956 októberében a forradalmi Magyarországról küldte a jelentéseit. Összekülönbözött mind a *Daily Worker*, mind a párt vezetőivel, mert nem volt hajlandó ellenforradalomként tudósítani a látottakról. 1956-ban *Hungarian Tragedy* címmel könyvet írt a magyar forradalomról. A BKP vezetősége kizárta a pártból. Később a trockista irányultságú Gerry Healey vezette csoportba társult. Ennek köszönhetően szerkesztette a *Newsletter* hetilapot. Miután összekülönbözött Healey-vel és otthagyta a lapot, könyvírással kezdett foglalkozni. Halála előtt pár nappal értesült arról, hogy Magyarországon kitüntették a Köztársasági Érdemérem Lovagkeresztjével. Lásd: Terry Brotherstone: Peter Fryer: Communist journalist who told the truth about Hungary 1956. *The Guardian*, 2006. november 3. <http://www.theguardian.com/media/2006/nov/03/pressandpublishing.guardianobituaries> Letöltés ideje: 2015. november 2.

⁵³ Lásd részletesebben Ráczi János: A Fryer-ügy. In: *Rendszerváltások kortársa és kutatója Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára*. Főszerk.: Erdődy Gábor, Budapest, 2013. ELTE Eötvös Kiadó, 360–365.

vesztette el marxista meggyőződését, ezért hamarosan a *The Newsletter*-hez került. Fryer elfogadta Varga István levelét, amit kommentár nélkül közölt.⁵⁴

A sajtóattasé kifejezetten ügyesnek bizonyult a levélírás műfajában. 1958 tavaszán egy újabb cikk bosszantotta fel annyira, hogy megjegyzéseit elküldje az írás közlőjének: a *Glasgow Herald*-nak. A konzervatív skót lapban 1958. március 11-én megjelent cikk nemcsak a magyarországi megtorlást taglalta, de más szempontokat is felvázolt.⁵⁵ Különösen a magyar pártvezetőt értékelte más szempontból az írás. „Kádár talán elárulta a magyar forradalmat, talán a szovjet szuronyok tartották fent, ám szenvedett Rákositól. Nem sztálinista, ahogy a párt és a kormány sem”.⁵⁶ Megállapították: bár a munkások bérei emelkedtek, de a parasztságot bekényszerítették a térszekbe. Varga leginkább a megtorlás vélt nagyságát kritizálta. Az ítéleteket jogosnak tartotta, és azt állította, hogy az ellenforradalmárok bíróság nélkül több ember életét oltották ki.

Varga eljárása mégis visszaütött. Kinyomtatott cáfolata ugyanis olvasói válaszokat generált. 1958. március 29-én Henry A. Baker cinikusan reagált a diplomata felvetéseire. Érdekelte, hogy Magyarországon van-e egyáltalán olyan szabadság, mint Skóciában, ahol bárki leírhatja az ellenvéleményét. Nem nehéz elképzelni azt sem – vetette fel Baker –, mi lett volna azzal a magyar főszerkesztővel, aki a rendszerrel szembeni kritikát megjelentette volna a lapjában.⁵⁷

H. W. Henderson azért írt levelet Vargának, hogy vázolja a magyar 1956-os forradalmárok szándékait. Varga véleményével szemben közbevetette, hogy mondjon bármit is, a szabadságharcosok nem akarták visszaállítani a régi földesúri rendszert. Kinyilvánították szimpátiájukat a szociáldemokrácia mellett.⁵⁸

Egyes újságírók több figyelmet is érdemeltek annál, hogy pusztán levélben keressek meg a szerkesztőséget. Léderer Lajos munkája nem nyerte el a Kádár-rezsim tetszését.⁵⁹ A tudósító, aki az 1956-os forradalom idején is Budapesten dolgozott, nem kíváncsi személy volt Magyarországon. Léderer éberén figyelte a megtorlás fejleményeit és a Kádár-kormány intézkedéseit Londonból. Cikkei tovább ingerelték a magyar diplomátakat. Hiába tiltakoztak az *Observer* 1959. április 12-én megjelent

⁵⁴ MNL OL TÜK Nagy Britannia 1956-1958. XIX-J-1-j 14d. 29t. Jelentés. 1957. július 22.

⁵⁵ William V. Wallace: Hungary since the rebellion. *Glasgow Herald*, 1958. március 11.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Henry A. Baker: The Hungarian Rebellion. *Glasgow Herald*, 1958. március 29.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Léderer Lajos (1904–1985), újságíró. A Pázmány Péter Tudományegyetemen hallgatott jogot. 1926-ban doktorrá avatták. A *Pesti Hírlap*, londoni tudósítója volt. 1945-től az *Observer* munkatársaként dolgozott. Lásd: Magyar Életrajzi Lexikon <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC09006/09321.htm> (letöltve: 2015. október 7.)

írása ellen, a londoni lap szerkesztőségénél.⁶⁰ A főszerkesztő-helyettes, Kádár 1959. április 4-i beszédére hivatkozva utasította vissza a vádak. A magyar diplomaták találkoztak Lédererrel egy fogadáson. A munkáját szemenszedett hazugságnak nevezték és az *Observer* „piszkos hangú” válaszlevelét is részben neki tulajdonították. Léderer elismerte, hogy benne volt a keze az ügyben. Nem véletlen, ha ezek után kijelentették „Léderert továbbra is, mint elsőszámú ellenséget fogjuk kezelni. Nem gondoljuk, hogy sűrűn keresne minket a jövőben”.⁶¹ Az *Observer* magyar származású tudósítójának esélye sem volt arra, hogy meglátogassa Magyarországot. 1976-ig kellett várnia arra, hogy farkasszemet nézhessen az új rezsim budapesti képviselőivel.⁶²

A londoni magyar követség és a Külügyminisztérium figyelte a BBC Kádárral foglalkozó adásait is. Módszeresen tett kommentárokat a rádió magyar nyelvű műsoráról. Ezek alapján a budapesti Külügyminisztérium 1957. február 28-án feljegyzést küldött a brit követségnek, amelyben az alábbiakról tájékoztatták a szigetországi képviselőket:

„A rádióadások valódi célja a hallgatók történelmi tényeknek megfelelő objektív tájékoztatása kell, hogy legyen és nem a sértegetés és uszítás, mely nem a fenti célt, hanem az országok kapcsolatának megmérgezését, gyűlölet szítását és a nemzetközi feszültség fokozását szolgálja”.⁶³ A BBC kormányzati szócsőnek számított ezért azt remélték, hogy ezúttal az angol diplomaták nem tudnak majd azzal érvelni, hogy a kritizált kijelentések nem állami orgánumoktól származnak, és a sajtószabadság tiszteletben tartása miatt nem tudnak fellépni. Ezek a kísérletek nem voltak alkalmasak az angolszász média orientálására, ám a politikai kapcsolatok elmérgesítéséhez hozzájárultak.

A kádári propagandaterjesztés anyagi forrásai korlátozottak voltak az elégedetlen magyar menekültek hazatérésének segítésében is. A valutakassza még azt is nehezen viselte, hogy az IBUSZ irodák korlátozás nélkül, készpénz ellenében adjanak jegyet a hazatérni szándékozók hozzátartozóinak.⁶⁴

Az is kiadással járt, hogy egy „baráti” újságíró megfelelő hangvétellű cikket írjon. Denis Nowell Pritt, brit baloldali értelmiségi, ideológiai meggyőződésből is hajlandó

⁶⁰ Léderer Lajos: Hungary Curbs Farms Drive. *Observer*, 1959. április 12. 1.

⁶¹ MNL OL TÜK Nagy Britannia 1959–1964. XIX-J-1-j 38. d. 126. t. Jelentések, Sajtószemlék, Az *Observer* magyar vonatkozású cikke. 1959. április 27.

⁶² RácZ János: *Kádár János a korabeli angolszász sajtóban*. In: *Veritas Évkönyv 2014*. Szerk. Ujváry Gábor, Budapest, Veritas–Magyar Napló, 2015. 380.

⁶³ MNL OL TÜK Nagy Britannia 1956–1958. XIX-J-1-j 14. d. 29. t. Feljegyzés a budapesti brit követségnek 1957. február 28.

⁶⁴ MNL OL TÜK Nagy Britannia 1948–1961. XIX-J-1-j 32d. 112 t. Anglia Magyar Politikai Emigráció és menekültkérdés. Magyar emigráció. 1957. április 7.

volt együttműködni az ilyen kérdésekben.⁶⁵ Pritt több esetben találkozott magyar diplomatákkal és a kedélyes beszélgetések témája a „magyar ügyeket” érintette. A szigetországi jogász 1958 augusztusában Magyarországon is járt, és miután Nagy Imrét kivégezték a „barátság” jegyében cikket írt a perről, amelyben igazolta az ítéleteket. A Nagy-Imre ügy már a magyarországi útja előtt is érdekelte Prittet, a londoni magyar követségnek kifejtette, hogy aggódik a történetek miatt. „Felvetette, foglalkozik azzal a gondolattal, hogy tisztára jogi szempontból broszúrát írjon, amelyben igazolná a magyar igazságügyi hatóságok törvényességét. Felvetette, hogy amennyiben bírálatot egyáltalán mondana, az ránk nézve nem lenne kedvezőtlen, csupán abból meggondolásból tenné a kritikai megjegyzéseket broszúrája végén, hogy lecsilapítsa az angol jogi körök hangulatát”.⁶⁶

Pritt kérte, hogy megnézhesse a bírósági iratokat, angol, német, francia fordításban. Az elkészítendő írását megmutatná a követségnek, pontosan úgy, ahogy ezt a Zinovjev-peresetében is tette.⁶⁷ Pritt egy ilyen kényes kérdés megfelelő kezeléséhez tehát nemzetközi tapasztalatokkal rendelkezett. A Nagy Imre-ügyben is kamatoztatta „tudását”. A szigetországi magyar képviselőlet jelentése igazolta a megelőlegezett bizalmat.

Pritt, a *New World Review*-ban megjelent írása szerint, Nagy Imre bűnös volt. A halálbüntetés helyénvaló volt, morálisan sem kínálkozott más büntetés lehetősége. Az angol jogász még a zárt tárgyalást is igazolta, mert a Nagy-ügy minden országban titoktartást igényelt volna. Miközben kifejtette, hogy nem szereti a halálbüntetést, ám azok protestálnak ellene, akik valójában kedvelik alkalmazni az effajta megoldásokat. Azt, hogy Pritt együttműködött a magyar hatóságokkal bizonyítja a Kádár-rezsim által használt fogalmak alkalmazása is. Kifejtette: 1956-ban fehérterror volt,

⁶⁵ Denis Nowell Pritt (1887–1972), jogász. Herlesden-ben született, tanulmányait Winchester-ben, Londonban folytatta, majd 1906 és 1909 között jogásznak tanult a Middle Temple-ben. Csatlakozott a Munkáspárthoz. 1931-ben alapító tagja a Társaság a Szocialista Információs és Propaganda Irodáért szervezetnek, a későbbi Szocialista Ligának. 1933-ban támogatta, hogy a Munkáspárt kössön szövetséget a brit kommunistákkal a fasizmus elleni harcban. Csalódást okozott számára, hogy a munkáspárti tagok többsége nem támogatta ezt az indítványt. Pritt dolgozott a Polgári Jogok Országos Tanácsában. 1936-ban figyelemmel kísérte az első moszkvai törvénysértő politikai pert, támogatásáról biztosította Sztálint az eljárásról írt cikkében. 1940-ben kizárták a Munkáspártból, mert támogatta a szovjet csapatok finnországi hadjáratát. 1945-ben Hammersmith North képviselőjeként bekerült a Parlamentbe. 1949-ben több, a Munkáspártból kizárt képviselővel megállapították a Független Munkáspárti Csoportot. Az 1950-es választásokon már nem került a Képviselőházba. *John Simkin Spartacus Educational*. <http://spartacus-educational.com/TUPritt.htm> (letöltve: 2015. szeptember 28.)

⁶⁶ MNL OL TÜK Nagy Britannia XIX-J-1-j 1959–1964 15. d. 29. t. Az 1956-os forradalom és annak külföldi visszhangja Beszélgetés Pritt barátunkkal. 1958. július 1.

⁶⁷ Uo.

reakciós emigránsok visszatértek Magyarországra, börtönből kiszabadult banditák garázdálkodtak. Nagy Imre nem tett semmit, cinkos hallgatása a Horthy fasizmus visszaállítását célozta.⁶⁸ Az ilyen cikkek jelentősége megnövekedett, amikor egyes aktuális események magyarázatára tudták felhasználni a megrendelt munkát. A *New World Review* 1958. decemberi számából ötszáz példányt kért a követség. Fontos volt, hogy Pritt cikke mindenhová eljusson a „magyar kérdést” tárgyaló ENSZ ülés előtt.⁶⁹

Nem volt elegendő –Pritt-hez hasonló – baloldali gondolkodású értelmiségi, vagy aki némi fizetség fejében támogatta volna a magyar kormány szándékait. Különösen akkor, ha az nehezen érkezett. Pritt szót emelt egy indiai ismerőse –Daniel Latifi – elmaradt honoráriuma miatt.⁷⁰ A londoni követség sem tudott felvilágosítást nyújtani, ezért Budapesthez fordultak információért. Hamarosan kiderült, hogy a delhi magyar követség már kifizette az újságíró, bár a munkáját nem találták megfelelőnek.⁷¹ A londoni képviselő 1959 elején megállapította, hogy a cikkek megrendelése felesleges és igen pénzigényes. Az ilyen akciók hasznossága ezért megkérdőjelezhető.⁷²

Washingtonban Zádor Tibor ideiglenes ügyvivő tovább küzdött az amerikai–magyar kapcsolatok javításáért. 1958. február 28-án filmvetítést és koktélpártit szervezett a követségen. A gond csak az volt, hogy nem akadt olyan új magyar készítésű film, amelyet be tudtak volna mutatni.⁷³ Ezért Zádor merészet gondolt, és az 1952-es *Ecseri lakodalmas* című alkotásból kivágatta a készítés dátumát. A Magyarország 1957-es életéről szóló dokumentumfilmmel is „remekelt”. A megfelelően válogatott és összeszabott filmhíradó-részletek mellé felhasználta az Ellender szenátor magyar-

⁶⁸ Uo. Pritt barátunk cikke, 1958. november 8.

⁶⁹ Uo. Pritt barátunk cikke. 1959. február 23.

⁷⁰ Daniel Alma Latifi (1917–2000), indiai ügyvéd. Azokhoz az indiai diákokhoz tartozott, akik angliai tanulmányaik alatt politikailag radikalizálódtak. Miután visszatért Indiába, a Muszlim Liga és a Kommunista Párt befolyásolta gondolkodásmódját. Pritt-tel már Angliában megismerkedett, és barátságuk komoly hatást gyakorolt rá. A jogban eszközt látott a változások kikényszerítésére. Ennek köszönhetően védenek között szerepeltek szakszervezeti tagok, és azok a munkások, akiknek bérvitái voltak, vagy pénzt követeltek a közhivataloktól. A jogi ügyei közül magyar szempontból a legjelentősebb 1958-ban volt. Bombay város önkormányzati hatósága ellen lépett fel. Nem értett egyet azzal, hogy az önkormányzatnak joga lett volna határozatot elfogadni Nagy Imre miniszterelnök kivégzésével szemben. A Legfelsőbb Bíróság elismerte, hogy nemzetközi ügyekben nem hozhat határozatot a hivatal. Részletesebben lásd: *Geni*. <http://geni.com/people/Daniel-A-Latifi/6000000011573426408> (letöltve: 2015. október 15.)

⁷¹ MNL OL TÜK Nagy-Britannia 1959–1964 XIX-J-1-j 15. d. 29. t Pritt levele. 1959. április 11.

⁷² MNL OL TÜK Nagy-Britannia 1948–1959 XIX-J-1-j 37. d. 126. t. A sajtómunka új módszerére vonatkozó javaslatok. 1959. február 24.

⁷³ Zádor Tibor ideiglenes ügyvivő jelentése a Külügyminisztériumnak a követségen tartott filmbemutatóról. In: Borhi László, i. m. 302–305.

országi útján készített felvételeket is. Váratlan sikerként könyvelhette el, hogy az 1956-os forradalom óta először látogatott magasabb rangú amerikai diplomata a washingtoni képviseletre. Sutterlin,⁷⁴ a State Department politikai osztályának magyar előadója „[...] kissé meglepve kérdezte, hogy a film valóban 1957-et mutatta-e. Feleségének a táncfilm nagyon tetszett”.⁷⁵

A követségeknek azonban nemcsak ezek a lehetőségek álltak a rendelkezésükre, közvetlenebb segítséget is kínált számukra a nyugati környezet.

REKLÁMVÁSÁRLÁS CIKKEKÉRT

Elegendő pénzzel és fantáziával nem lett volna reménytelen helyzetben a budapesti politikai vezetés az angolszász sajtóval folytatott elsöre egyoldalúnak tűnő harcában. A Nyugat nem várt módon ön maga is szolgáltatott lehetőséget a magyar propaganda szolgálatára. Egyes angol lapok maguk ajánlkoztak, hogy némi valuta ellenében több oldalukat is ennek céljára fordítsák. A lehetőség kecsesgató volt. Nem kellett mást tenni, mint hirdetést vásárolni a magát kínáló lapban, amelyért cserébe magyar cikkek jelenhettek volna meg. Népszerűsíteni a Kádár vezette Magyarországot egy angol „kapitalista” lapban? Egyszerűnek hangzott, csak éppen az ár-érték arány okozott fejtörést a magyar diplomácia számára.

1958-ban a *Diplomatist* jelezte, hogy szívesen közölne Magyarországról cikkeket. A folyóirat főszerkesztője az 1958. március 20-i számban, az április 4-i állami ünnep apropóján ajánlotta a segítségét. Összesen tizennégy oldal kínált a magyar külpolitika számára. Ezért cserébe nyolcoldalnyi fizetett hirdetést kellett elhelyezni a lapban. Oldalanként ötven font volt a tarifa.⁷⁶ Az ajánlat gáláns volt. Négyszáz fontért cserébe, egy olyan újságban kínált megjelenést, amely 13 ezer előfizetőhöz jutott el.⁷⁷ A kedvező lehetőséget elfogadta a magyar politika. A cikkek közül az elsőt Sík Endre külügyminiszter jegyezte.⁷⁸ Munkája röviden kitért Anglia és Magyarország viszonyára.

⁷⁴ James S. Sutterlin, az Amerikai Egyesült Államok Külügyminisztériumának Kelet-európai Hivatalában a magyar ügyek referense 1957-ben. Lásd: Adam Somorjai OSB & Tibor Zinner: *Do not forget this small honest nation. Cardinal Mindszenty to 4 US Presidents and State Secretaries 1956–1971*. 2013. Xlibris Corporation, 408.

⁷⁵ Zádor Tibor ideiglenes ügyvivő jelentése a Külügyminisztériumnak a követségen tartott filmbemutatóról. In: Borhi László, i. m. 302–305.

⁷⁶ MNL OL TÜK, Nagy-Britannia 1948–1959. XIX-J-1-j 37d. 126t. Jelentések, sajtószemlék. Feljegyzés, cikkek Magyarországról a *Diplomatist*-ban. 1958. január 3.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Sík Endre (1891–1978), külügyminiszter. 1913-ban jogot végzett Budapesten. 1915-ben orosz hadifogságba esett. 1920-ban belépett az Orosz Kommunista Pártba. Oroszországban maradt, és egye-

„Az 1956-os események – írta a miniszter – átmenetileg megzavarták a két ország közötti kapcsolatokat, de 1957-ben gazdasági és kulturális téren már újra pozitív irányú fejlődés volt tapasztalható. Különösen üdvözlünk kell a két ország tudósai közötti kapcsolatban beállott kedvező változást. Korábbi tapasztalatok mutatják, hogy az angol és magyar nép érdeklődik egymás kultúrája iránt és kölcsönösen óhajtja egymás jobb megismerését, amelyeket úgy tekint, mint a békeség és barátság alapját”.⁷⁹

A kiadvány hatásával is foglalkozott a londoni magyar diplomácia. Földes Pál követ részletes beszámolója méltatta az eredményeket.⁸⁰ Pandi asszony, indiai főmegbízott helyeselte a *Diplomatist*-tal kötött együttműködést. A szovjet nagykövet, „Malik”⁸¹ elvtárs nagy figyelemmel olvasta a cikkeket, tetszett számára azok bátor támadó jellege és úgy vélte, hogy jól elkenték ezeknek a száját [sic!]. [...] A kapott tájékoztatás szerint az amerikai nagykövetség részéről valóságos tiltakozási hullámot váltott ki a cikksorozat, míg a török nagykövetségen »érdekesnek« találták azt”.⁸² A szigetországban szolgálatot teljesítő magyar képviselő általánosságban elégedett volt a cikkekkkel. Péter János külügyminiszter-helyettes írását külön megdicsérték.⁸³

temi tanulmányokat folytatott filozófia szakon. 1938 és 1945 között a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának a munkatársa lett. Tanított a moszkvai egyetemen. 1945-ben hazatért Magyarországra. 1947-től a Külügyminisztériumban kezdett el dolgozni. 1954 és 1955 között a külügyminiszter helyettese, 1955 és 1958 között a külügyminiszter első helyettese. 1958 és 1961 között külügyminiszter. Lásd: *Magyar Életrajzi Lexikon*. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC13280/13798.htm> (letöltve: 2015. november 3.)

⁷⁹ MNL OL TÜK, Nagy-Britannia 1948–1959. XIX-J-1-j 37. d. 126. t. Feljegyzés, Magyar vonatkozású cikkek a *Diplomatist*-ban. 1958. február 15.

⁸⁰ Földes Pál (1900–1975), politikus. 1918-ban csatlakozott a szocialista diákmozgalomhoz. 1919-ben a mátészalkai munkástanács politikai megbízottja. 1920-tól Brünmben tanult textilmérnöknek. 1929-ben a Csepeli Posztógyár műszaki igazgatója lett. Magyarországon az illegális nyomdákkal és terjesztéssel foglalkozott. 1930-tól tíz évet töltött börtönben, majd a Szovjetunióba emigrált. 1946-ban tért haza. 1948-tól a teljes magyarországi gyapjúipar vezetője. 1957 és 1959 között londoni rendkívüli követ. 1962 és 1965 között a stockholmi magyar légügyi hivatal vezetője. Lásd: *Magyar Életrajzi Lexikon*. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC03975/04656.htm> (letöltve: 2015. november 3.)

⁸¹ Jakov Alekszandrovics Malik (1906–1980), Ukrajnában született szovjet diplomata. Sztálin alatt került magasabb pozíciókba. 1942 és 1945 között Japánban volt nagykövet. 1946-tól a szovjet külügyminiszter helyettese. 1948 és 1953, illetve 1968 és 1976 között a Szovjetunió képviselője az ENSZ-ben. 1953 és 1960 között a Szovjetunió nagykövete Nagy-Britanniában. Lásd Barry Jones: *Dictionary of World Biography*. Canberra, Australian National University Press, 2015. 553.

⁸² MNL OL TÜK, Nagy-Britannia 1948–1959. XIX-J-1-j 37. d. 126. t. Feljegyzés, cikkek Magyarországról a *Diplomatist*-ban. 1958. március 29.

⁸³ Péter János (1910–1999), református lelkész, politikus, külügyminiszter. 1945 és 1946 között a párizsi békekonferencia magyar delegációjának tagja. Tildy Zoltán, később Szakasits Árpád köztársasági elnökök titkárságának vezetője. 1949 és 1956 között a Tiszántúli Református Egyházkerület

Kiemelték, hogy munkája „[...] határozott választ ad mindazoknak, akik ENSZ–beli [sic!] szereplésünkkel kapcsolatban eddig a legkülönbözőbb – elferdített – magyarázatokat adtak. A lapot ezeknek a köröknek a nagyobb része itt olvassa – tették még hozzá – [és ezért] várható, hogy [...] ebből a szempontból nagy hatása lesz”.⁸⁴

Ám nem várt kiadások is keletkeztek. Különfordítókat kellett megbízni az anyagok kezelésével. A londoni képviselőt komoly hiányosságokat hányt a Külügyminisztérium szemére. A hirdetések körüli anomáliák bizonyítják, hogy a döntéssel megbízott magyar politikusok nem álltak a helyzet magaslatán, midőn a nyugati marketinggel találkoztak.

„A rendszertelenség, a bizonytalankodás, az utolsó pillanatokban érkező döntések eredménye az, hogy a hirdetésekkel végül csak hat oldalt tölthettünk meg a tervezett nyolc helyett.”⁸⁵ A budapesti válasz nem is késett sokat. A Külügyminisztérium egyetértett a követség kritikájával, ellenben elégedetlen volt az elkészült cikkek minőségével, különösen Földes követ írását szapulták. Aranyi Tibor a sajtóosztálytól részletesebben elemezte a munka gyengeségeit.⁸⁶ Elképzelhető, hogy ezzel vetek elégtételt a képviselő kritikájáért. A magyar politikai vezetés szerint a „szocialista építés eredményeivel” többet kellett volna foglalkozni. Különösen a konszolidáció után történekről írhatott volna hangsúlyosabban.⁸⁷

Aranyi kitért a politikailag nem megfelelő fogalomhasználatra, különösen az 1956-os forradalomról szóló részt vizsgálta. „A cikk – Aranyi szerint – helyesen elemzi a fasiszta elemek térhódítását 1956 októberében, azonban az a megállapítása, hogy a gyenge és tehetetlen Nagy-kormány kihirdette a semlegességet, nem fedi pártunk azon álláspontját, hogy Nagy Imre elárulta a munkáshatalmat, a szocializmust.”⁸⁸ A Külügyminisztérium alaposan eltájolta magát, amikor indokolatlanul vont a felelősségre Földest. Nem vette figyelembe azt a tényt, hogy nem egy baráti országban megjelentetett írást állítottak pellengére, hanem egy „ellenséges” államban kiadott folyóiratban írt propaganda-publicisztikát. Olyasmiket kértek számon, amely nem vette figyelembe a lap előfizetőinek összetételét. „Földes elvtárs cikke

püspöke. 1958 és 1961 között a külügyminiszter első helyettese. Ezt követően 1973-ig külügyminiszter. Lásd: *Történelmi Tár*. www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=5521&catid=84:p&Itemid=67&lang=de (letöltve: 2015. november 2.)

⁸⁴ MNL OL TÜK, Nagy-Britannia 1948–1959. XIX-J-1-j 37. d. 126. t. Feljegyzés, cikkek Magyarországról a *Diplomatist*-ban. 1958. március 29.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ MNL OL TÜK, Nagy-Britannia 1948–1959. XIX-J-1-j 37. d. 126. t. Feljegyzés, cikkek Magyarországról a *Diplomatist*-ban. 1958. április 15.

⁸⁷ Uo. Feljegyzés, cikkek Magyarországról a *Diplomatist*-ban. 1958. május 8.

⁸⁸ Uo. 1958. április 15.

a *Diplomatist* és nem a *Daily Worker* olvasói számára készült” – fogalmazta meg a követség.⁸⁹

A propaganda terjesztésének újabb nehézsége abból adódott, hogy egyes politikusok nem értették az újságírói szakma lényegét. Nem tudták, hogy fontos felmérni, kiknek szól az írás, mielőtt pálcát törnek a tartalma felett. Politikai előítéleteik foglyai maradtak. A szerkesztési munkában is találtak kivetnivalót. Kifogásolták, hogy Péter képe alatt a „református püspök, a külügyminisztérium első helyettese” szöveg volt olvasható. A Földes írása végén található kép szintúgy kiváltotta a nehezteléseket. Vélelmezték, hogy a szovjet–magyar katonai tanácskozások egyik jelentének ábrázolásához „rosszindulatú magyarázatot lehet hozzáfűzni”.⁹⁰ Az átfogó ellenpropaganda gyakorlati megvalósítását, a modern nyugati újságírás félreértése éppúgy megnehezítette, mint az erősen korlátozott anyagi források.

ELEVE KUDARCRA ÍTÉLVE?

A magyar képviseletek próbálkozásai még apróbb csaták megnyerésére is alkalmatlanok voltak. A diplomáciai viszonyok normalizálódása ugyanis az Amerikai Egyesült Államok politikai vezetésén múlt. A közeledést segítette az 1956-os magyar forradalom emlékének halványulása, a nyugati sajtó érdeklődésének fokozatos csökkenése. Az angolszász médiakampányok középpontja lassan csak egy-egy konkrét problémára való reagálásban merült ki. Ilyenek voltak az ENSZ aktuális ülészakára került „magyar kérdés”, Nagy Imre miniszterelnök és társai kivégzése, továbbá a magyar menekültek ügye.

A magyar helyzet immár egyre inkább érdektelen volt a külföldi lapok számára. A konszolidáció után, már az 1963-as amnesztia előtt is látható volt Kádár megítélésének változása. Nemcsak Londonból, de New Yorkból nézve is úgy látszott, a Kádár-rezsim jobb, mint a Rákosi-rendszer. Elvesztette hasznosságát az angolszász sajtó ösztöze. Kifulladt az 1956. november 4-e óta történetek elemzése. Az idő – természeténél fogva – megoldást nyújtott a megoldhatatlannak tetsző gondra. Az Amerikai Egyesült Államok Külügyminisztériumában dolgozó Henry P. Leverich, a Kelet-európai Ügyek helyettes igazgatójának feljegyzése szerint: „Időközben jelei mutatkoznak annak, hogy egyre kevésbé vagyunk képesek nyomást gyakorolni a világ közvéleményén keresztül, mivel a forradalmat egyre inkább elfelejtik. Ezáltal szembe kell néznünk azzal, hogy valószínűleg nem valósíthatjuk meg azt a célunkat, hogy

⁸⁹ Uo. Feljegyzés, cikkek Magyarországról a *Diplomatist*-ban. 1958. május 6.

⁹⁰ Uo. Feljegyzés, cikkek Magyarországról a *Diplomatist*-ban. 1958. május 8.

a közeljövőben, nagyrészt a világ közvéleménye által gyakorolt nyomáson keresztül, elérjük Magyarország liberalizálását. [...] [Ezért] bátorítani kell minden Magyarországon esetleg felszínre kerülő liberális jellegű erőt és tendenciát, nyilvánvalóvá kell tennünk az emberek és magának a rezsimnek a számára, hogy milyen előnyök származnak a „nemzeti» orientációból, szemben a totális szovjet uralommal.”⁹¹

A magyar propaganda legnagyobb teljesítménye az lehetett, hogy a Szovjetunió vezetőinek bizonyíthatta a formálódó új rezsim lojalitását. Borhi László szerint az Amerikai Egyesült Államok sem volt teljesen tétlen, mivel az ENSZ-ben ébren tartotta a magyar ügyet, és ezzel kikényszerítette a Kádár-rezsim 1963-as amnesztia rendeletét.⁹² Megkérdézhettük: az angolszász sajtó is ezt a célt szolgálta?

Nem valószínű, hiszen az 1956-os forradalom ügye elvesztette a hasznosságát az Amerikai Egyesült Államok számára. Az angolszász politikának ráadásul úgy tűnt, hogy Kádár alkalmas lehet a támogatásra. Az 1962-ben megjelent *New York Times* és *The Times* cikkek is ezt támasztják alá. A két angolszász napilap ugyanazon a napon megjelent írása Magyar Szocialista Munkáspártból elűzött sztálinista politikusokkal foglalkozott. A *The Times* közölte, hogy Kádár megkezdte a tisztogatást. Megfosztották párttagságuktól Rákosi Mátyást és Gerő Ernőt. Az angol napilap szerint ez határozott jel arra, hogy az 1956-os forradalom után ismét előtérbe került „keményvonalasok” lemorzsolódnak.⁹³

A *New York Times* ebből az alkalomból már nem is emlegette Nagy Imrét. Kádárt mint Gerő Ernő közvetlen utódját szerepeltették. Nem írtak egy sort sem az 1956-os forradalomról, sem a szovjet fegyveres beavatkozásról. Az amerikai liberális napilap a sztálinista magyar politikusok bukását a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) XXII. kongresszusához⁹⁴ kötötte. Az SZKP főtitkára, Nyikita Hruscsov beszédében ismételten elítélte Sztálint és a személyi kultuszt. Az amerikai sajtónézőpont szerint Kádár csak azt tette, amire utasították.

A szigetországból szemlélve az eseményeket: az 1958-as esztendőt egy korszak lezárulásának tartották a londoni magyar követségnél. Sikeresnek minősítették a kapcsolattépítést és az elvégzett munkát. Ám azt is megállapították, hogy „mint a tizedik kör a kommunistaellenes propaganda céltábláján nem vagyunk már érdekesek”.⁹⁵

⁹¹ Henry P. Leverich. a Kelet-Európa osztály helyettes vezetőjének feljegyzése az európai főosztály vezetőjének, az Egyesült Államok magyarországi politikájáról. In: Borhi László: i. m. 299.

⁹² Borhi László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában*. Budapest, Osiris, 2015. 171.

⁹³ [Név nélkül] Mr. Kadar expels Rákosi and Gero from Party. *The Times*, 1962. augusztus 20. 8.

⁹⁴ 1961. október

⁹⁵ MNL OL TÜK, Nagy-Britannia 1948–1959, XIX-J-1-j 37. d. 126. t. A sajtómunka új módszerére vonatkozó javaslatok. 1959. február 24.

A kádári megtorlások rendszere csak az egyik nehézségét okozta az Amerikai Egyesült Államok és Magyarország közeledésének. Több kényes kérdés terhelte a diplomácia kapcsolatokat. Elegendő megemlíteni Mindszenty József ügyét vagy a Szent Korona kérdését.

Az 1956-os forradalommal foglalkozó angolszász cikkeket tehát elsősorban az idő és nem egy rafinált diplomáciai manőver küldte a feledés homályába.

JÁNOS RÁCZ:

ATTEMPTS AT CHANGING THE ENGLISH-LANGUAGE MEDIA'S COVERAGE IN THE WAKE OF THE 1956 HUNGARIAN REVOLUTION

In the wake of the 1956 Hungarian Revolution, the Kádár system, which was still in a state of formation, was most aggressively attacked by the English-language media. The new Hungarian government lacked the financial resources to mount an effective counterpropaganda campaign against the negative media coverage of the West. Moreover, it proved difficult for the new government to follow all of the Hungary-related articles and news stories of the American media. The Ministry of Foreign Affairs gave its diplomats and foreign representatives the impossible task of keeping track of the articles while at the same time forgetting to order a press clipping service. Nor were there enough press materials available for use in the West as Hungary lacked sufficient surplus printed materials. A lack of direct diplomatic relations with some noteworthy countries – Canada and Australia – caused further complications since Hungary had to rely on the less-than-reliable assistance of other Eastern and Central European countries.

The support that the communist parties of Britain and America could provide Hungarian propaganda was also limited. The *Daily Worker*, the Communist Party USA's newspaper, ceased publication in 1958, while in Britain the communist party quickly realized that the Moscow- and Budapest-approved party-line articles about the 1956 Hungarian Revolution were making things worse. Funding from Moscow became necessary to keep the movement alive, and they also expected small favors from the Hungarian communists. They disapproved of the execution of Imre Nagy and his companions, which occurred on June 16th, 1958, because it caused internal conflict and external attacks. Against this background – instead of formulating and executing major strategies – all they could do was to react defensively against the international press' Hungarian counterpropaganda.

The steps the communists took included the following: expelling any Western journalist deemed an enemy, cajoling English-speaking press employees, writing official rebuttal letters and at times taking action against a given embassy.

In some cases, articles were written or the entire pressrun of a given edition was purchased. These were among the more expensive methods as the money spent could never be recovered. Moreover their impact was minor. In the end the English-language media's negative coverage of Hungary ceased as a result of the passage of time, the exhaustion of the 1956 Hungarian Revolution as a media "sensation", improved foreign relations and the United States' changing aspirations.

JÁNOS RÁCZ:

VERSUCHE ZUR VERÄNDERUNG DES ANGELSÄCHSISCHEN PRESSEECHOS NACH DER REVOLUTION

Nach der Revolution und dem Freiheitskampf von 1956 wurde das im Aufbau begriffene Kádár-Regime am heftigsten von der angelsächsischen Presse angegriffen. Der neuen ungarischen Regierung standen nicht genügend finanzielle Mittel zur Verfügung, um gegenüber dem westlichen Echo eine entsprechende Gegenpropaganda zu schaffen. Schwierigkeiten bereitete es auch, die Artikel über Ungarn zu verfolgen, die in der Presse der Vereinigten Staaten von Amerika erschienen. Es war ein unerfüllbarer Wunsch des Außenministeriums, dass der auswärtige Dienst die Artikel aufmerksam verfolgt, während seine Bitte bezüglich der Bestellung des Presse-Ausschnittsdienstes auch unberücksichtigt blieb. Auch im Westen verwendbares Pressematerial war nicht ausreichend verfügbar: Ungarn hatte nicht in genügender Menge Remittenden. Eine weitere Schwierigkeit bestand darin, dass man in einzelnen Ländern wie Kanada und Australien mangels unmittelbarer diplomatischer Beziehungen auf die Hilfe von zweifelhaftem Wert durch andere ost-mitteleuropäischen Vertretungen angewiesen war.

Die angelsächsischen kommunistischen Parteien konnten die Absichten der ungarischen Propaganda in beschränktem Maße unterstützen. Die Tageszeitung der Amerikanischen Kommunistischen Partei (Daily Worker) wurde 1958 eingestellt. Die britischen Kommunisten kamen bald darauf, dass die Artikel über die ungarische Revolution, die Moskau und Budapest gefälligen Stellungnahmen der Partei, ihre Situation nur verschlechterten. Auch sie selbst waren auf die materielle Unterstützung Moskaus angewiesen und erwarteten auch von den ungarischen Kommunisten geringere Gefälligkeiten in der Hoffnung, die Bewegung im Inselland am Leben zu erhalten. Sie missbilligten die Hinrichtung Imre Nagys und seiner Schicksalsgefährten am 16. Juni 1958, weil die Urteile für die britische kommunistische Bewegung weitere interne Diskussionen und Angriffe von außen generierten. Unter diesen Umständen war die gegenüber der internationalen Presse erschienene ungarische Gegenpropaganda – statt durch Schaffung und Umsetzung einer soliden Strategie – nur durch Zwangsreaktionen gekennzeichnet.

Unter den angewandten Mitteln finden wir: die Ausweisung der als feindlich gebrandmarkten westlichen Journalisten, die Versuche der Auslandsvertretungen zur freundlichen Überzeugung der angelsächsischen Pressemitarbeiter oder das Verfassen von Briefen mit Dementis, eventuell auch das Auftreten des Außenministeriums gegen die jeweilige Gesandtschaft.

Von den kostspieligeren Methoden wurden in einzelnen Fällen das Verfassen von Auftragsartikeln oder der Kauf einer Zeitungsausgabe eingesetzt. Die investierten Kosten amortisierten sich nicht. Die Ergebnisse waren in allen Fällen gering. Das Auftreten der angelsächsischen Presse gegen Ungarn hörte schließlich durch die Zeit, das „Auslaufen“ der in der Geschichte der ungarischen Revolution und des Freiheitskampfes 1956 steckenden „Sensation“, sowie durch die sich verbessernden Auslandsbeziehungen und die veränderten Bestrebungen der Vereinigten Staaten von Amerika auf.

A KÁDÁR-RENDSZER VÉDELEMIGAZGATÁSÁNAK HAZAI ÉS NEMZETKÖZI MINTÁI A XX. SZÁZADBAN

A forradalmat követően Magyarországon és a szövetséges államokban az atom- és a rakéatechnológia, de különösen ez utóbbi rohamos fejlődését követően új kihívásokkal nézett szembe a katonai vezetés. Hasonló volt a helyzet, mint az első világháború végén, hiszen mindkét korszakban azzal szembesültek, hogy a hátszínre, az ott lévő katonai tartalékokat, a hadi- és a civil ipart, az infrastruktúrát, és a polgári lakosságot a korábbinál jóval rövidebb idő alatt, gyakorlatilag „átugorva” a frontvonalat el lehet érni repülővel, illetve rakétával. Mindez természetesen a harcoló alakulatok működésére is hatással volt. A '60-as évek elején minden korábbinál nagyobb hangsúlyt fektettek a katonai és a civil szféra mozgósítására, az atomfegyverek elleni védekezésre. 1964-től létrehoztak volna egy „rendkívüli időszakban”, azaz háborúban és nagyobb belső megmozdulás esetén teljhatalommal működő Honvédelmi Tanácsot (HT) is. Mindennek voltak hazai és nemzetközi előzményei, nem csupán a szovjet modell másolására törekedtek. A tanulmány célja ezek áttekintő ismertetése, bemutatása, a fejlődési tendenciák felvázolása.¹

A háborús Honvédelmi Tanács központi szervezetét 1964-ben hozták létre, majd 1970-re kidolgozták megyei, járási, kerületi, városi szerveit is. Ezt a rendszert 1989-ig tudták volna „beélesíteni”. Ha a Népköztársaság Elnöki Tanácsa (NET) rendkívüli állapotot hirdetett volna ki, akkor a békeidőszaki Honvédelmi Bizottság² (HB) HT-vé alakult volna át, bevonult volna az erre a célra épített különleges objektumokba, a feladatai pedig a következők lettek volna: „... irányítja az ország és a társadalmi rend védelmét, – mozgósítja és felhasználja az ország lakosságát és minden erőforrását a haza és a szocialista társadalmi rend védelmére, az ellenség megsemmisítésére, a hatályos szövetségi szerződésekből folyó kötelezettségek maradéktalan teljesítésére, – biztosítja az ország lakossága élet – és anyagi javai védelmét.” (sic!) Ennek során a Minisztertanács jogkörében járt volna el, adott esetben az MSZMP

¹ Fischer Ferenc: A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941–1991) Budapest, 1996. IKVA Kiadó 172–280.; MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) XIX-A-98 12. d. 56. ö. e.; 164. d. A HB 4/165/1964. sz. határozata, 1964. november 18-i ülés

² MNL OL XIX-A-98 5. d.

KB PB (Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Politikai Bizottsága) feladatait is átvette. Működését a meglévő törvények szerint kellett volna végeznie, de ebben az esetben különleges törvények, pl.: statárium, gyülekezési jog korlátozása, bírósági szervezet átalakítása is érvénybe léptek volna. Parancsait mindenkinek végre kellett hajtania, tagjai a legfelsőbb, illetve megyei stb. politikai és katonai vezetők voltak. A következő osztályokat szervezték meg: 1. Politikai, 2. Katonai, 3. Belügyi és Igazgatási, 4. Gazdaságpolitikai, 5. Kulturális és Egészségügyi, 6. Nemzetközi kapcsolatok. Felosztották, hogy a hatáskörükbe milyen állami, és párt-szervek tartoznak. Az osztályok feladatait és szervezetét a későbbiekben megváltoztatták és kibővítették, a Katonai Osztály például a teljes hadiirányítást végezte volna.³

Látható, hogy 1964-től egy komplex, előre megtervezett rendszer állt volna fel rendkívüli időszakban. Ez minden korábbinál centralizáltabb hadi és polgári irányítást tett volna lehetővé egy esetleges harmadik világháborúban. A XX. században az új hadviselés, az egyre nagyobb tömegek mozgósítása érdekében, a hátszág egyre inkább frontvonallá válására, a hadsereg és a lakosság ellátási problémáinak a megoldására hoztak létre központi szerveket, illetve törekedtek arra, hogy békeidőszakban minél jobban felkészüljenek egy esetleges háborúra. A HT előzményeinek a vizsgálata mellett ezen folyamat – e tanulmány keretein belül csupán vázlatos – ábrázolása is jelen írásmű célját képezi.

ELŐZMÉNYEK 1945-IG

A védelmi irányítási rendszerek kialakítása a modern korban vált jelentőssé, de már Szent István első dekrétumának első könyve is foglalkozott ezzel. A királyi vármegye haderejét a hadnagy, a közigazgatást és a bíraskodást az ispán irányította. Az 1848. évi XXII. tc. a nemzeti őrseregről szabályozta a rendkívüli időszak fogalmát, az 1867. évi XL. tc. a véderőről pedig a fegyveres szervek felépítését és alkalmazását. Az 1890. évi V. tc. a honvédség háborús mozgósításáról rendelkezett.⁴ A XX. század elején az Osztrák–Magyar Monarchia hadereje a közös hadsereg mellett a magyar korona országaiban a honvédségből, az osztrák tartományokban a Landwehrből állt, háborúban a népfelkelő, illetve Landsturm alakulatokkal egészítették ki őket, ezekbe minden férfi 42 éves koráig beletartozott. A háromféle haderő

³ MNL OL XIX-A-98 12. d. 56. ő. e. A HB 4/165/1964. sz. határozata; 1964. november 18. ülés, 17. d.

⁴ Horváth László: Változások a védelmi igazgatás területén http://portal.zmne.hu/download/konyvtar/digitgy/nek/2005_2/07_horvath.pdf (letöltve: 2015. november 20.)

alakulatainak hadtest kötelékében szervezték meg az együttműködését.⁵ A háború alatt egyébként az állam lakosságának 17%-a lett katona. A hadsereg irányítása Bécsből történt az uralkodó, a vezérkar, a közös hadügyminiszter vezetésével, a fegyvernemeket főszemlélők irányították. Háború esetén a vezérkar hadsereg-főparancsnoksággá alakult át.⁶

Ugyanakkor a technikai fejlődés már a 19. században új kihívások és feladatok elé állította a háborús stratégiákat, így a vasút háborús irányításáról, a Központi Szállításvezetőség megszervezéséről is érdemes pár szóban beszélni. Poroszországban az idősebb Helmuth Graf von Moltke már az 1840-es évektől figyelembe vette a mozgósítási terveknel a vasúthálózatot. Ezzel kapcsolatban ki lehet emelni az 1866-os Königrätz-i porosz–osztrák csatát, vagy az 1870–71-es francia–német háborút, amelyekben a vasút jelentős szerepet játszott. Előbbiben a poroszok a jobb vasúthálózatunknak köszönhetően korábban érték Csehországba, mint ahogy az osztrák haderő össze tudta vonni ott a csapatait.

A világháború előtt a Monarchia Oroszország, Románia, Olaszország és Szerbia ellen dolgozott ki haditerveket, de a birodalom keleti felén lévő gyér vasúthálózatot csak Oroszország felé bővítették. Ilyen szempontból a megfelelő vonalak és kiarakodási körletek – illetve az ez utóbbiakhoz vezető utak – megléte is fontos volt. A síneknél az is számított, hogy mekkora tömegű mozdonyt bírnak el, mekkora szakaszon milyen hosszú szerelvények tudják egymást kikerülni. Számon tartották, hogy adott vonalon adott idő alatt mennyi embert stb. lehet szállítani, az emelkedőket, kanyarokat is figyelembe vették. A haditervekben ehhez mérten meghatározták, hogy a mozgósítandó alakulatokat vasúttal mikorra lehet az adott helyre szállítani, ezeket évente frissítették. A bevonulókat szállító vonatok menetrendjét is megtervezték, mivel a normál menetrendben szereplők nem lettek volna elegendőek a katonák szállításához, az egységek ellátásának vasúti biztosítását is kidolgozták.

A háború kitörését követően Központi Szállításvezetőséget állítottak fel, ide tartozott a hajózás is. Az olasz, orosz és a szerb határ boszniai felénél nem volt megfelelő a vasúti infrastruktúra. Még békében felmérték az ellenség olyan vasúti műtárgyait, amelyeket egy konfliktus esetén le kell rombolni. Több vonalat kizárólag a katonai

⁵ Ez hibás rendszer volt, mivel célszerű lett volna első vonalban a legjobb fegyverzettel és kiképzettséggel rendelkező alakulatokat bevetni, de ebben az esetben a különböző „minőségű” állomány összekeveredett, ráadásul a mozgósítás is nehézkes volt. (Erdeős László: A magyar honvédelem egy negyedszázada 1919–1944 II. k. Máriabesnyő–Gödöllő, 2007. Attraktor Kiadó 402–407.)

⁶ Balla Tibor: A militarista birodalom mítosza. Az osztrák–magyar haderő az első világháború előestéjén. *Hadtörténeti Közlemények*, 127. évf. 2014/3. 628–646.; Hajdú Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest, Osiris, 2014. 32–33; 68; 160–165; 355–60.

használat miatt bővítettek vagy építettek, a békeidőszaki kihasználtságuk nem volt megfelelő. A mozgósítás azonban a háború kirobbanásakor nem a tervek szerint haladt. Különösen az orosz fronton, ahol az ellenég gyors előrenyomulása miatt a kirakodóköreket nem mindenütt tudták használni. Ráadásul a menekültvonalak rendszertelen visszaözlése a felvonulást jelentős mértékben hátráltatta.

Lényeges, hogy békében az átcsoportosításokat csak elméletileg tervezték meg, részleteiben nem, így ez később jelentős nehézségeket okozott. Ráadásul az ellenség előrenyomulása és e szempontból a vasúthálózat kedvezőtlen struktúrája több helyütt jelentős kerülőkre kényszerítette a haderő egy arcvonalon belüli átcsoportosítását. A különböző hadszínterek közötti szállítások viszont könnyen mentek. A Monarchia vonalait a szövetségesek is több esetben igénybe vették. Kezdetben csupán a polgári szállítások időnkénti korlátozása jelentett problémát, a későbbiekben az egyre romló vasúti géppark, munkaerőhiány, ehhez kapcsolódóan az elfoglalt területekkel bővülő vasúthálózat is. Az 1918-as széthullás során a megszálló alakulatok sok gördülőanyagot stb. elvittek.⁷

A világhégés előtt a frontvonal és a vasút mellett a háterszág „irányítására” is gondoltak. A Monarchia osztrák felében már 1906-ban szabályozták, majd két alkalommal módosították, hogy milyen kivételes rendszabályok lépnek életbe háborús időszakban. A polgári kormányzatra vonatkozó jogok nagy részét a Kriegsüberwachungsamtra (Háborús Felügyeleti Hivatal) ruházták át, amely a hadsereg-főparancsnokság alatt működött. A különleges helyzetre külön rendeleteket is kidolgoztak. A közös hadügyminiszter Kriegsüberwachungsamt jogkörének a kiterjesztését szerette volna Magyarországra is elérni, de a magyar fél ezt ellenezte. Közjogi viták miatt évekig tartott a vonatkozó jogszabály elfogadása.

1910-ben Bosznia-Hercegovinával kapcsolatban is „elfogadtak” egy, az osztrákéhoz hasonló törvényt. Magyarországon ez csak 1912-ben történt meg, 1913-ra kidolgozták a kivételes helyzetben életbelépő jogszabályokat is. Nagyban elősegítették ezek létrejöttét az 1912–1913-as, Balkánon zajló háborúk is. A rendelkezések szerint a háború idejére az Országgyűlés a kormányt kivételes hatalommal ruházhatta fel. A kivételes hatalmat a maguk területén a minisztériumok szabták meg, kormánybiztosokat jelöltek ki, akiknek az illetékes katonai parancsnokokkal együtt kellett működniük. A csendőrség, a rendőrség és a határrendészet a belügyminiszter irányítása alá tartozott, más feladatot is kaphattak, mint békében. A helyi fegyveres és köz-

⁷ Kéri Kálmán: Az Osztrák–Magyar Monarchia vasúthálózata 1914-ben és felhasználása az első világháborúban. *Hadtörténeti Közlemények*, 32. évf. 1985/2. 225–295.; Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Korona, 2001. 55–62, 114–127.; Balla: i. m. 628–646.; Hajdú–Pollmann: i. m. 32–33; 68; 160–165; 355–60; Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat*. München, C. H. Beck, 1994. 786.

igazgatási szervek is az alárendeltségükbe tartoztak. A csendőrséget ebben az esetben a városokban is lehetett alkalmazni. A gyűléseket, a sajtót korlátozhatták, a bíraskodást átalakították, például rögtönbíraskodást vezethettek be. Még a liszt előállítását is szabályozhatták, a járműveket hadicélokra lefoglalhatták, a lakosságot munkára kötelezhették.⁸

Később ezt többször kiegészítették, bevezetve például az internálás intézményét. A háborúban a románok és a szerbek lakta vármegyékben hirdettek először statáriumot, majd ezt az egész országra kiterjesztették. 1918-ig hat alkalommal hoztak kivételes rendelkezéseket, így például korlátozták az országon belüli utazásokat, különböző intézményeket ellenőriztek, kiterjesztették a honvéd büntető bíraskodást. A lakosságtól rekvirálhattak, személyi és dologi kiadásokat követelhetek. Lovak, járművek, üzemek igénybevétele, kisajátítása is lehetséges volt. Kényszermunkát lehetett elrendelni, közszükségleti cikkekkal az állam polgári célokra is rendelkezhetett.

Míg a Monarchia közigazgatásilag jól felkészült a háborúra, addig gazdaságilag nem, mivel rövid konfliktussal számoltak. Így már 1915-től ellátási zavarok jelentkeztek. 1915 tavaszára épült viszont ki a hadigazdálkodás teljes rendszere, így ahol nyersanyaghiány volt, ott a készletgazdálkodásra külön állami-magán vegyes szervek, RT-k alakultak német mintára. Az árakat sok esetben maximalizálták, 1915 közepéig 263 vállalat munkásait helyezték katonai felügyelet alá.

A hadiipar volumene a háború kezdetén nem volt megfelelő, de különösen Magyarországon jelentős bővülést hoztak a háborús esztendőik, új iparágak, pl. repülőgépgyártás alakult ki. Az állam jelentős megrendelésekkel látta el a magáncégeket, amelyeknek kezdetben kedvezett a háborús konjunktúra. 1917-re viszont a nyersanyag- és a munkaerőhiány miatt komoly nehézségek jelentkeztek, egyre több nő végzett olyan munkát, amelyet korábban férfiak láttak el. 1918-ra óriási készlethiányok jelentkeztek szénből, textilneműből, fémekből, és elszabadult az infláció.⁹ Mindebből látható, hogy az új háború új követelményeket támasztott a hadvezetéssel szemben, különösen az ellátás és a hadiipar terén. Köszönhető volt ez a konfliktus földrajzi és időbeli kiterjedésének, volumenének, a korábbiakhoz képest jelentősebb „anyagszükségletének”.

⁸ 1912. évi LXIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7188> (letöltve: 2015. január 27.); 1914. évi L. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912. évi LXIII. törvénycikknek és a hadiszolgáltatásokról szóló 1912. évi LXVIII. törvénycikknek kiegészítéséről <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7306> (letöltve: 2015. január 27.)

⁹ Galántai József: i. m. 55–62.; 114–127.; Balla Tibor: i. m. 628–646.; Hajdú–Pollmann: i. m. 32–33, 68, 160–165, 355–60.

A világégés után új problémák adódtak. Az 1920-as békeszerződést követően az összezsugorított ország fontosabb ipari, stb. központjait repülőgéppel rövid idő alatt el lehetett érni, nem is beszélve Budapestről, ahol az ország közigazgatásának, iparának legnagyobb része helyezkedett el. A légvédelem, a polgári védelem (ekkor légoltalom) fejlesztése, a fegyveres szervek a korábbinál rövidebb idő alatt történő mozgósítása létszükségletté vált.¹⁰ Lényeges, hogy az 1920. évi VI. törvénycikkben a kivételes hatalom meghosszabbításáról is rendelkeztek békeidőszakra.¹¹

A Legfelsőbb Honvédelmi Tanácsot (LHT) 1928-ban hozták létre, köszönhetően az antantellenőrzés megszűnésének. Feladatának az országvédelem szempontjából lényeges katonai kül-, - bel- és gazdaságpolitikai kérdések megtárgyalását tekintették. Olyan feladatokkal is foglalkoztak, amelyekkel nyilvánosan, a békeszerződés miatt nem lehetett volna, bár a törvényhozáshoz tartoztak. Döntéseit az illetékes minisztériumok hajtották végre, az illetékes miniszter kívánsága estén az MT (Minisztertanács) hozzájárulásával. A szűkebb katonai kérdésekben nem ez a szerv döntött.

Elnöke a kormányfő volt, tagjai: a külügy-, a belügy- és a pénzügy-, illetve az adott kérdésben illetékes miniszter, a vezérkari főnök és a hadsereg főparancsnoka. A titkár magasabb katonai végzettséggel kellett hogy rendelkezzen, a honvédelmi miniszter nevezte ki, a határozatok végrehajtásában közre kellett működnie. E szerv feladata volt az országmozgósítással kapcsolatos irányelvek kiadása, annak keretei kialakításánál a polgári minisztériumok bevonását is szükségesnek tartották. 1934-ben határozat született, hogy háború esetén az LHT tevékenysége szünetelt. A hadműveleti és a háterszág területére a fővezérnek –az államfőnek – biztosítottak volna

¹⁰ Pataky Iván: *A magyar polgári védelem (légoltalom) története 1935–1992*. Budapest, PVOP, 1992. 5–78.

¹¹ Ezzel kapcsolatban nem szabad arról megfeledkezni, hogy a Kádár-korszakban életbe léptethető háborús törvények nem csak háború, hanem a rendszer biztonságát veszélyeztető esetben is alkalmazhatóak voltak, így a fentiekből látható, hogy mindennek voltak hazai előzményeik. „Ahol az említett törvényekben és az azok alapján kibocsátott rendeletekben a háború idejéről van szó, ez alatt a kivételes hatalomnak a jelen törvénnyel meghosszabbított idejét is érteni kell; ahol pedig a hadviselés érdekéről van szó, ezzel az ország belső rendjének és közbiztonságának, valamint külső politikájának érdekei is egy tekintet alá esnek. ... 2. § A minisztérium a kivételes hatalom alapján kibocsátott azokat a rendeleteket, amelyek a háború alatt keletkezett viszonyokat szabályozzák, amennyiben e viszonyok rendezése végett szükséges, a törvényhozás további intézkedéséig a kivételes hatalom megszűnte után is hatályban tarthatja s a szükséghez képest módosíthatja és kiegészítheti.” (1920. évi VI. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes hatalom idejének meghosszabbításáról <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7421> /letöltve: 2015. január 27./ Mindezt a következő törvény egészítette ki: 1921. évi III. törvénycikk az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7459> /letöltve: 2015. január 27./)

jelentős jogköröket, így az MT és a miniszterelnökség alárendelését, a vezérkarból pedig fővezérséget hoztak volna létre.¹²

A technika fejlődése a '30-as évek végére további kihívásokat teremtett. Már az 1938-as győri program előtt felvetődött a háború esetére részletes gazdaságmozgósítási tervek kidolgozása, vagyis a béketermelésről a haditermelésre történő átállás, a készletgazdálkodás megszervezésére. Ezért felállították az Iparügyi Minisztérium XVII. osztályát, amelynek rendeltetése az ipar és a honvédelem kapcsolatának kialakítása volt. A hadiüzemek dolgozóinak a feladatairól a mozgósítással kapcsolatban titkos rendeletet adtak ki, ennek során katonai parancsnokokat neveztek volna ki, a nélkülözhetetlen munkásokat nem hívták volna be katonai szolgálatra. A termelés folyamatosságát adott esetben karhatalommal biztosíthatták.¹³

Az LHT-n kívül rendkívüli helyzetben a Honvéd Vezérkarnak és a Honvédelmi Minisztériumnak is jelentős jogköre lett volna. A belügyi- és honvédelmi miniszteri utasítások a közigazgatási hatóságok, a polgármester, a jegyző, stb. feladatait a következőkben szabták meg: országmozgósítással kapcsolatos előkészítő munka, M-hirdetmények kifüggesztése, behívójegyek kézbesítése, tartalékosok szállítása, gépjárművek átadásának szervezése, a településre kivetett személyi és dologi szolgáltatásoknak az illetékes katonai hatóság részére történő átadása. Mindezt az illetékes katonai parancsnok, főispán, főpolgármester, országos szinten az Országos Bizottság ellenőrizte.¹⁴

Az 1939. évi II. törvény a honvédelemről létrehozta a Legfelső (Korábban legfelsőbb) Honvédelmi Tanácsot (LT), amelynek feladata a következő volt: „*A honvédelmi érdekek mind békében, mind háborúban való minél hathatósabb kielégítésének és az e végből szükséges intézkedések összhangjának biztosítása. [...] A Tanács elnöke a miniszterelnök, tagjai a miniszterek, továbbá a honvédség főparancsnoka és a vezérkar főnöke.*” Szavazategyenlőség esetén az elnök döntött.¹⁵ A törvény a korábbi minták alapján a kivételes hatalmat is szabályozta, ezzel kapcsolatban a belügy-, és a honvédelmi miniszternek jutott széles hatáskör. Az előbbi saját hatáskörben járhatott el: „... *a rendkívüli viszonyok által előidézett helyzetben a honvédelem érdekében elkerülhetetlenül szükséges s evégből a fennálló törvényektől eltérő*

¹² Vargyai Gyula: *A hadsereg politikai funkciói Magyarországon a harmincas években*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. 28–31.

¹³ Dombrády Lóránd – Tóth Sándor: *A Magyar Királyi Honvédség 1919–1945*. Budapest, Zrínyi, 1987. 114–116.

¹⁴ Horváth: i. m.

¹⁵ Náray Antal, aki 1940-ben lett az LT vezértitkára, úgy emlékezett vissza, hogy „A Tanács élén a Kormányzó Úr, jelentéktelenebb ügyekben a miniszterelnök úr állt.” (*Náray Antal visszaemlékezése 1945*. Sajtó alá rendezte a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Szakály Sándor. Budapest, Zrínyi, 1988. 40–62.)

rendelkezéseket állapíthat meg.” Az általa kibocsátott rendeleteket be kellett mutatni az országgyűlésből összeállított bizottságnak, ami az említett rendeletalkotást kontrollálta. A minisztérium jelölhette ki azt a napot, ahonnan a rendelkezés hatályba lépett, de ha nem tört ki háború, akkor a kivételes állapot ideje maximum négy hónap lehetett. Ezt indokolt esetben többször is meg lehetett hosszabbítani, de az országgyűlési kontroll megmaradt.

A minisztérium az önkormányzatok tevékenységét korlátozhatta, a hadművelési területekre különleges közigazgatási szabályokat állapíthatott meg. A belügyminiszter a kiküldött kormánybiztosokat felügyelte. A kormánybiztos az ügyészeket és a bírákat kivéve igénybe vehette az állami tisztviselőket nem szokványos feladataik elvégzésére is, fel is menthette őket. A belügy- és a honvédelmi miniszter rendelkezhetett a kiürítésről, de sürgős esetben akár az ő jóváhagyásukkal a kormánybiztos az illetékes katonai parancsnokkal együtt is. A hadművelési területen viszont csak ez utóbbi.

A kitelepítettek eltartását szükséges esetben az államnak kellett biztosítania. E szerv feladatai közé tartozott az országmozgósítás kérdése is, operatív szerve a vezértitkárság volt.¹⁶ A minisztereknek már békeidőszakban meg kellett állapítaniuk az alájuk tartozó szervek működési tervét rendkívüli időszakra, továbbá mindent meg kellett tenniük annak érdekében, hogy ezek el tudják látni ilyen helyzetben a feladataikat. Mindezt a LT bármikor ellenőrizhette. A közszolgálati alkalmazottakat vissza lehetett tartani rendkívüli időszakban, le sem mondhattak.¹⁷

Az egyesületek, intézmények, gazdasági társaságok tevékenységét stb. korlátozhatták, akár csak a gyülekezési jog gyakorlását. Szabályozták a kitiltást és a rendőrhatalósági felügyelet alá helyezést is.¹⁸ Ugyanakkor a Belügyminisztérium kontrollálhatta a sajtót, a posta-, a távíró-, a távbeszélőforgalmat, és ellenőrizhette a rádiót. Szabályozták a fegyver, a lő- és a robbanószer tartását is, de az erről szóló korábbi, 1924. évi XV. törvény továbbra is hatályban maradt. A törvény rendelkezéseit akkor is alkalmazni kellett, „... ha a büntetendő cselekményt háború idején kívül, de az

¹⁶ Az 1939. évi II. tv. a honvédelemről <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8096> (letöltve: 2015. január 30.); Vargyai Gyula: A vezérkar szerepe a katonai és politikai döntésekben Magyarországon (1919–1938). *Jogtörténeti Szemle*, 1990/3. 42–60.

¹⁷ Az 1939. évi II. tv. magyarázata: <http://majt.elte.hu/Tanszekek/Majt/Magyar%20JogtorteNET/magyarazatok/1939-2.htm> (letöltve: 2015. november 20.)

¹⁸ „150. § (1) A minisztérium elrendelheti, hogy azokat a személyeket, akiknek bizonyos községben vagy az ország bizonyos részeiben való tartózkodása a közrend és a közbiztonság vagy más fontos állami érdek szempontjából aggályos vagy gazdasági okokból káros, községi illetőségükre tekintet nélkül abból a községből, illetőleg az országnak abból a részéből ki lehet tiltani. Az ilyen személyeket akár tartózkodási helyükön, akár az ország más helyén rendőrhatalósági felügyelet vagy a szükséghez képest rendőrhatalósági őrizet alá is lehet helyezni.” Munkára is lehetett őket kötelezni. (Uo.)

országot közvetlenül fenyegető háborús veszély ideje alatt követik el. (2) A minisztérium rendeletben határozza meg és teszi közzé azt a napot, amelyen az ilyen rendelkezések alkalmazása kezdődik és végződik.” Indokolt esetben mind katonai, mind polgári bíraskodásnál statáriumot lehetett bevezetni. A kivételes hatalom alapján kibocsátott jogszabályokat is szabályozták.¹⁹

A Legfelső Honvédelmi Tanács működéséről keveset tudunk, mivel az iratai nagyrészt megsemmisültek, vagy pedig lappanganak. 1938-ban, az első területi visszacsatolással kapcsolatban Imrédy Béla a Tanács elnökeként szabályozta a katonai igazgatás feladatait.²⁰ Náray Antal visszaemlékezése szerint a Tanácsot 1941. április 1-jén is összehívták, ezen az ülésen Horthy Miklós a német kéréseket ismertette Jugoszlávia lerohanásával kapcsolatban. A résztvevők között közel sem volt teljes egyetértés, kevesebben támogatták a támadást, mint ahányan elleneztek, ennek ellenére Jugoszlávia lerohanásában mégis részt vett Magyarország.²¹ Hóman Bálint naplója szerint Horthy a németeknek már 28-án bejelentette, hogy Magyarország részt vesz az akcióban, végleges döntést az LT ülésén tervezték meghozni. A helyzetet egyébként bonyolította, hogy 1940. december 12-én hazánk Jugoszláviával „Örök barátsági szerződést” kötött. Hóman április 1-jére a következőképpen emlékezett vissza. Bárdossy László – akkor még külügyminiszter – a következőket javasolta: csak a szerb támadás esetén, vagy az állam felbomlását követően induljon támadás magyar részről. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter támogatta a javaslatot, de ehhez még hozzátette, hogy a magyar csapatok a Dunát ne lépják át. Hóman a katonai erő veszteségeinek a minimalizálását és egybentartásának a fontosságát is hangsúlyozta. Bartha Károly honvédelmi miniszter szerint viszont adott esetben a Duna vonalának az átlépésére is sor kerülhetett volna. Az ülés végén Teleki Pál miniszterelnök mondta el a véleményét, majd ennek alapján a következő határozatot hozták: a beavatkozást Jugoszlávia szétbomlásától teszik függővé, Magyarország megtartja a cselekvési szabadságát egy szerb provokáció esetére, ezen belül a határon túli magyarok védelmére. A vezérkari főnököt és a honvédelmi minisztert bízták meg a németekkel egyeztetve a részletes tervek kidolgozására. Később ennek során több javaslatot kihagytak a fentiek közül, ezt állítólag Horthy Telekivel április 3-án telefonon közölte, a miniszterelnök ezt követően lett öngyilkos.²²

¹⁹ Uo.

²⁰ Vargyai: i. m. 52.

²¹ Bővebben: Náray: i. m. 44–53.

²² Jugoszlávia 1940. március 26-án csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, ezt követően buktatták meg brit segédlettel a kormányt. Hitler ekkor döntött az ország megszállásáról, amihez Magyarország hozzájárulását is kérte. Április 2-án érkezett meg a brit válasz, mi szerint, ha Magyarország részt vállal a déli szomszédja elleni akcióban, akkor brit részről hadüzenettel kell számolni.

Az 1939. évi törvény a Tanács mellett a légvédelemmel is foglalkozott, amelynek a feladata légítámadás elhárítása és a polgári lakosság védelmének a megszervezése volt. A honvédelmi munkakötelezettség alá eső személyeket lehetett légvédelmi szolgálatra beosztani, a bombázást követően akár romeltakarítási munkálatokra is. A leventeköteleseket légvédelmi kiképzésben részesítették. A honvédelmi miniszter a városokat A–D kategóriába sorolta, e szerint kellett felkészülni a légvédelemre. A fontosabb objektumoknak külön ilyen tervük volt. A hazai légoltalom szervezetének háztömbökig történő kiépítése, a házakban adókedvezményekkel ösztönzött óvóhelyek kialakítása rengeteg életet mentett meg a háború viszontagságai közepette. Az 1939-es honvédelemről szóló törvény több passzusa 1960-ig érvényben maradt, de a Legfelső Honvédelmi Tanács intézményével a hatalomra jutó kommunisták nem éltek, e helyett több más hasonló, törvényben nem szabályozott szerve(ke)t állítottak fel. A két világháború közötti időszakban nyilvánvalóan figyelembe vették az első világháborús tapasztalatokat.²³

Más európai államban is működtek hasonló katonai csúcsszervek a két világháború között. Lengyelországban 1921 és 1923 között a Háborús Tanács, 1926-tól a Köztársasági Védelmi Bizottság, amelynek az államfő állt az élén, de a katonai és védelmi ügyekben közvetlenül a hadsereg döntött. Ezt a szervezetet csupán két alkalommal hívták össze. Romániában 1923-ban állították fel az Országvédelmi Tanácsot – 1924-ben szabályozták törvényben a működését –, amely az MT (Minisztertanács) mellett működött, azon keresztül érvényesíthette a határozatait. Több miniszter (honvédelmi, külügyi, ipari, kereskedelmi, hírközlési, infrastruktúráért felelős, gazdasági, egészségügyi, belügyi) mellett a kormányfő, a király és a koronaherceg is tagja volt, a vezérkarral kooperálva működött. 1940-ben Ion Antonescu számolta fel.²⁴ Oroszországban (1922-től Szovjetunió) az 1917-es kommunista puccsot követően 1918 és 1937 között több olyan szervezet is működött, amely a hadseregszervezést fogta össze, az első ilyen a Munkás és Parasztvédelmi Tanács volt. Ezt 1920. március

Teleki Pál a következő napon lett öngyilkos, 4-én német csapatok vonultak át Magyarországon, 11-én – Horvátország kikiáltását követően – a magyar csapatok is átlépték a határt, így 11 475 négyzetkilométernyi terület került vissza az országhoz. ÁBTL 4. 1. A–742 Hóman Bálint naplója. (Köszönöm Újváry Gábornak, hogy a vonatkozó részeket a rendelkezésemre bocsátotta.) Ablonczy Balázs: Teleki Pál Budapest, 2005. Osiris Kiadó 491–498.; Salamon Konrád: Magyar történelem 1914–1990, Budapest, 1998. Nemzeti Tankönyvkiadó 137–139.)

²³ Uo.; Pataky: i. m. 18–43.

²⁴ Paczkowski, Andrzej: *Das Komitee für Landesverteidigung (Komitet Obrony Kraju) in den Jahren 1959–1991*. http://www.nationaler-verteidigungsrat.de/de/verteidigungsraete_im_warschauer_pakt/polen (letöltve: 2015. január 30.); Rijnoveanu, Carmen: *Der Verteidigungsrat der Sozialistischen Republik Rumänien*. http://www.nationaler-verteidigungsrat.de/de/verteidigungsraete_im_warschauer_pakt/rumaenien (letöltve: 2015. augusztus 3.)

31-én alakították át OSZSZSZK (Oroszországi Szovjet Szövetséges Szocialista Köztársaság) Munka és Védelmi Tanácsává, ami 1923-ban a Szovjetunió szövetségi köztársaságainak a Munka és Védelmi Tanácsa lett. 1937 áprilisában hozták létre a Szovjetunió Védelmi Tanácsát, amelynek 1940-től a mozgósítási tervek kidolgozása lett a feladata. Majd a Szovjetunió Államvédelmi Bizottsága vette át ennek teendőit, melyet az 1941. június 22-i német támadást követően alapították meg, elnöke Sztálin lett. 1945-ben feloszlatták, hasonló 1955-ig nem hoztak létre. Utóbbiak iratanyagai a magyar történelem második világháborús részének lényeges forrásait képezhetik.²⁵

1945 UTÁN

A második világhéget követően Magyarországon az 1950-es évek elejéig több szervezet is funkcionált, amely a hadiiparral, a hadseregszervezéssel, a védelmi igazgatással foglalkozott. A köztársasági elnök a Nemzetgyűlés előzetes hozzájárulásával üzenhetett hadat, köthetett békét, vagy alkalmazhatta a hadsereget az ország határain kívül. A Magyar Honvédség szervezése a Honvédelmi Minisztériumra (HM) hárult, a katonai kerületi és a kiegészítő parancsnokságokra támaszkodott. Az pártállami szervezet kiépülésével, majd az új alkotmány hatályba lépésével párhuzamosan változások történtek.²⁶ Már 1945-ben módosították az 1939. évi II. törvényt is, az Ideiglenes Nemzeti Kormány (INK) elnökét, illetve a miniszterelnököt tették meg a Legfelső Honvédelmi Tanács elnökévé. Tagjai a miniszterek, a honvédelmi politikai államtitkár és a honvédség főparancsnoka, illetve ennek a jogkörét gyakorló parancsnok lett.²⁷

Más, lényeges szervek létét nem mindig szabályozták törvényekben. A Magyar Kommunista Párton (MKP) belül 1946-tól Katonai Bizottság működött, amely a MKP Politikai Bizottságának (PB) tanácsadó testülete volt, katonákból állt. 1948-ban létrehozták a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Belügyi Bizottságát is, amely csak egy ülést tartott. 1948. szeptember 7-én ezekből hozták létre az Államvédelmi Bizottságot, itt a hadseregfejlesztés mellett az ÁVH (Államvédelmi Hatóság) ügyeiben is születtek döntések, gazdasági kérdésekkel viszont nem foglalkoztak.

²⁵ Matthias Uhl – Michail G. Ljoschin: Der Verteidigungsrat der UdSSR 1955 – 1991 http://www.nationaler-verteidigungsrat.de/de/verteidigungsraete_im_warschauer_pakt/udssr 2015. február 3.

²⁶ Horváth: i. m.

²⁷ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 754/1945. M. E. sz. rendelete az 1939. évi II. tc.-nek a Legfelső Honvédelmi Tanács szervezéséről szóló 3. §-a 2. és 3. bekezdésének módosításáról Magyar Közlöny 1945. május 10. 26. sz.

Hadiipari ügyekben az Iparfejlesztési Minisztériumban felállított Iparfejlesztési Bizottság döntött, később az Államvédelmi Bizottságon belül Hadigazdálkodási Bizottságot állítottak fel. 1950-ben Hadigazdálkodási Tanács alakult, majd ugyanebben az évben az Üzemgazdasági Tanács (ÜT) lett az a szerv, amely az MT alárendeltségében hadiiparral foglalkozott, mellette működött a Honvédelmi Bizottság (HB). Az 1950-es átszervezések a koreai háború miatt történtek. Az ÜT-ben az Országos Tervhivatal (OT) munkáját is irányították, a népgazdasági „M” (Mozgósítási) terv elkészítése lett a fő feladatuk, továbbá az OT-val és a vezérkarral együtt az „országmozgósítási” munka és a hadiipari tervek kidolgozása, végrehajtásuk ellenőrzése, tartalékolási terv jóváhagyása, kontrollja. 1952-ben Rákosi javaslatára létrehozták a Honvédelmi Tanácsot a HB és az ÜT összevonásával. Minden állami szerv számára kötelezőek voltak a Tanács javaslatai, amely pártszervként funkcionált, létét nyilvános törvényben nem szabályozták, ennek ellenére rendelkezései az MT határozatainak erejével bírtak. A HM-mel, a Határőrséggel, a Belső karhatalommal (ekkor az ÁVH-n belül működött), a védelmi teendőkkel, a hadseregfejlesztéssel, a haderőn kívüli kiképzéssel, a fegyveres szervek együttműködésével, a védelmi építkezésekkel kapcsolatban hozhattak döntést. Továbbá: a hadtápról, „M” esetén a közlekedési eszközök igénybevételének szabályozásáról, a Magyar Néphadsereg (MN) költségvetéséről, az ÁVH gazdasági kérdéseiről, a honvédelmi infrastruktúráról, a hadiipar koordinálásáról, a hadsereg megrendeléseinek jóváhagyásáról, az ipar haditermelésre átállításáról, az M tervekről, a meghagyásról,²⁸ a hadművelleti területről kitelepítések megszervezéséről, a háborús jogszabályok kidolgozásáról, a hadiállapotra történő átállásról, de a lakosság háború alatti élelmiszerellátásának normáiról stb. is rendelkezhetett.²⁹ Az átalakítással kapcsolatban nemcsak Rákosi hatalomkoncentrációját, mint okot kell kiemelni, hanem azt is, hogy a háború esetén történő komplex és központosított hadi és hadigazdasági irányítást láttak szükségesnek a korszakban. Hiszen ekkor a háború már régen nemcsak a hadsereg készenlétébe helyezéséről szólt, hanem arról is, hogy az ország erre hogyan tud felkészülni, illetve a háborús időszak alatt a forrásaival miképpen tud sáfárkodni.

1956-ban új ügyrendet dolgoztak ki a Honvédelmi Tanács számára, így az Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége (MDP KV) és MT irányelvei alapján feladata békében az ország honvédelmének irányítása, háborúban a KV irányítása alatt a teljes hatalom gyakorlása lett volna. Békében az MT, háborúban a NET (Népköztársaság

²⁸ A hadigazdálkodáshoz, stb. szükséges munkaerőt nem hívták be katonának, hanem „meghagyták” a munkahelyükön.

²⁹ Germuska Pál – Nagy Tamás: Az MDP Államvédelmi Bizottsága, Honvédelmi Bizottsága és a Honvédelmi Tanács. *Múltunk*, 2004/1. 180–210.; Germuska Pál: A honvédelmi Bizottság („Trojka”) 1950–1952. évi jegyzőkönyvei. *Hadtörténeti Közlemények*, 126. évf. 2013/2. 613–643.

Elnöki Tanácsa) nevezte ki az elnökét. Háborúban a HT lett volna a legfőbb államigazgatási szerv, mindenkre kötelező határozatokkal. Háborús ügyrendet a forradalom előtt nem fogadtak el. A szervezetet a forradalom idején valószínűleg ezért sem aktivizálták. 1956. december 6-án született döntés az újjaalakításáról.³⁰

Szót kell ejteni az 1956-os forradalmat követően megszervezett karhatalmi parancsnokságokról is. Ennek előzményeként 1957. február 20-án a belügyminiszter 5. számú parancsában elrendelte, hogy a fegyveres szervek március 15-i tevékenységének az összehangolására operatív bizottságokat kell felállítani. Ennek a vezetője a megyei rendőrfőkapitány volt, tagjai: a megyei politikai nyomozó osztály vezetője, a bűnügyi, közrendvédelmi osztályvezető, a rendőri karhatalom parancsnoka, honvéd helyőrség parancsnoka, az MSZMP intézőbizottság egy tagja, március 9-étől a helyi munkásőr parancsnok is.³¹ A későbbiekben ez szolgálhatott mintául a megyei karhatalmi parancsnokságok kiépítéséhez. Ezeknek járási, városi szervei is voltak, 1957-ben hozták létre az Országos Karhatalmi Parancsnokságot (OKP), amelynek Biszku Béla lett a vezetője. Feladataik a következők voltak. Alkalmazás során – háború vagy „ellenforradalmi esemény” – törzseket kellett volna létrehozniuk, ahol a különböző fegyveres szervek vezetői képviseltették volna magukat, továbbá az anyagi és a fegyverzeti ellátást, stratégiai objektumok védelmét megszervezniük. A hátszögbe bedobott ellenséges erő, illetve az „ellenforradalmi” elemek felszámolása is a feladataik közé tartozott volna. Ilyen eseten operatív munkásokat is igénybe kellett venniük. A különböző szintű irányító törzsek a következő csoportokból álltak: hadműveleti, operatív, híradó, anyagi. Lényeges, hogy a karhatalmi parancsnokságok 1959-re sem működtek megfelelően, a nyolc végrehajtott megyei riadógyakorlat rosszul sikerült, így törzsvezetési és megyei gyakorlatok tartását rendelték el. Ezt a rendszert 1962-ben számolták fel.³²

1956-ban Magyarországon a HT átalakítása bizonyára azzal is összefüggésben volt, hogy a Szovjetunióban a világháborút követően, 1955. február 7-én állították fel egy SZKP elnökségi határozattal a Szovjetunió Védelmi Tanácsát (SZVT) Nyikita Szergejevics Hruscsov vezetésével. Kezdetben a következő személyek lettek a tagjai: Nyikolaj Alekszandroics Bulganyin, az MT elnöke, Kliment Jefremovics Vorosilov,

³⁰ Uo.

³¹ Kiss Dávid: A beletörődés ünnepe: 1957. május 1. In: Társadalom és Honvédelem 2007/1. 53–111.

³² A tagjai a következők voltak: A fegyveres szervek képviselői, MSZMP pártbizottság első titkára, és a helyi tanácselnök. (MNL OL M-KS-295-1 1. d. 3. ö. e. A Munkásőrség szervei határozványa. Utasítás a Munkásőrség törzseinek a működésére. 1957. dátum nélkül.; MNL OL M-KS-295-1 29. d. 1. ö. e.; Biszku Béla OKP vezető: „A karhatalmi parancsnokságok és törzsek tevékenysége, munkarendje rendkívüli viszonyok esetén”. 50-800/3-1961.; MNL OL 288. f. 5/112. ö. e. Az MSZMP PB 1959. január 13-i ülése.

a miniszterelnök első helyettese, Lázár Mojszejevics Kaganovics külügyminiszter, Vjacseszlav Mihajlovics Molotov honvédelmi miniszter, Georgij Konsztantyinovics Zsukov, a honvédelmi miniszter és első helyettese: Alexszandr Mihajlovics Vaszi-levszkij. Az ülésekre az adott kérdéskörben érintett állami szervek vezetőit is meghívták. A vezérkar munkaszerveként működött, a vezérkari főnök helyettese és a hadműveleti vezető látta el a titkári feladatokat. Az SZKP Elnöksége nevezte ki a tagokat, a KB és a PB határozatok szabályozták a gyakorlatban a működését.

A szerv jelentőségét mutatja, hogy később a kubai rakétatelepítésről is itt döntöttek. Feladatait 1977-ben szabályozták törvényi szinten, míg Magyarországon az akkori Honvédelmi Bizottságét 1976-ban.³³ Későbbiekben a KB és a PB tagjai vettek részt benne, az említett két szerv határozatai szabták meg az SZVT feladatait. Ugyanakkor a KB mellett egy külön Katonai Tanács is működött, ami a következőkkel foglalkozott: fegyveres szervek tevékenységének összehangolása, mozgósítás, kiképzés megszervezése stb. Tagjai a következők voltak: a vezérkari főnök, a honvédelmi miniszter, a fegyveres szervek főparancsnokai, a katonai üzemi vezetők, a flotta és a minisztérium vezetői; mellettük a KB és a PB tagjai is részt vehettek az üléseken. Ezt 1957 novemberétől az SZVT mellé rendelték, a vezető káderek kiválasztásával, mozgósítással, kiképzéssel, fegyveres szervek feladatainak az összehangolásával foglalkozott.

Magyarországon is megfigyelhető volt hasonló kettősség a forradalmat követően.³⁴ 1958-tól az SZVT vezetője az újonnan megalakított Atom-, hidrogén-, és rakétafegyverkezés céljára létrehozott katonai, gazdasági technológiai bizottság vezetője is lett egyben. Ennek a nevében említett fegyverek fejlesztése, alkalmazása volt a feladata, 1983-ban szűnt meg. Az SZVT helyett pedig 1991-ben a Szovjetunió elnöke mellett egy védelmi tanács alakult. 1996–98 között az Oroszországi Föderáció Védelmi Tanácsa funkcionált. Az említett szervek iratai a magyar történelem fontos, eddig feltáratlan részét tartalmazhatják, különösen 1956-tal kapcsolatban.³⁵

Más kelet-európai államokban³⁶ is működtek a második világháborút követően katonai csúcsszervek, nem csak a Szovjetunióban. Az NDK-ban 1953-ban, a kelet-berlini felkelést követően a PB mellett hoztak létre egy testületet, Biztonsági Kérdések Bizottsága néven, ezt a KB első titkára vezette, és a PB tagok voltak a tagjai: fegyveres szervek tevékenységével foglalkoztak. Ennek az elődje csak a határőrség feladataival foglalkozott. 1960-ban a Népi Kamara (Volkskammer, az NDK parla-

³³ A Honvédelmi törvény rendelkezett ezzel kapcsolatban. Bővebben: 1976. I. tv. a honvédelemről <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8509> (letöltve: 2015. június 1.)

³⁴ MNL OL XIX-A-98 I. d. 1-70 fólió

³⁵ Uhl–Ljoschin: i. m.

³⁶ Jugoszláviáról és Albániáról nincs adat.

mentje) alapító határozatával állítottak fel egy központi katonai csúcsszervet (NVA, Nationale Verteidigungsrat, azaz Nemzeti Védelmi Tanács), amelynek a kompetenciájába a következők tartoztak: katonai, biztonsági, technikai, politikai, gazdasági kérdések, továbbá: káderutánpótlás, hadi- és békegazdaság, rendkívüli állapot, fegyverkezés, mozgósítás, kiképzés. A NATO gyakorlatokat és a társadalom hangulatát is figyelemmel kísérték. Krízishelyzetben különleges vezető szerepe lett volna a bizottságnak, amelyet szabályzatai is tanúsítanak: „Állambiztonsági veszélyre; Imperialista agresszió előkészítésére; Háborúra; Ellenforradalmi nyugtalanság esetére”. 1971 és 1989 között Erich Honecker volt az elnöke, számára ez jelentős hatalmat és tekintélyt biztosított, akárcsak korábban Walter Ulbrichtnak. Tagjai a következő tisztséget viselő személyek voltak: a Népi Kamara elnöke, az MT elnöke és első helyettesei, a belügy- és a védelmi minisztérium, továbbá az állambiztonság vezetői, a KB gazdasági, mezőgazdasági és ideológiai titkára, a vezérkari főnök, a politikai főcsoportfőnök, a KB biztonsági kérdésekkel foglalkozó titkára. Békében havonta egyszer ülésezett, ezen bármelyik tagnak joga volt javaslat előterjesztésére. Krízishelyzetben ez a szerv különleges jogokat kapott volna. 1989. június 16-án volt az utolsó ülése.³⁷

Csehszlovákiában már 1945-ben megalakították a Katonai Tanácsot (KT), amely a hadseregszervezéssel foglalkozott. Edvard Beneš próbálta a kormánnyal szemben kiterjeszteni a befolyását a fegyveres szervekre egy hasonló, párhuzamos testület felállításával, de ez nem sikerült neki. Ő a nyugati, még a KT a szovjet hadsereg-szervezési mintát akarta bevezetni. 1946-tól szabályozta kormányrendelet ez utóbbi működését, tagjai a fontosabb állami vezetők voltak, 1946-tól Klement Gottwald kommunista funkcionárius lett az elnöke, tagjai: a miniszterelnök-helyettesek, a honvédelmi és a belügyminiszter, a hadsereg főparancsnoka és az egyik honvédelmi államtitkár. Ebben az évben a testület szerepköre is bővült: háború esetén legfőbb irányító szerv lett volna. Ugyanakkor a Tanács már ettől az évtől a fegyveres szervek újjáalakítása mellett a hadigazdasággal, a hadsereg háborúra történő felkészítésével, a kiképzéssel, a határőrizettel és a háborús mozgósítással is foglalkozott. 1946. október 23. és 1947 júniusa között csupán három ülése volt, ezen más pártok képviselői is részt vettek. Az 1948-as kommunista hatalomátvételt követően a HM-ben kialakított kollégium munkaszerve lett, 1960-ig működött.

Az 1949-ben, a kommunista hatalomátvétel után felállított Katonai Bizottság már a CSKP (Csehszlovák Kommunista Párt) szerve volt, a hadseregszervezéssel és az

³⁷ Katonai, biztonsági, politikai, káderkérdés, háborús állapot, fegyverkezés, szabályzatok készítése az állambiztonságot fenyegető veszély esetére, mozgósítás, kiképzés, gazdaságról, társadalomról, hadseregről készített jelentések elemzése. (Bröckermann, Heiner: *Der Nationale Verteidigungsrat der DDR (NVR)*. <http://www.nationaler-verteidigungsrat.de/de/nvr/geschichte> (letöltve: 2015. február 3.)

országvédelemmel is foglalkozott. Mellette 1957-ig több „intézmény” is belefolyt a katonai, stb. ügyek szervezésébe. Ebben az esztendőben állították fel az Országvédelmi Katonai Bizottságot (OVK), amely 1968-ig a PB struktúrájában funkcionált, ezt megyei, járási, kerületi szinten is kiépítették. Ugyanakkor 1959-től az MT mellett Védelmi Osztály, a megyei államigazgatási szerveknél bizottságok működtek. Az OVK feladatai a következők voltak: a gazdaság háborúra történő felkészítése, a lakosság polgári védelmi, tömegpusztító fegyverek elleni és politikai kiképzése, továbbá a hadsereg kiképzése, felfegyverzése. E szerv üléseire az iratokat a HM katonai tanácsa és kollégiuma készítette elő, a tervhivatal és a vezérkari főnökség közreműködésével. Elnöke a KB első titkára volt, tagjai: a KB ideológiáért felelős titkára, a miniszterelnök-helyettes, a tervhivatal elnöke, a KGST-ben résztvevő csehszlovák képviselő helyettese, a honvédelmi és a belügyminiszter. Határozatai elvileg nem voltak kötelezőek az állami és a pártszervekre. 1969-ben Országvédelmi Tanácsá alakították át, hasonló feladatokat kapott, mint az elődszerve, létét ekkor törvényben szabályozták (1969. évi 10. tv.). A köztársasági elnök is részt vehetett az üléseken és elnökölhetett, javaslatokat is előterjeszthetett. Az ülésekre a „szövetséges” államok védelmi bizottságainak, stb. elnökeit is meghívhatták. A fegyveres szervek felépítését, a polgári védelmet, a gazdaság háborúra történő felkészítését szabályozták. Adott esetben a háborús vezetést is ez a szerv végezte volna, illetve hirdetett volna ki háborús állapotot. „Csehszlovákia” külön Cseh, „Szlovákiában” Szlovák Nemzeti Védelmi Tanács működött, a 160/1990. évi törvény írta át a Tanács működését.³⁸

Lengyelországban a kommunista hatalomátvételt követően a LEMP (Lengyel Egyesült Munkáspárt) vezetése döntött a fontosabb katonai kérdésekben. A hadsereg szervezésére egy külön bizottságot állított fel a PB, amit 1949-ben a PB Katonai Bizottságává alakítottak át, amelynek a tagjai a párt és a hadsereg vezetői közül kerültek ki, élén Bolesław Bierut állt. Itt már a hadsereg és a „népgazdaság” összefüggéseivel is foglalkoztak. 1952-ben Bierut miniszterelnök lett, ekkor szervezték meg a Nemzetvédelmi Kérdésekkel Foglalkozó Kormányzati Bizottságot. 1954-ben ez hivatalosan a PB alá került, tagjai a felettes szerv állományából kerülhettek csak ki. Másfél évvel később papíron ismét a kormány alá rendelték Országvédelmi Bizottság (OB) néven, de tagjai továbbra is kizárólag a Politikai Bizottság résztvevői lehettek. 1956-ban Gomulka lett a miniszterelnök, a bizottságot csak 1957 novemberében alakították újjá, de a főbb katonai kérdések a PB-ben dőltek el ebben az időszakban.³⁹

³⁸ Lánik, Jaroslav: *Die Spitzengliederung des Verteidigungsressorts der Tschechoslowakei im Zeitraum 1945–1991*. http://www.nationaler-verteidigungsrat.de/de/verteidigungsraete_im_warschauer_pakt/tschechoslowakei (letöltve: 2015. február 3.)

³⁹ Paczkowski: i. m.

1959-ben szervezték át W. Gomulka javaslatára, innentől fogva 1989-ig működött, élén a mindenkori miniszterelnökkel. Újjáalakuló ülésén a népgazdasági mozgósítási tervek Varsói Szerződés (VSZ) szinten történő koordinálását „fogadták el”. Ehhez kapcsolódóan a KGST Hadiipari Állandó Bizottság (HÁB) döntéseivel is foglalkoztak, háború idején teljes körűen irányították volna az országot. Tagjai a fontosabb katonai és pártvezetők voltak: két miniszterelnök-helyettes, a Tervbizottság (Tervhivatal) elnöke, 1961-től a KB első titkára is, aki a katonai ügyekkel foglalkozott. Többek között a minisztériumokban működő katonai osztályok összefogása lett a feladata.

1962-től 10 osztálya volt, a megyei szintű struktúráját is kialakítottak. Központi osztályai: 1. Katonai, a honvédelmi miniszter vezette, 2. Politikai (illetékes KB titkár), 3. Belügyi (belügyminiszter), 4. Tervezési 5. Gazdasági, 6. Polgári védelmi, 7. Közlekedési 8. Ellátási (érintett miniszterhelyettesek), 9. Iskolaügyi és Tudományos (illetékes KB titkár), 10. Külügyi (külügyminiszter). A megyei szervek élén a Nemzeti Tanács elnöke állt. Az OB-t 1967-ben bővítették, amiről törvényt is hoztak, így városi, községi és üzemi szinten is kiépítették a struktúráját. Az elnöknek három helyettese lett, az egyik a honvédelmi miniszter volt, aki a fegyveres erővel és a stratégiai tervezéssel foglalkozott. A másik helyettes a védelempolitikai feladatokat ellátó, míg a harmadik a hadiiparért és védelemgazdaságért felelős KB titkár volt. Tagjai a belügy-, a külügy-, a honvédelmi miniszterhelyettesek voltak, később a gazdasági reszortért felelős miniszterhelyettes is.

Az osztályok létszáma csökkent: védelempolitika, védelemgazdaság, polgári védelmi, belügyi, közlekedési, külügyi. A 60-as évektől 60 tiszt és 22 civil dolgozott a központi szervnél. A katonai ügyek mellett hadigazdasági, polgári védelmi, KGST, VSZ kérdésekkel továbbra is foglalkoztak. A testület vezetője a törvény szerint a miniszterelnök lett. Ugyanakkor a 70-es évektől az állam „belső biztonságának” a kérdései egyre fontosabbá váltak számukra. Több nagy mozgósítási gyakorlatot is szerveztek, ezeken 1976–77-ben például 700 ezer ember vett részt.

1980 júliusában határozatot hoztak a rend védelméről, két hónappal később rendkívüli állapot bevezetését követően ez lett a legfőbb irányító testület, a legfontosabb intézmények stb. élére ennek a vezetőit nevezték ki. Ebben az esztendőben Wojciech Jaruzelski tábornok lett az elnöke. Csak 1991-ben, Lech Wałęsa győzelmét követően alakították át az államfő mellett működő Nemzetbiztonsági Irodává.⁴⁰

Romániában csak 1969-ben, a csehszlovák beavatkozást követően – amelyet egyébként elítéltek a kormány és a KB közös ülésén, és hasonlótlól tartottak is, így a katonai stratégiát átgondolták – alakították meg a Szocialista Köztársaság Védelmi

⁴⁰ Uo.

Tanácsát, amelynek működését törvényben is szabályozták (1969. évi 5. törvény). A legfontosabb feladatokat kellett koordinálnia háborúban és békében, az Államtanácsnak, a KB-nek, de még az Parlamentnek is be kellett számolnia, legalábbis papíron. Háborúban és békében az állam biztonságát kellett garantálnia. Törvényt nem hozhatott, de határozatai a kormányra is kötelezőek voltak, elnöke a fegyveres erők főparancsnoka volt, tagjai a fegyveres szerveket irányító miniszterek, vezérkari főnök, kormányfő. 1972-től (1972. évi 14. törvény) a fegyveres alakulatok – köztük a Munkásgárda (Garda Muncii) – strukturális módosítását is ők engedélyezték, a háborús felkészülési, mozgósítási alkalmazási, hadiipari, hadszíntér előkészítési és a gazdaságmozgósítási terveket szintén. Háborúban ez a csúcsszerv az ország azonnali védelmét és teljes irányítását vette volna át. Ebben az esetben gyakorlatilag teljhatalma lett volna. 1974-től az államfő a hadsereg főparancsnoka és e szerv elnöke is lett egyben, szerepe később a 80-as évek elején csökkent.⁴¹

Bulgáriában már 1944 szeptemberében a kommunista párt a különböző biztonsági szolgálati pozícióiba a saját embereit ültette, pár éven belül már a belügyi és a honvédelmi tárca élén is az ő embereik álltak. Érdekes, hogy csak 1965-ben állították fel a KB Katonai Osztályát, amely a magyarországi Adminisztratív Osztályhoz⁴² volt hasonló. Az 1950-es évek elején vetődött fel egy védelmi csúcsszerv kialakítása. Ezzel kapcsolatban a PB hozott egy döntést, és kidolgozta a részleteket. Majd két rendelkezés is született, az egyik határozattal a békeidőszaki, egy másikkal a háborús teendőit szabályozták. Előbbiben a fegyveres szervek és az ipar rendkívüli viszonyokra történő felkészülését, mozgósítást kellett kidolgozni. Elnöke a vezérkari főnök lett. Végül 1952-ben hívták életre az Államvédelmi Bizottságot, amelynek hasonló feladatai voltak békében és háborúban, mint más szocialista országokban. Határozatai ugyanakkor elvileg minden szervre kötelezőek voltak. Szerepe 1957-ben vált csak jelentősebbé, a 8. számú MT rendelettel a KB és a kormány szervévé avaszták. Határozata minden állami intézményre kötelező lett. A HM, a BM és az MT apparátusa segítette a döntéshozatalban. A KB első titkára – ekkor már Todor Hrisztov Zsivkov – lett az elnöke, a fegyveres és a gazdasági ügyekkel foglalkozó szervek vezetői a tagok. 1965-ben, a Zsivkov elleni sikertelen puccskísérlet után a Bizottságban jelentős személycserék történtek, emellett az állambiztonság mindenkori feje is tagjává vált. Jelentősége ellenére csak az 1971-es alkotmányban vált közzismertté. Ezzel a törvénnyel egy Államtanácsot is létrehozta, amelynek T. H. Zsivkov lett az elnöke.

⁴¹ Rijnoveanu, i. m.

⁴² A Magyar Dolgozók Központi Vezetőségének, majd a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának – többek között – a fegyveres szervekkel foglalkozó osztálya volt.

A Bizottság összetételét ez a szerv szabályozta. A PB 1972. január 28-i határozatával bővült a jogköre: a gazdaság és a lakosság elő-, illetve felkészítése háborúra, rendkívüli időszakban pedig teljhatalmú irányító szerv lett volna az Államvédelmi Bizottság a katonai és a civil szektorban egyaránt. Háborúban a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete és a KB határozatai alapján járt volna el mint katonai csúcsszerv. 1977-ben feladatainak egy részét az „Operatív Tábornoki Tanácsra” ruházta át. 1978-ban hozták létre alsóbb egységeit, kerületekig, járásokig, egyedül Szófiában volt városi struktúrája. 1989. november 10-éig működött, hivatalosan 1990-ben szűnt meg.⁴³

ÖSSZEGZÉS

A tüzérő növekedése, a harcoló alakulatok mobilizálhatóságának, gépesítettségének a fejlődése, az információ áramlásának a felgyorsulása jelentős hatással volt a háborús „csúcsszervek”, a védelemigazgatás és az ezzel kapcsolatos szabályok kialakulására. Az első világhégest követően a összezsugorított ország határaitól repülővel rövid idő alatt el lehetett érni a nagyobb iparvárosokat és bombázni lehetett őket, mindez védelemigazgatási szempontból új helyzetet teremtett. A második világháborúban a tüzérő további fokozódása és légierő hatékonyságának a növekedése, ezáltal a hátország kitettsége, illetve az utánpótlás biztosításának a megoldása jelentett újabb problémát a döntéshozóknak. A német V-rakéták és az amerikai atombombák már egy új korszak rémképét vetítették előre.

A második világháború után Magyarországon a totális diktatúra kialakulását követő döntéshozatal lassú és körülményes volt a korábbiakhoz képest. Mindezt megnehezítették az állandó átszervezések és a katonai, polgári vezetés nem megfelelő képzettsége. A rendkívüli időszakban teendő feladatokat 1945 előtt mindenki számára elérhető törvényekben szabályozták, még azt követően csak a konfliktus kirobbanása után hozták volna nyilvánosságra az ezzel kapcsolatos jogszabályokat. Az 1939-es honvédelmi törvény a második világháború befejezését követően is lehetőséget adott volna arra, hogy a Legfelső Honvédelmi Tanács tovább működjék, de ezt kezdetben a „koalíciós” kormányzás miatt nyilván nem akarta a kommunista párt, másrészt a minimálisra zsugorított Magyar Honvédség és a hadiipar, illetve az élet minden részére kiterjedő szovjet dominancia nem is tette szükségessé ennek a létét.

⁴³ Baev, Jordan: *Das Staatliche Verteidigungskomitee der Volksrepublik Bulgarien 1952–1990*. http://www.nationaler-verteidigungsrat.de/de/verteidigungsraete_im_warschauer_pakt/bulgarien (letöltve: 2015. augusztus 3.)

Az 1948-as német válság, majd később a koreai háború miatt azonban életre hívtak központi, a hadiipart és a fegyveres szerveket irányító csúcsszerveket, ezeknek a létét azonban törvényben nem szabályozták. Ekkor már élhettek volna a honvédelmi törvény adta lehetőséggel, de ezt nem tették meg. A HT rendkívüli időszakban teendő feladatainak a meghatározására a forradalomig nem került sor. Mindezt a hadsereg felduzzasztása, majd 1953-tól tartó leépítése is jelentős mértékben megnehezíthette. A szovjet központi katonai csúcsszerv 1955-ös felállítását nyilvánvalóan az NSZK NATO-ba történő felvétele, és az osztrák államszerződés motiválhatta, mintáját a világháború és az előtte meglévő elődszervek adhatták. 1955-ben alapították meg a Varsói Szerződést is.⁴⁴

Magyarországon 1956-ig nem fogadták el a Honvédelmi Tanács rendkívüli időszaki ügyrendjét, csupán a békeidőszaki teendők egy kézben történő összevonása valósult meg. A forradalmat követően 1970-ig kellett várni arra, amíg a rendkívüli időszakban felállítandó Honvédelmi Tanács alsóbb szerveit is kiépítették, és pontosan megtervezték a háború esetén teendő feladataikat. Mindehhez a szovjet és „szövetséges” példák mellett a korábbi hazai előzmények is mintául szolgáltak.⁴⁵

⁴⁴ Fischer: i. m. 172–280.; Mihail Heller – Alekszander Nyekrics: A Szovjetunió története II. K. Budapest, 2003. Osiris Kiadó, 552–574. Szani Ferenc alez.: A Magyar Néphadsereg 1956 – 1989. ZMNE, Budapest, 2001. 50–87.

⁴⁵ MNL OL XIX-A-98 25. d.

DÁVID KISS:

THE DOMESTIC AND FOREIGN MODELS OF THE KÁDÁR SYSTEM'S DEFENSE ADMINISTRATION IN THE 20TH CENTURY

The wartime defense administration system that was devised following the 1956 Hungarian Revolution was very similar to the ones found in the other Warsaw Pact countries, although there were some minor differences. At the same time it is important to note that the system that was put in place between 1964 and 1970 and modified in the years hence remained largely the same until the 1989 turn of events. Built on a foundation of the lessons learned during WWII and the principles of larger-scale military and civilian defense practices, the structure of the wartime Defense Council was considered modern. This foundation defined the role of the council's tasks between 1964 and 1970. All this was linked to peacetime preparation planning, military advancements in terms of numbers and technology, plans for the use of factory labor, the size of the stockpile of weapons, the preparation of evacuation plans, the building of shelters and bunkers and the development of mobilization plans. At the time, instead of referring to *védelemigazgatás* (defense administration), the phrase used to describe the system was *országmozgósítás* (countrywide mobilization).

It is important to stress that in addition to following Soviet archetypes, earlier international and domestic experiences also influenced the Hungarian system's final form. In wartime during the 19th century, technological advancements, increased firepower, advances in transportation (which shortened travel times) all played a role in contingency planning and achieving an efficient response. In the beginning, railroad planning was considered to be the most important, followed by the devising of unique wartime measures – a part of the latter having already taken place during the WWI period. In addition to troop mobilization, the economy, too, played an increasingly important role, specifically, how it would transition from a peacetime economy to one of war. The extension of government powers and the interconnection with military leadership also took on increasing importance.

During the interwar period, as a result of having gone through WWI, in both Hungary and abroad, "institutions" were erected to debate a given country's most critical defense-related tasks, thus assisting the government's decision-making

process. Both government officials and military leaders participated in these institutions. One of the lessons of the “Great War” was that in the event of another armed conflict, for all intents and purposes the whole country would be affected, not just the army.

All of these were even more germane in the post-WWII era. The experiences of the global conflagration (the arrival of atomic, biological and chemical weapons, the spread of rocket technology and the inadequacy of defending against their offensive capabilities) rewrote every previous war-gaming scenario, just as the mass arrival of the airplane had earlier. The next war would not be limited to the frontlines; it would cause significant destruction on the home front, and do so in an ever-shortening time-frame. The initial stages of a conflict could decisively impact the final outcome. The new reality demanded more precise and accurate planning, both in times of peace and war.

DÁVID KISS:

UNGARISCHE UND INTERNATIONALE MUSTER DER VERTEIDIGUNGSVERWALTUNG IM KÁDÁR-REGIME IM 20. JAHRHUNDERT

Das in Ungarn nach der Revolution 1956 erarbeitete System für Verteidigungsverwaltung im Kriegsfall ähnelte sehr denen in den Mitgliedsstaaten des damaligen Warschauer Vertrages, wenngleich es nicht völlig mit ihnen übereinstimmte. Es ist zugleich wesentlich hervorzuheben, dass etwas Ähnliches wie das zwischen 1964 und 1970 geschaffene und später modifizierte System auch nach der Wende 1989 gültig blieb. Die Planung dieser Organisation war in der Epoche als modern anzusehen, nach den Erfahrungen des Zweiten Weltkriegs und der während der größeren Militärmanöver und Übungen zum Zivilschutz erarbeiteten Richtlinien wurden die Struktur des Kriegsrates für Landesverteidigung aufgebaut und dessen Aufgaben zwischen 1964 und 1970 festgelegt. All dem schlossen sich die Planung der Vorbereitung auf die Friedensperiode an sowie in deren Verlauf die Entwicklung der Streitkräfte, die Erarbeitung der Pläne für die Bereitstellung von Arbeitskräften, die Bestimmung und Herausbildung der materiellen Vorräte, die Anfertigung der Evakuierungspläne im Kriegsfall, der Bau von Luftschutzkellern, die Erarbeitung von Mobilisierungsplänen usw. In diesem Zeitraum wurde statt des Begriffs Verteidigungsverwaltung der der Generalmobilmachung benutzt.

Es ist hervorzuheben, dass neben der Befolgung der sowjetischen Beispiele auch die früheren internationalen und ungarischen Erfahrungen als Muster dienen konnten, um all das herauszubilden. Zusammen mit der Entwicklung der Technik, der Erhöhung der Feuerkraft der Waffen und der Entwicklung des Verkehrs im 19. Jahrhundert spielte auch die Verkürzung der Entfernungen eine Rolle dabei, dass sich die Staaten nach immer besser ausgearbeiteten Plänen auf einen eventuellen Krieg vorbereiteten beziehungsweise diese in einer Kriegsperiode immer effektiver einsetzten. Anfangs hielt man die Eisenbahnplanung für das Wichtigste, ihr folgte die Erarbeitung besonderer, in einer Kriegsperiode in Kraft tretender Gesetze – letztere fiel schon zum Teil auf die Zeit des Ersten Weltkrieges. Neben der Mobilisierung der Armee kam auch der Wirtschaft, das heißt der Planung der Umstellung auf die Kriegsproduktion eine immer größere Rolle zu. Die Ausweitung des Wir-

kungsbereiches der Regierung und ihre Verbindung mit der Militärführung wurden ebenfalls immer wichtiger.

Dank den Erfahrungen aus dem Ersten Weltkrieg wurden in der Zwischenkriegszeit sowohl im Ausland als auch in Ungarn „Einrichtungen“ bei der Regierung des gegebenen Landes geschaffen, in denen bereits in Friedenszeiten die wesentlicheren Aufgaben im Zusammenhang mit der Verteidigung des Landes usw. diskutiert wurden. Beteiligt daran waren Führungskräfte von Regierung und Armee, da sie dank des früheren „großen Krieges“ darauf kamen, dass ein weiterer Waffenkonflikt nicht nur die Armee, sondern praktisch das ganze Land betrifft.

All das gilt noch mehr für die Periode nach dem Zweiten Weltkrieg. Die aus dem neuen Weltbrand gezogenen Erfahrungen, die massenhafte Verbreitung der atomaren, biologischen und chemischen Waffen und der Raketentechnik sowie die ungenügenden Möglichkeiten zur Abwehr ihres Einsatzes ließen eine völlig neue Situation entstehen, genauso, wie früher die Flugzeuge massenweise in Erscheinung traten. Der voraussichtliche Krieg konnte immer mehr nicht nur an den Frontlinien, sondern auch im Hinterland beachtliche Schäden verursachen, und das innerhalb immer kürzerer Zeit. Auch die Anfangsperiode eines Konflikts konnte auf dessen Ausgang entscheidende Auswirkung haben. Die neue Situation erforderte eine präzisere und genauere Planung als je zuvor, sowohl in der Periode des Friedens als auch in der des Krieges.

ZINNER TIBOR:

„VISZONYLAG KEVÉS A FIZIKAI MEGSEMMISÍTÉSEK SZÁMA”

ADALÉKOK BISZKU BÉLA PORTRÉJÁHOZ

Az 1944 decemberét követő időszak egészére jellemző sajátosság, hogy létezett az „500 szavas” pártzsargon,¹ egy sajátos nyelvezet. Ez azt jelentette, hogy az illetékes szövegszerkesztők, a Magyar Kommunista Párt, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP), majd a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) „nyelvészei” a legiszonyúbb következményekkel járó, különböző szintű határozatokat is úgy fogalmazták meg, hogy azok stíláris fordulatai a közvélemény előtt ugyan rejtve maradtak, de az illetékes végrehajtók, az államszervezet – a végrehajtás és a jogszolgáltatás – képviselői számára egyértelmű volt tartalmuk. Ha a határozathozók biztosak akartak lenni abban, hogy a legfelsőbb pártszinten szavazók álláspontját meg is értsék azok, akikre a végrehajtás hárult, akkor egy-egy, akár egyszerre több, az illetékes területet „felügyelő” pártvezető szakmai aktívát tartott, ahol az érintettek előtt kifejtették a „vonalat”, az iránymutatás lényegét. Erre ékes példa az 1957. február 4-én tartott országos ügyészi értekezlet, ahol Marosán György és dr. Münnich Ferenc is felszólalt.²

Ezeknek a stíláris fordulatoknak keletkezésében, illetve folyamatosságában Kádár János meghatározó szereppel bírt. A kezdetektől a korábbi, ’56 októberéig terjedő időszakban mind a legfelsőbb állami, mind a párttestületekben kimagasló pozíciókat töltött be a hatalomgyakorlók egyikeként. Aktív szerepet játszott a különböző törvénysértésekben, például 1949 júniusában Rajk László egyik „meghallgatója” volt az MDP egyik főtitkárhelyetteseként és egyúttal hivatalban lévő belügyminiszterként. Erről a büntetőeljárásról utóbb az MDP testületi ülésein határoztak szerepvállalásával, majd a nemzetközi következmények alakításába, a Kominform Magyarország, Galyatetőn tartott ülésén felszólalásának, főként Csehszlovákia számos vezető

¹ Ságvári Ágnes: *Mert nem hallgathatók. Egy jó házból való pártmunkás emlékei*. Budapest, Magyar Hírlap Könyvek, 1989. 154–156.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M–KS–288. f. 30/1957/12. ö. e.

politikusát utóbb sújtó tartalmával is aktívan belefolyt.³ Ezt a múltját egyfelől a vonatkozó, őt leleplező iratoknak részben megsemmisítésével, illetve kutathatatlanná tételével igyekezett palástolni. Másfelől 1956. november 4-e után, nem kívánván a restaurált hatalom első embereként hasonló helyzetbe kerülni, ódzkodott a szó szerinti jegyzőkönyvektől, vagy egyáltalán az utasítások, parancsok papírra vetésétől. Ezzel tudatosan megakadályozta vagy rendkívül megnehezítette azt, hogy – miután ő elhunyt – utóbb a vele egy húron pendülőkkel szemben is fel lehessen lépni, számon kérve az intézkedéseket. Két esetben azonban tetten érhető: vélhető, hogy akarata ellenére, de elszólta magát.

A Budapesten tartózkodó szovjet pártvezetők Moszkvába küldött táviratukban citálták az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottság (IKB) ülésén 1956. december 2-án felszólalt Kádár legfontosabb mondatát: „ennek az ellenforradalomnak teljesen világos a célja: a Magyar Népköztársaság államrendszerének megdöntése, más szavakkal a proletárdiktatúra megdöntése Magyarországon”. Még azt is hozzátette az első titkár, „ha megengedjük, hogy a zűrzavar tovább tartson, játszi könnyedséggel tudja a munkástömegeket a legsúlyosabb kérdésekben megmozgatni és harcba vinni a proletárdiktatúra ellen az ellenforradalom – ahogy ma teszi”.⁴ Az „ahogy ma teszi” ellenpontját az elfogadott határozat tartalmazta: „a kommunistáknak most elsősorban türelmes felvilágosító munkával, meggyőzéssel, az ellenség leleplezésével és politikai elszigetelésével – s ha kell, fegyverrel is – küzdeniük kell az ellenforradalmi veszély ellen”.⁵ A legfelsőbb politikai döntéshozó testület – aminek Biszku Béla tagja volt – nem zárkózott el, hanem lehetővé tette a fegyverek alkalmazását. Ugyanis nem engedhető meg, hogy „a zűrzavar tovább tartson”. A „fegyverrel” szó az előterjesztett határozati javaslatban nem volt benne.

Az első titkár az összegzésekor a munkástanácsok, és külön a Nagy-budapesti Központi Munkástanács ügyét is elővette. A nagy-budapesti esetében „ezt úgy kell utasításba adni, hogy mindkét irányú intézkedések szükségesek: politikai és repressziós jellegű intézkedések, becsületes embereket válasszuk le [...] semmi szín alatt ne vonjuk őket represszió alá”.⁶ Ez alkalommal Kádár megnyilatkozásai ritka kivételként fogalmazott. Ami itt „az utasítás”, az a katonáknál „a parancsnak” felelt meg.

³ Zinner Tibor: „A nagy politikai affér”. *A Rajk–Brankov-ügy*. I. köt. Budapest, Saxum, 2013. 323–372. és II. köt. Budapest, Saxum, 2014. 40–58 és 319–321.

⁴ *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. I. köt. 1956. november 11.–1957. január 14. Budapest, Intera Rt., 1993. 143. Szerk. és a jegyzeteket írta: Némethné Vágyi Karola és Sipos Levente. A bevezető tanulmányt írta: Sipos Levente.

⁵ Molnár János: *A Nagy-budapesti Központi Munkástanács*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. 115. és 117.

⁶ MNL OL M–KS–288. f. 4/3. ö. e. 125.

Kádár 1957. február 26-án, az IKB ülésén, referátumában azt mondta, hogy „korábban kormányozni egyszerűbb volt. Arról volt szó, hogy kaptunk egy jelentést, hogy a Corvin-közben még mindig lőnek, megmondottuk, hogy menjen ki megfelelő számú katona vagy egyéb erők, és lőjenek vissza. Vagy mondták, hogy tüntetés van, kiadtuk az utasítást, menjenek oda, és verjék szét őket.”⁷

Meggyőződésünk, hogy ezektől a kivételektől eltekintve a félrevezető megfogalmazásokkal teli felszólalásokat, határozatokat tartalmazó, hivatalosnak tekinthető jegyzőkönyvek főként azokat, akik nem éltek vagy fiatalok voltak a történetek idején, tévútra vezetik a diktatúra e sajátos kifejezőmódjával készült iratok elemzésekor. Mindezeket egy hosszabb és egy rövidebb példán keresztül mutatjuk be, annak függvényeként, hogy miként tért el egymástól, miként nyert megfogalmazást a represzió, a kádári megtorlás idején az irányítás a joggyakorlatban és a karhatalom alkalmazásakor.

A jogszolgáltatás területén a mozzanatok, azok láncolatát a politikai döntési folyamat feltárásával, annak több dokumentumával, benne Biszku és Kádár egy-egy megnyilatkozásával, és azok immár nem a pártberkekben, hanem az államéletben ható következményével érzékeltetjük. 1957 októberének utolsó napján 19 178 személy volt őrizetes, közülük 13 585 elítélt. A politikai jellegű büntettek elkövetése miatt halálra ítélt 180-ból 110 személyt kivégeztek.⁸ Biszku 1957. december 10-én felszólalt az MSZMP Központi Bizottsága (KB) Politikai Bizottságának (PB) ülésén. A büntetőpolitikai egyes kérdéseiről tartott előterjesztés vitájának bevezetőjét ugyanis nem a két másik előterjesztő – a legfőbb ügyész, dr. Szénási Géza és az igazságügyi tárca vezetője, dr. Nezvál Ferenc⁹ –, hanem ő tartotta.

A belügyminiszter többek között a következőket mondta: „[...] »mi Nezvál elvtárssal kaptunk korábban a Politikai Bizottságtól megbízást a jelentés elkészítésére [...]. A kérdés azért merült fel, mert egyrészt túlszűfolttság van a börtönökben. A másik ok, amiért ezt a jelentést be kellett hozni a Politikai Bizottság elé, hogy az ellenforradalmi szervezkedés bűnöseinek felelősségre vonásánál, a politikai jellegű bűncselekményeknél sok az enyhe ítélet, és viszonylag kevés a fizikai megsemmisítések száma.”¹⁰ A kérdés úgy merült fel, hogy bizonyos eseteknél enyhíteni, vagy meg kell

⁷ A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei II. köt. 1957. január 25.–1957. április 2. Szerk. és a jegyzeteket készítette: Némethné Vágyi Karola és Urbán Károly. A bevezető tanulmányt írta Urbán Károly. Budapest, Intera Rt., 1993. 159. és 161.

⁸ MNL OL M–KS–288. f. 5/54. ö. e. 39–45. Előterjesztés, 1957. december 7.

⁹ Az igazságügyi tárcának 1956. december 29-étől megbízottként, majd 1957. május 9-étől miniszterként vezetője.

¹⁰ A belügyminiszternek ez a megfogalmazása 1992-től vált ismertté – bár nem köztudottá –, főként jogászai és történészi körökben. Akkor jelent meg a dr. Solt Pál, a Legfelsőbb Bíróság elnöke által vezetett szerkesztőbizottság – dr. Horváth Ibolya, dr. Szabó Győző, dr. Zanathy János és dr. Zinner

szüntetni az ítéleteket, ugyanakkor pedig intézkedéseket kell tenni, hogy az ellenforradalmi szervezkedésért a bíróságnak átadott személyek ügyében a bűncselekményeknek megfelelően súlyos ítéletek szülessenek.»¹¹

Minderről vita folyt, Kádár is felszólalt, felidézzük belőle visszatekintését. 1956 „[...] novemberben vagy 1600 fasisztát a másvilágra kellett volna küldeni,¹² decemberben már úgy nem lehetett volna, januárban még kevésbé, és mennél tovább megyünk, annál kevésbé. A lehetőségek kezdetben voltak a legjobbak, később gyengültek, az erőink viszont akkor voltak a legziláltabb állapotban.»¹³

Kádár nevét, azaz az ősforrást le nem írva, a december 31-én aláírt határozatban mindez ekképp olvasható: „[...] a bűnüldöző és igazságügyi szervek munkáját november 4-e után az ingadozás jellemezte, mert a még fegyveresen aktív ellenforradalommal szemben nem léptek fel határozottan. November–decemberben, amikor a legkeményebben kellett és lehetett volna megsemmisítő csapást mérni az ellenforradalomra, szerveink zilált állapotban voltak.»¹⁴ Az ülésen elhangzottak és a szigorúan titkos határozat formájában rögzítettek már személytelenné tették a múltat, a felszólaló kilétét jótékony homály fedte el. Arról nem beszélve, hogy a határozatot 1958. január 6-án titokban módosították, és annak „[...] teljes szövegét a PB tagjain kívül csak a három érdekelt miniszter [sic! – a legfőbb ügyész miniszterre „lépett elő” – Z. T.] és az Adminisztratív Osztály kapja meg, míg a megyei pártbizottságok első titkárainak a mellékelt Tájékoztatót küldjük ki.»¹⁵

Az MSZMP KB PB ülése után, december 12-én elkészült a jelzett tájékoztató is, amire ráírták, hogy „Szigorúan titkos! Szó szerint nem ismertethető”. Ebben olvas-

Tibor (dr. Solt Pál et al.) – összeállításában, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó (KJK) gondozásában készült könyvsorozat nyitó kötetében, az *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez* (a továbbiakban: *Iratok*) 1. köt. 616. oldalán. (Eredeti: MNL OL M–KS–288. f. 5/54. ö. e. Jegyzőkönyv, 1957. december 10. 7–8.)

¹¹ Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere* (a továbbiakban: Zinner Tibor: *A kádári megtorlás*), Budapest, Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, 2001. 295. o. (Eredeti: MNL OL M–KS–288. f. 5/54. ö. e. Jegyzőkönyv az MSZMP KB PB üléséről, 1957. december 10.)

¹² MNL OL M–KS–288. f. 4/1. ö. e. 6. Kádár minderről az IKB első ülésén, 1956. november 11-én már így foglalt állást: „a mostani helyzetről, valamint a fegyveres harcról: összeszedtem valami beszédet, amit ma elmondtam és ott bizonyos jellemzést adtam, ami megfelel a valóságnak. Harcba álló nagy fegyveres csoportok most nincsenek, bunkerekben, pincékben egyesek vannak. Azt mondják a hozzáértők, hogy amit most nagyon gyorsan el kellene végezni, az nem katonai feladat.” A beszédnek ennél a részénél váltottak a gyorsírók, mert Kádár mondandójának folytatást így örökíti meg a jegyzőkönyv gépelt szövege: „[...] de amit el kell végezni alapvetően nem katonai feladat. Részben hatalmi feladat honvéd, rendőr vagy munkásőrséggel megerősített magyar egységek feladata.” (MNL OL M–KS–288. f. 4/1. ö. e. 7. o.)

¹³ Zinner Tibor: *A kádári megtorlás*, 109. és 305.

¹⁴ Uo. 318.

¹⁵ Uo. 324. (Eredeti: MNL OL M–KS–288. f. 30/1957/11. ö. e. 112–113. Feljegyzés, 1958. január 6.)

ható – többek között – az, hogy „[...] az elért eredményekből és a még meglévő hiányosságokból levonva a megfelelő tanulságokat és következtetéseket, el kell érni, hogy a kormány büntetőpolitikájának végrehajtása elvileg helyes, egységes és következetes legyen, s így hathatósan szolgálja a proletárdiktatúra rendszerének állandó erősítését és fejlesztését, a szocialista törvényesség megszilárdítását.

Ennek érdekében:

1./ Kérlelhetetlen vasszigorral kell érvényesülnie azokkal az osztályidegen, deklasszált, huligán elemekkel szemben, akik ellenforradalmi bűncselekményeket követtek el. Az ilyen elemek cselekményei megítélésénél az osztályhelyzet súlyosbító körülményként jelentkezik.

2./ A törvény teljes szigorával kell büntetni azokat a dolgozó osztályhelyzetű személyeket, akik az ellenforradalom alatt vagy a jövőben osztályukat elárulva, főbenjáró, súlyos ellenforradalmi bűncselekményeket követtek, illetve követnek el.”¹⁶

A kiszabandó büntetések mértékét illetően egy új „Büntetőtörvénykönyv” lépett hatályba.

Mi lett ennek a határozathozatali eljárásnak, az MSZMP KB PB ülésén megtárgyalt előterjesztésnek a következménye, hogyan folytatódott a kódolt nyelvű határozatnak az útja az érintett jogászokig, a bírák részére tartott elnöki értekezletig? Az MSZMP KB PB 1957. december 10-én tartott ülésén elhangzottakat rögzítő jegyzőkönyvből nyomon követhető, mi lett végül a kijegecesedett álláspont. Az előterjesztés tartalma, szóbeli kiegészítése és a hozzászólók megnyilatkozásai ismertek. A határozat végső szövegét hosszas, főként az aláírók közötti nézetkülönbségből fakadó vita után elfogadták, 1957. december 31-én mindhárman – az előre gépelt nevek fölött attól eltérő személynévvel ugyan, de – aláírták. Alig egy hét múlva ennek a szigorúan titkos határozatnak a szövegét egy feljegyzés következményeként módosították. Ezt az újabb határozatot még az MSZMP KB tagjai elől is eltitkolták. Az ülésen még nem végső szövegezésű, de elfogadott határozat tartalmáról az MSZMP megyei első titkárainak tájékoztatót küldtek. Külön felhívták a figyelmet arra, hogy ennek a tájékoztatónak a tartalmát a helyi korifeusok „szó szerint” nem ismerhetik meg. A *Tájékoztató* ötödik pontjából idézzük, hogy az előbbieken jelzett, osztályszempontok alapján folytatandó megtorló ítélkezést, „a fentiekben vázolt büntetőpolitikai irányelveket a jelenleg folyamatban lévő büntetőügyeknél már érvényesíteni kell, és ennek megfelelően a szükséges intézkedéseket az illetékes állami szerveknek meg kell tenniük”.¹⁷

¹⁶ *Iratok*, 1. köt. 613. (Eredeti: MNL OL M–KS–288. f. 5/54. ö. e. 46–47.)

¹⁷ Zinner Tibor: *A kádári megtorlás*, 326.

Ezért vált szükségessé 1958. január 13-án a Legfelsőbb Bíróságon, a bírósági elnökök részére tartott értekezlet. Miként egy esztendővel korábban február 4-én dr. Szénási, Marosán és dr. Münnich iránymutatást adott az ország büntető szakterületen tevékenykedő ügyészeinek, most a bírák kaptak útmutatást. Ez annak a szellemnek felelt meg, amelyet utóbb, 1958. november 1-jén Földes László így fogalmazott meg a KB tagjai előtt: „[...] a párt eszmeileg, politikailag szembeszáll azzal a hamis jelszóval, hogy »magyarok, ne bántsuk egymást«. [...] Mindenütt egyformán megfelelően érvényesülni kell a párt politikájának.”¹⁸

Az MSZMP KB PB határozatának érvényesülését a bíraskodásban – egy ismeretlen személy előadását követően – a három nappal korábban készült, negyven példányban szétosztott tájékoztatóval kívánták megoldani az elnöki értekezleten. Ebben olvasható, hogy „[...] munkánk legnagyobb gyengéje az, hogy ma sem érvényesül elég következetesen pártunknak az a politikája, mely a törvény teljes szigorának alkalmazását követeli meg a súlyos ellenforradalmi bűncselekményt elkövető osztályidegen, deklaszált és huligán elemekkel, nemkülönben azokkal a dolgozó osztályhelyzetű személyekkel szemben is, akik az osztályukat tudatosan elárulva, főbenjáró bűncselekményeket követtek el. [...] Az ismertetett párthatározat megköveteli, hogy a bűnüldözés élét az eddiginél sokkal következetesebben az osztályidegen, deklaszált, huligán elemek által elkövetett ellenforradalmi bűncselekmények üldözésére kell irányítani.

A fegyveres harc és más ellenforradalmi megmozdulások kezdeményezői, vezetői, valamint azok a résztvevők, akik mint az államrendünk ellenségei tudatosan törekedtek annak megdöntésére, semmiféle kíméletet nem érdemelnek.

A lumpenproletár, a huligán elem, a dologkerülő minden társadalmi rend veszélyes ellensége. [...] Velük szemben is a legkíméletlenebbül kell fellépni. Osztályhelyzetre való tekintet nélkül szigorúan kell büntetni azokat is, akik az ellenforradalom adta lehetőségeket kihasználva, gyilkosságot vagy bosszúból és más aljas indokból súlyos erőszakos bűncselekményeket követtek el. [...]

Összefoglalva: *Elnök Elvtársak legfontosabb tennivalója annak biztosítása, hogy a súlyosabb megítélésű ellenforradalmi bűncselekményekkel vádolt személyekkel szemben a bíróságaink gyors, de alapos tárgyalás eredményeként – megalapozott tényállás alapján – kemény ítéleteket hozzanak* [eredeti kiemelés – Z. T.]. Több ezer halott és több mint 20 milliárd anyagi kár mellett fel nem becsülhető erkölcsi károsodás érte a hazánkat és az egész szocialista tábort az októberi ellenforradalom során. Ehhez az erkölcsi és anyagi kárhoz kell arányosítani a tudatos ellenforradalmárokkal szemben a törvényes keretek között kiszabható büntetés nagyságát. [...]

¹⁸ Uo. 338–339.

Rendkívül komoly tennivalók várnak tehát az Elnök Elvtársakra, akiket kérünk, hogy intézkedéseiket a párt megyei (fővárosi) intéző bizottságával egyetértésben hajtsák végre, miért is a helyes és egyöntetű politikai szempontok kialakítása érdekében e munka megkezdése előtt a pártbizottsággal alaposan tárgyalják meg a közös utasításban¹⁹ foglaltakat.

Kérjük az Elvtársakat arra is, hogy a közös Utasításban foglaltakat tárgyalják meg értekezlet keretében – a helyi problémák feldolgozásával – a megyei bíróság és a megyei székhelyen levő járásbíróság bíráinak és a járásbíróságok elnökeinek együttes jelenlétében.

Elnök Elvtársak feladata most már az, hogy a párthatározat helyes végrehajtásával gondoskodjanak az igazságszolgáltatásban tapasztalt hibák kijavításáról, és elejét vegyék annak, hogy a határozat nyomán az ellenséggel szembeni megbékélés, vagy pedig valamiféle kegyelmi hangulat alakuljon ki. Újból és nyomatékosan hangsúlyozzuk, úgy dolgozzunk, hogy az elkövetett hibák kijavítása után még jobban féljünk tőlünk az ellenségeink. Velük szemben következetesen érvényesüljön a proletárdiktatúra elnyomó funkciója, ugyanakkor pedig a megtévedt vagy a jó szándékú megtévesztett dolgozó érezze, hogy a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány megértést tanúsít még a kisebb bűneivel szemben is.”²⁰

Valamennyi pártdokumentum és az állami szervezetben keletkezett irat tartalma önmagáért beszél. Félreérthetetlenül jelzi, hogy szűkebb körben nem voltak szegyenlősek a megnyilatkozók, de az ország közvéleménye előtt – beleértve még a legfelsőbb párttestületek tagjait és vezetőit is – már kizárólag burkolt formában, sajátos nyelvezettel közölték utasításaikat, elvárásaikat. Ebből fakad, hogy az annak idején leírtak és a valóság gyakorta nem voltak beszélő viszonyban egymással. Azt hallgatták, fedték el sajátos nyelvezetük, „az 500 szavas” pártzsargon révén, amit szerettek volna, s úgy nyilatkoztak meg – félrevezető módon –, hogy csak utólag, a történetek bekövetkezte után lehetett felismerni a mélyben rejlő szándékaikat.

A párthatározat állami útra terelését érzékeltető tájékoztató tartalma jelzi, hogy miként tudatták mindezt a járásbírósági elnökökkel, rajtuk keresztül az ország valamennyi büntetőbírájával. Úgy, hogy a helyi párttestületekkel történő egyeztetést is

¹⁹ Uo. 340. Miután a „megtévedt dolgozó” fogalmát írásba foglalták, nem tehettek mást, mint azt, hogy a belügyminiszter, az igazságügyminiszter és a legfőbb ügyész együttes, közös utasítást bocsátott ki. Ebben rögzítették, hogy „a büntetőeljárás során az osztályhelyzet megállapításánál” kit kell osztályidegennek tekinteni. *Iratok*, 4. köt. Budapest, KJK, 1995. 793–801. Szerk.: dr. Horváth Ibolya, dr. Solt Pál, dr. Szabó Győző, dr. Zánthy János és dr. Zinner Tibor. Az igazságügyminiszter, a belügyminiszter és a legfőbb ügyész 103/1958. sz. közös utasítása a büntetőpolitikánk egyes kérdéseiről, 1958. január 8. (Eredeti: LB Elnöki Irattár, 1958. El. I. B. 16.)

²⁰ Uo. 343–346. és 351. Közzétéve: *Iratok*. 4. köt. 803–821. Írásos tájékoztató, 1958. január 13. (Eredeti: LB TÜK 1958. El. XVI. C. 1.)

előírták. Így valósultak meg Biskunak az IKB 1956. november 11-én tartott ülésén elmondott szavai arról, hogy a „pártnak irányítani kell, de nem formálisan”.

Senkinek sem kötötték az orrára 1957. december 10-e – az MSZMP KB PB aznapi ülése – után, hogy még az ott elfogadott határozatot követően, de még végső szövegének aláírását megelőzően miként adott a KB az 1957. december 21-én tartott zárt ülésén „szabad folyást” a Nagy Imre-csoport tagjaival, a titokban Romániából áprilisban hazaszállított kormányfővel és társaival szemben indított büntetőeljárásnak. Azért, mert „a büntetőpolitikai irányelveket a jelenleg folyamatban lévő büntetőügyeknél már érvényesíteni kell”.²¹ Miután az 1957. december 31-én aláírt párthatározatról a legfelsőbb ítélkező testület bírái is értesültek – őket is meghívták az 1958. január 13-án tartott tanácskozásra –, dr. Vida Ferenc tanácsvezető okkal mondhatta a Bartók Rádióban a rendszerváltoztatás idején, hogy Nagy Imre és társai büntetőperében a négy halálos ítélet meghozatalára, majd kihirdetésére nem kapott utasítást senkitől. A már hónapokkal korábban, Biskun belügyminiszter, 1957. szeptemberi moszkvai útja során megvitattott, és érdemben ott nem ellenzett vádirat tartalma nem tért el az 1957. december 12-ei tájékoztatótól, az 1958. január 8-ai közös utasítástól és a január 13-án tartott elnöki értekezleten kinyilvánított óhajoktól, az MSZMP KB PB 1957. december 10-i, határozatába foglalt „parancsától”.

Ami a párthatározat tömeges következményét illeti, az ’56-tal összefüggő különböző cselekmények miatt további 115 személyt végeztek még ki 1961 nyaráig, így a forradalom és a szabadságharc bíróságok által halálra ítélt és kivégzett áldozatainak száma 228 személy. A bűnösként elmarasztaltak száma végül meghaladta a huszonhat-ezret.²² 1945-ben a későbbi igazságügyi tárcavezető, dr. Ries István ügyvéd úgy fogalmazott a tételesen megkülönböztetett háborús és népellenes büntettek gyanúsítottjainak felelősségre vonásakor, hogy a népbíráskodással lehetővé válik a gyors és teljes elégtételnnyújtás. „A nemzet pere megrontóival szemben, voltaképpen egy per, mely technikai szempontokból bomlik különböző perekre.”²³ Nem történt ez másképp 1957. december 10-e előtt és után sem. A fennmaradt iratok jóvoltából itt hosszabban feltárt összefüggésrendszer ritka kivételnek mondható.

A mindennapokban, főképp a kezdetekben kevésbé dokumentálták a történeteket. Főként azoknál a szervezeteknél, szerveknél, ahol a pártvezetés nem kért, hanem parancsok és függelmi viszonyok érvényesültek. És megvalósult Kádárnak a kérése is. Ő az első apparátusi értekezleten, az 1956. november 13-án tartott aktíván – mi-

²¹ Zinner Tibor: *A kádári megtorlás*, 326.

²² Uo. 421.

²³ Zinner Tibor: *A magyarországi népbíráskodásról – a XXI. századból visszatekintve*. In: *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás. Népbírásg-történeti tanulmányok*. Szerk. Gyenesei József. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2011. 145.

ként Ságvári idézi – azt mondta, hogy „»még egyszer nem csináljuk, hogy mindeért, ami ebben az országban történik, a párt a felelős«”.²⁴ Amiről nem keletkezett írásos dokumentum, az kutathatatlan, ezért tagadhatóvá vált, és mint kiváltó ok nem támaszthatja alá az okozatot. Az MSZMP IKB és Ideiglenes Intézőbizottság (IIB) tagjai tettek is ezért. Így jelenthette ki Czinege Lajos 1994-es tanúvallomásaiban, hogy központi tűzparancs nem volt, másfelől „központi párt döntés, felsőbb szintű döntés nem volt arra nézve, hogy a megyei pártvezetők a karhatalom felett diszponáljanak”.²⁵ Igazat mondott az MSZMP IKB Adminisztratív Osztálynak egykori osztályvezetője?

Második példánk erre tér ki, két vonatkozásban, a karhatalom világából. Az 1956. november 6-án felállított Katonai Tanács létrehozására az MSZMP első titkára Uszta Gyula vezérőrnagyot kérte fel, előző nap Szolnokon. A Fegyveres Erők Minisztériumát a november 7-én esküt tett Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány (FMPK) tagjaként dr. Münnich vezette, katonai vonalon Uszta volt az első alárendeltje. A miniszter és a több, állami és pártfunkciót betöltő Kádár az első pillanatoktól közvetlenül irányította munkájukat, miként arra utóbb a minisztérium belügyi vonalát vezető, Usztával azonos szintű Tömpe István 1970-ben emlékezett.²⁶

A Katonai Tanács 1956. december 4-én tartott üléséről rövidített jegyzőkönyv készült. Az IIB november 21-én hozott határozatával oda delegált képviselője, Földes László a frissen restaurált proletárdiktatúrával szembeni tüntetések, sztrájkok és egyéb hírek birtokában nem kevésbé agresszív lépésekre nógatta valamennyi jelenvoltat. A hatás nem maradt el, mert az ott felszólalt Horváth Mihály vezérőrnagy hozzászólásából és az arra adott válaszokból felsejlik az összefüggések láncolata.

A kiindulópont a kettős hatalomból fakadó veszélyhelyzet dramatizálása volt, ezért az MSZMP az általa létrehozott karhatalomtól segítséget kért, az pedig ezt teljesítette. A láncolat – a sajátos pártutasítástól a feladat-meghatározásba sűrített parancsig – majdnem a lövések eldördüléséig nyomon követhető a jegyzőkönyvből, amelyből már kiérződik a jövő tragédiája: miképp kell egy parancsot előkészíteni, majd végrehajtani. Ehhez semmi más nem kell, mint egy jól megszervezett provokáció, de nem a vörös zászlóval tüntető párszáz, Biszku és Gáspár Sándor irányításával kiterelt, a hatalom mellett ágáló gyári- és pártmunkással szemben. Hanem épp fordítva, az általuk, sértő skandalásukkal az utca emberéből kiváltva az ellenérzéseket.

²⁴ Ságvári Ágnes: i. m. 117. Eredeti: MNL OL M–KS–288. f. 9/1956/1. ö. e. 14. Jegyzőkönyv az MSZMP aktív üléséről, 1956. november 13.

²⁵ Fővárosi Bíróság 16. B. 768/1994. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1994. szeptember 20. 99–103.

²⁶ *Politikátörténeti Intézet Levéltára 867. fond 2/t-32. Tömpe István visszaemlékezései, II. 1970. január 16. 55.*

Így nyílik ugyanis lehetőség arra, hogy az ő „támadásukkal” szemben a jogos önvédelemre, az ellentámadásra, a karhatalom fegyveres fellépésére lehet hivatkozni. A jegyzőkönyv szerint Horváth többek között azt mondta, hogy a Katonai Tanács, „[...] a vezetés tudatában van annak mi a feladat. [...] Nagyobb csoportokat kell kiküldeni, akik képesek felszámolni az ellenforradalmárokat.” Kérdezte is, „hogyan ítélik meg a pk-ok [parancsnokok – Z. T.] a helyzetet, hajlandók-e tüzelni a tömegekre, különösen ha fegyvert látnak?

Feladatuk²⁷ kell adni a karhatalmi ezredparancsnokoknak, hogy készítsék fel a tiszti ezredeket a várható eseményekre. [...] össze kell hívatni a század- és szakaszparancsnokokat [...].”

Pesti Endre ezredes megnyugtatta: „[...] a tiszti ezred 80%-a teljesíteni fogja feladatát.” Borbás Máté vezérőrnagy azzal folytatta, hogy „[...] a karhatalmi ezredében négy századra biztosan lehet számítani. [...] a tömeggel szemben tömeget kell állítanunk. Vannak már megbízható elvtársaink, akiket a karhatalmista századokhoz be lehetne osztani. A pártközpont segítsen bennünket ebben a munkában.” Végül Csémi Károly alezredes szerint „[...] az ezredben a 8. század kivételével a többi ütőképese és hajlandó minden feladatot végrehajtani.”

Usztának ezután az összegzésen kívül nem lehetett más gondja, mint a feladatmeghatározás. Tudatában volt annak, hogy egyfelől „kímélet nélkül likvidálni kell a lövöldözőket”, másfelől viszont „célszerű lett volna már, hogy a párt összehangolja velünk a tevékenységét”, aggodalomra azonban még sincs ok – nyugtatta meg a jelenlévőket –, mert, mint mondotta „természetesen itt vannak a szovjetek is tartalékban”. A kijelölt feladat Földesnél, majd Horváthnál fogalmazódott meg, az ezredparancsnokok megnyugtatták őket, majd a tanácskozás végén a Katonai Tanács elnökét is. Ugyanis nem csupán arról határoztak, hogy életbe léptetik a készültséget, hanem arról is: úgy készítik elő a karhatalmi ezredeket, hogy beszélnek a század- és szakaszparancsnokokkal. Ezek után „határozottan kell fellépni az ellenséggel” szemben, ennek során „gyorsan és kegyetlenül le kell számolni velük”. Az ezredparancsnokok „megértették” a feladatot.²⁸ Az MSZMP IIB határozattal delegált képviselője révén tolmácsoltak végrehajtásának elismerése napokkal később Kádártól hangzott el, hónapokkal ezután kitüntetések adtak a résztvevőknek, a Katonai Tanács tagjai pedig komoly karriert futottak be.²⁹

²⁷ Helyesen: feladatul.

²⁸ Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HIM, HL) MN 1967/T–101/139/I. ő. e.

²⁹ Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: *„Mától kezdve lövünk”. Tíz év után a sortüzekről.* Budapest, Kairosz, 2003. 183–184.

Czinege jól emlékezett a karhatalom igénybevételére. Az *Utasítás a karhatalmi szolgálat ellátására* szabályzatot 1957. január 27-én fogadták el, az előterjesztéshez képest kisebb módosításokkal. Annak alapelvei között, hogy azt kik igényelhetik, az utolsó helyen olvasható: „e./ megyei, járási, városi pártbizottságok titkárai”. Ugyanakkor – noha kérhették a karhatalmat a nevezett párttisztviselők – abba már nem volt beleszólásuk, hogy mit tegyenek a kirendelt karhatalommal. A karhatalom alkalmazásának módjáról kizárólag a parancsnok határozhatott. És itt tapintható ki az ellentmondás a történetekhez képest.

A lényeg ugyanis az, hogy mindezt csupán az utóbb elfogadott *Utasítás* tartalmazta. Ezzel szemben – miként a később kiosztott emlékérmek előterjesztéseiben olvasható³⁰ – nem kevés helybéli, különböző szintű pártvezető dicsekedett azzal, hogy tűzparancsot adott annak idején. Így Czinege az *Utasítás* tartalmától nem tért el tanúvallomásaiban, mert „a polgári, illetve rendőrségi hatóságoknak beleszólása” valóban nem volt abban, hogy miként alkalmazzák a karhatalmat.³¹ Arról viszont hallgatott, ami előtte, a sortűzek során történt.

Biszkunak tehát viszonylag kevés volt a „fizikai megsemmisítések száma”. Miként tekintettek annak idején Biszkura, az IKB és az IIB fiatal tagjára az elvtársai?? Volt, aki így jellemezte: „[...] eredetileg munkás, 1945-től pártfunkcionárius volt, s – az angyal földiekkel együtt – őt is nimbusz övezte. 1954-ben, még a pártfőiskolán, kíméletlenül szembeszegült a pártellenzék tagjaival és az általuk megfogalmazott dokumentumokkal. Az ismeretlenségből Biszkut az 1955–56-os időszak emelte ki. Börtönből való kiszabadulása után ugyanis Kádár Angyalföldön volt kerületi titkár. Az ő utódja lett Biszku, tisztessen felvállalva elődje politikai vonalát. Irányítása alatt a kerületi pártbizottság a centrum és a pártellenzék szektarianizmus elleni harcának egyik szervezeti központja lett. Feladatkörei nyomán 1956 után már kulcsfigura: előbb pesti titkárként, majd belügyminiszterként tevékenykedett. Hogy belügyminiszterként önálló politikát folytatott-e, vagy az apparátus tartotta fenn, irányította őt, nem tudom.

1956–58-ban, mikor én a KB Irodán dolgoztam, a várost jól ismerő, de főleg szervezeti rendszabályokban gondolkodó emberként ismertem meg Biszkut. Nem kevés elfogultság élt benne az értelmiséggel szemben. A pártmunka fogalmát nagyjából az apparátussal azonosította, a párt vezető szerepét a döntések monopóliumával. A hatalom és a nómenklátúra embere volt, korábban és a későbbiekben egyaránt. Összefonódása a fegyveres testületek vezetőivel meghatározta politikai pályafutását egészen 1972-ig.”³²

³⁰ MNL OL M-KS-288. f. 30/1957/14. ö. e. Csongrád megyei előterjesztések.

³¹ HL MN 1967/T-101/139/I. ö. e. 2 és 6.

³² Ságvári Ágnes: i. m. 128–129.

A nem csupán az idő tájt hivatásos forradalmár, hanem utóbb elismert levéltáros-történész találónak tűnő jellemzéséhez némiképp kötődve, elvi élel idézzük fel Biszku pártból kialakított álláspontját: „Egy kommunista, legyen az bárhol, elsősorban párttag, másodsorban is párttag, kommunista és [...] amit a Politikai Bizottság meghatároz [...], hogy úgy mondjam az asztalon lévő bibliának kell lennie [...]”³³ Mindez nála vezérfonal volt, elvi meggyőződését következetesen képviselte. A fennmaradt dokumentumok mindezt alátámasztják, mert azon „társadalmi szervezet” vezető erőcsoportjának volt a tagja, amelyikről – miként Kádár mondta – „minden 2 éves gyerek” tudta, hogy eldöntötte „az állami szervek” – hát még a közös, párt és állami eredetű karhatalomnak – „minden lépését”. A párt első emberét idéztük arról, hogy miként foglalta össze az 1956. november 4-ét követő repressziós intézkedések lényegét 1957. június 24-én.³⁴

Kádár szerint „a párt köteles az ellenséggel szemben adminisztratív eszközöket alkalmazni. Tehát nemcsak helyes és megengedhető a diktatórikus módszer, hanem elemi kötelessége a pártnak ezeket a módszereket alkalmazni [...] és végül a legfontosabb feladat az ellenség politikai likvidálása.» Világos beszéd volt: diktatórikus módszereket alkalmazni és a legfontosabb: »az ellenség politikai likvidálása«. Mindez azonban a gyakorlatban felcserélődött: a politikai »ellenség« likvidálása következett be, ami nem volt más, mint maga a megtorlás.”³⁵ Az MSZMP országos párttervezete tudomásul vette, és megadta a felhatalmazást a folytatáshoz is.

A jogszolgáltatással összefüggő feladatoknak – benne Biszku tevékenységének minden részletére – párttestületi, kormányzati, törvényhozói és igazságszolgáltatási összefüggéseit másutt részletesen tárgyaltuk.³⁶ Nem kívánjuk tételelesen ismertetni ezért azokat a letartóztatási javaslatokat, amelyeket Biszku annak idején az MSZMP ideiglenes vezető testületei, azaz olyan fórumok elé terjesztett jóváhagyásra, amelyek – miután a büntetőeljárásokban illetéktelenek voltak – nem szavazhattak volna róluk. Korabeli magatartásának kétarcúságát ugyanakkor más dokumentumok is bizonyítják.

³³ Budapest Főváros Levéltára XXXV (29) 1958/a/ 2. ö. e. A B. M. Pártbizottság 1958. február 27-i ülése. Idézi: Krahulcsán Zsolt: *A párt belügye. A politikai rendőrség és az MSZMP a korai Kádár-korszakban (1956–1962)*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan, 2013.179.

³⁴ *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. IV. köt. 1957. május 21.–1957. június 24. Szerk. és a jegyzeteket készítette: Baráth Magdolna és Ripp Zoltán. A bevezető tanulmányt írta: Ripp Zoltán. Budapest, Intera Rt., 1994. , 303. (Eredeti: MNL OL M–KS–288. f. 5/32. ö. e.)

³⁵ Zinner Tibor: *A kádári megtorlás*, 230–231.

³⁶ Uo. 5–450.

Noha Biszku nem volt jogász, mégis véleményt nyilvánított a felbujtásról, nem is akármikor, hanem 1957 nyarán. Azt követően, hogy a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa két nappal korábban hét embert ítelt másodfokú büntetőeljárásban halálra Tóth Ilona és társai büntetőperében, az országos pártértekezleten a belügyminiszter szerint az előtte felszólalók – mint Major Tamás színművész – „egy példát említettek: Gálinak³⁷ [József] az elítélését. Megmondom, most nem ismerem a dolgot, mert ezt nem néztem meg (valószínűleg most történt ez a dolog). Itt valószínűleg annak a következményei jelentkeznek, hogy mi az ügyész³⁸ elvtárrsal meg Nezvál elvtárrsal leültünk, megvitattuk ezt, és megmondtuk: lehetetlen helyzet, hogy azokat az embereket, akik fegyvert fogtak vagy belesodródtak az eseményekbe, szigorúbban bírálják el, mint azokat, akik politikai vagy szellemi irányítással elősegítették, hogy ezek ide kerüljenek, tehát a fölbujtókat. Nem tudom, hogy Obersovszky [Gyula] mennyit kapott, ugyanaz az ügy. Az egyik három évet kapott, a másik egyet.³⁹ Ezt meg kell néznem. A helyzet az, elvtársak – és ezt mi következetesen visszük –, hogy akik politikai vezető szerepet töltöttek be és fölbujtók voltak, szigorúbban kell elővenni, mint azokat, akik tevékenységük kapcsán belesodródtak ezekbe az eseményekbe. Ahol ilyen túlzás van, azt külön meg kell nézni, és ha túlzás van, lehet ezen változtatni.”⁴⁰

1956. március 24-én, az angyalföldi aktíván a jelenlévő Rákosi Mátyást és az MDP Központi Vezetősége PB-t megbírálta s a lemondását követelte Litván György vendéglátó-ipari technikumi tanár, igazgató-helyettes. Miután Kádárt 1955. szeptember 6-án a Pest megyei Pártbizottság első titkárává választották, ekkor már Biszku volt a kerületi titkár, aki mindezt hallhatta. Az alább idézendő visszaemlékezés-részlet Ságvári Ágnestől származik.

³⁷ A Fővárosi Bíróság Tóth Ilona Gizella és társai büntetőügyében 1957. április 8-án hirdetett elsőfokú ítéletet. A Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa másodfokú ítéletének kelte 1957. június 20-a. Az IKB ülése ezt követően zajlott. Az 1956. december 5-én letartóztatott Gálit szervi szívbaja miatt 1957. január 31-én szabadlábra helyezték. Az elsőfokú bíróság az újságírókat egy-, Obersovszkyt háromévi börtönbüntetésre marasztalta el. Másodfokon mindkettőt halálra ítélték, ezért az IKB ülésén Major tiltakozott emiatt. (Zinner Tibor: *A kádári megtorlás*, 225.) Biszku – és az itt nem idézett Kádár (Uo. 228 és 231.) – Major tiltakozására, ahogy citáltuk, úgy reflektált. Miután „túlzás” volt, a legfőbb ügyész benyújtotta a törvényességi óvást. Ezt követően életben maradtak, mert a Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsa életfogytig tartó börtönbüntetésre változatta ítéletüket 1957. július 4-én. (MNL OL XIX-E-1-z. 001/1958. Feljegyzés, 1958. augusztus 21.) Négy társukat azonban június 26-án, Tóthot június 28-án reggel, percekkel hét óra előtt kivégezték.

³⁸ Vélhető, hogy Biszku nem a büntetőeljárás vádlójára, hanem a legfőbb ügyészre, dr. Szénásira célzott.

³⁹ Utalás az elsőfokú büntetőeljárásban kihirdetett ítéletek mértékére.

⁴⁰ *Iratok*. IV. köt. 253–254. Jegyzőkönyv az IKB üléséről, 1957. június 22. Továbbá: Zinner Tibor: *A kádári megtorlás*, 228.

„Én másképp fogtam fel ugyanezeket a dolgokat. Nekem rosszulesett, hogy Novobáczky Sándor barátom, fiatalkori ideálom, szépíró, a kiváltságosak ellen írott híres cikkében megfosztott attól a jogtól, hogy mint kommunista »különös embernek«, vagy akár »hivatásos forradalmárnak« érezhessem magam. Elhittem, elhitettem magammal, hogy hamarabb lesz konszolidáció, ha őt »kivonják a forgalomból«. De hiányzott.” Letartóztatását 1957. január 26-án adta tudtul a B. M. közleménye. „»Igazam« tudatában azonnal elutasítottam régi barátnőm, Gál Éva kérését, aki Litván ügyében interpellált nálam, mint a Központi Bizottság irodavezetőjénél. Kérte, hogy illegális szervezkedés miatt (Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom) internált férjét bocsássák szabadon, hiszen beszélgetéseken kívül alig tett egyebet. Éva 1945 után kenyérkeresethez juttatott, én gépeltem orosz fordításait. Litván pártba való felvételét mint bölcsészkarai párttitkár 1947-ben én szorgalmaztam. Most azonban meggyőződésemm volt, hogy egyelőre nem lehet más feladat, mint a meglévő kormány feltétel nélküli támogatása. Biszku közbelépésére Litván Györgyöt szabadon bocsátották. [...]”⁴¹ Utóbb, 1958. október 19-én mégis letartóztatták, a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa hatévi börtönbüntetésre ítélte, s 1963. március 28-án szabadult. A Legfelsőbb Bíróság ítéletét semmissé nyilvánította 1989. december 19-én. Arra kitérnünk felesleges, mert nyilvánvaló, hogy az egyes személyekkel szemben lefolytatott büntetőeljárások – az elindításuktól a végső akkordokig – semmiképp sem tartozhattak volna párttestületek döntéshozóira. Az idő tájt, már az 1945-ös kezdetektől azonban ennek ellenkezője volt a mindennapos gyakorlat. És nem volt másképp ’56 megtorlásakor sem.

A fennmaradt párt- és állami iratok, elhangzott tanúvallomások – miként érzékeltettük – nem kevés esetben félrevezető közléseket tartalmaztak, a lényegyet elhallgatták. Ami viszont rendelkezésre áll, gyakorta töredék, egy-egy elejtett mondat, nagyritkán határozat, feladat-meghatározás, utólagos és főképp torz, napi politikát szolgáló, félrevezető magyarázat. Éppen emiatt 2015-ben – amint az a Fővárosi Ítéltáblának a Biszkuval szemben indított korábbi büntetőeljárás ítéletét hatályon kívüli végzéséből kitűnik⁴² – a jog művelői, az ítélkező bírák számára ezekben az esetekben hiányosnak tűnik a láncolat, miközben annak szomorú következményei az igazságszolgáltatás pártirányításának vizsgálatakor — az erről az MSZM KB PB ülésén szavazóktól az ítéletek mértékéről határozó járásbírákig – egyértelműen nyomon követhetőek. „A másodfokú bíróság fontosnak tartja előrebocsátani, hogy a történelmi felelősség és a büntetőjogi felelősség megállapítása között lényeges, érdemi különbségek vannak, azok egymásnak nem feleltethetőek meg. A történelmi felelős-

⁴¹ Ságvári Ágnes: i. m. 183.

⁴² Fővárosi Ítéltábla 6. Bf. 261/2014/17. sz. végzés, 2015. június 1. 12.

ség kimondása a történelemtudomány területére tartozik, ahol e tudomány szabályai szabnak keretet a kutatáshoz, és a történelmi tények, vagy éppen személyek értékeléséhez. Ezzel szemben a büntetőjogi felelősség megállapítása egy formalizált eljárás, a büntetőeljárás keretében történik, ahol egy múltban megtörtént cselekmény és annak környezete, a történeti tényállás, és valamely büntetőjogi norma, a törvényi tényállás kerül összevetésre, valamint megtörténik ezek egymásnak való megfeleltetése. E tevékenység során a terhelt büntetőjogi felelősségről döntő bíróság lehetőségeinek a büntető-eljárás jog kógens normái szabnak keretet.”⁴³

„A Kúria 2016. február 2-án megtartott nyilvános ülésén, a több emberen elkövetett emberöléssel megvalósított háborús bűntett és más bűncselekmények miatt Biszku Béla ellen folyamatban levő büntetőügyben alaposnak találta a legfőbb ügyész törvényesség érdekében benyújtott jogorvoslatát és a Fővárosi Ítéltábla 6.Bf.261/2014/17. számú – a Fővárosi Törvényszék 42(I.)B.2158/2013/29. számú hatályon kívül helyezést kimondó és az I. fokú bíróságot új eljárásra utasító – végzéséről megállapította, hogy az törvénysértő.”⁴⁴ Az új büntetőeljárás végén a Fővárosi Törvényszék kihirdetett ítéletben ismételten elmarasztalta a vádlottat, amivel szemben mind az ügyész, mind a védő fellebbezett, a másodfokú eljárás elmaradt, mivel Biszku elhunyt.

Mindezen rendkívül makacs történeti tények ismeretében a Tisztelt Olvasóra bízunk, hogy miként értékeli főként a mindenkori jogszolgáltatásról az olvasottakat.

⁴³ Uo. 12. o

⁴⁴ Tájékoztató a legfőbb ügyész által a törvényesség érdekében benyújtott jogorvoslati indítvány elbírálásáról a Bt. III.1604/2015. számú ügyben, 2015. február 2. 1. <http://kuria-birosag.hu> (letöltve: 2016. február 15.)

TIBOR ZINNER:

„THE NUMBER OF PHYSICAL LIQUIDATIONS IS RELATIVELY SMALL.”

GLOSSES ON BÉLA BISZKU’S PORTRAIT

Former state and party leader Béla Biszku died on March 31st, 2016. He was the last of those politicians of the Kádár era whose activities became public on the merits mostly only after the regime change in Hungary. The documents made available for scholars since that time reveal his key role in the Kádarian reprisals following 1956 both as an active leader of the Communist Party and as Minister of the Interior.

Biszku started his career as a worker, but from 1945 on he was already a Communist Party official. In 1954, while attending the Party Academy, he stood up against members of the opposition within the party. Later he followed János Kádár in his position as district party secretary of Angyalföld (District XIII of Budapest), adopting his predecessor’s political line. In December 1956, Biszku became the party leader of the capital. Then from spring 1957, he functioned as Minister of the Interior. Even his fellow party leaders did not quite know “whether he was independent in this state role or was controlled and guided by the Party”, as remarked by a contemporary.

Biszku’s influence on the fate of the 228 persons sentenced to death and executed after the 1956 Hungarian Revolution, as well as on that of the over 26,000 Hungarian citizens imprisoned up to spring 1963 is, however, clear. He often intervened in favor of persons, making them immune to punishment, e.g. in the case of those torturing people in prisons. His relations with the leaders of all types of armed forces strongly influenced his career up to 1972.

The last years of his life were spent in the tense atmosphere of the criminal procedure launched against him. With his death, this procedure ended without a definitive judgment. The present study wishes to highlight Biszku’s role as one of the definitive decision-makers of the Hungarian political leadership (consisting of János Kádár, Dr. Ferenc Münnich, György Marosán and István Tömpe) which, fully supported by Moscow, temporarily restored the horror of the Rákosi regime after November 4th, 1956.

TIBOR ZINNER :

„RELATIV GERING IST DIE ZAHL DER PHYSISCHEN VERNICHTUNGEN”

BEITRÄGE ZUM PORTRÄT VON BÉLA BISZKU

Die Medien taten am 31. März 2016 die Todesnachricht des einstigen führenden Politikers in Staat und Partei Béla Biszku kund. Mit ihm ging ein Politiker aus der Periode des kádárschen Ungarn, über dessen wesentliche Tätigkeit zum Großteil nach der Wende immer mehr bekannt werden konnte und auch bis heute noch immer mehr bekannt wird. Aus den erforschbar gewordenen Dokumenten kam seine unrühmliche Rolle bei der kádárschen Vergeltung sowohl als aktiver Führungspolitiker der Partei als auch als Innenminister ans Tageslicht, denn gerade er war eine Schlüsselfigur.

Ursprünglich Arbeiter, von 1945 an Parteifunktionär, wandte er sich schon 1954 an der Parteihochschule gegen die Mitglieder der Parteiopposition. János Kádár war nach seiner Freilassung im Budapester Stadtteil Angyalföld Bezirksparteisekretär, sein Nachfolger wurde Biszku, der sich zur politischen Linie seines Vorgängers bekannte. Vom Dezember 1956 an war er als Führer Nummer 1 im hauptstädtischen Parteileben, später an der Spitze des Innenministeriums tätig. Nicht einmal seine Zeitgenossen konnten entscheiden, ob er in dieser Funktion „eine selbständige Politik betrieb, oder ob der Apparat ihn hielt und steuerte.”

Das Endergebnis aber ist bekannt, weil auch Biszku auf den Gang des Schicksals der nach der Revolution und dem Freiheitskampf aufgrund rechtskräftiger Urteile hingerichteten 228 Menschen und der bis zum Frühjahr 1963 verurteilten über 26.000 ungarischen Staatsbürger eine massive Wirkung ausübte – bei dem einen so, einem anderen anders. Mehr noch: Oft konnte er auch verfügen, gegenüber wem keinerlei Verfahren eingeleitet werden sollte. Als Beispiel kann der Schutz der Mitglieder der Exekutivorgane der Vergeltung erwähnt werden, die physische Gewalt angewendet hatten. Mit den Leitern der bewaffneten Organe pflegte er entscheidende Beziehungen, was sich auf die Entwicklung seiner Laufbahn bis 1972 stark auswirkte.

Die letzten Jahre seines Lebens waren von dem gegen ihn eingeleiteten Strafverfahren geprägt, das durch seinen Tod so zu Ende ging, dass es statt eines rechtskräftigen Urteils oder Freispruchs eingestellt wurde. Die Studie soll Beiträge dazu

liefern, wie Biszku – neben János Kádár, Dr. Ferenc Münnich, György Marosán und István Tömpe – ein determinierender Entscheidungsträger jener politischen Führung gewesen war, die mit voller Unterstützung durch Moskau die fürchterliche Rákosi-Ära nach dem 4. November 1956 am Anfang und vorübergehend restauriert hatte.

SÁRINGER JÁNOS:

ANTALL JÓZSEF KÜLPOLITIKAI GONDOLKODÁSÁNAK GENEZISE ÉS FŐBB JELLEMZŐI

1990 tavaszán már kiforrott és konkrét külpolitikai koncepciója volt Antall Józsefnek.¹ A külpolitikai célok azonban nem egyik napról a másikra alakultak ki, hanem egy folyamat eredményei voltak.

Antall József önmagát „nemzeti elkötelezettségű, egységes Európában hívő, liberális kereszténydemokrata”² eszméket követőnek határozta meg. „Mindenképpen valahol az a liberális, ha úgy tetszik, konzervatív liberális, kereszténydemokrata irányzat erős szociális érzékkel, erős szociális elkötelezettséggel, nem messze a népi írótól, nem messze olyan politikai gondolkodásmódtól, ami földosztást jelentett.”³ Eszmerendszerét kétségtelenül formálta a családja, leginkább édesapja, a szűkebb környezete, a tanulmányai és a tanárai, olvasmányélményei, Magyarország történelme és életének sorsfordulói. Antall József értelmiségi családból származott, amely magában hordozta a keresztényi és polgári értékrendet.⁴ Politikuscsaládban nőtt fel, a polgári mentalitás és gondolkodás légkörében szocializálódott, miközben gyermekként magába szívta a harmincas–negyvenes évek Budapestjének és a Somló-hegy vidéki életének értékeit. Nagy hatással volt rá kormánytisztviselőként dolgozó, illetve a Kisgazdapártban szerepet vállaló édesapja, aki egyben a legközvetlenebb politikai példaképe volt.

Idősebb Antall József az első világháború alatt négyévnyi frontszolgálat és orosz hadifogság után a Vallás- és Közoktatási Minisztériumban dolgozott, közben elvégezte a jogi egyetemet. Ezután a Pénzügyminisztériumba, majd a Népjóléti Munkaügyi Minisztériumba került, aztán – éppen fia születése évében (1932) – a Belügyminisztériumban teljesített szolgálatot. Idősebb Antall József az 1930-as évektől a szociálpolitika, a szegényebb társadalmi rétegek segítése területén együttműködött

¹ Antall József: *Modell és valóság*. Budapest, Athenaeum, é. n. II. köt. 42–71.

² Debreczeni József: *A miniszterelnök. Antall József és a rendszerváltozás*. Budapest, Osiris, 2003. 143.

³ Antall József: i. m. 227.

⁴ Antall József: i. m. 227.

Mindszenty Józseffel. Támogatta a templomok és az egyházi intézmények működését, amellyel a katolikus egyház vezetői között megbecsülést vívott ki.

Az angolszász orientációjú tudós-politikus, Teleki Pál miniszterelnök 1939-ben megbízta idősebb Antall Józsefet a menekültügyek intézésével, amelyet a Kállay Miklós vezette kormány alatt is folytatott. Kormánybiztosként, a Belügyminisztérium tanácsosaként segítette a lengyel, a jugoszláv, az orosz menekülteket, a Németországból szökött francia és brit hadifoglyokat, a hazai és a külföldi zsidókat. Támogatta a lengyel Honi Hadsereg katonáit, a német gyermekek ellátását. „Én ezt átéltem gyermekként, teljes nyíltsággal, 1943-ban is találkozhattam brit repülőtsztekkel, akik Magyarországra szöktek, és innen szöktették őket tovább, ezért kapott apám Alexander tábornoktól elismerő okiratot, a holland királynő köszönte meg azoknak a holland tiszteknek a megmentését, a zsidók a Jad Vashemben köszönték meg. Tehát olyan humanisztikus politikai légkörben nőttem fel, ami kizárta az embertelenséget, a jogtalanságot, ami kizárt minden olyat, ami egy diktatúrára jellemző, és ami egy politikai demokráciától távol áll.”⁵ Az édesapja a 6–7 éves Antall Józsefnek Veszprém megyében, az egyik hegyi úton sétálva magyarázta el a demokrácia jellemzőit. „A kormánypártnak angolszász orientációjú politikusai voltak, ahogy akkor nevezték, Teleki Pál, vagy Keresztes-Fischer Ferenc és mások, és az ellenzékéből az akkori Független Kisgazdapárt, tehát az, amit Gaál Gaszton, Eckhardt Tibor, Bajcsy-Zsilinszky és Kovács Béla is jelentett, Nagy Ferenc és mások. Ez az a politikai irányvonal, ami hozzám közel áll.”⁶

Gyermekkori élménye volt a szovjet tankok magyarországi vonulása, amelyet a Somló-hegyről nézett végig.

Idősebb Antall József 1931-ben alapító tagja volt a Független Kisgazdapártnak és a háború befejezése után bekapcsolódott a politikai életbe. A Kisgazdapárt színeiben először újjáépítési államtitkár (1945 májusától októberig), majd az 1945. évi november 4-i, országos választások után alakult kormány újjáépítési minisztere (1946 augusztusáig) lett. 1948-ig a Kisgazdapárt országos igazgatója, a Vöröskereszt kormánybiztosa és elnöke, a Külforgalmi Hivatal elnöke, illetve 1949 és 1953 között nemzetgyűlési és országgyűlési képviselő volt. „1945-ben én a Független Kisgazdapárttal rokonszenveztem, nyilvánvalóan gyerek voltam, tehát csak ifjúsági szervezetekben vehettem részt.”⁷ Az ifjú Antall József mélyen hatottak a családi beszélgetések, a séták és kirándulások közötti diskurzusok édesapjával. Idősebb Antall József

⁵ Uo. 228.

⁶ Uo. 227–228.

⁷ Uo. 230.

szociális érzékenysége, humanizmusa és az értelmiségi középpolgári értékrend voltak az alapjai későbbi miniszterelnök mentalitásának.

Ifjabb Antall József jellemét és gondolkodását tanárai és gimnáziumi tanulmányai is formálták. A budapesti Piarista Gimnáziumban megerősítették benne a liberális kereszténydemokrácia eszmerendszerét, és megszilárdították a nemzeti elkötelezettségét. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen Bölcsészettudományi, illetve Állam- és Jogtudományi Karának volt a hallgatója. Egyetemi szakdolgozatát Eötvös József népiskolai politikájáról, bölcsészetdoktori értekezését Eötvös József és az 1867-es kiegyezés előkészítéséről írta. A miniszterelnöki székig vezető úton az európai liberalizmus és annak magyar sajátossága Antall József eszmerendszerének egyik talpköve volt. A magyar nemzeti liberalizmus nagy alakjait Eötvös Józsefben, Deák Ferencben, Széchenyi Istvánban, Kossuth Lajosban, Kölcsey Ferencben, Batthyány Lajosban és Wesselényi Miklósban jelölte meg. „A liberalizmus és demokratizmus olyan mértékben függ össze a XIX. század óta, hogy amikor mi liberalizmusról beszélünk, akkor ez alatt alapvetően jogállamiságot értünk, demokratikus jogállamiságot és szabad piacgazdaságot [...] a magyar történelmi liberalizmus a konzervatív színezetűtől a centristáig jelentkezett, Széchenyi, Kossuth, Deák és Eötvös volt a négy pillére.”⁸ 1991 októberében *A liberalizmus öröksége* című előadásában kifejtette, hogy a liberális eszmék, a jogegyenlőség megadják a lehetőséget a szabad piacgazdaságnak, a gazdasági versengésnek. Ez együtt jár a vagyoni egyenlőtlenséggel is, amely életre hívta a szociális problémákat és annak megoldási alternatíváit. A második világháború után a német kereszténydemokrata párt magában hordozta a keresztény, a szociális és a liberális elemeket. Kiemelte, hogy a 20. század második felében a kereszténydemokrácia megújulását éppen a liberális eszmék elfogadása jelentette. A nyugat-európai programpártok ezáltal bizonyos minimumokban megegyeznek egymással, amely lehetővé tette a politikai demokrácia jól működő rendszerét. „A kereszténydemokrácia gondolatvilágát is valljuk, és nyugodtan valljuk magunkat liberális kereszténydemokratának is. [...] Tehát ez az a kereszténydemokrácia, amelyik vállalja a liberális értékeket és nagy súlyt helyez az európai egység gondolatára.”⁹

Egyetemi tanulmányai után levéltárosként dolgozott, majd az Eötvös József Gimnázium tanáráként történelmet tanított. Történészként a magyar történelmet széles spektrumban vizsgálta, a Kárpát-medencében zajló folyamatokat nemzetközi összefüggésekbe helyezte. Nem lehet véletlen az sem, hogy a magyar–lengyel–cseh és szlovák regionális együttműködés formalizálása, a Visegrádi Hármak ötlete éppen

⁸ Uo. 202.

⁹ Uo. 209.

1990 novemberében született. Hiszen a Károly Róbert magyar király által Visegrádra összehívott diplomáciai találkozó Luxemburgi János cseh és Nagy Kázmér lengyel király részvételével éppen 655 évvel korábban, 1335. október végén és november elején zajlott. A magyar és az egyetemes történelem eseményeinek emlékezete állandó „kísérői” voltak Antall Józsefnek.

Diákjaival részt vett 1956. október 6-án a Batthyány-örökmécsesenél lezajlott tüntetésen, és az október 23-án kezdődő forradalom aktív résztvevője volt. Közreműködött politikai tervezetek készítésében a Kiszgazdapárt, illetve a Nagy Imre vezette kormány részére. Személyes élménye volt Magyarország kilépési szándéka a Varsói Szerződésből, a szovjet csapatok kivonásának követelése, illetve hazánk semlegességének deklarálása. Édesapjával bekapcsolódott a kiszgazdapárt politikai munkájába, illetve megválasztották az Eötvös József Gimnázium forradalmi bizottságának elnökévé. Antall fontosnak tartotta, hogy november 1-től együttműködött a koalíciós kormánnyal, különösen azt, hogy Tildy Zoltántól és Kovács Bélától kapott feladatokat. Felkereste a budapesti Diplomácia Testület tagjait, közöttük a lengyeleket, illetve november 4-től az úgynevezett „indiai akcióban” vett részt.

Az Antall-család otthona hetekig a politikai élet egyik színhelye volt. A kiszgazdapárti Tildy Zoltán államminiszter külpolitikai programjának alapja a Paasikivi–Kekkonen-féle semleges európai demokrácia, amelyik baráti kapcsolatot ápol a Szovjetunióval, de nem csatlósza Moszkvának, nem kényszerpályán mozog, hanem mozgásterének tág kerete van. Úgy tűnik, a miniszterelnökségig vezető úton 1956 külpolitikai célja, a semleges Magyarország koncepciója egészen az 1980-as évekig megmaradt Antall József gondolataiban. Később nem kevés realitásérzéssel Magyarország külpolitikai alternatíváját az euro-atlanti integrációban látta. A forradalom és szabadságharc harmincötödik évfordulóján kijelentette: „[...] megváltozott a külvilág, megváltozott Európa biztonsági rendszere, átalakultak külpolitikai viszonyaink. Akkor a semlegesség – a nemzetközileg garantált semlegesség – kimondása a Varsói Szerződéstől elszakadást jelentette, egy olyan nemzetközi jogi definícióját az állapotnak, amelyet érdemes politikai küzdelmet vállalni. Ma tudjuk, hogy a semlegességnek az a formája már nem tartozik bele Európa és a világ mai biztonsági rendszerébe.”¹⁰

Az 1956-os forradalom és szabadságharc céljai és eseményei mély nyomott hagytak a leendő miniszterelnökben. Tárgyalásai során és beszédeiben többször utalt az 1956-ban Magyarországon zajlott eseményekre. A szovjet csapatok teljes és végleges kivonása Magyarország területéről, a Varsói Szerződésből történő kilépés, az ország szuverenitásának visszanyerése és az euro-atlanti integráció az antalli külpolitikai doktrína alappilléreivé váltak.

¹⁰ Uo. 223.

A forradalom leverése után a magyar hatóságok letartóztatták, szabadon bocsátása után áthelyezték a Toldy Ferenc Gimnáziumba, majd 1959-től eltiltották a tanítástól. Egy évvel később engedélyezték, hogy könyvtárosi állásban elhelyezkedjen, két évvel később pedig részt vehetett a felnőttoktatásban. 1964-től nagy szerepe volt a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár nemzetközi elismertségű intézetének szervezésében. Az Intézetben 1964-től huszonöt évet töltött el miniszterelnökké történő megválasztásáig. Nyugati országba szóló útlevelet először 1974-ben kapott, amikor Svájcba és a Németországi Szövetségi Köztársaságba utazott, ahol több egyetemen tartott előadást. Német nyelvtudása, történelmi felkészültsége és a kereszténydemokrácia értékeinek tisztelete révén széleskörű nemzetközi kapcsolattrendszert alakított ki tudósokkal, katonákkal, politikusokkal, gazdasági és pénzügyi szakemberekkel.¹¹ Antall Józsefet a magyar állambiztonság 1957 és 1989 között folyamatos megfigyelés alatt tartotta.¹²

Antall József saját bevallása szerint tudatosan készült a politikai-politikusi pályára. Valószínűleg édesapja adta a kezébe Kornis Gyula *Az államférfi* című kétkötetes munkát, amely a politikai lélek vizsgálata.¹³ Az államférfi a jelent akarja megváltoztatni, illetve a jövőt módosítani tudja az akaratával. Kornis interpretációjában az államférfi gondolkodása nem kauzális, hanem a célokra irányul és ennek végrehajtására keresi az alkalmas eszközöket. A politikus azért hozza létre a célt, hogy mint következményt elérje. Az államférfi „[...] az eseményeket a cél és eszköz viszonya szerint logizálja, politikai eszménye értelmében ésszerűvé alakítja. A politikusnak, mint a harc emberének ez a progresszív gondolkodásmód természetes lelki attitűdje. [...] A született államférfi megőrzi szuverén nyugalma és fölényét, sőt éppen harc közepett elemében van: olyan gondolatai cikáznak föl hirtelen, amelyek nyugodt állapotban sohasem támadtak volna.”¹⁴ A Kornis Gyula által írtak bizonyos szempontból ráillenek Antall József lelki alkatára, gondolkodásmódjára. Hiszen kortársai, kollégái gyakran emlegették nyugalma, még a kritikus pillanatokban is. Ellenségei

¹¹ *Az orvostörténész, művelődéstörténész és tudományszervező Antall József írásai*. Szerk. Kapronczay Károly. Budapest, Magyar Orvostörténeti Társaság – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár – Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2012.

¹² Az elmondottakra lásd Marinovich Endre: *1315 nap. Antall József naplója*. Budapest, Éghajlat Kiadó, 2003.; Rainer M. János: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. Budapest, 1956-os Intézet, 2008.; Tóth Eszter Zsófia: *Antall József útja a miniszterelnökségig (1932–1989)*. Budapest, Veritas–Magyar Napló, 2015.

¹³ Kornis Gyula: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata*. Franklin Társulat. Budapest. 1933. I–II. köt. Kornis Gyula munkásságára lásd például Kovátsné Németh Mária: Kornis Gyula kultúrelméleti felfogása. *Magyar Pedagógia*, 1995. 1–2. 77–87.; Somos Róbert: Filozófia és politika Kornis Gyula munkásságában. *Valóság*, 2003/2. 63–78.

¹⁴ Kornis Gyula: i. m. II. köt. 43.

pedig fölényesnek tartották, az általa használt akademizáló beszédstílusa és nagy ívű gondolattársításai miatt. A racionális gondolkodás, az „ész hideg világossága” az egyik pillére volt az antalli gondolatvilágnak.

Kornis Gyula *A politikai intuíció* című fejezetben kifejtette, hogy a politika bonyolult művészetében a tapintat, a beleérzés, lélekjelenlét és a lelki szubtilitás nem tanulható könyvekből, ezek a lélek eredeti ajándékai. Később Ludwig Helmholtz alapján hozzátette, hogy az igazi művész, az igazi kutató tudja, hogy a nagy alkotások csak nagy munka árán jönnek létre és így van ez a politikában is. Kornis tipizálta a politikai gondolkodást és megkülönböztette az analitikus, a szintetikus, az ötletes, a rendszeres, az utánzó és a teremtő politikai elmét.

Antall József valószínű többször tanulmányozta Kornis Gyula munkáját és egyetemi tanulmányai után talán fokozott érdeklődéssel olvasta újra a *Tudomány a politikában* című fejezetet. Kornis Gyula Wolfgang Goethe gondolatával kezdte mondanóját: a politika művészet, de sok ismeretet tételez fel. A tudomány az igazságok rendszerét akarja megközelíteni, a politika viszont az élet értékeit akarja megragadni. A tudomány eszköze a gyakran elvont fogalom, míg a politikai művészeté a szemlélet. „A tudomány a különöst, az egyénit, egyes esetet az általánosnak, a fogalmak formájában iparkodik önteni; a politikai művészet az általánost, az elvit a nemzet sajátos helyzetében, a társadalom egyéni-történeti mivoltában akarja megvalósítani.”¹⁵ A tudomány a valósághoz jobban ragaszkodik, mert a politika éppen a valóságot akarja átformálni, az államférfi saját céljainak megfelelően. A tudós elméje mindig az egyetemet, az örök állandót, a törvényszerűséget keresi. A politikus ezzel szemben a cselekvés embere, fogékony az egyedi helyzetek és emberek iránt, amely azonban az egyesnek és az egyedinek az ismeretéből fakad. Kornis Gyula fontosnak tartotta, hogy a politikusnak legyen meg az értelmi, érzelmi, általános és szakműveltsége. Elképzelhető, hogy Antall vizsgálat alá vonta saját magát Kornis megközelítéséből is. Talán ekkor vált szokásává, hogy kívülállóként figyelte önmagát és tetteit, elmondott beszédeit tudományos elemzés tárgyává tette. Az antalli gondolkodás egyik sarokpontja volt a tudós-politikus személyiség, a két diszciplína szimbiózisa, amely Antall Józsefnél egymást kiegészítve, szintézisben jelent meg.¹⁶

A filozófia is fontos része a politikának, hiszen a politikai áramlatok és programok mindig szoros kapcsolatban vannak a filozófiai irányokkal, irányzatokkal. A politikai eszmék és struktúrák a filozófiai rendszerek kiegészítői. Kornis Gyula elem-

¹⁵ Uo. 75.

¹⁶ Vö. Erdődy Gábor: *Tradicionális történelmi identitás – modern politikai eszmerendszer. Antall József kereszténydemokrata politikai filozófiája és annak történelmi beágyazottsága*. ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest. 2011. 16–19.

zésében úgy vélte, hogy az „emberi kultúra a kollektív lélek hosszas fejlődésének a terméke”.¹⁷ Az általa használt ráció, az individualizmus és a nemzet gondolatkör, úgy tűnik, egybeesik Immanuel Kant és Oswald Spengler egyes megállapításaival. „Amikor a tiszta ész politikájának iszapos hullámai lefolynak, az új politikai filozófia, amely a restauráció államférfiainak irányelveit sugalmazza, a racionalizmussal szemben a történetnek titokzatosan működő erőit állítja az állami élet előterébe.”¹⁸ Immanuel Kant a *Tiszta ész kritikája* című munkájának egyik tézise éppen a Kornis által leírtak. Kornis később hozzátette, hogy az állam nem pusztán az ész találmánya, hanem a „kollektív lélek történeti produktuma”. Antall József pedig úgy fogalmazott, hogy „ha elfogadjuk azt a tételt, hogy az ember részben racionális, részben irracionális lény, akkor azt is tudomásul kell vennünk, hogy az egyes ember mellett a társadalom, a nemzet egészében is figyelembe kell venni a racionális és irracionális tényezőket egyaránt”.¹⁹

Oswald Spengler *A Nyugat alkonyában* a kultúrákban látta a történelem alapvető egységeit, amelyek zártak, belső időtartammal és lefutási idővel rendelkező egységek. *A Nyugat alkonya* Antall József olvasmányai közé tartozott, amelyet minden bizonnyal német nyelven is tanulmányozott.²⁰ Itt szeretném megjegyezni, hogy Henry A. Kissinger²¹ *Reflexiók Toynbee-ra, Kantra és Spenglerre* címmel írta doktori értekezését a Harvard Egyetemen. Rögtön hozzáteszem, hogy ennek ellenére Antall József külpolitikai koncepciója egyáltalán nem mutatott rokonságot a kissingeri hidegháborús logikával.²² Spengler történelemszemlélete ciklikus elven nyugodott, ezért úgy vélte, hogy az analógia módszerével a jelen és a jövő eseményei kiszámíthatóak lesznek. (Kissinger analógiai módszere minden bizonnyal a Spengleréből táplálkozott.)

¹⁷ Kornis Gyula: i. m. II. köt. 94.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Antall József: i. m. 278.

²⁰ Lásd erre vonatkozóan Marinovich Endre: i. m. borítóján látható fotót, amelyen Antall József mögött látható Oswald Spengler *A Nyugat alkonya* című művének német nyelvű kiadása.

²¹ Henry A. Kissinger (1923–) amerikai politikus, egyetemi tanár, nemzetbiztonsági főtanácsadó (1969. január 20. – 1975. november 3.) és külügyminiszter (1973. szeptember 22. – 1977. január 27.). Kissinger egyik képviselője a külpolitika úgynevezett realista elméletének, amelynek lényege a hatalom maximalizálása, a lehetséges veszteségek minimalizálása. Minden eszköz felhasználható egy állam számára ahhoz, hogy a nemzetközi struktúrában betöltött pozícióját erősítse. Az elmélet a hidegháború tömbpolitikájában erősödött meg, és hangsúlyozta a rendszerben részt vevő aktorok (államok) geopolitikai helyzetét. A világpolitika kissingeri értelmezésében központi helyet foglal el az egyensúlypolitika, a különböző szövetségi rendszerek között létrejövő modus vivendi, és alapvetően tömbpolitikában gondolkodik.

²² Antall József: i. m. 321.

Spenglernél a külpolitika és diplomácia nem vált el élesen egymástól, hanem a két fogalmi rendszert összemosta. Feltette a kérdést, ki a született államférfi? Elsősorban a szakértő, akinek van személyisége, karaktere, megérti a kort, amelyben él, tradíciót teremt, hogy művét folytassák. Kitért arra is, hogy a győzelem titka a jelentéktelennek látszó dolgok megszervezésében rejlik, amit szükségszerű mindig idejében kell megtenni. Fontos a legmodernebb eszközök ismerete. Az államférfi feladata, hogy az adott történelmi formákkal és azok keretei között dolgozzon: „Az igazi művészet az, hogy saját nemzetünket a külső események sodrában bensőleg formában tart-suk”.²³ Úgy tűnik, hogy a spengleri eszmerendszer egyes elemei nem csak Kornis Gyulára, Henry Kissingerre, hanem Antall Józsefre is hatottak.

Antall József figyelme minden bizonnyal először édesapja révén fordult Teleki Pál életműve felé. Kornis Gyula munkájában pedig megtalálta annak korabeli leírását, hogyan lehet egy ember egyszerre tudós és politikus. Melyek a jellemző lelki vonásai a tudós-politikus államférfinak. Hogyan lehet szintetizálni és összekapcsolni a tudomány és a politika magas szintű művelésének elemeit. Ebből a szempontból is figyelemre méltó a miniszterelnök 1991 áprilisában elmondott beszéde Teleki Pál máriabesnyői sírjánál. „Különleges érzés itt állni [...] köszönten mindazokat, akik ma olyan érzésekkel vannak közöttünk, hogy vállalják Telei Pál életművét, vállalják mindazt, ami Teleki Pál életútjában, életművében maradandó és számunkra is irány-mutató.”²⁴ A néhai miniszterelnök, Teleki Pál a földrajz nemzetközi hírű tudósa, aki a 19. század végén 20. század elején kialakuló új diszciplína, a geopolitika egyik leg-kiválóbb művelője volt. A korszak nagy kérdéseire, a politikai kihívásokra kereste a válaszokat Magyarország geopolitikai helyzetének ismeretében. A válaszokban a kompromisszumos megoldásokat részesítette előnyben, amelyek megalkuvásokkal és egyes esetekben átmeneti kudarcokkal is együtt jártak. „A politika azonban nem tesz mást lehetővé egy kis ország számára, amikor földrajzi és történelmi kihívásokkal kell szembenéznie.”²⁵ Antall József Teleki Pál politikai tevékenységének értékelésében kiemelte, hogy a kort és hazánk földrajzi helyzetét kell megvizsgálni, amelyben a néhai miniszterelnök élt és alkotott. Ekkor Magyarország a Harmadik Birodalom és Olaszország politikai foglyává vált. „És ekkor jött el az utolsó időszak, amikor Teleki Pál – ugyanúgy ahogy Bajcsy-Zsilinszky Endre – kereste a megegyezés lehetőségét Jugoszláviával.”²⁶ Teleki arra törekedett, hogy megtörje a húszas

²³ Oswald Spengler: i. m. II. kötet, 628–643. A spengleri államférfi jellemvonásait Henry A. Kissinger a *Diplomácia* című munkájába is beemelte, és kiegészítette az általa Bismarcknak tulajdonított politikusi jellemzőkkel. Vö. Sáringer János: Kissinger, a politikus történész. *Aetas*, 1998/4. 161–165.

²⁴ Antall József: i. m. 107.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. 114. o.

években kiformalódott kisantant gyűrűjét, elkerülje a német csapatok tartós jelenlétét Magyarországon és megőrizze hazánk függetlenségét és szuverenitását a háború utáni időszakra is.

Antall József a Duna-völgyében és a Kárpát-medencében élő népek történelmét nagy horizontban látta. A világot, Európát, a közép-európai régiót és hazánkat történeti és geopolitikai megközelítésből vizsgálta. A tudós analitikus szemlélete egyesült a politikus nagy ívű, szintetikus látásmódjával. Magyarország ezeréves történetében erővonalakról beszélt, amelyek keresztülfutnak a Kárpát-medence területén. Geopolitikai megközelítésben az itáliai királyságok, majd Olaszország évszázadokon át a Balkán-félsziget és a Kárpát-medence déli sávja felé törekedett, a germán népek igyekeztek befolyási övezetüket a Duna, illetve a Tisza vonaláig kiterjeszteni, Magyarország külpolitikai expanziója pedig leginkább déli irányú volt. A Kárpát-medencén keresztülhúzódnó erővonalak geopolitikai koncepciót técsői Móricz Kálmán az 1937-ben megjelent *Évszázados külpolitika* című dolgozatában fejtette ki részletesen.²⁷

Antall József név szerint nem hivatkozik Hóman Bálintra, mégis szükségesnek érzem megemlíteni a történész-politikus Hóman Bálint külpolitikai koncepcióját, amely több ponton egyezést mutat az antalli koncepcióval. Hóman a *Külpolitikai irányok a magyar történetben* című munkájában²⁸ foglalta össze a magyar külpolitikát a honfoglalástól az első világháború kitöréséig. A trianoni békeszerződés mérlegét megvonva, egyedüli „aktív tételként” a külpolitikai függetlenség visszanyerését könyvelte el. Másik kiindulópontja a vesztes világháború okozta trauma, illetve az „egyedül vagyunk Európában” gondolat, amely Hóman Bálint szerint félrevezető. „A magyar nemzet a múltban és a jelenben egyaránt a nyugati és keleti világot elválasztó határzónán élven, külpolitikájában ezer év óta ugyanazzal a nagy problémával, a keleti és nyugati erők egyensúlyozásának, a köztük való biztonságos elhelyezkedésnek nehéz kérdésével áll szemben.”²⁹

Hóman szerint Szent István kora a magyar külpolitika egyedülálló korszaka volt, mert ekkor értek be az egy évszázada tartó nyugati orientáció gyümölcsei, a „nemzet ekkor lett szerves és elválaszthatatlan tagjává a nyugati latin–germán kultúrközösségnek”.³⁰ Úgy vélte, Magyarország ezer éves történetét vizsgálva négy történeti-külpolitikai koncepciót lehet kiemelni, amelyek a kritikus helyzetben helyesnek bizonyultak. A keleti orientációnak egyik módja a 12. századi Magyar Királyságban,

²⁷ Vö. Técsői Móricz Kálmán: *Évszázados külpolitika*. Budapest, Gergely Kiadó, 1937.

²⁸ Hóman Bálint: *Külpolitikai irányok a magyar történetben*. *Budapesti Szemle*, 1931, 221. köt. Különlenyomat 1–11.

²⁹ Uo. 2.

³⁰ Uo. 5.

illetve a 16–17. századi Erdélyben követhető nyomon. A keleti kapcsolat példája azonban, az orosz hatalommal vagy annak bármely exponensével kötött szövetség természetellenes és történetietlen, a másik, az úgynevezett „turáni” orientációnak viszont a mai erőviszonyok mellett kevesebb reálpolitikai értéke van, mint bármikor történelmünk folyamán – állapította meg 1931-ben Hóman. A nyugati kultúrközösség keleti határzónájában élő népeket egyesítő széles front stratégiája a lengyel–magyar–horvát–olasz szövetség, amely a német hatalommal szemben defenzív és kelet felé expanzív. A német és az olasz hatalommal kötött szövetségnek a koncepciója keleti irányban defenzív, s ez tulajdonképpen a mély front stratégiája, amelyben a mai bolgár és török hatalom is helyet találhat.³¹

„A magyar külpolitikai gondolkodás meghatározott történelmi keretekben évszázadokon keresztül érvényesült a térségben”³² – mondta Antall József a NATO munkaműhely tanácskozásán 1993 júniusában. A magyar külpolitikai koncepció lényege abban állt, hogy stabil támasza legyen Nyugat-Európának, oly módon, hogy hatótényezője legyen a kontinens nyugati részének, miközben megadja a biztonságot Közép-Európának. A biztosítékok a térségben jelen lévő nemzetközi aktorok, egyes birodalmak vagy államok nyújtották. Az térségre hatást gyakorolt a Német-római Birodalom, a pápaság, illetve Bizánc, majd az Oszmán Birodalom és később Oroszország. Ezek között a közép-európai térség, a Kárpát-medence évszázadokon keresztül bizonytalansági elemekkel, a felmorzsolódás veszélyével küzdött. Ezt a bizonytalanságot kellett a magyar külpolitikának kiegyenlítenie a térség más országaival szövetségben vagy egymással hadban állva. Hóman Bálint tanulmányát az 1927. évi magyar–olasz békéltető és barátsági szerződés megkötése után négy évvel írta, azonban a geopolitikai adottságok miatt egyes államok törekvései és céljai újra és újra megjelennek. A Hóman által leírt „mély front stratégiája” az itáliai félsziget aspektusából vizsgálva Róma törekvése a Balkán-félsziget és a Kárpát-medence déli részének befolyásolására. 1990-ben Párizs és Bonn a Pentagonálét az olasz hatalmi törekvések egyik formájaként értékelte.

Antall József külpolitikai gondolkodását jelentősen befolyásolta – saját maga állítása szerint is – Walter Lippmann³³ 1944-ben megjelent munkája az Amerikai Egyesült Államok külpolitikájáról, amely 1946-ban jelent meg magyar nyelven. Lipp-

³¹ Hóman Bálint külpolitikai gondolkodását Pritz Pál is vizsgálta, aki tételeken igyekszik cáfolni Hóman Bálint megállapításait. Pritz Pál: Hóman Bálint és a magyar külpolitika irányai. *Történeti ártértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus*. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, Ráció, 2011. 97–109.

³² Antall József: i. m. 358.

³³ Walter Lippmann (1889–1974) amerikai politikus, író, újságíró. Woodrow Wilson és az utána következő amerikai elnökök tanácsadója, a *New York Word* című újság szerkesztője volt.

mann külpolitikai eszmerendszere a külpolitika neorealista felfogásához áll közel, amely azonban európaias abban az értelemben, hogy alapvetően hatalomcentrikus, és a cél–eszköz–eredmény koordináták közé helyezte az Amerikai Egyesült Államokat.³⁴ Kiindulópontja, hogy az Amerikai Egyesült Államok külpolitikája 1900 után veszedelmes kátyúba jutott, amelynek oka, hogy Washington nem tudta a századforduló változásait rugalmasan kezelni, illetve ezekhez alkalmazkodni. A külpolitika realista, neorealista felfogásának lippmanni megfogalmazásában a cél a hatalom megszerzése és megőrzése, miközben a külső érdekei és belső ereje egyensúlyban van. „Az Amerikai Egyesült Államok biztonsága nem engedheti meg semmilyen Németországhoz hasonló, támadóan terjeszkedő hatalomnak az Atlanti-óceán feletti uralmat.” Lippmann arra a megállapításra jutott, hogy az Atlanti-óceán az amerikai és az európai kontinens beltengere, amellyel megfogalmazta az atlantizmust. Az Atlanti-óceán, mint európai és amerikai beltenger védelme attól függ, hogy a brit szigeteken, a francia kikötőkben, Gibraltárban, Casablancában és Dakarban baráti és erős fegyvertársai legyenek az USA-nak és ezzel együtt Európának.

Lippmann szerint a külpolitikai irányítás alapvető eszközei a nemzeti hadsereg, a stratégiai helyzet rendezése és a szövetségesek helyes megválasztása, amelyet az I. világháború után, az amerikai gondolkodásban militarista és reakciós dolgoknak tekintettek, és a legfontosabb elvárás, hogy az emberek a békével és a lefegyverzéssel foglalkozzanak. Két lehetséges választás kínálkozott a be nem avatkozás és kollektív biztonság politikája között. Lippmann feltette a kérdést „A béke, mint ahogyan azt oly sokan állítják, tényleg a külpolitika legfőbb célja-e?” A kérdésre adott lippmanni válasz: „A nemzet életben maradása, függetlensége és biztonsága magasztosabb cél, mint a béke”.³⁵ A válasz magában hordozza a hobbesi és a spengleri világ-felfogás alapmotívumát is: a nemzet életben és formában tartása a legfenköltebb cél.

A brit és amerikai érdekközösség az atlanti „beltenger” védelmének alapja. Így az amerikai kontinens keleti és az európai kontinens nyugati partjának védelme, amely a két kontinens együttes védelmét is jelenti egyben. Lippmann Magyarországot az orosz nagyhatalmi érdekek kontextusába helyezte 1944-ben. Az Amerikai Egyesült Államok és szövetségese, Nagy-Britannia előtt két lehetőség állt fenn. Ha fegyvereket szállítana Lengyelországnak és Magyarországnak, így nyílt konfliktus alakulna ki a transzatlanti szövetség és a Szovjetunió között. Ha nem szállítanak fegyvert, akkor Lengyelország és Magyarország honnan veszi a szükséges katonai

³⁴ Vö. Romsics Gergely: *Az „amerikai társadalomtudomány” esete a külpolitikával. Az Egyesült Államok szerepe a nemzetközi rendszerben az akadémiai tudományosság perspektívájából, 1945–2001.* http://kki.gov.hu/download/2/e9/b0000/Tanulmanyok_2010_25_Az_%E2%80%9Eamerikai_t%C3%A1rsadalomtu.pdf (letöltve: 2015. november 3.)

³⁵ Walter Lippmann: *Amerika válaszüton.* Az USA külpolitikája. Budapest, Anonymus, 1946. 74.

felszerelést? A Szovjetunió nyugati határain lévő kis államok sorsának rendezése attól függ, hogy hajlandók-e semleges politikát folytatni és a Szovjetunió tiszteletben fogja-e tartani ezt a politikát. Moszkva számára a biztonság Németország lefegyverzése, illetve hogy a közép- és kelet-európai államok pedig nem válnak a nyugati koalíció előretolt bástyaivá. Antall József szerint „[...] a mi tragédiánk éppen az volt, hogy azáltal, hogy a Mediterráneum, a Földközi-tenger, és ezek a területek elzárkóztak, és létrejött az atlanti térségben Európa nyugati fele, majd Amerikával az új fejlett világ, mi bizonyos értelemben Európa hátsó baromfiudvarává váltunk.”³⁶

Mit jelentett Antall Józsefnél az európai térség a külpolitikai gondolkodásában? Kiindulópontjai Teleki Pál és Alexis de Tocqueville voltak. Az előbbi a földrajzi térségből adódó külpolitikai különbségek képviselője, a másik pedig már 1835-ben megjelent művében felvázolta, hogy a 20. században az Amerikai Egyesült Államok és Oroszország lehetnek a nagy befolyási övezettel rendelkező világhatalmak. Antall József Európa-felfogását a komplexitás jellemezte, földrajzi, politikai és kulturális értelemben egyaránt. Európa földrajzi értelmezése – Charles de Gaulle-hoz hasonlóan – az Atlanti-óceántól az Urálig terjedő térség. Még akkor is, ha Teleki Pál Oroszországot nem értelmezte Európa részének: „Európán csak a tagolt, atlanti, sokállamú nagytájat értem, amelyet Nyugat- és Közép-Európának szokás nevezni Oroszország nélkül.”³⁷

Az antalli gondolkodásban Közép-Európa találkozási helye a nyugat-európai és a keleti hatásoknak. Az egyik oldalon a nyugati kereszténység érvényesült a vallással vagy anélkül, de a keresztény Európa kulturális köréhez tartozó szellemiség jellemzi. A másik oldalon jelentkezik „a Bizáncot túlélte bizánci szellemiség az ortodoxiában, a görögkeleti vallásban, amelyet szellemiségében nemcsak a Balkán országai, hanem Oroszország is képvisel”.³⁸ A nyugat-európai szellemiséghez tartozik az a kultúra, amelyet az antikvitástól a 20. századig a középkor, a katolicizmus, a reneszánsz, a humanizmus, a reformáció, a felvilágosodás, illetve a liberális jogállamiságtól a szociális állam modelljéig terjedő időszak. Közép-Európában azonban jelen van a bizánci szellemiség kulturális öröksége. Az antalli értelmezés szerint Európának ez a térsége mindig ütköző övezetet jelentett a birodalmak között. „Amikor én következetesen ragaszkodom ahhoz, hogy Kelet-Közép-Európáról szóljak, egyben azt is meghatározom, hogy a Közép-Európa keleti felén élő magyarok – s ha erre külföldi politikustársaim felhatalmaznak –, ugyanígy élő lengyelek, csehek, szlovákok,

³⁶ Antall József: i. m. 363.

³⁷ Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerkesztette és az utószót írta Ablonczy Balázs. Budapest, Osiris, 2000. 279.

³⁸ Antall József: i. m. 277.

szlovének, horvátok történelmi tapasztalatainak adjak hangot.”³⁹ Kelet-Közép-Európában történelmi törésvonalak húzódnak, amelyek mentén helyezkedett el a Német-római Császárság, a Bizánci Császárság, az oszmán Birodalom és a kelet-európai térségben megszerveződő Orosz Birodalom.

Antall művelődéstörténeti szempontból is vizsgálta Európát. Úgy vélte, hogy keresztény aspektusból Európa ott válik el Kelettől, ahol az oszmán és orosz birodalom határai húzódtak, a nyugati és a keleti kereszténység törésvonalán.⁴⁰ Földrajzi és kulturális szempontból tehát úgy tűnik, hogy az antalli Közép-Európa nyugati határvonala a mai Franciaország keleti és Svájc nyugati határvonala, illetve az Olaszország északi területén húzódó vonal. A keleti határa pedig Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország keleti határával, Erdély, a Vajdaság, Szerbia nyugati felével, a Horvátország és Szlovénia közötti területtel esik egybe. Antal koncepciózusan használta a Kelet-Közép-Európa fogalmat, amelybe Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország és Románia nyugati felét és a Vajdaságot értette. Észtország, Lettország és Litvánia egyszerre volt Kelet-Közép-Európai régió és egyszerre volt balti régió.

Antall fogalmi rendszerében fontos helyet foglalt el a „politikai Európa”, amely alatt a parlamentáris demokrácia, az egyetemes emberi jogok, a demokratikus jogállamiság, a szociális piacgazdaság, az Európa Tanács, az Európai Közösség, az Európai Közösségek/Európai Unió és az euro-atlanti integráció által képviselt értékeket értett. A „politikai Európa” másik jellegzetes vonása, hogy kultúrájában nyugati és keresztény.

Az antalli Európa felfogása kétségtelenül hatással volt a centrum–periféria, illetve a három központú Európa története. Európa történeti és politikai fejlődését a barbár expanzió korától kezdve alapvetően határozta meg – Szűcs Jenő terminus technikusával – az „idősebb” és a „fiatalabb” Európa történelmi régiója. A magyar történelmi fejlődés optikájából vizsgálva a 19. század és a 20. század Európáját két-, illetve háromközpontú Európa bontakozik ki. A Közép-Európai régió országai – amely kifejezést a hidegháború alatt összemostak Kelet-Európával – fáziskésésben voltak Nyugat-Európával szemben. A 19. századtól a közép-európaiság – és így a magyarság – fő ismérve a nem befejezett és csonka polgári átalakulás és az individuum gúzsbakötése, egészen a 1989/1990 rendszerváltoztatás folyamatáig.

Az Antal József vezette kormány újra a polgári átalakulás motorja lett, és felszabadította az egyént önmaga kötöttségeiből. Nyugat-Európa polgárai a nemzetállam adta keretek között, nemzeti alapon erősödtek meg gazdasági, politikai és kulturális

³⁹ Marinovich Endre: i. m. 89.

⁴⁰ Uo. 89–102.

téren is. A 19. századi Magyarországon a nemzeti eszme és a szabadságjogok egyszerre jelentkeztek, ebből következően a magyar politikai gondolkodásban a 19. századtól a 21. századig az Európához tartozás és a magyar nemzeti karakter hangsúlyozása egymást erősítve jelent meg. „Azt jelenti Szent István öröksége, hogy a magyarság, kereszténység, európaiság elválaszthatatlan egymástól, s ebben gyökerzik egész szellemiségünk, európaiságunk.”⁴¹

A Közép-Európa fogalom rétegei évszázadokon keresztül egymásra rakódtak, amelynek létezik sajátos kulturális egysége is, és egyik kohéziós ereje a német nyelv összekötő szerepében rejtőzik. Mindezek következtében a miniszterelnök Antall József egyik külpolitikai célja a közép- és kelet-közép-európai kontúrok megrajzolása, ha úgy tetszik megerősítése volt. A meglévő regionális együttműködések (Pentagonale, Közép-Európai Kezdeményezés) megszilárdítása, illetve újak létrehozása (Visegrádi Hármak, majd Négyek), a Balti térségtől a Balkán-félszigetig. Az „egyedül vagyunk Európában” helyébe Antall József a kelet-közép-európai és a közép-európai sorsközösséget emelte be a magyar külpolitikai gondolkodásba. Antall realpolitikusként tisztában volt azzal, hogy Közép-Európa vezető állama és Európa egyik meghatározója az egyesült Németország lesz. Miniszterelnökként első hivatalos útja Németországba vezetett, amely mutatta a magyar külpolitika legfontosabb partnerét. Ezt követően Franciaországba és az Amerikai Egyesült Államokba tett hivatalos látogatást, amely a magyar külpolitika irányítóinak euro-atlanti integráció iránti szándékát is szimbolizálta.

Antall József tagja volt a Bajcsy-Zsilinszky Társaságnak, amelyik részt vett a kerekasztal-tárgyalásokon 1989-ben. Zsilinszky 1940-ben fejezte be *Helyünk és sorsunk Európában* című dolgozatát, amely 1941-ben látott napvilágot.⁴² A kötet mottója Ady Endre *Eltévedt lovas* című versének részlete. Bajcsy-Zsilinszky – Teleki Pálhoz hasonlóan – a Duna-völgyi kibontakozás alternatíváját a magyar–délszláv együttműködésben látta 1940-ben. 1990-ben Jugoszlávia a szétesés fázisába került, és a következő évben a területén húzódó törésvonalak és érdekek mentén atomjaira hullott az 1920-ban létrejött nagy szerb államalakulat.

Ady Endre útkereső önvizsgálata, a magyar nemzet sorsa és a magyarság kollektív tudatának mély megélése visszaköszön Antall Józsefnél is. „Mi együtt mondjuk Ady Endrével azt, hogy »kitáruul afele karom, kit magyarrá tett az értelem, parancs, sors, szándék, alkalom«. Mi így értjük a magyarságot, ebben a lelki, kulturális közösségben, ahová mindenki beletartozik, aki bele akar tartozni.”⁴³ A trianoni békeszer-

⁴¹ Antall József: i. m. 293.

⁴² A 2008-ban megjelent kötetet használtam: Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Helyünk és sorsunk Európában*. Budapest, Kairosz, 2008.

⁴³ Antall József: i. m. 37–38.

ződés súlyos traumát okozott a magyarság kollektív tudatában. Magyarország elvesztette területének kétharmadát, határainkon kívül rekedt több millió magyar, s ez 1920 után alapvetően meghatározta hazánk geopolitikai és geoökonómiai pozícióját a térségben és Európában.

Ezzel párhuzamosan 400 év után ismét szuverén állam lett Magyarország. Magyarország 1526 után ismét önálló külpolitikát folytathatott, miközben területének és népességének jelentős részétől megfosztották, ami tudathasadásos állapotot okozott. Ráadásul a korábbi birodalmi keretet egy kis ország nemzetközi presztízse váltotta fel. „Trianon minden magyar embernek tragédia, nemzeti és családi tragédia, amely fájdalmat okoz”⁴⁴ – mondta Antall József Szent István ünnepén. Az Antall-kormány kisebbségi politikájának fő célja az emberi jogok – s ezeken belül a kisebbségek jogainak – érvényre juttatása, határainkon kívül és belül egyaránt. A választás előestéjén, 1990 márciusában hívta fel a figyelmet, hogy a magyarságnak, bárhol is él, együtt kell működnie. Az emigrációban élő magyaroknak is tudniuk kell, hogy az anyaországban élők együtt éreznek velük és nem tartják őket elszakadtnak.⁴⁵ Antall egységes magyar nemzetről beszélt, amely kulturális nemzetkoncepciójának megfogalmazása. A magyarság értékei az egyetemes magyarság értékei, függetlenül attól, hogy a Föld mely részén is élnek és alkotnak. A magyarság, a nemzeti gondolat, az általános emberi jogok és az európaiság együtt értelmezhetők és nem szétválaszthatók. „Ezeket csak szintézisben, harmóniában lehet nézni.”⁴⁶ Mindebből következően a „magyar államnak különleges felelőssége a magyar nemzet, mint kulturális és etnikai közösség fennmaradásának támogatása mindenütt”.⁴⁷

Magyarország évszázadokon át nem rendelkezett az állami szuverenitás teljességével. Ez nagymértékben hozzájárult a magyar külpolitikai gondolkodás elhalványulásához. „Éppen ezért nemcsak belpolitikai értelemben, hanem külpolitikai értelemben is igaz a kijelentés, hogy »valahol utat tévesztettünk«”⁴⁸ – mondta Antall József 1993 júniusában, *Az atlanti gondolat a magyar külpolitikai gondolkodásban* című beszédében a NATO munkaműhely-tanácskozásán.

A Magyar Nemzet 1943. november 7. számának címlapján jelent meg nagy betűkkel Ady Endre kiáltása: „Valahol utat vesztettünk”.⁴⁹ Szekfü Gyula ezzel a címmel

⁴⁴ Uo. 270.

⁴⁵ Uo. 37.

⁴⁶ Uo. 426.

⁴⁷ Uo. 65.

⁴⁸ Antall József: i. m. 359.

⁴⁹ Szekfü Gyula *Valahol utat vesztettünk* című tanulmánya hat részben, a *Magyar Nemzet* hasábjain látott napvilágot. A *Forradalom után* című könyve (Budapest, Cserépfalvi, 1947.) első fejezetében újraközölte a háború alatt írt cikksorozatát.

idézte föl a reformkor gondolkodó magyarjainak nagy terveit, céljait és álmait. Útmutatása szerint a magyar jövő az egyesülési jog, a politikai humanizmus, a demokratikus társadalom és a parlamentarizmus. Ez jelentheti a magyarság számára az utat. Szekfű Gyula 1944. január 16-án fejezte be a *Magyar Nemzet* oldalain a magyarság 19. századi útvesztésének históriáját és útmutatását a 20. századi demokratikus magyar jövő felé. Ugyanezen év február 27-én jelent meg utoljára a *Magyar Nemzet* címlapján Ady Endre riadója, „Valahol utat vesztettünk”. Nem egészen egy hónappal később, 1944. március 19-én a magyar út teljesen ködbe vezett. Elfedték azt a német, majd orosz tankok gázfelhői. A német megszállás után a szovjet Vörös Hadsereg katonái új megszállóként érkeztek Magyarországra, akik végül 1991 júniusában hagyták el hazánk területét.

Az útvesztésből a kiutat az Antall József vezette kormány mutatta meg a magyarságnak. Az antalli külpolitikai koncepció az új magyar nemzettudat külpolitikai alkotóelemeit rakta le, és egyben meghatározta a magyarság helyét a világban és Európában. Az Antall-kormány külpolitikai doktrínája Európa-centrikus, oly módon, hogy az Atlanti-óceánt beltengernek tekinti. Emellett a magyar külpolitikai célok legjelentősebb területe Európa volt. Antall József 1990. május 22-én a nemzeti megújódás programjában kifejtette: „Földrészünk mesterséges megosztottságának megszűnésével Magyarország külpolitikájának legjelentősebb területe – a gazdaság érdekében és a közös tradíciók alapján – tág értelemben – politikai és kulturális téren – vett Európa lesz. Ennek a döntő és koncepcionális váltásnak a tartalmi, intézményes kereteit kezdjük kiépíteni az Európa Tanácsba történő belépéssel és különféle nyugat-európai szervezetek munkájába történő bekapcsolódással. Szükséges lesz nemzetközi szerződéskötéseink joggyakorlatának a felülvizsgálata, az újakhoz való csatlakozás. Mindez elő fogja mozdítani az Európai Közösség tagjává válást előkészítő társulási egyezmény megkötését. Külpolitikánk európai iránya nem áll ellentétben a széles értelemben vett atlanti együttműködés gondolatával, az Egyesült Államok és Kanada, valamint Európa két világháborúban bizonyított egymásrautaltságának és együttműködési kényszerének.”⁵⁰

Antall József világosan látta, hogy „[...] a gazdasági átalakulás eredményessége mellett elsősorban külpolitikánkon múlik, hogy az elmúlt években megszerzett előnyt és a térségünkben kialakult hatalmi átrendeződést kihasználva megszilárdítjuk-e helyzetünket, és el tudjuk-e foglalni a hagyományainkból és földrajzi helyzetünkéből fakadó, bennünket megillető helyet Európában.”⁵¹ Ekkor Magyarország belső adósága ezermilliárd háromszáz millió forint, a külső adóssága huszonegy

⁵⁰ Antall József: i. m. 63.

⁵¹ Uo. 62–63.

milliárd dollár volt.⁵² Miközben egyfelől hazánk politikai mozgástere jelentős mértékben kitágult a nemzetközi porondon, és presztízse a korábbi évtizedekhez képest jelentős mértékben megnőtt, másfelől a Kádár-rendszerből örökölt adósságállomány rendkívüli mértékben szűkítette a magyar gazdaság nemzetközi mozgásterét.

Feltehetjük a kérdést, hogy vajon Antall József külpolitikai gondolkodása a külpolitikai realista-neorealista elméleti alapján állt vagy a külpolitika elmélet konstruktivista kiindulópontján?

Napjainkban a külpolitikának Kenneth N. Waltz által leírt úgynevezett neorealista felfogása szerint a nemzetközi kapcsolatok struktúrákon alapulnak, és a nemzetközi viszonyokat a nemzeti érdekek megfelelő racionális választások határozzák meg. A neorealista elmélet értelmében a külpolitika ezek sorozata: az anyagi struktúrákon alapuló, a hatalom növelését jelentő nemzeti érdekek megfelelő célracionális választások egymásutánja. Eszerint az államok racionálisan cselekszenek, abban az értelemben, hogy cél-eszköz számítások alapján a várható nyereséget maximalizálni, a veszteséget minimalizálni kívánják. Ezen elmélet a külpolitikában felmerülő alternatívák közül a választást optimalizálná, szerinte a nemzetközi politika résztvevői (mint homogén államok) érdekmaximalizáló magatartást tanúsítanak.

Mindezekből következően a nemzeti érdekként felfogott, a hatalom növelésére irányuló cselekvés racionális, tehát egyrészt ez a tevékenység tekinthető külpolitikának, másrészt a hatalom maximalizálásával egyidejűleg külpolitikának tekinthető a hatalmi egyensúly fenntartásának, létrehozásának politikája is. Racionalista felfogás a nemzetközi intézményeket, normákat, a nemzeti identitásokat, kultúrákat a hatalom megszerzésére irányuló cselekvés másodlagos erőforrásaként veszi figyelembe.

Az elmondottakkal szemben áll a Peter J. Katzenstein által képviselt konstruktivista elmélet, ami a kulturális tényezők, a nemzeti normák, az identitások, a nemzetközi intézmények és a nemzetközi jog külpolitikára és biztonságpolitikára gyakorolt konstruáló hatására helyezi a hangsúlyt. A megközelítése alapvetően belpolitikai központú, aminek lényege, hogy az államok viselkedése belső berendezkedésüktől függ. Ebből következően a demokratikus berendezkedés, annak elterjedése egyben a nemzetközi béke és biztonság elterjedése is. Minél inkább nő a nemzetközi együttműködés, a nemzetközi kapcsolatok is átalakulnak, s így a jólét, a béke és az igazságosság feltételeinek megteremtésével mind nagyobb emberi szabadság valósul meg.

A realisták a hatalmi menedzsment eszközeit, tehát a hatalmi egyensúlyon, a hatalmi egyetértésen alapuló világrendet részesítik előnyben. A konstruktivisták a formális szabályokon (nemzetközi jog), formális intézményeken (nemzetközi szerve-

⁵² Uo. 171.

zetek) alapuló nemzetközi együttműködésre helyezik a hangsúlyt. A nemzetbiztonság kultúrájaként is ismert konstruktivista koncepció kiindulópontja, hogy a nemzetbiztonság kérdései nincsenek meghatározva, az egyes államok érdekei társadalmi konstrukciók, társadalmi kölcsönhatások eredményei. A külpolitikára (nemzetbiztonságra) nem az ideológiai tényezők, hanem inkább a széles értelemben felfogott kultúra hat. Másképpen, az államokat szocializáló nemzetközi intézmények és normák, valamint a nemzeti identitások.⁵³

Pierre Renouvin a külpolitikát összetett módon értelmezte, figyelembe vette a társadalmi megnyilvánulások külső viszonyait, ami mellett elsősorban a szubjektív és objektív tényezőkre hívta fel a figyelmet. Renouvin elméletének két pillére van: az egyik a „forces profondes”, a mélyből jövő erők csoportja: a földrajz, a demográfia, a gazdaság, a közvélemény, a másik csoport a „homme d’État” az államférfi személyes tulajdonságai, alkati adottságai, szellemi felkészültsége, melyeknek Renouvin nagy jelentőséget tulajdonított. Véleménye szerint a külpolitikai döntés nem más, mint a mélyről ható erők és az államférfi törekvéseinek metszéspontja.⁵⁴

Mindezek alapján úgy vélem, hogy Antall József gondolkodására több tényező hatott. A család és az iskolák mellett az olvasmányélményei, amelyek alapján nem egy konkrét államférfi lett a példaképe, hanem mindegyikből egy-egy szeletet integrált a saját maga által ideálissá formált államférfi képébe. Antall külpolitikai gondolkodását sem lehet egyik vagy másik elméletbe „belegyömöszölni”. Sokkal inkább az adott irányzatokból vagy a geopolitikából számára értékes elemeket emelte be elképzeléseibe, és szintetizálta a gondolati rendszerében. Az államférfi, az „homme d’État” személyes tulajdonságai, Antall József határozott és kiforrott külpolitikai céljai és koncepciója, az új, magyar külpolitikai doktrína határozta meg hazánk külpolitikáját 1990 májusa után.

⁵³ Az elmondottakra lásd Kiss J. László: *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*. Budapest, Osiris, 2009.

⁵⁴ *Histoire des relations internationales*. Publiée sous la direction de Pierre Renouvin. Paris, Hachette, 1994. Tom. I–IV.

JÁNOS SÁRINGER:

THE GENESIS OF JÓZSEF ANTALL'S FOREIGN POLICY BELIEFS AND THEIR MAIN CHARACTERISTICS

József Antall described himself as someone “committed to the nation, to a united Europe and to liberal Christian democracy. Definitely liberal, if you prefer, conservative liberal Christian democratic leanings with strong social feeling, strong social commitment, not far removed from the folk writers, not far removed from that type of political thinking that represented land distribution.” His belief system was without a doubt shaped by his family, primarily his father; his immediate environment; his studies and his teachers; the books he had read; the history of Hungary; and the twists and turns his life had taken. As such he did not choose a specific statesman to emulate, instead taking slivers from each influence and integrating them to form what he considered to be the ideal statesman.

By his own admission, József Antall intentionally prepared himself for a potential career in politics. More than likely it was his father who gave him Gyula Kornis' two-volume work *Az Államférfi (The Statesman)*. It is also possible that, when reflecting on himself, Antall used Kornis' approach as laid out in his work. Perhaps that marked the beginning of his habit of looking at himself and his actions from the outside and of putting his speeches under methodical scrutiny. One of the cornerstones of the Antall philosophy was the academic-politician personality, the symbiosis of two disciplines, complementing each other, and synthesizing in the person of József Antall. He viewed the history of the peoples of the Danube Valley and the Carpathian Basin on a long timeline. He used a historical and geopolitical approach to analyze the world, Europe, the Central European region and Hungary. He combined the analytical point of view of the academic with the ambitious and synthetic vision of the politician. Regarding Hungary's one-thousand-year-old history, he spoke of power lines that spanned the whole of the Carpathian Basin. Walter Lippmann's 1944-published work on American foreign policy, which considered the Atlantic Ocean as but an inland sea between North America and Europe, and was the first book to refer to an Atlantic Community / Euro-Atlantism, played a significant role in shaping Antall's foreign policy beliefs.

I do not believe that József Antall's foreign policy beliefs can be "pigeonholed" as either realist, neorealist or constructive. Rather he took what he believed to be valuable from a given school of thought or from the world of geopolitics and incorporated it into his own system. Personifying the statesman (the personal characteristics of the *homme d'État*), József Antall's clear and refined foreign policy goals and concepts became the defining foreign policy of Hungary after May 1990. With the German occupation of Hungary, the Hungarians' way or, somewhat differently stated, their future, became shrouded in fog. On the heels of the Germans came the new occupiers, the Soviet Red Army, who finally left Hungary in June 1991.

It was József Antall's government that finally showed the Hungarians the way back, with his foreign policy conception becoming the foundational component of the new Hungarian nationally-conscious foreign policy and determining their rightful place in the world and in Europe. The Antall government's foreign policy doctrine was Eurocentric even while viewing the Atlantic Ocean as an inland sea; the goals of Hungarian foreign policy considered Europe as their most significant area.

JÁNOS SÁRINGER:

DIE GENESE UND DIE WICHTIGSTEN MERKMALE DES AUSSENPOLITISCHEN DENKENS JÓZSEF ANTALLS

József Antall definierte sich als jemanden „mit nationalem Engagement, der an ein einheitliches Europa glaubt und liberalen christlich-demokratischen“ Ideen folgt. „Auf jeden Fall ist dies der liberale, wenn man so will, der konservativ-liberale, christlich-demokratische Trend mit starkem sozialem Sinn, mit starkem sozialem Engagement, nicht weit entfernt von den volkstümlichen Schriftstellern, nicht weit von der politischen Denkweise, die Bodenverteilung bedeutete.“ Sein Ideensystem wurde zweifelsohne durch die Familie, am meisten durch den Vater, das engere Umfeld, durch seine Studien und Lehrer, seine Leseerlebnisse, Ungarns Geschichte und durch die Schicksalswenden seines Lebens geprägt. Auf dieser Grundlage war sein Vorbild kein konkreter Staatsmann, sondern er integrierte ein Stück von jedem in das Bild des von ihm zum Ideal geformten Staatsmannes.

József Antall bereitete sich nach eigener Aussage bewusst auf die politische Laufbahn, auf die Karriere als Politiker vor. Wahrscheinlich gab ihm sein Vater die zweibändige Arbeit von Gyula Kornis mit dem Titel *Der Staatsmann* in die Hand, bei der es sich um eine Untersuchung der politischen Psyche handelt. Es ist vorstellbar, dass Antall sich selbst auch nach der Vorgehensweise von Kornis einer Prüfung unterzog. Vielleicht wurde es ihm zu dieser Zeit zur Gewohnheit, sich und seine Taten als Außenstehender zu betrachten, seine gehaltenen Reden zum Gegenstand einer wissenschaftlichen Analyse zu machen.

Ein Eckstein der antallschen Mentalität war die Symbiose von Wissenschaftler und Politiker, der beiden Disziplinen, die in der Persönlichkeit József Antalls einander ergänzend in einer Synthese zum Ausdruck kam. József Antall sah die Geschichte der im Donautal und im Karpatenbecken lebenden Völker in einem weiten Horizont. Er ging an die Untersuchung der Welt, Europas, der Region Mitteleuropa und unseres Landes historisch und geopolitisch heran. Die analytische Anschauung des Wissenschaftlers vereinte sich mit der weitgreifenden, synthetischen Sichtweise des Politikers. Er sprach über Kraftlinien in der 1000jährigen Geschichte Ungarns, die über das Territorium des Karpatenbeckens laufen. Die außenpolitische Denkweise József

Antalls wurde durch die 1944 erschienene Arbeit Walter Lippmans über die Außenpolitik der Vereinigten Staaten von Amerika stark beeinflusst, in der er den Atlantischen Ozean zwischen dem amerikanischen und dem europäischen Kontinent als Binnenmeer qualifizierte, womit er erstmals den Euro-Atlantismus beschrieb.

Die außenpolitische Mentalität József Antalls kann meines Erachtens nicht in die realistische, neorealistische oder konstruktivistische außenpolitische Theorie „hineingestopft“ werden. Vielmehr übernahm er die für ihn wertvollen Elemente aus den gegebenen Tendenzen oder der Geopolitik für seine Vorstellungen und synthetisierte sie in seinem Gedankensystem. Die persönlichen Eigenschaften des Staatsmannes, des „*homme d'État*“, die entschiedenen und ausgereiften außenpolitischen Ziele und die Konzeption József Antalls, die neue ungarische außenpolitische Doktrin determinierten Ungarns Außenpolitik nach dem Mai 1990. Durch die deutsche Okkupation Ungarns hatte sich der Weg der Ungarn oder anders formuliert seine Zukunft völlig im Nebel verloren. Gaswolken der deutschen, dann der russischen Panzer verdeckten sie. Nach der deutschen Besetzung kamen die Soldaten der sowjetischen Roten Armee als neue Okkupanten nach Ungarn, die schließlich im Juni 1991 Ungarns Territorium verließen.

Den Weg aus der Irre zeigte dem Ungartum die von József Antall geführte Regierung. Die antallsche außenpolitische Konzeption legte die außenpolitischen Komponenten des neuen ungarischen Nationalbewusstseins ab und bestimmte zugleich die Position des Ungartums in der Welt und Europa. Die außenpolitische Doktrin der Antall-Regierung war Europa-zentrisch, und zwar auf die Art und Weise, dass der Atlantische Ozean als Binnenmeer betrachtet wird. Daneben war Europa das bedeutendste Gebiet der ungarischen außenpolitischen Ziele.

A KÖTET SZERZŐI

Anka László:	VERITAS Történetkutató Intézet, tudományos munkatárs
Botos János:	Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, egyetemi docens
Farkas Judit Antónia:	VERITAS Történetkutató Intézet, tudományos munkatárs
Hollósi Gábor:	VERITAS Történetkutató Intézet, tudományos főmunkatárs
Joó András:	VERITAS Történetkutató Intézet, tudományos főmunkatárs
Kiss Dávid:	VERITAS Történetkutató Intézet, tudományos munkatárs
Kovács Kálmán Árpád:	VERITAS Történetkutató Intézet, tudományos munkatárs
Ligeti Dávid:	VERITAS Történetkutató Intézet, tudományos munkatárs
Orosz László:	VERITAS Történetkutató Intézet, tudományos főmunkatárs
Rácz János:	VERITAS Történetkutató Intézet, tudományos munkatárs
Révész Tamás:	VERITAS Történetkutató Intézet, tudományos segédmunkatárs
Sáringer János:	VERITAS Történetkutató Intézet, tudományos főmunkatárs
Schwarczwölder Ádám:	VERITAS Történetkutató Intézet, tudományos segédmunkatárs
Somorjai Ádám, OSB:	Vatikáni Államtitkárság Levéltára, levéltáros
Szakály Sándor:	VERITAS Történetkutató Intézet, főigazgató
Tóth Eszter Zsófia:	VERITAS Történetkutató Intézet, tudományos főmunkatárs
Zinner Tibor:	VERITAS Történetkutató Intézet, kutatócsoport-vezető

NÉVMUTATÓ

- Ablonczy Balázs 284
Ady Endre 233, 330–332
Alapy Gáspár 168
Altgeld, Wolfgang 104
Aly, Götz 169
Amacher, Korine 178
Andrássy Gyula, gr. id. 61–62
Andrássy Gyula, gr. ifj. 36, 44, 50, 57, 59, 84, 88–89
Antall József, id. 235
Antall József, ifj. 236, 317–326, 328, 330, 331–332, 334–336
Antonescu, Ion 184, 187–188, 284
Apor Gábor 213
Apor Vilmos 214
Apponyi Albert, gr. 16, 26–27, 52, 79–98, 132
Apponyi Géza, gr. 92
Apponyi György, gr. 91
Apponyi Rudolf, gr. 92
Aranyi Tibor 267
Armitage, Ted 253
Asztalos György 17
Attebery, Jennifer Eastman 196
B. Farkas Ferenc ld. Farkas Ferenc
Babucs Zoltán 195
Baev, Jordan 293
Bagyinszky Istvánné 200
Bajcsy-Zsilinszky Endre 177–178, 190, 192, 318, 324, 330
Bajor Rita 147
Bakach-Bessenyei György 177, 179, 181, 185, 187–189
Baker, A. Henry 261
Balla Tibor 277–279
Ballagi Mór 16
Balogh István 213
Balogh Margit 213
Bánffy Dezső, br. 36, 38–39, 41–46, 49–50, 55–57, 59, 79
Bangha Béla 127–128
Baráth Béla Levente 13
Baráth Magdolna 227, 310
Barcza György 190, 192
Bárdossy László 283
Barker, Bertie Thomas Percival 148
Baross Gábor 17
Bartha Béla 23
Bartha Eszter 195
Bartha Károly 283
Bartha Miklós 52
Batthyány Lajos, gr. 319
Batthyány Tivadar, gr. 86, 90, 92
Beam, Dyneley Jacob 247
Beckett, Francis 252
Bellér Béla 133, 139
Bene Krisztián 39
Beneš, Eduard 181, 289
Béres Dénes 197
Beretzk Pál 170
Bernáth Aurél 231
Bernhart Sándor 170
Bertényi Iván, ifj. 36, 61, 64
Berzeviczy Albert 35
Bethlen Béla, gr. 168
Bethlen István, gr. 154, 176–177, 189–190, 192
Bevin, Ernst 210, 223
Bibó István 231–232, 234–236, 239
Bibó István, ifj. 234

- Bierut, Bolesław 290
Bihari Péter 126
Bismarck, Otto von 63
Biszku Béla 299–301, 306–307, 309–316
Bisztrai Farkas Ferenc ld. Farkas Ferenc
Blaskovics Ferenc 127–128
Bleyer Jakab 123, 126, 130–145
Blun, Georges 179
Bocskai István 124
Bonitz Ferenc 128
Borbás György 66–68, 70, 73–74
Borbás Máté 308
Borhi László 248, 256, 269
Borodziej, Włodzimierz 100.
Botos János 159–160, 165, 167, 171, 173
Bourbon-Pármái Zita, magyar királyné 259
Bourke, Joanna 99
Boxshall, Edward 180
Böhler, Jochen 100
Böhm Vilmos 184
Brandsch Rudolf 125, 139–141
Brankov, Lazar 300
Brankov, Ognjenyovics Milán 260
Braybon, Gail 100
Bregen, Theodore C. 197
Bröckermann, Heiner 289
Buczkó (József) Emil 216
Bulganyin, Nyikolaj Alekszandroics 287
Burián István, br. 86, 88, 91
Burz, Ulfried 103.
Cambell, Ross John 252–255
Chapiro ld. Szokolin, Vlagyimir
Churchill, Winston Sir 175, 187
Colin, Jean ld. Szokolin, Vlagyimir
Collon, Frédéric 228, 230, 237, 239–240, 242–246
Coote, Colin 260
Czapik Gyula 212
Czinege Lajos 307, 309
Cziráki Zsuzsanna 140
Csáky Albin, gr. 22, 33–38, 43, 46–47, 49–50, 57, 59–60
Csáky Mór (Csáky, Moritz) 35–36, 124
Csaplár-Degovics Krisztián 257
Csató Mihály 165
Csémi Károly 308
Csernoch János 86
Csicskó Mária 231–234, 238–239
Csipke István 202–203
Csősz László 165
Csudáky Bertalan 34
Damjanich János 63
Darányi Ignác 25
Dávid Ferenc 39
Deák Ferenc 319
Deák Máté 39
Debreczeni József 317
Degré Miklós dr. 162, 164
Deme Gyula 87, 90–91
Diószegi István 34
Dobos Marianne 232, 235, 238
Dobrossy István 166
Dombrády Lóránd 281
Domokos Mátyás 232
Dóra ld. Radó Sándor
Dulles, Allen 177, 179, 187, 190, 192
Duró Gábor 232
Dutt, Palme Rajani 255
Eckhardt Tibor 318
Eichenberg, Julia 100
Eisenhower, Dwight David 247
Eisenburger, Eduard 139
Ellender, Allen Joseph 264
Endre László 166–167

- Eötvös József 319
Erdei Ferenc 232–233
Erdei Ferencné 235
Erdei Sándor 233
Erdeős László 277
Erdődy Gábor 260, 322
Erényi Tibor 126
Erőss Lajos 25
Esterházy Móric, gr. 91
Eszterhai Nagy Gabriella 34
Etter Jenő 170
F. Györffy Anna ld. Farkas Ferencné
Fadrusz János 63
Farkas Andrea 63
Farkas Ferenc 227, 229–239, 243–246
Farkas Ferenc, ifj. 235, 238
Farkas Ferencné 229, 238
Farkas Judit Antónia 229, 231–232, 234
Fata Márta 130, 139
Faul-Farkas János 128
Fazekas István 34
Feine, Gerhardt 168
Féja Géza 233
Fejérdy Gergely 228–229
Fejérváry Géza, br. 35, 56
Fekete István 147
Fenyő Miksa 176, 189
Ferenc Ferdinánd 81–82, 84
Ferenc József 36, 43, 56, 61, 64
Ferenczy Béni 231
Field, Noel 179
Fischer Ferenc 275
Forrest, Alan 99
Földes Aurél 238
Földes László 304, 307–308
Földes Pál 266–268
Franassovici, Richard 178, 180–181, 190, 192
Frankhauser, Hubert 110
Friedenberg, Walter 258–259
Fryer, Peter 260–261
Fügedi Erik 35
Fülepi Lajos 62
Gaál Gaszton 318
Gafencu, Grigore 178, 180–181, 190, 192
Galántai József 278–279
Gáli József 311
Gallacher, William 255
Gascoigne, Sir Alvary 209–211, 223
Gáspár Sándor 307
Gates, John 256
Gaul Emil 238
Gaul Géza 238
Gaulle, Charles de 328
Gecsényi Lajos 227, 236
Gellért Andor (Mountineer) 184–185
Gerber, David A. 196
Gergely Jenő 127, 257
Geringer Károly 128, 137
Germuska Pál 286
Gerő Ernő 269
Gerwarth, Robert 100
Ghyczy Jenő 181, 183, 185, 187, 189
Gimes Miklós 229
Glatz Ferenc 126, 147
Glaubauf, Karl 101
Goethe, Johann Wolfgang von 322
Gollan, John 255
Gomulka, Władysław 290–291
Gorcsakov, Alekszandr Mihajlovics 63
Gosztonyi Péter 179–180
Gottwald, Klement 289
Gözszy Zoltán 39
Graeffl Jenő 154
Grandpierre Edit 238
Gratz Gusztáv 221

- Greszl Ferenc 130
Greza Ferenc 63
Gross, Josef 127
Grósz András 126, 128, 130
Grósz József 212–213
Gyapay Dénes 230
Gyenes Judith 227, 229–231, 237, 239, 243–246
Gyenes Mária 230
Gyenesei József 306
Gyöngyösi Istvánné Szentkláray Olga 236
Györfly Anna ld. Farkas Ferencné
Györfly György 236
Györfly István 236
Györy Elek 53
Haitsch Emil 238
Hajdú Tibor 85, 92, 277–279
Hale, Frederick 197
Haltmayer, Josef 126–128
Hamilton, K. A. 209
Hanák Péter 197
Haraszi György 165
Haraszi-Taylor, Éva 209
Hartmann, Felix von 86
Healy, Gerry 260
Hegedűs István 165, 228
Hegel, Georg Friedrich Wilhelm 17
Hegymegi Kiss Áron 20
Heller, Mihail 294
Hellwig, Valentin 103, 107, 113
Helmholtz, Ludwig 322
Henderson, H. W. 261
Hentzi, Heinrich von Arthurm 66
Hidas Antal 170
Hightower, M. John 258
Hitler, Adolf 175–176, 180, 185–189, 283
Hódi Sándor 232
Holmes, Walter 254–255, 266
Hóman Bálint 167, 283–284, 325–326
Homonnay Tivadar 167
Honecker, Erich 289
Honterus, Johannes 124
Honti Ferenc 177–181, 190, 192
Horánszky Nándor 50, 52
Horne, John 100
Horthy Miklós 94, 96, 98, 168, 176, 180, 182, 187, 189, 283
Horváth Ibolya 301, 305
Horváth István 235
Horváth László 276, 285,
Horváth Mihály 199, 307–308
Horváth Miklós 229–230, 244, 246, 256
Howard, Douglas 210
Hruscsov, Nyikita Szergejevics 269, 287
Huber János 127–129, 131
Hufnagel Ferenc 128
Hughes, Matthew 99
Huhák Heléna 165
Huszár Károly 147
Hülgerth, Ludwig 103, 113
Illyés Gyula 231–236, 238, 243, 245
Illyés Mária 235
Imrédy Béla 283
Incze Péter 221
Inkpin, Hubert 255
István, I. ld. Szent István
Jánosi József 223
Jánossy Gyula 170
Jaross Andor 168
Jarossi, Fr. ld. Jánosi József
Jaruzelski, Wojciech 291
Jékey Ferenc, vitéz 168
Jermy Tibor 150
Jézus Krisztus 220

- Jócsik Lajos 232
Jókai Mór 80
Jones, Barry 266
Jósika János, br. 167
Juhász Gyula 168
Just, Thomas 34
Kaas Ivor 24
Kabdebó Lóránt 232
Kádár Gyula 181, 183, 188
Kádár János 241, 247, 257, 261–262, 265, 268–269, 280, 299–302, 306–311, 314–316, 333
Kaganovics, Lázár Mojszejevics 288
Kahler Frigyes 308
Kállay Miklós 176–178, 181–193
Kálmán János 170
Kant, Immanuel 323
Kánya Kálmán 176
Kanyar József 232
Kapronczay Károly 321
Karner, Stefan 103
Károly Róbert 320
Károly, IV. 72, 88–89, 259
Károlyi Erzsébet, gr. 91–92
Károlyi Gyula 176
Károlyi Mihály, gr. 82, 87–90, 92–93, 96, 98
Károlyi Mihályné, gr. 91
Karsai László 159, 164
Katona Csaba 160
Katzensteint, Peter J. 333
Kekkonen, Urho 320
Kelemen Sándor 232
Kenderessy Ferenc 170
Kenedi János 229
Kerekesházy József 79
Keresztes-Fischer Ferenc 166–167, 283, 318
Keresztury Dezső 233–234, 238
Kéri Kálmán 278
Kessler, Karl 139
King, Michael 258
Kisbán Eszter 205
Kiss Dávid 287
Kiss J. László 334
Kissinger, Henry A. 323
Klestenitz Tibor 127
Kluger, Robert 103.
Knox Helm, Sir Alexander 209
Kodály Zoltán 233
Kodolányi János 233
Kollontaj, Alekszandra Mihajlovna 181
Kondor Imre 232
Kónya Gyöngyvér 238
Kornis Gyula 321–324, 335
Korodi, Lutz 125, 137
Kossuth Ferenc 45
Kossuth Lajos 15, 83, 319
Kovács Albert 16–18, 27
Kovács Béla 228, 318, 320
Kovács Imre 231
Kovács Tamás 160, 170
Kovátsné Németh Mária 321
Kozári Monika 40, 47
König Antal 124, 128
Körösenyi András 232, 238
Kőrösi Zsuzsanna 228
Kővágó József 235
Köves István 197
Krahulcsán Zsolt 310
Krämer Jakab 128
Kremling, Ludwig 125
Krisztus Id. Jézus Krisztus
Krüger, Christine G. 99
Kunfi Zsigmond 91
Kurucz János 232

- Ladányi Andor 161, 164–165
Lagger, Hans 101, 107
Lám Frigyes 128
Landgraf Lőrinc 128
Láng-Miticzky Ernő 221
Lánik, Jaroslav 290
Latifi, Daniel 263
Léderer Lajos 261–262
Lehoczky Tivadar 238
Lévai Jenő 165
Leverich, P. Henry 268
Levsen, Sonja 99
Lian, Giuseppe 228
Liber Endre 64, 66, 68, 72, 74
Ligeti Dávid 61
Lippmann, Walter 326–327, 335
Liptai Ervin 99
Litván György 311–312
Litván Györgyné Gál Éva 312
Ljoschin, Michail G. 285, 288
Long ld. Blun
Losonczy Géza 229, 235
Lovik Károly 68
Lukács László 43
Luxemburgi János 320
Lyka Károly 63–64, 70
M. Kiss Sándor 308
Madarász József 38
Mahon John 256
Majláth Jolán ld. Erdei Ferencné
Major Tamás 311
Malešević, Siniša 99
Maléter Pál 229–230, 237, 244, 246
Maléter Pálné ld. Gyenes Judith
Malik, Jakov Alekszandrovics 266
Mann Miklós 34
Marinovich Endre 321, 323, 329
Marosán György 299, 304, 314
Márton András 235
Máthé Gábor 227
Matits Lajos 232
Mayer János 154–155
Mérey György 179
Miklós, General 212
Mikszáth Kálmán 61
Mindszenty József 209–214, 217–220, 222–223, 227–228, 234, 239, 247, 270, 318
Mindszenti ld. Mindszenty József
Mohácsi Lőrincné 199
Molnár Antal 127
Molnár János 53, 248, 300
Molnár Judit 159
Molnár Victor 34
Molnár Zsófia 240
Molnar, Johannes 127
Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 175, 187, 288
Moltke, Helmuth Graf von 277
Moore, David 148
Móricz Zsigmond 233
Moritsch, Andreas 107
Mountineer ld. Gellért Andor
Müller-Guttenbrunn, Adam 137
Münnich Ferenc 299, 304, 314, 316
Nagy Ferenc 318
Nagy Imre 228–229, 232–235, 240–241, 255–256, 262, 264, 267, 306, 320
Nagy Kázmér 320
Nagy Mária 196
Nagy Tamás 286
Nagyatádi Szabó István 154
Náray Antal 204, 281, 283,
Návay Lajos 89
Németh Ágnes 232
Németh László 231–233

- Németh László Imre 210
Némethné Vágyi Karola 300–301
Neuberger Ferenc 150, 154
Neugeboren Emil 130
Nezvál Ferenc 301, 311
Nipperdey, Thomas 278
Novobáczky Sándor 312
Nyekrics, Alekszander 294
Nyerki Gyula 258
Obersovszky Gyula 311
Ólmosi Zoltán 160
Orestes ld. Böhm
Oross András 33, 160
Ottlik Géza 234
Paasikivi, Juho Kusti 320
Paczkowski, Andrzej 284, 290
Pajkossy Gábor 34
Pakbo ld. Puenter, Otto
Pamlényi Ervin 168
Pankhurst, Sylvia 255
Pataky Iván 280, 284
Peinsipp, Walther 227
Pelly, M. E. 209
Perényi Zsigmond 221
Perkonig, Josef Friedrich 101, 106, 107
Pesti Endre 308
Péter János, 265--266
Petőfi Sándor 233
Philpott, William J. 99
Pilátus 138
Pittaway, Mark 195
Pius, XII. 213
Pollitt, Harry 255
Pollmann Ferenc 277–279
Polónyi Géza 52
Pritt, Denis Nowell 262–264
Puenter, Otto 179
Pukánszky Béla 124–125
Puttkamer, Joachim von 100
Püski Sándor 233
R. Várkonyi Ágnes 147
Rácz János 257, 260, 262
Radó Sándor 178–180, 190, 192
Rainer M. János 228, 234, 321
Rajk László 179, 260, 299--300
Rákóczi Ferenc, II. 61, 124
Rákosi Mátyás 211, 218, 221–222, 232, 255, 261, 268–269, 286, 311, 314, 316
Rakovszky István 53
Raleigh, Malcolm Gordon Peter 248
Ránki György 167--168
Redwards 212
Reichardt, Sven 107
Remenyik Zsigmond 233
Renouvin, Pierre 334
Révai József 216
Révai Mór 131
Réz, Heinrich 127
Ribbentrop, Joachim von 175, 187
Ries István 306
Rijnoveanu, Carmen 284, 292
Ripp Zoltán 310
Rippler, Heinrich 137
Romsics Gergely 118, 327
Ronning, C. Neale 242
Roth, Harald 140
Rózsa Mária 127
Rumpler, Helmuth 104
Rupert Rezső 147, 154, 156
S. Szabó Ferenc 233–234
Sabel, Johann 127
Ságvári Ágnes 159, 299, 307, 309, 311–312
Salamon Konrád 284
Salisbury, Robert 63
Sapiro ld. Szokolín, Vlagyimir

- Sáringer János 323
Sárkány Sándorné Halász Teréz 56, 74
Sárközi Márta 231
Savoyai Jenő 62
Say, Thomas 149
Schaeffer Ádám 249
Schapiro Id. Szokoli, Vlagyimir
Schilberszky Károly 148
Schilling János dr. 168
Schittenhelm Ede 124
Schivelbusch, Wolfgang 118
Schlereth, Ludmilla 141
Schödl, Günther 139
Schwarczwölder Ádám 33, 36, 39, 44, 57, 59, 74
Schwartz Elemér 128, 130
Schwind, Hedwig 130–131
Scitovszky Béla 147, 155
Sebestyén László 232
Seewann, Gerhard 124, 133
Senz, Ingomar 125
Serédi Jusztinián, 213
Shepard, Gordon-Brook 259–260
Sík Endre 265
Sík Sándor 63
Sinka István 233
Sipos Levente 300
Sipos Péter 126
Socoline Id. Szokolin, Vlagyimir
Solt Pál 301–302, 305
Somogyváry Gyula 204
Somorjai Ádám 213, 223, 228–229, 247, 249, 265
Somos Róbert 321
Soós László 160
Soós Viktor Attila 227
Söregi Zoltán 195
Spaak, Paul-Henri 228, 240, 243, 245
Spannenberger Norbert 130–131, 133
Spengler, Oswald 323–324
Spiegel-Schmidt, Friedrich 126, 133
Steinacher, Hans 101, 103–104, 106–107, 113
Steinacker, Edmund 125
Steinböck, Erwin 101–102, 104
Știrbey, Barbu, hg. 188
Stöckel, Leonhard 124
Suppan, Arnold 104
Sutterlin, S James 265
Szabó Dóra 160
Szabó Ferenc 127
Szabó Győző 301, 305
Szabó Lőrinc 231, 233
Szabó Miklós 126
Szabó Pál 233
Szabó Péter 195, 202
Szakály Sándor 281
Szakasits Árpád 266
Szalai Miklós 84
Szani Ferenc 294
Szapáry Gyula, gr. 35
Szapáry Pál, gr. 85
Szatmári Gabriella 62, 66–67, 73
Széchenyi István, gr. 319
Szeder Ferenc 155
Szegedi Zsuzsánna 200
Székely Gábor 84
Szekfü Gyula 124, 331–332
Széll Kálmán 35–36, 43–45, 56
Szénási Géza 301, 304, 311
Szendrey József 200
Szendrey Sándor 200, 202, 205
Szent István 61–62, 215, 276, 325, 330–331
Szentiványi Árpád 52
Szentkláray János 236

- Szentkláray Olga ld. Gyöngyösy
 Istvánné
 Szeredi Pál 232
 Szigethy Attila 232
 Szigeti Károly 249
 Szigetváry Éva, P. 160
 Szilágyi Dezső 36, 38, 46, 50, 57, 59
 Szokolín, Vlagyimir 177–181, 190, 192
 Szolnoky Erzsébet 127
 Sztálin, Jozsif Visszarionovics 255, 269
 Sztójay Döme 167
 Szűcs Jenő 329
 Tamási Áron 233
 Tardini, Domenico 213
 Tătărescu, Gheorghe 181
 Teleki Pál 283–284, 318, 324, 328, 330
 Thaly Kálmán 52
 Tildy Zoltán 266, 320
 Tilkovszky Loránt 133, 168
 Tisza István, gr. 35, 63, 81, 86, 89–90,
 92, 132
 Tisza Kálmán 33
 Tocqueville, Alexis de 328
 Tornahy János 202
 Tornyai Anna 257
 Tóth Eszter Zsófia 195, 321
 Tóth Ilona Gizella 311
 Tóth János 53, 170
 Tóth József 196, 199
 Tóth Sándor 199, 281
 Tömpe István 307, 314, 316
 Török József 213
 Tratting, Franz 112
 Trefort Ágoston 33
 Trench-Gascoigne, Sir Alvary Douglas
 Frederick ld. Gascoigne, Sir Alvary
 Turchányi Egon 227
 Tyler, Royall 190, 192
 Uhl, Matthias 285, 288
 Ujváry Gábor 74, 167, 284
 Ulbricht, Walter 289
 Ullein-Reviczky Antal 181–185, 187–
 189
 Urbán Károly 301
 Uszta Gyula 307–308
 Valjavec, Fritz 141
 Várady-Brenner Alajos 162, 164
 Varga István 252, 261
 Varga Katalin 160
 Varga László 229
 Varga Zsuzsanna 195
 Vargyai Gyula 281–283,
 Várkonyi Ágnes ld. R. Várkonyi Ágnes
 Várkonyi Péter 248
 Vas (Weinberger) Zoltán 221
 Vaszilevskij, Alexszandr Mihajlovics
 288
 Veessenmayer, Edmund 167–168
 Végváry Ferenc 34
 Veres Péter 232–233,
 Veress László 184, 187
 Verhey, Jeffrey 100
 Vértes Róbert 159
 Vértesi Lázár 196
 Vida Ferenc 306
 Vidor Gyula 128
 Vitári Zsolt 39
 Vorosilov, Kliment Jefremovics 287
 Vörös Vince 228
 Wałęsa, Lech 291
 Wallace, V William 261
 Waltz, Kenneth N. 333
 Watson, Alexander 100
 Webster, John 148
 Weidlein, Johann 126
 Weinrich, Arndt 112

- Wekerle Sándor 35, 61, 63–64, 71–72, 88–89
Weöres Sándor 238
Werner, Anton von 71
Wesselényi Miklós 319
Wilson, Thomas Woodrow 138–139
Windischgraetz Lajos, hg. 89–90
Wlassics Gyula, br. 35
Wutte, Martin 100, 103–104, 113
Yasamee, H. J. 209
Zacharias László 220
Zádor Tibor 249, 251, 258–259, 264
Zala György 62
Zanathy János 301, 305
Zempel, Solveig 197
Zentai Vilmos 235
Ziemann, Benjamin 100
Zimmer Ferenc 34
Zinner Judit 228
Zinner Tibor 213, 228, 239, 247, 249, 256, 265, 299–306, 308, 310–312, 314–316
Zita magyar királyné ld. Bourbon-Pármái Zita
Zinovjev, Grigorij Jevszejevics 263
Zsebők Zoltán 232
Zsigmond Gyula 232–233, 238
Zsíros Piroska 201
Zsitvay Tibor 147, 155
Zsivkov, Todor Hrisztov 292
Zsukov, Georgij Konsztantyinovics 288

HELYNÉVMUTATÓ

- Albánia 288
Alföld 155
Algéria 249
Amerika (kontinens) 24
Amerikai Egyesült Államok 79, 148–149, 209–210, 222–223, 228, 239, 241, 247, 257, 259, 268–270, 327–328, 330
Andrássy út 60., Budapest 220
Andrássy út, Budapest 64, 66
Anglia ld. még Nagy-Britannia 82–83, 149, 265
Angyalföld, Budapest 309, 314–315
Argentína 149
Atlanti-óceán 149, 327, 332
Ausztrália 249
Ausztria 38, 80, 86, 89, 100, 113, 115, 120, 134, 137, 151, 248, 259
Babocsa 214
Bács-Bodrog vármegye 123
Bácska 134
Baja 170
Bakony 123
Balkán 83–84
Balkán-félsziget 325–326, 330
Baltikum 330
Bánát 130, 134
Barcs 151
Bécs (Wien, Vienna) 33–34, 58, 60, 82, 88, 91, 102, 119, 140, 212, 277
Békéscsaba 170
Belgium 240, 243–245,
Belgrád 113
Berhida 217
Berlin 64–65, 71, 86, 130, 137, 185–186, 247, 259
Bern 179, 185, 190, 192
Białystok 201
Biharkeresztes 151
Bizánc 326
Bleiburg 116
Bonn 326
Bordeaux 150
Bosznia-Hercegovina 75, 278
Böhönye 216
Brassó 123
Brüsszel 79, 228, 240, 243,
Buda 70
Budafok 170
Budai-hegyvidék 123
Budaörsi út, Budapest 211, 219
Budapest 52, 61–63, 72, 74, 79–80, 89–92, 128, 130, 137, 140–141, 143, 145, 162, 167–168, 176, 178–179, 183, 185–186, 188, 209–211, 213, 215, 219, 221, 227–229, 232, 235, 239–240, 243, 245, 248, 251–252, 254, 260, 261, 264–265, 299–302, 305, 308, 310, 314, 317
Bukarest 180–181, 184, 189
Bulgária 86, 292
Cambridge 259
Casablanca 327
Celldömölk–Székesfehérvár 216
Colorado 149
Corvin-köz, Budapest 301
Csehország 148–149, 277, 289–290, 329
Csehszlovákia 149–151, 156, 247, 299
Csongrád megye 299
Dakar 327
Dánia 149
Debrecen 17, 209, 212

- Dél-Afrika 148
Délvidék 89, 123
Devecser 215, 218
Dombóvár 87
Don folyó 195, 202, 204
Drezda 86
Dublin 256
Duna 91
Dunántúl 25, 216
Duna-völgye 325
Éberhard 87, 90–91
Eberndorf 116
Eger 212
Eisenkappel 116
Erdély 17, 85, 89, 95, 97, 123, 130, 140, 180, 326, 329
Érsekújvár 201
Észak-Amerika 149
Esztergom 86, 170, 209, 212–213, 222–223
Észtország 329
Európa 22, 63, 75, 82, 89, 149, 211, 317, 325, 328–330, 332
Felvidék 123
Finnország 184, 186, 191–192
Földközi-tenger 328
Franciaország 83, 149–150, 179, 329–330
Frankfurt 83
Galánta 201
Galyatető 299
Genf 177, 179
Gibraltár 327
Gödöllő 155
Grafenstein 103, 106
Grodno 201
Gyékényes 151
Győr 151, 214, 218
Gyula 167
Gyulafehérvár 140
Hága 80
Hajdúdorog 170
Hammersmith 263
Hédervár 156
Hejce 216
Helsinki 184–185
Herlesd 263
Hidasnémeti 151
Hódmezővásárhely 170
Hollandia 81, 149
Horvátország 38, 284, 329
Hősök tere, Budapest 65
Hull 260
Hungary 209–212, 214 ld. még Magyarország
India 264
Indonézia 247
Iszkaszentgyörgy 92
Isztambul 183–184, 187–188
Izsákfa 214
Japán 209, 267
Jugoszlávia 151, 154, 156, 247, 283, 288
Jugyino 202
Kairó 183, 188
Kalocsa 212–213, 222
Kanada 249
Karintia 99–100, 102–105, 107, 111–113, 115–116, 118–119, 121
Kárpát-medence 124, 325–326
Kassa 216
Katowice 201
Kecskemét 218, 306
Kelebia 151
Kelet-Közép-Európa 328–329
Kielce 201
Kis-Magyarország 217

- Klagenfurt 102, 104, 106, 108, 111, 115–116
 Komárom 25, 168
 Komáromcsicsó 91
 Kondencovo 202
 Korompa 33, 57, 59
 Kossuth tér, Budapest 61–62, 76
 Köln 86
 Königgrätz 277
 Kőrmöcbánya 71
 Kővágóörs 218
 Közép-Európa 148, 326, 328–330
 Krím 216
 Latin-Amerika 242
 Lengyelország 148–150, 156, 175, 284, 290, 327, 329
 Lettország 329
 Lipcse 132, 135
 Litvánia 329
 Liverpool 149
 London 210, 223, 247, 249, 259, 261, 268
 Losonc 201–203
 Lőcse 33
 Lökösháza 151
 Luxemburg 149
 Magyar Királyság 85
 Magyarboly 151
 Magyarország 18, 38, 70, 73–75, 79–83, 85, 87–89, 93, 124–126, 129, 131–132, 134–141, 147–153, 155–156, 171, 173, 175–178, 182, 186, 188–189, 191, 209–210, 213–214, 217, 222–223, 227, 229, 241, 243, 248, 251, 257, 258, 260, 264–267, 269–270, 278, 283–284, 287, 293–295, 297–298, 317, 326–327, 331–332
 Makó 87
 Málta 154, 156
 Máramaros 17
 Marcali 223
 Markó utca, Budapest 220
 Marsanszk 203
 Mátészalka 87
 Mauthausen 217
 Medgyes 140
 Mediterráneum 328
 Ménesgyorok 17
 Mesztegyő 214
 Mexikó 149
 Mikla 214
 Mohács 85, 151
 Mosonmagyaróvár 151
 Moszkva 18, 175, 178–181, 184–186, 188–189, 209, 212, 216, 247, 252, 314, 316, 328
 Munkács 18
 Murakeresztúr 151
 Mühlheim 149
 Nadvirna 199
 Nagyalföld 216
 Nagy-Britannia 218, 223, 267, 327
 Nagykaroly 17
 Nagyszeben 123
 NDK (Német Demokratikus Köztársaság) 288
 Nebraska 149
 Német Birodalom 25, 134, 137–138
 Német Császárság 93
 Németország 83, 86–87, 95, 97, 135, 137–138, 148–150, 155–156, 169, 171, 175–176, 183, 185–188, 190–191, 216, 220, 247, 326, 330
 Németországi Szövetségi Köztársaság 321
 New York 257, 259, 268
 NSZK (Német Szövetségi Köztársaság) 294

- Nyírábrány 151
 Nyíregyháza 183, 191, 193
 Nyugat-Európa 148, 326
 Olaszország 84–86, 149, 154, 156, 222, 277, 284, 324–325
 Oravica 67
 Orel 202
 Orosz Birodalom 75
 Oroszország 24, 82, 87, 93, 95, 97, 134, 217, 277, 326, 328
 Oroszországi Föderáció 288
 Oroszországi Szovjet Szövetséges Szocialista Köztársaság 285
 Ostende 81
 Osztrák–Magyar Monarchia 70, 73–75, 79, 82–83, 85–87, 95, 97, 149, 276–279
 Pápa 214
 Párizs 79–80, 248, 326
 Pest 33, 213
 Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye 166–167
 Pilisszentkereszt 232
 Pilisszentlászló 238
 Porcsalma 20
 Prága 179
 Püspökladány 25
 Rajna-vidék 148, 150
 Róma 185, 209, 212–213, 222, 241, 326
 Római Birodalom 83
 Románia 84–87, 134, 151, 154, 156, 178, 180–182, 184, 186, 188, 190–192, 277, 284, 291, 306, 329
 Ruhr-vidék 148
 Ruténia (Kárpátalja) 216
 Salgótarján 204
 Sankt Leonhard 116
 Sankt Paul 116
 Sáros vármegye 33
 Sárospatak 18, 25
 Sátoraljaújhely 151
 Schluckenau 149
 Schwäbische Türkei 123
 Scsucsje 202
 Skandinávia 148
 Somló-hegy 317
 Somlókővárhegy 218
 Somogy 23–24, 80
 Somogy vármegye 215
 Somorja 87
 Sopron 151, 218
 Southampton 255
 Stockholm 181–185, 188–189, 191, 193
 Sümeg 214
 Svájc 93, 177–181, 183, 189–190, 192, 321, 329
 Svédország 86, 88, 181, 183
 Szabolcs vármegye 168
 Szaguny 202
 Szántó 216
 Szapárfalva 19, 25
 Szatmár vármegye 17, 20
 Szeged 151, 216
 Székesfehérvár 91
 Szent Ferenc út 10., Pápa 214
 Szentendre 229, 231–232, 234–235
 Szentgotthárd 151
 Szepes vármegye 33, 35, 57, 59
 Szepesmindszent 34–35
 Szerb–Horvát–Szlovén Királyság 92
 Szerbia 81, 95, 97, 277, 329
 Sziklás-hegység 149
 Szikszó 216
 Szilágysági vármegye 167
 Szlovákia 290
 Szlovénia 329

- Szmolenszk 202
Szob 151
Szófia 293
Szolnok 307
Szolnok–Doboka vármegye 168
Szovjetunió 175–183, 190–192, 247, 251, 267, 269, 284–285, 287–288, 328
Suez 247
Tangeri Nemzetközi Zóna 209
Temes vármegye 123
Texas 149
Tilbury 149
Tiszahát 155
Tizántúl 15, 17, 20
Tiszaroff 200
Torontál 123
Tököl 229
Törökország 86–87
Trencsén 201
Trianon 331
Tüskezentpéter 196, 204
Új-Mexikó 149
Ukrajna 216
USA ld. Amerikai Egyesült Államok
Vajdaság 329
Varsó 234, 236, 238
Vatikán 209–210, 212–213, 222, 241
Veszprém 211–214, 218, 222–223, 318
Vilnius 201
Vityebszk 202
Voronyezs 202
Völkermarkt 116
Washington 249–250, 259, 327
Westfália 148
Winchester 263
Wolfsberg 102, 104, 106, 111–112, 115–116
Zalabér 196
Zalaegerszeg 214
Zalaszentgrót 196
Zalaszentlászló 196
Zemplén vármegye 166
Zirc 170
Zsolna 201

*A Magyar Napló Kiadó
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének,
valamint az 1999-ben alapított
Könyves Szövetségnek tagja
www.konyves-szovetseg.hu*

Kiadja a Magyar Napló Kiadó Kft.
1062 Budapest, Bajza u. 18.
www.magyarnaplo.hu
Felelős kiadó a Kft. ügyvezetője
Felelős szerkesztő Zsiga Kristóf
Tördelőszerkesztő Bornemissza Ádám
A borítót Oláh Mátyás László és Porpáczy Zoltán tervezte
Készült a Pannónia Nyomdában, Budapesten